

26. évfolyam

2011. 3. sz.

AETAS

TÖRTÉNETTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

A kiadványt szerkesztette:

GALAMB GYÖRGY

A kiadvány

OKTATÁSI
ÉS KULTURÁLIS
MINISZTERIUM

OKM

nka

Nemzeti Kulturális Alap

Nemzeti Civil Alapprogram,
Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar,
Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Pedagógusképző Kar,
Szeged Megyei Jogú Város Önkormányzata
támogatásával jelenik meg.

Szerkesztők:

DEÁK ÁGNES
(főszerkesztő)

VAJDA ZOLTÁN
(főszerkesztő-helyettes)

BENCSIK PÉTER
GALAMB GYÖRGY
KOSZTA LÁSZLÓ
PAPP SÁNDOR
PELYACH ISTVÁN
SZÁSZ GÉZA
TOMKA BÉLA
TÓTH SZERGEJ

HORVÁTHNÉ SZÉLPÁL MÁRIA
(olvasószerkesztő)

Tartalom

Tanulmány

SZENDE KATALIN	
Nyelvében él a polgár? (Többnyelvűség a késő-középkori Magyarország városáiban)	5
GÁLFFY LÁSZLÓ	
Város és folyó kapcsolata a Loire-vidéken (11. század vége – 14. század közepe)	27
POLGÁR SZABOLCS	
Etil, a kazárok városa (Az urbanizáció kezdetei Volga-vidéken a középkorban)	50
PETROVICS ISTVÁN	
Közjegyzők a középkori Pécsen: Pozsegavári Márton fia, Balázs	68
KARÁTH TAMÁS	
Egy ortodox püspök eretneksége: Reginald Pecock pere, 1457	82

Műhely

ERDÉLYI GABRIELLA	
Kalandozások a kora újkorban (Péter Katalin munkássága)	108
KOVÁCS TAMÁS	
Szenátori családok pártharcai az 5. század végén	125
SZULOVSKY JÁNOS	
„Azra” ispotálya, avagy egy „azonosíthatatlan helység” azonosítása ...	141

Határainkon túl

„A közép-európai nemzeti történetek összekapcsolására törekszem”. Beszélgetés Antonín Kalous (Olomouc, Csehország) történésszel (A beszélgetést készítette: Réthelyi Orsolya és Végh András)	145
Antonín Kalous műveinek bibliográfiája	150
ANTONÍN KALOUS	
Hunyadi Mátyás és a morva királyi városok (Farkas Andrea és Végh András fordítása)	154

Elmélet és módszer

CLAUDIO FOGU	
A történeti tudat digitalizálása (Kisantal Tamás fordítása)	176

Figyelő

Ketten egy könyvről: éghajlat – kultúrák – konfliktusok (<i>Wolfgang Behringer: A klíma kultúrtörténete. A jégkorszaktól a globális felmelegedésig. Fordította Tarnói Judit. Corvina, Budapest, 2010.</i>) Egy józan hang a klímazajban, avagy a jelenbe hatoló kultúrtörténet perspektívái BÁRTH DÁNIEL	194
A klímakutatás boszorkányos természetéről HÖNICH HENRIK	200
VI. Mithridatés Eupatör nyomában (<i>Philip Matyszak: Mithridates the Great Rome's indomitable Enemy. Pen&Sword Military, Barnsley, 2010.</i>) TÓTH LÁSZLÓ	205
Krónikák krónikája (<i>The Encyclopedia of the Medieval Chronicle. Ed. Graeme Dunphy. Vol. 2. LXXXIV. Brill, Leiden–Boston, 2010.</i>) BAK JÁNOS	208
Sevillai Izidor <i>Históriája</i> – magyarul (<i>Isidorus Hispalensis: Historia Gothorum, Vandalorum et Suevorum. Sevillai Izidor: A gótok, vandálok és szvévek története. A latin szöveget gondozta, a magyar fordítást, a tanulmányokat, a jegyzeteket, a névmagyarázatok és a mellékleteket készítette: Székely Melinda. JATEPress, Szeged, 2008.</i>) HORVÁTH EMŐKE	212
Egy reneszánsz fejedelmi esküvő története a forrásokban (<i>Thomas Alexander Bauer: Feiern unter den Augen der Chronisten. Die Quellentexte zur Landshuter Fürstenhochzeit von 1475. Herbert Utz Verlag, München, 2008.</i>) WITTMANN KATALIN	216
Számunk szerzői	220

SZENDE KATALIN

Nyelvében él a polgár?

*Többnyelvűség a késő-középkori Magyarország városaiban**

A Magyar Királyság városainak lakossága közismerten heterogén volt. A történeti kutatás több mint egy évszázada foglalkozik azzal a kérdéssel, hogy milyen szerepet játszottak a Kárpát-medence lakói (magyarok, szlovákok, horvátok stb.) és a bevándorlók (németek, olaszok, vallonok és mások),+ keresztények és nem keresztények a városiasodás folyamatában országosan és az egyes városok szintjén egyaránt. Világossá vált, hogy a különböző etnikai csoportok nemcsak véletlenszerűen és alkalmi jelleggel voltak jelen, hanem alapvető elemét alkották a városi lakosságnak, és döntő mértékben járultak hozzá a települések külső képezéséhez és belső öntudatának kialakításához.¹

Hogyan határozhatjuk meg az egyes városok lakosságának etnikai összetételét, illetve az egyes lakosok nemzetiségi hovatartozását? A kutatás egybehangzó véleménye szerint az egyik legfontosabb kritériumnak az tekinthető, hogy az adott személy vagy csoport beszélte-e a kérdéses etnikum nyelvét. Ezen túlmenően azonban további, a társadalomtörténet és a nyelvhasználat összefüggésére vonatkozó kérdések nem kaptak különösebb figyelmet.² Helytálló-e például, hogy minden nyelvet csak azok használták, akik az adott nyelv által definiált etnikumhoz tartoztak? A kérdésre a legegyszerűbben azt a választ adhatjuk, hogy nem feltétlenül. Az alábbiakban valamivel hosszabban és alaposabban próbálok választ adni erre a kérdésre.

* A tanulmány eredetileg angol nyelven jelent meg a következő címmel: *Integration through Language. The Multilingual Character of Late Medieval Hungarian Towns*. In: Keene, Derek – Nagy, Balázs – Szende, Katalin (eds.): *Segregation – Integration – Assimilation. Religious and Ethnic Groups in the Medieval Towns of Central and Eastern Europe*. Farnham, 2009. 205–234. A szerző a Bolyai János kutatási ösztöndíj támogatásában részesül (BO 639/08).

¹ Lásd: Fügedi Erik: *A befogadó: a középkori magyar királyság*. In: Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Budapest, 1981. 398–418. (eredetileg: Fügedi, Erik: *Das mittelalterliche Königreich Ungarn als Gastland*. In: Schlesinger, Walter (Hg.): *Die deutsche Ostsiedlung des Mittelalters als Problem der europäischen Geschichte. Vorträge und Forschungen*, XVIII. Sigmaringen, 1974. 471–507.)

² A legfontosabb kivétel ez alól Kubinyi András munkássága, aki az etnikai csoportokról szóló tanulmányában gyakran hivatkozott azok nyelvére is. Lásd például: *Ethnische Minderheiten in den ungarischen Städten des Mittelalters*. In: Kirchgässner, Bernhard – Reuter, Fritz (Hg.): *Städtische Randgruppen und Minderheiten*. Sigmaringen, 1986. 183–199. Az egész ország nyelvhasználatáról lásd: Bak, János: *Linguistic Pluralism in Medieval Hungary*. In: Meyer, Marc Anthony (ed.): *The Culture of Christendom. Essays in Medieval History in Commemoration of Denis L. T. Bethell*. London – Rio Grande, 1993. 269–279.

Miért nem egynyelvű?

A Magyarországra látogató külföldieknek is feltűnt a középkorban, hogy az ország városai nem egynyelvűek. Ahogyan Pietro Ransano, Mátyás király udvarának humanista történésze 1490 körül megjegyezte: „Ugyanis országaik közelsége miatt sok német, átkelve a Dunán, már régen letelepedett Magyarországon a föld termékenysége miatt, ezért van az, hogy a németek a magyarokkal együtt élve szokásban és erkölcsben nagyrészt megegyeznek, és egyik a másik nyelvén beszél.”³

Két nemzedékkal korábban, 1414-ben Zsigmond király szintén ezt a nyelvi sokszínűséget emelte ki, amikor országát a Német-Római Birodalom képviselői előtt úgy jellemezte, mint ami „kellemes lakóhelyet biztosít a helyi lakosoknak és az újonnan érkezőknek egyaránt nyelveinek és népeinek változatosságával”.⁴

A fenti idézetek olvastán joggal merül fel a kérdés, hogy minek az eredményeként alakult ki az itt leírt helyzet – ami büszkeséggel töltötte el a sok nyelven beszélő királyt, és csodálkozásra készítette az itáliai püspököt. A legfontosabbnak a demográfiai tényezőt tartathatjuk. Nemcsak a német területeken és Nyugat-Európa más vidékein volt számottevő népességleleség, amelyből sokakat áttelepülésre csábíthattak a kedvező magyarországi körülmények, hanem a fogadó oldalán is igény mutatkozott a bevándorlók iránt. A városok népességének fenntartása folyamatos betelepülést igényelt, akár külföldről, akár a környező vidékről. Mindazok a különféle források, amelyek a gyermekek számára vonatkozóan adatokat szolgáltatnak – oklevelek, végrendeletek, a római Szentlélek Testvérület tagjainak listája –, arra utalnak, hogy a városi családokban átlagosan kettőnél kevesebb túlélő gyermek nőtt fel. A késő-középkori Buda 80 családjára vonatkozó oklevelekben például 115 gyermek említésével találkozunk;⁵ az 1529-ig írásba foglalt pozsonyi végrendeletek 804 család rekonstruálását teszik lehetővé, amelyekben összesen 839 gyermek élt a szülők egyikének halála idején;⁶ míg a fent említett római testvérületi lista 834 világi család adatait tartalmazza, 3187 családtaggal, ami az átlagos családnagyságot 3,82 személyben határozza meg, de ezen belül is a városi családok az átlagosnál kisebbek voltak.⁷ Így számottevő külső népesség betelepülése nélkül a városok lakossága drasztikusan megfogyatkozott volna, aminek semmi jelét nem látjuk a forrásokban.

³ Petrus Ransanus: *Epithoma rerum Hungararum*. Ed. Kulcsár, Petrus. Budapest, 1977. 60.: „nam propter propinquitatem regionum innumeris e Germania mortales (transmisso Danubio) in Hungaria propter soli eius feracitatem habitandi sibi locum iam pridem elegerunt, quo fit, ut Germanus cum Hungaro mixtım vitam degens habitu moribusque magna ex parte conveniat, utque alter alterius lingua loquatur.” Magyar fordítása: Ransanus, Petrus: *A magyarok történetének rövid foglalata*. Közreadja Blazovich László – Sz. Galántai Erzsébet. Budapest, 1985. 64.

⁴ Weiszäcker, J. – Kerler, D. – Herre, H. – Beckmann, G. – Weigel, H. Hg.: *Deutsche Reichstagsakten*. München–Gotha, 1867–1935. Bd. 7, 240.: „delectabilem indigenis et advenis sub diversitate linguarum et nacionum exhibet incolatum”.

⁵ Kubinyi András: *A budai és pesti polgárok családi összeköttetései a Jagelló-korban*. Levéltári Közlemények, 37. évf. (1966) 227–291., itt: 233.

⁶ Szende Katalin: *Otthon a városban: Társadalom és anyagi kultúra a középkori Sopronban, Pozsonyban és Eperjesen*. Budapest, 2004. 101–103., 9. tábla.

⁷ Csukovits Enikő: *Családi viszonyok a középkor végi Magyarországon*. In: Piti Ferenc (szerk.): „Magyaroknak eleiről”: Ünnepi tanulmányok a hatvanesztendős Makk Ferenc tiszteletére. Szeged, 2000. 107–125. A késő középkori és kora újkor városok legérzékenyebb demográfiai elemzését Granasztói György végezte el, lásd például: *A polgári család a középkor végi Magyarországon*. Történelmi Szemle, 25. évf. (1982) 605–663.

A szóban forgó városok helybeli lakosságához képest az újonnan érkezők etnikai összetétele igen változatos volt, és gyakran tartalmazott olyan elemeket, amelyek különböztek a helyben lakók többségétől. A bevándorlás folyamatának teljes áttekintése túlmutatna a jelen tanulmány keretein, de az alábbi három példa képet adhat a legfontosabb változatokról.

Az egyik lehetséges szélsőséget az erdélyi Nagyszében városa képviseli, amelyet 1150 táján alapítottak német telepesek. Szeben azon kevés város közé tartozott a középkori Magyarországon, ahol nemzetiségi alapon korlátozták a betelepülést. A nem német származásúak számára már a polgárjog megszerzése is nehézségekbe ütközött, a város vezetésében pedig (néhány asszimilálódott olasz kivételével) szinte semmilyen módon nem vehettek részt.⁸ Ezt a szabályt a 14. század közepétől kezdve követhetjük nyomon a forrásokban, és nemcsak a magyarok, hanem elsősorban a török hódítások nyomán a város körül egyre nagyobb számban megjelenő románok és „görögök” (az Oszmán Birodalom balkáni alattvalói) távoltartására szolgált. A szigorú nemzetiségi politikát meglehetősen következetességgel alkalmazták Szebenben, ami egyben azt is jelentette, hogy a betelepülők és a helyi lakosok között nem volt nyelvi különbség – leszámítva az első telepesek különleges nyelvjárását, amely az idők során önálló dialektussá kövült.⁹

A Kárpát-medence átellenes végén a nyugati határváros, Sopron nemzetiségi összetételének alakulása más utat követett. Az elhagyott római városfalak közé települt királyi vármegyeszékhely a 13. század nagy társadalmi változásai során királyi várossá alakult át. Ettől kezdve a királyi várospolitikát tudatosan szorgalmazta új lakosok beköltözését, legyenek akár „*Christiani sive Judei*” (1324) vagy „*de Austria seu Bohemia vel de aliis quibuscunque partibus extraneis*” (1360).¹⁰ A betelepülők a környező osztrák falvakból és mezővárosokból érkezhettek a legnagyobb számban, és az 1370-es évektől többségbe kerültek a korábbi magyar lakossággal szemben, bár magyar betelepülőkkel is folyamatosan számolni lehet. Bár nincsenek biztos forrásaink a magyarok, németek és más népcsoportok egymáshoz viszonyított arányának pontos megállapítására, úgy tűnik, hogy a 15. század közepétől ez az arány stabilizálódott, és az új beköltözők minden különlegesebb szabályozás nélkül is fenntartották az egyensúlyt a német többség, a magyar kisebbség, a még kisebb zsidó közösség és néhány alkalmilag megjelenő más elem között. Ez az egyensúly a nyelvhasználat rétegeiben is megmutatkozott.¹¹

Buda, Magyarország legnépesebb városa és fővárosa még nagyobb mértékű etnikai átalakuláson ment keresztül. A Duna jobb partján megalapított erődített városban a királyi rendeletre Pest városából áttelepülő, feltehetően vegyes etnikai összetételű, de kis számú lakossághoz jelentős mennyiségű német betelepülő járult, akik a 14. század második felétől teljes mértékben átvették a város ügyeinek irányítását.¹² Az ezt követő évtizedekben azon-

⁸ Gündisch, Gustav: *Die Oberschicht Hermannstadts im Mittelalter*. In: Gündisch, Gustav: *Aus Geschichte und Kultur der Siebenbürger Sachsen: ausgewählte Aufsätze und Berichte*. Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens, 14. Köln–Wien, 1987. 182–200.

⁹ Nögler, Thomas: *Die Ansiedlung der Siebenbürger Sachsen*. Bukarest, 1979. 195–196. Az erdélyi és a luxemburgi német dialektusok közötti hasonlóság még napjainkban is érzékelhető. Lásd: Klein, Karl Kurt: *Luxemburg und Siebenbürgen: Aus den Vorarbeiten zum Siebenbürgisch-Deutschen Sprachatlas*. In: Klein, Karl Kurt (Hg.): *Luxemburg und Siebenbürgen*. Köln–Graz, 1966. 1–111.

¹⁰ Az említett oklevelek kiadása: Házi Jenő (kiad.): *Sopron szabad királyi város története*. I. rész 1. kötet. Sopron, 1921. 41., 123–124.

¹¹ Mollay Károly: *Többynyelvűség a középkori Sopronban*. Soproni Szemle, 21. évf. (1967) 155–171., 205–223., 317–333.; Soproni Szemle, 22. évf. (1968) 37–58.

¹² Kubinyi, András: *Die Anfänge Ofens*. Osteuropastudien der Hochschulen des Landes Hessen, Reihe I, Bd. 60. Wiesbaden, 1972. Magyar fordítása: Kubinyi András: *Buda kezdetei*. In: Tanul-

ban – az itáliai kereskedők számottevő csoportjának betelepődése, valamint a 13. századtól folyamatosan fennálló zsidó közösség mellett – a magyar lakosság számaránya jelentősen megnőtt. A magyarok számbeli gyarapodása részben a királyi udvar és a hozzá kötődő nemesség megnövekedett, csaknem folyamatos budai jelenlétével, de még inkább a közelebbi és távolabbi vidék jobb reprodukációs képességével magyarázható, amelynek lakossága döntő többségében magyarokból állt. Mindezek a tényezők a németek által lakott városrész beszűkülését és a magyarok városvezetésben játszott szerepének növekedését eredményezték.¹³

Ransano fentebb idézett leírásában egy másik kulcskifejezés is olvasható: „*mixtim vitam degens*”. Ez nemcsak (és feltehetően nem elsősorban) topográfiai szempontból érthető, hanem úgy, hogy az együtt élő népségeknek kommunikálnia kellett üzleti és politikai partnereivel. Ez az igény (vagy kényszerűség) gyakorlati megoldások keresésére vezetett a városon belül és kívül egyaránt, amelynek legkézenfekvőbb eszköze a minden érintett által ismert közös nyelvek használata volt.

Amire Ransano nem tért ki – bizonyára azért, mert annyira természetes volt számára –, az a szóbeli és írásos nyelvhasználat közti óriási különbség volt. Egy bizonyos körben és egy meghatározott célra egy adott nyelv használata teljes mértékben megfelelő volt, míg más helyzetekben ugyanaz a nyelv teljességgel alkalmatlannak bizonyult. Az országban használt sokféle nyelv igen eltérő presztízzsel rendelkezett, ami használatukat erősen befolyásolta. Mely nyelvek voltak ezek?

A latin volt a hivatalos iratok többségének nyelve, ami előkelő helyet biztosított számára a városi élet korai századaitól kezdve. A 14. század végétől azonban a népnyelvek kezdték kiszorítani a latint a városi élet számos területén. Ez különösen azokra a városokra volt jellemző, ahol nagy számban élt olyan lakosság, amelynek nyelve komoly írásos hagyományokkal rendelkezett. Ez hazánkban elsősorban a német és kisebb mértékben az olasz nyelv különböző dialektusaira vonatkozik. A kézművesség és a kereskedelem mellett számos városban a közigazgatásban és az igazságszolgáltatásban sem ragaszkodtak a latin használatához. A humanizmus hatására azonban, amely a magyar városokat elsősorban egyetemet járt lakosaikon keresztül érte el, ez a tendencia visszajára fordulhatott. A legjobb példa erre Eperjes város közigazgatásának „visszalatinosítása”, amelyet a város ambiciózus humanista jegyzője, Christan Czibner (*Cristanus baccalaureus*) kezdeményezett a 16. század elején.¹⁴ Ez a példa arra int, hogy a népnyelvi írásbeliség térnyerését nem tekinthetjük egyértelmű és egyirányú folyamatnak. A latinhoz való erősebb kötődést az is magyarázhatja, hogy országos elismertsége miatt a városok földesurai, más nemesek és a megyei közigazgatásban tevékenykedők is ezt választották, mert a németet általában nem értették.¹⁵ Közvetítő

mányok Budapest középkori történetéről I–II. és CD-ROM. Szerk. Kenyeres István – Kis Péter – Sasfi Csaba. Fordította F. Romhányi Beatrix. Budapest, 2009. 43–100.

¹³ Végh, András: *Buda: the Multi-ethnic capital of Medieval Hungary*. In: Segregation – Integration – Assimilation, 89–100., további irodalommal.

¹⁴ Működéséről lásd: Iványi, Béla: *Das Deutschtum der Stadt Eperies im Mittelalter*. Südost-Forschungen, Bd. 5. (1940) 361–402., különösen: 378.

¹⁵ A soproni tanácshoz címzett levelében 1577-ben Devecseri Csóron János királyi városkapitány a következő megjegyzéssel küldött vissza egy német nyelvű levelet: „*Litteras ipsas Germanicas in specie remisimus, rogamusque vestras prudentes ac circumspertas dominationes, velint nobis de ista re et alias semper Latine scribere, nam alioquin nos voluntatem vestrarum dominacionum intelligere non possumus.*” In: Házi Jenő (kiad.): *XVI. századi magyarnyelvű levelek Sopron sz. kir. város levéltárából*. Sopron, 1928. Bevezető, X–XI.

nyelvként a latin még a szóbeli kommunikációban is szerepet játszott, nemcsak a középkorban, de a korai újkorban is.¹⁶

A német nyelvet belső érintkezésben folyamatosan használták, amióta csak telepések érkeztek a német nyelvterület különböző részeiről. (A telepések *Teutonic*i, illetve *Saxones* megjelölése is kapcsolódhat nyelvjárási különbségekhez.) A német nyelv írott formában elsőként a városokban jelent meg a 14. század közepén (1346-ban Pozsonyban, 1352-ben Sopronban). Mindkét városban a középfelnémet nyelv bajor–osztrák dialektusa honosodott meg. A német írásbeliség városi megjelenését mintegy fél évszázaddal később követte a magyar királyi kancelláriában való használata, amely első ismert német nyelvű oklevelét 1397-ben adta ki – jellemzően egy polgárokat érintő, ez esetben Nagyszombat városára vonatkozó ügyben.¹⁷ A magyarországi városi írásbeliség hasonlóan úttörő szerepet játszott a német nyelv meghonosításában, mint a csehországi városok kancelláriája a cseh nyelv esetében.¹⁸ A magyar királyság városaiban a német elsősorban a kézművesség és kereskedelem nyelveként vált meghatározóvá – azokon a területeken, ahol a szóbeliség is döntően ezen a nyelven bonyolódott. A városi lakosság nemcsak a gyakorlati élethez kapcsolódó (főként adminisztratív) dokumentumokat foglalt írásba németül, hanem Európa más vidékeinek német nyelvű vallásos és világi irodalmáról is tudomása volt. Ezen túl – bár szerény mértékben – önálló német történeti és irodalmi művekkel is jelentkezett.¹⁹

A magyar nyelv, bár a szóbeli érintkezésben számos városi lakó használta, az élet olyan területeire korlátozódott, amelyek nem igényelték az írásbeliséget. A magyar nyelvnek ez az alapvetően szóbeli használata megnehezíti azt, hogy reális értékelést adjunk szerepéről és elterjedtségéről. A legjobb forrást ehhez a gyakorlati nyelvtanulás célját szolgáló latin–magyar szójegyzékek jelentik, amelyek többek között olyan, egyértelműen német többségi lakosságú városokból is fennmaradtak, mint az erdélyi Beszterce vagy a már korábban tárgyalt Sopron – ez utóbbi helyen egy osztrák származású városi jegyző hagyatékában. Egy rövid „társalgási zsebkönyv” jellegű összeállítás maradt fenn Budáról is a cseh–német származású Hans von Rothenburg tollából az 1419–1422 közötti évekből. A lista hallás alapján feljegyzett magyar nyelvű kifejezések (köztük néhány kifejezetten obszcénnek számító frázis) latin és német magyarázatát adja.²⁰ Az ilyen és hasonló dokumentumok azt tanúsítják, hogy volt igény a más anyanyelvűek részéről is a magyar nyelv elsajátítására. To-

¹⁶ Tóth István György: *Mivelhogy magad írást nem tudsz... Az írás térhódítása a művelődésben a kora újkori Magyarországon*. Budapest, 1996. (Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok 17.) 144–155.

¹⁷ Mollay Károly: *Német–magyar nyelvi érintkezések a XVI. század végéig*. Budapest, 1982. 120–128., a legkorábbi oklevelek szövegének közlésével. Főbb téziseinek összefoglalása: Mollay, Karl: *Ungarisch/Deutsch*. In: Besch, W. – Reichmann, O. – Sonderegger, S. (Hg.): *Sprachgeschichte: Ein Handbuch zur Geschichte der deutschen Sprache und ihrer Erforschung*. Berlin – New York, 1984. 893–897.

¹⁸ Hlaváček, Ivan: *Dreisprachigkeit im Bereich der Böhmischen Krone: Zum Phänomen der Sprachbenutzung im böhmischen diplomatischen Material bis zur Hussitischen Revolution*. In: Adamska, Anna – Mostert, Marco (eds.): *The Development of Literate Mentalities in East Central Europe*. Turnhout, 2004. 289–310.

¹⁹ Vizkelely, András: *Die deutsche Sprache und das deutsche Schrifttum im ungarischen Mittelalter*. In: Adamska–Mostert: *The Development*, 277–287.; Vizkelely, András: *Beschreibendes Verzeichnis der altdeutschen Handschriften in ungarischen Bibliotheken*, Bd. 1–2. Wiesbaden, 1969–1973.

²⁰ Madas, Edit: *La naissance du Hongrois écrit*. In: Adamska–Mostert: *The Development*, 311–319. A szójegyzékekről lásd: Berrár Jolán – Károly Sándor (szerk.): *Régi magyar glosszárium*. Budapest, 1984. Különösen: Bevezetés, 36–47.

vábbi szórványos adatok, például hogy 1469-ben a szebeni polgármester Kolozsvárra küldte a leányát, hogy magyarul tanuljon, szintén ezt a benyomást erősítik.²¹ Mindennek ellenére a magyar nyelv csak a 16. század második felében vált a latin vagy a német egyenrangú társává a városigazgatásban vagy a céhes életben: ekkor kezdték a városi jegyzőkönyveket egyes helyeken, mint például Kolozsvárott vagy Miskolcon magyarul vezetni.²²

Más helyi nyelvek, mint például a *nyugati és délszláv nyelvek* különböző dialektusai (a szlovák és a horvát nyelv előfutárai) a magyarhoz hasonló szerepet töltöttek be, de nagyobb időeltolódással, szűkebb területen és korlátozottabb városi jelenléttel (Dalmácia és néhány észak-felvidéki város, pl. Zsolna kivételével). Az országban használt további nyelvek (például a kun, a rutén és a román) nagyon marginálisnak tekinthetők a városi környezetben, mivel egyik városban sem használta őket a népesség egyik fontos alkotóeleme sem, hanem csak kisebb közösségek, amelyek nem törekedtek az írásbeliség meghonosítására – bár ezen csoportok egyes tagjai kivételes esetekben komoly felelősséggel járó pozíciókat is betölthettek.²³

Az *olasz és más újlatin nyelvek* különböző dialektusait a szóbeli kommunikációban egyes betelepülő csoportok már a magyar városfejlődés első évszázadaitól kezdve használták, de abból az időszakból a latinon kívül semmilyen más nyelv írásbeli használatáról nincsenek adatok. Ezek a korai „latin” és vallon telepések később feltehetően beolvadtak a magyar vagy a német nyelvet beszélő lakosságba. Érkezettek azonban újabb bevándorló hullámok is, amelyek feléleszthették ezen nyelvek használatát, elsősorban a szóbeli gyakorlatban. Bertrandon de la Broquière francia utazó például megjegyezte, hogy amikor 1433-ban Budára látogatott, több franciául beszélő zsidóval találkozott, akik nem sokkal korábban menekültek oda a hazai üldözések elől.²⁴ A későközépkorban az olasz nyelv több olyan dalmáciai város életében fontos szerepet játszott, amelyek az 1410-es évekig formálisan magyar fennhatóság alatt álltak, különösen Dubrovnikban (Ragusa), amely 1526-ig elismerte a magyar király uralmát.²⁵ Mivel azonban ezek a városok az ország központjától igen

²¹ Auner Mihály: *Két adalék a magyar nyelv tanulására a XV. századból*. Magyar Nyelv, 10. évf. (1914) 419–420.

²² A magyar nyelv térhódításáról a városi igazgatásban Kolozsvárott vö.: Kiss András: *A kolozsvári városi levéltár első levéltári segédlete*. Levéltári Közlemények, 66. évf. (1995) 197–219., különösen 203–205. Az első, döntő részben magyar tanácsülési jegyzőkönyvet 1569-ben kezdték vezetni Kolozsvárott, ugyanabban az évben, mint Miskolcon. Vö.: Tóth Péter (kiad.): *Miskolc város tanácsülési jegyzőkönyve (1569–1600)*. Miskolc, 1990.

²³ Kristó Gyula: *Nem magyar népek a középkori Magyarországon*. Budapest, 2003. 191–244. Az egyéni társadalmi felemelkedés szép példája Mizsér János életútja, aki Szeged városbírája volt az 1460-as években, és akinek családneve kun eredetűre vall. Vö.: Blazovich László: *A kiskunsági kunok és Szeged a XV. században és a XVI. század első felében*. Jászkunság, 35. évf. (1989) 1. sz. 85–88.

²⁴ Hadrovics László: *Die 'Hungaria' von Nicolaus Oláh (1536) und die Landesbeschreibungen über Ungarn im 16. und 17. Jahrhundert*. In: Harder, Hans-Bernd (Hg.): *Landesbeschreibungen Mitteleuropas vom 15. bis 17. Jahrhundert: Vorträge der 2. internationalen Tagung der 'Slawenkomitees' im Herder-Institut Marburg a. d. Lahn*. Köln–Wien, 1980. 165–181., különösen 169–171.

²⁵ Krekić, Bariša: *On the Latino-Slavic Cultural Symbiosis in Late Medieval and Renaissance Dalmatia and Dubrovnik*. Viator. Journal of Medieval and Renaissance Studies, vol. 26. (1995) 321–333.; Janeković-Römer, Zdenka: *Gradation of Differences. Ethnic and Religious Minorities in Medieval Dubrovnik*. In: *Segregation – Integration – Assimilation*, 115–134. Az olasz nyelv növekvő szerepét Dubrovnikban az oktatásban, a diplomáciában és az irodalomban a kortársak is elismerték; ugyanakkor az olasz nyelv presztízsét korlátozta, hogy a nagy rivális, Velence nyelve is volt. Zárabban, ahol az 1377-es királyi dekrétum szerint (lásd alább) a tanácstagok egynegyedét az

távol feküdtek, fejlett olasz írásbeliségük nem volt hatással az ország többi részére. Budán, ahol szintén lakott egy kisebb, de gazdaságilag igen jelentős, főleg firenzei eredetű olasz közösség, nem találkozunk az olasz nyelvű írásbeliség nyomaival, sem toszkán, sem más dialektusban.²⁶ Az egyetlen kivétel egy olasz–magyar szójegyzék jelenti, amely talán a fővárosban keletkezhetett.²⁷ Az itáliai kereskedők üzleti és pénzkölcsönzési tevékenységéhez kapcsolódó számadáskönyveiket valószínűleg saját nyelvükön vezették, anyavárosaik gyakorlatának megfelelően. Magyarországi üzletfeleikkel azonban – akár polgárokról, akár nemesekről vagy éppen a királyi udvarról volt szó – a latint kellett használniuk, és valószínűleg megtanultak valamennyire magyarul és németül is.

Az összes nyelv közül valószínűleg a *héber nyelv* helyzete volt a legellentmondásosabb. Egyrészt a Biblia révén szent nyelvnek számított, másrészt viszont a zsidó népességhez és valláshoz való kötődése miatt a keresztény többség egyik városban sem tekintette egyrangúnak. Mindemellett írásos használata a zsidó közösségekben hosszú múltra tekintett vissza és korlátlanul folytatódhatott. Héber betűkkel írott szövegrészek helyenként még a városi könyvekben vagy a városi hatóságok által kiadott oklevelek záradékaiban is előfordulhatnak.²⁸

A nyelvhasználat küzdőterei

A fentebb felsorolt nyelvek egymással váltakozó használata a városi élet minden területét áthatotta. A mi szempontunkból azok a területek érdemelnek a legnagyobb figyelmet, ahol a nyelvhasználat nemcsak a napi gyakorlat része volt, hanem tudatos választás elé állította a lakosságot.

Közigazgatás és igazságszolgáltatás

Az első és a legnagyobb nyilvánosságot élvező terület a közigazgatás és a városok vezető testületeinek megválasztása volt, amelynek során a tanácsosok által használt nyelvek kérdése összekapcsolódott a tanácsok etnikai összetételével. Mire ez a kérdés a forrásokban felbukkan, már kialakult valamiféle gyakorlat vagy szokásjog, amely három fő irányt követhetett. Az első lehetőség az volt, hogy minden etnikai különbséget figyelmen kívül hagyva a

„olaszok” közül választották, az olasz nyelv semmilyen szerepet nem játszott a város hivatalos írásbeliségében. Vö.: *Monumenta Historica Liberae Regiae Civitatis Zagrabienensis*. Ed. Joannes Bapt. Tkalčić I–XI. Zagreb, 1884–1905.; Budak, Neven: *I fiorentini nella Slavonia e nella Croazia*. Archivio Storico Italiano, CLIII. (1995) 681–695.

²⁶ Teke, Zsuzsa: *Operatori economici fiorentini in Ungheria nel tardo Trecento e primo Quattrocento*. In: Archivio Storico Italiano, vol. 153. (1995) 697–707.; Arany Krisztina: *Firenzei–magyar kereskedelmi kapcsolatok a 15. században*. In: Kubinyi András – Laszlovszky József – Szabó Péter (szerk.): *Gazdaság és gazdálkodás a középkori Magyarországon: gazdaságtörténet, anyagi kultúra, régészet*. Budapest, 2008. 277–296.

²⁷ Simonyi Zsigmond: *Az Ábel-féle szójegyzék*. Nyelvtudományi Közlemények, 31. évf. (1901) 225–227. Az említett szójegyzék használatát illetően, Rotenburgi János szójegyzékéhez hasonlóan, szembetűnő a nemi étellel kapcsolatos kifejezések magas száma. Ez összefüggésben állhat a prostituáltaknál tett látogatások során felmerülő kommunikáció igényével, akik közül sokan valószínűleg a Buda környéki magyar falvakból származtak.

²⁸ Városi könyvben található héber írásra példa: Házi Jenő (kiad.): *Magyar Zsidó Oklevéltár/ Monumenta Hungariae Judaica*. V/2. kötet. Budapest, 1960. 317–318. (Gedenkbuch, Sopron, 1497). A héber írás hivatalos használata a városi adminisztrációban a bécsi városi kancelláriára is jellemző volt: még a legtekintélyesebb városi könyv, az úgynevezett *Eisenbuch* is tartalmaz héber betűs bejegyzést. Lásd: Opll, Ferdinand: *Das große Wiener Stadtbuch, genannt 'Eisenbuch'*. Wien, 1999. 21.

legmegfelelőbb vagy legbefolyásosabb polgárokat válasszák meg a vezető tisztségekre. Ez volt a helyzet például Szegeden vagy Sopronban, ahol a városok etnikai összetétele, bár nem volt homogén, viszonylag stabilnak tekinthető.²⁹ A második változat szerint a vezető tisztségekhez való hozzáférést egyetlen etnikai csoport tagjaira korlátozzák. Ez volt a gyakorlat az erdélyi szász városokban: Brassóban, Szebenben, Segesváron, Besztercén,³⁰ valamint Budán és Kolozsvárott is a 15. század közepének alább tárgyalandó változásai előtt. A tanácsosok megválasztásának harmadik, leginkább összetett módszere szerint az adott városban élő főbb nemzetiségek képviselői közül paritásos alapon döntöttek el a vezető tisztségek betöltését. Az első ilyen példával 1377-ben Zágrábban találkozunk, ahol I. Lajos király nem kevesebb, mint négy 'nationes' között osztotta fel a tanácsosi helyeket: a *Sclavoni* (a horvátok), a *Hungari* (magyarok), a *Latini* (olaszok) és a *Teutonic* (németek) között.³¹ Négy évvel később Lajos Magyarország legészakabbi városában, Zsolnán is hasonlóképpen rendelkezett: itt a *Sclavoni* (szlovákok) és a *Teutonic* (németek) kapták meg megosztva a tanácsosok állításának jogát.³²

Budán, a fővárosban a megoldás lassabban, több lépcsőben bontakozott ki – vagy legalábbis a források részletesebben tudósítanak a paritásos rendszert megelőző eseményekről. A 14. század végéig a tizenkét tagú tanácsban hagyományosan tíz helyet kaptak a régi, földbirtokos német vezető réteg tagjai, a maradék két hely a magyaroknak jutott. Miután az 1402/1403-as felkelés után a régi vezető családok ellenében a távolsági kereskedőkből álló új elit vette át a hatalmat, az új tanácslisták általában évente 3-4 magyar nevet tartalmaztak a korábbi kettő helyett. A városi középosztály azonban nem elégedett meg ezzel. 1436 és 1439 között véres események sorozata után az egyre öntudatosabbá váló magyar lakosság elitje a városvezetés egyenrangú tagjaként igyekezett fellépni. Hogy a további zavargásoknak elejét vegye, Albert királynak (1437–1439) egy, az erőviszonyokat jobban tükröző megoldást kellett bevezetnie. 1439-től Buda tanácsát egy száztagú testület (*centumviri*) választotta meg, amelynek ötven német és ötven magyar polgár volt a tagja. Ezek a választók évente váltakozva választottak egy magyar, illetve egy német származású bírót a város élére, miközben a bíró helyettese, az ún. pénzbíró (*iudex minor* vagy *iudex pecuniarum*) mindig a másik nagy etnikai csoportból került ki. A tizenkét tagú belső tanács is egyenlő számban állt magyarokból és németekből.³³

Ezek a reformok nemcsak Budán stabilizálták a helyzetet a középkor végéig, hanem 1458-ban királyi rendeletre Kolozsvár is átvette azokat, ahol a nemzetiségek aránya a buda-

²⁹ Szegedről és Sopronról lásd: Petrovics, István: *Foreign Ethnic Groups in the Towns of Southern Hungary in the Middle Ages*. In: Segregation – Integration – Assimilation, 67–88.; Sopronról lásd: Goda Károly: *A város élén: Sopron polgármesterei a 15–16. század fordulóján*. Soproni Szemle, 58. évf. (2004) 308–328.

³⁰ Gündisch, Konrad G.: *Das Patriziat siebenbürgischer Städte im Mittelalter*. Köln–Weimar–Wien, 1993. 68–100.

³¹ Grothusen, Klaus-Detlev: *Entstehung und Geschichte Zagrebs bis zum Ausgang des 14. Jahrhunderts*. Osteuropastudien der Hochschulen des Landes Hessen, Reihe I, Bd. 37. Wiesbaden, 1967. 143–146.; Budak, Neven – Kanizaj, Karolina – Vorel, Sjetlana: *Kolonije stranaca na Gradecu u 14. stoljeću. Colonies of foreigners in 14th-century Gradec (Zagreb)*. Zagreb, 1996.

³² Marsina, Richard: *Výsady pre žilinských Slovákov z roku 1381*. In: Marsina, Richard (vyd.): *Národnostný vývoj miest na Slovensku do roku 1918*. Martin, 1984. 13–40.

³³ Kubinyi, András: *Die Zusammensetzung des städtischen Rates im mittelalterlichen Königreich Ungarn*. Südostdeutsches Archiv, vol. 34/35. (1991/92) 23–42., különösen 27–38.; Rady, Martyn C.: *Medieval Buda: A Study of Municipal Government and Jurisdiction in the Kingdom of Hungary*. East European Monographs, No. CLXXXII. New York, 1985.

ihoz hasonlóan alakult.³⁴ Hogy a paritásos rendszer mit jelentett a nyelvhasználat szempontjából, a legvilágosabban e két város levelezéséből olvasható ki. Egy 1488-as királyi utasításnak engedelmessé Buda város tanácsa részletes leírást küldött Kolozsvárnak az ottani tanácsválasztás menetével kapcsolatos vita rendezését elősegítendő. Ez a leírás egyebek mellett a következő szabályozást tartalmazza a *centumvirekről*: „...úgy kell sorban helyet foglalniuk, hogy mindig két magyar között ül egy német [...] Miután így leültek, a városi jegyző sorjában nevükön szólítja a Százférfiakat, a tekintélyesebbeken kezdve, mire mind-egyikük a saját nyelvén válaszol: »itt vagyok«”.³⁵

Ez a rövid válasz nyilván nem valamiféle „nyelvvizsgának” számított, hanem sokkal inkább az etnikai hovatartozás kinyilvánításának, ami egyben az adott csoport tanácsbeli képviselőjének alapja is volt. Ezek után a tanácskozás nyilvánvalóan egy mindenki által megértett közös nyelven zajlott, amire az idézett forrás sajnos nem tért ki – ez bizonyára mindenki számára nyilvánvaló volt.

A nyelvek párhuzamos használatának egy-egy városi közösség számára praktikus és szimbolikus jelentősége is volt. Erre utal a Budai Jogkönyv több cikkelye is. Ez az 1403 után keletkezett német nyelvű jogszabály-gyűjtemény igen erősen elfogult a német nemzetiség javára, olyannyira, hogy csak azokat engedte bírónak választani, akiknek mind a négy nagyszülője német volt.³⁶ Mindazonáltal, amikor arról ír, hogy a hivatalukat letevő képviselők milyen beszédeket mondjanak, a fejezetek címei a következő követelményeket fogalmazták meg:

59. fejezet: A bíró mondjon egy beszédet, először németül, azután magyarul.

60. fejezet: A tanácsosok mondjanak egy beszédet, először németül, azután magyarul.

61. fejezet: A városi jegyző beszéljen, először németül, azután magyarul.³⁷

Ezek a rendelkezések egyrészt azt az elvárást tükrözik, hogy a város főbb vezetői a kisebbség nyelvét is beszéljék; másrészt kimondatlanul is azt feltételezik, hogy a kisebbség megtisztelve érezte magát ezzel a szimbolikus gesztussal, és támogatta a város mindenkorai vezetését.

Az igazságszolgáltatás ismét csak nyilvánvalóan egy minden érintett számára érthető nyelven zajlott, de a források erre sem térnek ki. Arra viszont találunk példákat, hogy a helyi rendeletek vagy számadások jogi szakkifejezéseket az adott forrás nyelvétől eltérő válto-

³⁴ Kiss András: Kolozsvár város önkormányzati fejlődése az 1458-as „unióig” és kiteljesedése az 1568-as királyi ítélettel. *Erdélyi Múzeum*, 59. évf. (1997) 289–297.; Lupescu Makó, Mária: Der Ausgleich von Klausenburg 1458. In: Burger, Ulrich – Gräf, Rudolf (Hg.): *Klausenburg. Wege einer Stadt und ihrer Menschen in Europa*. Cluj-Napoca, 2007. 39–50.

³⁵ Jakab Elek (kiad.): *Oklevéltár Kolozsvár története I. kötetéhez*. Buda, 1870. 280–285., itt: 282.: „...ibidem ordinatim consedere debeant, ita ut semper inter duos Hungaros Alemannus medium locum teneat [...] Quibus ita consedentibus notarius civitatis nomina Centum Hominibus ordinatim pronunciat, incipiendo a pocioribus, quorum singulus suo lingwagio respondebit ‘assum’...”

³⁶ Mollay, Karl (Hg.): *Das Ofner Stadtrecht: Eine deutschsprachige Rechtssammlung des 15. Jahrhunderts aus Ungarn*. Budapest, 1959. A német felmenőkről: c. 32. Magyar fordítása: Blazovich László – Schmidt József: *Buda város jogkönyve*. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 17). Szeged, 2001. 320–322. A méltóságviselők neveiről fennmaradt források azonban azt mutatják, hogy ezt a kikötést nem feltétlenül tartották be.

³⁷ *Ofner Stadtrecht*, c. 59: „Der Richterr sol also sprechen des ersten in deütscher zung vnd darnach in vngerischerr Zung”; c. 60: „Dy Ratscherren sullen also sprechen, der erste in deütscherr zungen, darnach in Vngerischer”; c. 61: „Der statschreiber spricht von erst in deütsch, darnach in Vngerisch.”

zatban is kifejeztek, amikor például dokumentumfajtákról³⁸ vagy a bírósági eljárásban szereplő személyekről³⁹ volt szó. Városi ügyeket illetően egyes népnyelvi kifejezések az országos jogalkotáshoz is bekerültek.⁴⁰ A törvények nyelve általában a latin volt, még a tárnoki jogot összefoglaló gyűjtemény (*Codex Tavernicalis*) esetében is, amely a hét szabad királyi város közös jogkönyve volt fellebbviteli ügyekben. Ez a tény ezért érdemel említést, mert a *Codex* összeállítása idején, a 15. század közepén minden ebbe a körbe tartozó városban feltehetően német volt a lakosság többsége, és a forrásául szolgáló legfontosabb szöveg, a fentebb már röviden említett Budai Jogkönyv is németül íródott. Más helyi statútumokat és céhszabályzatokat is gyakran németül fogalmaztak meg. A városi jegyzők birtokában több német nyelvű jogi kódex volt, mint például a *Sachsenspiegel* vagy a magdeburgi jog példányai.⁴¹ Figyelembe véve, hogy szlovákok is ültek a városi tanácsban, teljesen érthető, hogy Zsolnán a magdeburgi jog cseh fordítása is megtalálható volt egy olyan kéziratban, amelyben szlovák kutatók szerint több kifejezést a szlovák nyelv fejlődése irányába mutató dialektusban fordítottak le. Ez arra utal, hogy a szöveget helyben állíthatták össze, és hogy a bírósági gyakorlatban a helyi nyelv használata egyre nagyobb szerepet kapott.⁴²

Külső kapcsolatok

A városok szűkebb és tágabb környezetével való kapcsolattartás igénye tovább növelte a nyelvi sokszínűséget. A városoknak olyan jegyzőket és írnokokat kellett alkalmazniuk, akik a szomszédos területek írásbeliségének nyelvén is kommunikálni tudtak. Ez a felsőmagyarországi városok esetében a cseh és lengyel nyelvet jelentette, a dél-erdélyi Brassóban és Szebenben a glagolita írással írott óslávot, amely a szomszédos Moldvával és Havasalfölddel folytatott levelezésben játszott fontos szerepet.⁴³ Az, hogy éppen melyik nyelvet használták, sokban függött a fejedelmi udvarokban foglalkoztatott írnokok pillanatnyi elérhetőségétől, de a szóban forgó levél vagy oklevél kiállítója és címzettje közötti viszonytól is. A 15. századtól ezt a jelenséget országos viszonylatban is vizsgálhatjuk, az uralkodó és

³⁸ Az *Ofner Stadtrecht*, c. 203. azt a rendelkezést, hogy idegenek tanúvallomása a budai polgárokkal szemben érvénytelen, így foglalja meg: „Fremde gezeugnuß mit priefen ader mit leuthen schol nicht ap genomen werden wider sij. So aber ir eyner an gesprochen werd, Alle priefff, dij man nennet zu Latein Inquisitor, das ist zu Teutsch eyn irfoerscher, In Vngerischer sprach Tudoman schol кейне craft wider sij nit haben zu keynen zeiten.”

³⁹ Eperjes város számadáskönyveiben például (lásd alább, 48. jz.) többek között a következő jogi terminusok fordulnak elő magyarul: *solgabyro*, *utwarbiro*, *tudeman*, *potwarey* (patvarság = per).

⁴⁰ Zsigmond király 1405. április 15-én kelt városi törvényeiben a mértékegységek egységesítésével foglalkozó I. fejezetben a következőket olvashatjuk: „*demptis tantummodo mensuris decimarum et montium tributis vulgo heguam, in teutonico pergreh*”; a XV. fejezetben: „*currus in quibus balle et pondera deferuntur magni onerati, in vulgo masa dicti*”, Dőry, Franciscus – Bónis, Georgius – Bácskai, Vera: *Decreta Regni Hungariae. Gesetze und Verordnungen Ungarns 1301–1457*. Budapest, 1976. 192., 204.

⁴¹ Vö.: Blazovich László: *A szász tükör és a Szepesség joga*. In: Blazovich László – Schmidt József (kiad.): *Eike von Repgow: A Szász tükör*. Szeged, 2005. 43–70.

⁴² A legújabb kritikai kiadás: Kuchar, Rudolf (vyd.): *Žilinská práva kniha, magdeburské právo*. Bratislava, 1993. Nyelvészeti szempontból lásd: Sopko, J., Kotulič, I. és Kuchar, R. tanulmányait a Richard Marsina által szerkesztett *Národnostný vývoj* című kötetben, 41–82. Forrásértékéről: Bada, Michal: *A zsolnai városkönyv*. In: Csukovits Enikő – Lengyel Tünde (szerk.): *Bártfától Pozsonyig: Városok a 13–17. században*. Budapest, 2005. 187–197.

⁴³ Vö. például: Panaitescu, P. P. (ed.): *Documente slavo-române din Sibiu (1470–1653)*. București, 1938.; G. Tocilescu (ed.): *534 documente istorice slavo-române din Țara Românească și Moldova privitoare la legăturile cu Ardealul, 1346–1603*. București, 1931.

a városok közti levelezésben. Ha a király olyasmit akart elérni, aminek teljesítése a városok jóindulatától függött, például a rendkívüli adók fizetését vagy valamely katonai vállalkozásban való részvételt, legtöbbször német nyelven írt, míg parancsok vagy a királyi kegy, illetve nemtetszés kinyilvánításakor latin nyelvű (ok)levelet küldött.

A városvezetés olykor különleges intézkedésekre kényszerült, ha valamelyik főtisztviség viselője nem volt a szükséges nyelvtudás birtokában. Ez történt például Sopronban, ahol a jegyzői tisztelet 1419 és 1450 között a kitűnő képzettséggel rendelkező bécsi származású Konrad Ernst töltötte be, aki az évente változó polgármesterek mellett a város diplomáciai kapcsolatainak fő irányítója volt. Mivel azonban sohasem tanult meg igazán jól magyarul, a város magyar aljegyzőt alkalmazott mellette, többek között Sörös Tamást, aki utazásai idején tolmácként is segítette Konrad Ernst munkáját.⁴⁴

Az ilyen és hasonló rugalmas megoldások ellenére voltak olyan esetek, amikor a nyelvi különbségeket nem sikerült áthidalni. Ez történt például a pozsonyi követek részvételekor az 1446-os pesti országgyűlésen. A városi tanácsnak június 6-án írott (német nyelvű) beszámolójukban a többi várossal és néhány arisztokráciával folytatott komoly és alapos tárgyalásaikról számolnak be, majd idézik az országgyűlés határozatait (latinul), amire a városok megtagadták az eskütételt; végül valamelyikük hozzátette: „a többi magyarul van, erről nem tudok beszámolni Bölcsességteknek” – azaz a városi tanácsnak.⁴⁵ Ez a megjegyzés arra is utalhat, hogy a városok kevésbé lelkes országgyűlési részvétele⁴⁶ nemcsak a magas költségekkel, hanem a kommunikációs nehézségek miatt megcsappant érdeklődéssel is magyarázható.

Kereskedelem és elszámolások

Az üzleti összeköttetések területén a tárgyaló felek nem engedhették meg, hogy sikertelenek legyenek a kommunikációban: itt a büszkeség és presztízis helyett a gyakorlati megfontolások kerekedtek felül. Ezek a szempontok mindenekelőtt a szóbeli érintkezésben érvényesülhettek; halvány visszfényük azonban a könyvelésben, a számadások vezetésében is tükröződött. A napi ügymenet rövid távú céljaira készült iratok ugyanis többet megőriztek a mindennapi nyelvhasználat sokszínűségéből, mint a hivatalos dokumentumok. A már említett Eperjes városa esetében például, amelynek lakossága németekből, magyarokból és szlovákokból állt, a könnyebb érthetőség kedvéért gyakran német kifejezések keveredtek az egyébként latin nyelvű szövegbe.⁴⁷

„Item pro laminibus wlgo blech... [fémlemezékért]

Item pro ferro ad ducillos wlgo czappin... [csapokért]

Item pro sagittis ignium wlgo fewerpfeyl... [tűzes nyilakért]

Item pro una sporta wlgo flechte... [egy vesszőkosárért]

Item pro una liga equo wlgo gurt pro sella ... [egy nyereghez való szíjért]...⁴⁸

⁴⁴ Mollay: *Többnyelvűség a középkori Sopronban*, 332.

⁴⁵ Teleki József (kiad.): *A Hunyadiak kora Magyarországon*. X. kötet. Pest, 1853. 185.: „Der ander ist ungrisch den chan ich euer weishait nit zuschreiben.”

⁴⁶ Kubinyi András: *A városok az országos politikában, különös tekintettel Sopronra*. In: Turbuly Éva (szerk.): *A város térben és időben: Sopron kapcsolatrendszerének változásai*. Sopron, 2002. 29–53.

⁴⁷ Iványi Béla: *A középkori Eperjes magyarsága*. Szegedi Füzetek, I. (1934) 85–97., 169–175., 263–274.; Iványi: *Das Deutschtum der Stadt Eperies*, 361–402.

⁴⁸ Iványi Béla: *Eperjes szabad királyi város levéltára*. Archivum liberae regiae civitatis Eperjes. Szeged, 1931. 127., 190. (Számadáskönyvek, 210a és 349. sz., passim).

A latin és német nyelv „szervesebben” egybeillesztett keverékével találkozhatunk például a korai soproni telekkönyv egyes bejegyzéseiben, ahol egyazon mondaton belül is többször váltott az egyes nyelvek között a jegyző: „*Jorg Engelmar inquilinus in Sopronio vendidit I saffrangarten in der Aiczeil in suburbio zenachst ausserhalb des Kuncz Schidan hausung vmb XV 1/2 tal. den. honorabili viro Domino Johanni plebano Sancti Michaelis in eadem Sopronio ledig vnd frey. Sigel Eylinsgrab et ego.*”⁴⁹

Az eperjesi számadásokban még arra is van példa, hogy egyazon tételen belül három nyelv keveredett: „*Item dem Solgabyro den. XVI; Item dem Solgabiro zcu uortrinckenn den. IIII; Item dem Solgabiro pro calciis den. XV; Item Solgabironac pro expensis den. LV; Item dem Solgabiro vor eyn bryff den. XXIII; Item vor steffelen dem vtwarbiro den. LII; Item vor eyn Bryff off Kapy Janus tudoman den. 100; Item dem Solgabiro vor eyn bryff tudeman den. XII; Item auf dy stat gegangen auff potwarey fl. 1/2.*”⁵⁰

A szöveg további érdekessége, hogy míg a magyar szavakat általában a német nyelv szabályai szerint németül ragozza (*dem Solgabiro, dem vtwarbiro*), egyes helyeken a magyar, toldalékokkal történő ragozás (*solgabironac*) is megfigyelhető. Ez azt mutatja, hogy a jegyző a magyar nyelvben is járatos volt, és nem feltétlenül követte a német nyelv szabályait, amikor egy magyar kifejezést írt le. A 15. századi városi számadáskönyvek további nyelvi elemzése nemcsak a példák számát gyarapítaná, hanem az egyes nyelvek váltogatásának szabályszerűségeit is segítené meghatározni ebben a szövegfajtában.

A középkori magyar városi környezetből egyedülálló módon fennmaradt magán-számadáskönyv, Paul Moritz soproni kalmár 1520 és 1529 között vezetett üzleti feljegyzéseinek könyve szintén két nyelv együttes használatának példáját adja.⁵¹ Alapnyelve a német, de jónéhány latin szó és kifejezés is megtalálható benne, gyakran egyazon mondaton belül. A latin betoldások elemzése kimutatta, hogy ezen szövegrészek nyelvi megoldásaiban komoly szintaktikai és szemantikai korlátok nyilvánultak meg. A formulás részekben, például a dátum mellett (amelyet a helyi közigazgatás írásbeliségében is általában latinul fejeztek ki) általában a kereskedelmi tevékenységgel kapcsolatos igék, valamint bizonyos áruféleségek nevei fordulnak elő latinul. A szintaktikai korlátozottság azonban ezeknél a kifejezéseknél is megfigyelhető, ami azt jelenti, hogy a leggyakoribb formákon kívül az adott szó minden más alakja helyett annak német megfelelőjét használta a szöveg lejegyzője. Például a latin igék egyes szám első személyű, többes számú vagy kötőmódú alakjai szinte sohasem fordulnak elő, holott ugyanazon igék egyes szám harmadik személyű alakjai igen gyakran megtalálhatók (például *tenetur, dedit*).⁵² Ezek a megállapítások teljes mértékben össze-

⁴⁹ Házi Jenő (kiad.): *Sopron szabad királyi város története*. II. rész 6. kötet. Sopron, 1943. 204. A szöveget Hans Ziegler városi jegyző írta.

⁵⁰ Iványi: *Eperjes, Számadáskönyvek*, 210. a és 349. sz. Fejérpataky László: *Magyarországi városok régi számadáskönyvei*. Budapest, 1885. számos példát kínál a német/latin nyelvváltásra az egyes szövegeken belül. A kiadatlan levéltári anyag célzott átvizsgálásával a hasonló példák száma bizonyára gyarapodna.

⁵¹ Mollay Károly (kiad.): *Moritz Pál kalmár üzleti könyve 1520–1529 / Das Geschäftsbuch des Krämers Paul Moritz, 1520–1529*. Quellen zur Geschichte der Stadt Ödenburg, Reihe B, Bd. 1. Sopron, 1994. A kötet bevezetője részletesen ismerteti Moritz Pál életútját és a városi közigazgatásban játszott szerepét.

⁵² Németh, János: *Lateinische Relikte und Graphemverwendung im Geschäftsbuch des Krämers Paul Moritz: Ein Beitrag zum Frühneuhochdeutschen in Ungarn*. Neuphilologische Mitteilungen (Helsinki), 104. (2003) 437–454.

csengenek a középkori Európa más vidékeiről származó számadáskönyvek elemzésével, ahol a „makaróni” mondatok szinte a műfaj meghatározó jellegzetességei közé tartoznak.⁵³

Lelkipásztorlás és prédikálás

A közigazgatás és a kereskedelem reprezentációs és pragmatikus szempontjain messze túl lépve az egyházi életben figyelhető meg leginkább a tudatos nyelvválasztás. Azzal a kettős törekvéssel, hogy a latint megőrizte a liturgia nyelveként, miközben a prédikálásban a népnyelvek használatára buzdított,⁵⁴ az egyház a különböző nyelvek párhuzamos használatának legfőbb előmozdítójává vált. Ezt a gyakorlatot már a 813-ban tartott tours-i zsinat megalapozta, jóval Magyarország kereszténnyé válása előtt. Mire a városfejlődés a 13. században látványos lendületet vett, a népnyelvű prédikálás már az egész országban bevett szokássá vált. A hívek gyónásának meghallgatásához szintén szükség volt a helyi nyelv(ek) ismeretére. Ezért a megfelelő lelkészek kiválasztása volt az a terület, ahol a nyelvhasználattal kapcsolatos problémák talán a leghangsúlyosabban jelentkeztek, különösen a szóbeli gyakorlatban. Az írásos forrásanyagban azonban, a fent tárgyalt területekhez hasonlóan, csak jóval később és jóval korlátozottabb formában tükröződött mindez. A városi élet első évszázadaiban a szóbeli megállapodások, valamint a helyi közösségek joga saját nyelvük egyházi használatára és plébánosuk megválasztására elegendő volt a megfelelő nyelvtudással rendelkező klerikusok meghívására az adott településre. A szabad plébánosválasztás joga éppen a betelepülők nagy száma miatt ugyanis sokkal inkább elterjedt volt a magyarországi városokban, mint Nyugat-Európában.⁵⁵

A népnyelvű prédikálással kapcsolatos legkorábbi ismert konfliktus 1390-ben Budán követhető nyomon. A forrásokból úgy tűnik, hogy a fő probléma nem is önmagában a nyelvhasználat volt, hanem a magyarok Szt. Mária Magdolna plébániatemplomának jogállása. A Várhegy legfontosabb plébániáját, a királyi alapítású Boldogasszony templomot ugyanis a 14. században a város többségi német lakossága használta, míg ezzel párhuzamosan a magyar lakosság a város északi részén a Mária Magdolna templomot tartotta kézben, amely felett mint alapító a kegyúri jogokat gyakorolta. Ennek a templomnak a függetlenségét és plébániai jogát azonban a Boldogasszony templom plébánosa ismételten kétségbe vonta, azt állítva, hogy a Mária Magdolna templom csak filiális kápolna az ő plébániája ellenőrzése alatt. A Szentszékhez benyújtott vádiratában azonban érvelését a nyelv kérdésére alapozta, mint olyan indokra, amit egy egyházi bíróság várhatóan figyelembe vesz. Az állí-

⁵³ Wright, Laura: *Bills, Accounts, Inventories: Everyday Trilingual Activities in the Business World of Later Medieval England*. In: Trotter, D. A. (ed.): *Multilingualism in Later Medieval Britain*. Cambridge, 2000. 149–156.; Wright, Laura C.: *The Records of Hanseatic Merchants: Ignorant, Sleepy or Degenerate?* In: *Multilingua* 16/4. Ed. Jahr, E. H. – Wright, L. C. Berlin, 1997. 337–349. Az egyetlen lényeges különbség az angol anyagban megfigyelt tendenciákkal szemben az, hogy mivel sem a német, sem a magyar nyelv nem áll etimologikus kapcsolatban a latinnal, nem volt lehetséges a latin és a népnyelvek összeolvadása közös rövidítések révén, amelyek mindkét nyelvre vonatkoztatva feloldhatók lettek volna.

⁵⁴ „Predigt” címszó, in: *Lexikon des Mittelalters*. Vol. 7, CD-ROM kiadás, Stuttgart, 2000. 171–183. Az angliai példák arra utalnak, hogy a prédikációkat és más vallásos prózai szövegeket a latinból és valamely népnyelvből álló keveréknyelven jegyezték le. Vö.: Scheindl, Herbert: *Linguistic Aspects of Code-Switching in Medieval English Texts*. In: Trotter, D. A. (ed.): *Multilingualism in Later Medieval Britain*. Cambridge, 2000. 80–88.

⁵⁵ Kubinyi András: *Egyház és város a későközépkori Magyarországon*. In: Sz. Jónás Ilona (szerk.): *Társadalomtörténeti tanulmányok a közeli és a régmúltból*. Emlékkönyv Székely György 70. születésnapjára. Budapest, 1994. 74–87.

totta, hogy a Mária Magdolna templom és a külvárosi Szent Péter mártír templom papjai csak azért szolgáltatják ki a szentségeket, mert „a magyarok vagy jövevények és utazók és minden más emberek, akik egy időre a várba jönnek, hogy a dolgaik után nézzenek, nem értik a német nyelvet, amelyet a [Boldogasszony] plébánia hívei általában beszélnek.”⁵⁶ Végül azonban a hihetőnek hangzó érv ellenére a szentszéki bíróság nyilván felismerte, hogy a vita nem elsősorban a népnyelvi istentisztelet, hanem egy közösség által alapított egyházi intézmény autonómiája körül zajlott. Így az alperes nyerte meg a pert, a Mária Magdolna templom plébániai jogát kodifikálták, és megállapították a két plébánia határát.⁵⁷

Egy másik, az egyházi nyelvhasználatra vonatkozó vita színhelye Kolozsvár volt, amelyet fentebb, a városi vezetők megválasztásának Budán meghonosított paritásos rendszerének bemutatásakor már tárgyaltunk. A szász és magyar közösségek együttélésének kényes egyensúlyát mutatja, hogy 1568-ban a reformáció helyi győzelme után nem sokkal perre került sor a plébánosok választásával kapcsolatban. Ebben a szászok azt hangsúlyozták, hogy habár a „pápista vallás” idején a magyarok is használták a város plébániatemplomát misékre, kereszttelőkre, esküvőkre és temetésekre, de „prédikálni sosem prédikáltak magyarul abban a templomban, és sohasem volt magyar plébános Kolozsvár városában”⁵⁸ – ami csak annyiban volt igaz, hogy a magyarok plébániatemploma, a Szt. Péter és Pál templom a külvárosban helyezkedett el.⁵⁹

A legtöbb más esetben egy külön káplán kinevezése nem sértett semmilyen plébániai jogot, és ezért minden fenntartás nélkül elfogadta azt a plébános. Az etnikailag kevert egyházközösségekben éppen a plébános feladata volt, hogy olyan káplánokról gondoskodjon, akik a hívek által beszélt nyelveken értettek.⁶⁰ A koldulórendi kolostorok perjelei hasonlóképpen olyan hitszónokokat választottak ki, akik az összes, a kolostor környezetében élő nyelvi közösséget meg tudták szólítani. Az alapvetően német nyelvű segesvári és szebeni domonkos kolostorokban például legalább egy-egy magyar prédikátor is működött az 1520-as években.⁶¹ Sok helyen egy népcsoport papjának említése jelenti az első adatot az adott településen létező, többé-kevésbé szervezett etnikai közösségről. A 15. század második felétől még olyan kisebb településeken is megtalálhatók voltak „nemzetiségi” kápolnák, mint a felvidéki Kísszeben, ahol 1481-ben „*erectum est Sclavorum templum*”.⁶² A nagyobb váro-

⁵⁶ A szöveg IX. Bonifác pápának a bécsi Schottenstift apátjához írott leveleként maradt fenn. Az apát feladata volt az ügy kivizsgálása. Kiadása: *Monumenta diplomatica civitatis Budapest.* Vol. III/1. Ed. Kumorovitz, L. Bernardus. Budapest, 1987. 52–53.: „*Ungaris seu advenis et peregrinis ac aliis hominibus ad dictum castrum pro suis negotiis ibidem expediendis pro tempore confluentibus, qui ydioma Theutonicum, quod parochiani predicti communiter loquantur, non intelligunt.*”

⁵⁷ Végh András: *A budai plébániák határjárásainak helyrajzi elemzése.* In: Kovács Gyöngyi (szerk.): *Quasi liber et scriptura: Tanulmányok Kubinyi András hetvenedik születésnapjára.* Budapest, 2004. 641–654.

⁵⁸ Jakab Elek (kiad.): *Oklevéltár Kolozsvár története 2. és 3. kötetéhez.* Budapest, 1888. 80–88., itt: 81.: „*numquam in eodem templo lingua Hungarica concionatum fuisset, neque plebanus unquam Hungarus in eadem civitate Coloswar extitisset...*”

⁵⁹ Benkő Elek: *Kolozsvár magyar külvárosa a középkorban.* Kolozsvár, 2004.

⁶⁰ Így például András eperjesi plébánosnak 1454-ben előírták, hogy „*debeat et teneatur servare duos predicatores, qui verbum Dei populo predicent, unum teutonicorum, alium vero Hungarorum*”. Eperjes Város Levéltára, 278. A forrás nem árulja el, hogy a plébános maga melyik népcsoporthoz tartozott.

⁶¹ F. Romhányi Beatrix: *Egy régi-új forrás az erdélyi domonkosok történetéhez.* *Communicationes Archaeologicae Hungariae*, 2004. 235–247., különösen 239.

⁶² Uličný, Ferdinand: *K výskumu národnostnej štruktúry stredovekých miest na Slovensku.* In: Marsina (ed.): *Národnostný vývoj*, 153–162., Kísszebenre: uo. 159., további példákkal.

sokban, mint például Pozsonyban, Kassán és Eperjesen a németeknek, magyaroknak és szlovákoknak külön-külön papjuk volt; más városokban, többek között Besztercebányán, Lőcsén és Nagyszombatban csak a németeket és szlovákokat említik a források. A népnyelvi szolgálat jelentősége a reformáció idején tovább növekedett.⁶³

Az egyházi nyelvhasználat kérdését nem választhatjuk el a tanításban játszott szerepétől, ami a középkor nagy részében az egyház monopóliuma volt, és ezért főleg latinul zajlott. Sok iskolai rendszabály intézkedik arról egész Európában, hogy a diákoknak még a tanórákon kívül is latinul kellett társalogniuk, és a magyarországi iskolák sem jelentettek kivételt ez alól. Mindemellett a plébániai és káptalani iskolákban tanuló leendő klerikusoknak fel kellett készülniük a népnyelven történő prédikálás feladatára is. Aligha lehet véletlen, hogy az első fennmaradt egybefüggő magyar nyelvű szöveg egy temetésre készített minta-prédikáció.⁶⁴ A szükséges nyelvtudást nagyrészt szóbeli gyakorlással lehetett megszerezni, de a 15. századtól egyre növekedett a prédikációs kézikönyvekben vagy mintapredikációs gyűjteményekben található népnyelvi marginális glosszák száma is. Ezek az emlékeztetőnek szánt szövegek tehát kezdtek megjelenni az oktatás folyamatában.⁶⁵ A népnyelvek különösen az alapfokú oktatásban játszottak szerepet, ahol közvetítő nyelvként működtek a latintanulásban. Jó példa erre a fejlődésre az első, magyar szöveget is tartalmazó nyomtatott iskoláskönyv, az Augsburgban működött Sebald Heyden *Puerilium colloquiorum formulae* című munkájának 1527-ban Krakóban nyomtatott négy nyelvű (latin, német, lengyel és magyar) kiadása, amely kifejezetten plébániai és városi iskolák használatára készült.⁶⁶ A nyelvek tudatos megválasztása széles piacot biztosított a könyvecske számára az akkori lengyel fővárosban és környékén.

A középkori városi nyelvhasználat a szociolingvisztikai kutatás tükrében

A modern szociolingvisztika sokrétű rendszert fejlesztett ki két vagy több nyelv párhuzamos használatának kutatására egyéni és közösségi szinten egyaránt. A legtöbb megfigyelésre és adatgyűjtésre természetesen beszélt nyelvi környezetben, jelenkori beszélők bevonásával került sor. Ily módon olyan mélységig vizsgálhatók a nyelvi készségek és a nyelvhasználat motivációi, ami történeti anyagon sohasem valósítható meg. Mégis a fent említett példák arra ösztönöznek, hogy megpróbáljuk a modern nyelvészeti kutatás egyes kategóriáit is alkalmazni az elemzés során. Ez kölcsönös előnyökkel járhat. Egyrészt a szociolingvisztikai vizsgálatok új történeti távlatot kaphatnak a történeti példák segítségével, és kimutathatják, hogy a különböző nyelvekben hosszú távon milyen jellegzetességek fejlődtek ki a nekik tulajdonított szerepek révén. Másrészt a városok társadalmi és etnikai fejlődésének történeti kutatása új dimenziót kaphat a fejlődést kísérő kommunikációs, gondolkodási és

⁶³ Marsina: *Národnostný vývoj*, 154–161.

⁶⁴ Madas: *La naissance*, 315.; Madas Edit: *Halotti Beszéd és Könyörgés*. In: „Látjátok feleim...” Magyar nyelvemlékek a kezdetektől a 16. század elejéig. Kiállítási katalógus. Szerk. Madas Edit. Budapest, 2009. 222–223., további irodalommal.

⁶⁵ Lásd a *Régi Magyar Glosszáriumban* felsorolt példákat, például Laskai-glosszák (Laskai Osvát), Temesvári-glosszák (Temesvári Pelbárt), 41., 46. A népnyelvi glosszák oktatásban betöltött szerepéről lásd: Németh András: *Közép-európai verses tízparancsolat egy 15. századi esztergomi iskoláskönyvben*. Magyar Könyvszemle, 123. évf. (2007) 1–21.

⁶⁶ Az iskoláskönyv igen népszerű volt a maga korában, többször is újranyomták, ennek ellenére csak egyetlen példányban maradt fenn, a Gdański Városi Könyvtárban, 1527-ből (CB 5775), facsimile kiadása: *A két legrégebb magyar nyelvű nyomtatvány*. Szerk. Melich János. Budapest, 1912. 1–76.

viselkedési folyamatok komplex vizsgálatával. A magyarországi kutatásban ezt a megközelítést eddig nyelvi esettanulmányok formájában, lokális példákon alkalmazták.⁶⁷

A két- vagy többnyelvűség (*bilingvizmus, multilingvizmus*) a legáltalánosabb kategória két vagy több nyelv párhuzamos használatára, amelyek mindegyike egyúttal a beszélők közössége egyes tagjainak anyanyelve is volt.⁶⁸ Ez a különböző etnikai csoportok együttélése során természetes módon kialakuló nyelvhasználati mód volt a leginkább elterjedt a késő középkori magyarországi városokban, és a fent idézett példák többségében is ennek működése érhető tetten. A rendelkezésünkre álló források nem teszik lehetővé, hogy a modern nyelvészeti kutatásban a többnyelvűség fokozataira kifejlesztett finom kategorizálást következetesen alkalmazzuk, de bizonyos megkülönböztetésekre módot adnak.

Az első kérdés az, hogy aktív vagy passzív többnyelvűségről beszélhetünk-e. A források erre vonatkozó adatai némileg félrevezetők lehetnek, hiszen inkább az írott, semmint a szóbeli nyelvhasználatról tájékoztatnak. A legtöbb adat mégis arra mutat, hogy mindkét (illetve az összes) nyelvet aktívan használták egy-egy többnyelvű közösség tagjai, bár nem minden élethelyzetben azonos mértékben. A számok, áruféleségek, tisztségnevek és más igazgatással kapcsolatos kifejezések gyakori előfordulása a szójegyzékekben arra utal, hogy használóik elsősorban a mindennapi életben szükséges kifejezések aktív használatát igyekeztek elsajátítani. Ugyanakkor az egyház népnyelvi prédikációkkal és gyónással kapcsolatos állásfoglalásai arra utalnak, hogy a lelki élet emelkedettebb szférájában kívánatosabb volt mindenkit a maga nyelvén megszólítani, mint egy közvetítő nyelven keresztül. Az egyes nyelvek ismeretének szintjét annál is inkább fontos megállapítani, mert „a beszélő nyelvismeretének szintje bizonyos mértékig meghatározza azokat a célokat, amelyekre a nyelvet használhatja; és viszont, azok az élethelyzetek, amelyekben egy személynek lehetősége van az adott nyelvet használni, befolyásolni fogja az adott nyelvben elért kompetenciáját.”⁶⁹ Ezért minden további elemzéshez nemcsak a nyelvválasztást, hanem a választott nyelvek minőségi jellemzőit is figyelembe kell venni, amennyire a források engedik.

További kérdés lehet, hogy a két- vagy többnyelvűség spontán vagy oktatás révén fejlődött-e ki. Mindkettőre találunk példát a forrásokban, de úgy tűnik, hogy a nyelvek spontán elsajátítása volt a gyakoribb. Ahol a helyi környezetre nem volt jellemző a többnyelvűség, a fiatalok elutaztak, vagy a családjuk elküldte őket nyelvet tanulni, mint például a szebeni polgármester lányát, akiről fentebb már említést tettünk. Hasonlóképpen azok a diákok, akik a bécsi vagy krakkói egyetemre mentek tanulni, valószínűleg a kötelező latin mellett a német, illetve a lengyel nyelvet is elsajátították. Ezeket a kérdéseket érdemes lenne további, célzottan gyűjtött forrásanyag alapján alaposabban megvizsgálni. Ki kell térnünk a társasági kétnyelvűség (*societal bilingualism*) kérdésére is, amely a nyelvválasztást társadalmi helyzet és szituáció függvényében határozza meg, mint például a diplomáciai kapcsolatok esetében.⁷⁰ Mielőtt az ilyesfajta választások következményét tárgyalnánk, a kétnyelvűség egy speciális válfajáról is szót kell ejtenünk.

⁶⁷ A legfontosabb kivétel Mollay Károly (1913–1997) nyelvész professzor munkássága, akinek fő kutatási területe a magyar–német nyelvi érintkezések vizsgálata volt; vö. két fentebb már idézett művét: *Német–magyar nyelvi érintkezések* című kötetét és a *Többnyelvűség a középkori Sopronban* című cikksorozatot.

⁶⁸ Romaine, Suzanne: *Bilingualism*. Language in Society, 13. Oxford, 1989., különösen 1–75. A téma legfontosabb magyar nyelvű szakirodalma: Warhaugh, Ronald: *Szociolingvisztika*. Budapest, 2005.

⁶⁹ Romaine: *Bilingualism*, 11.

⁷⁰ A nyelvválasztás szituációtól függő variációja több figyelmet érdemelne. Célszerű lenne módszeresen összegyűjteni, hogy a különböző beszélők vagy írók milyen nyelvet használtak különböző be-

A *kettősnyelvűség* (*diglossia*) szűkebb fogalom, amely egy nyelv két különböző regiszterének vagy két nyelvnek a párhuzamos használatát jelenti. A nyelvválasztásnál nem a használók nemzetisége, hanem a társadalmi érintkezés jellege a meghatározó szempont. A nyelvhasználatban az otthon tanult anyanyelv (vagy dialektus) – az „alacsony” regiszter – és egy erre ráakadó, általában gyermekkor után intézményes tanulás keretében elsajátított másik nyelv (vagy standard nyelvváltozat) – a „magas” regiszter – dichotómiája figyelhető meg.⁷¹

A középkorban a nyugati kereszténység esetében a latin volt az általános „magas” regiszter. Vezető szerepe a diplomáciában, közigazgatásban, egyházi életben és oktatásban vitán felül állt. Ez nem azt jelenti, hogy szóbeli érintkezésben ne használták volna, például a diplomáciai találkozókon vagy zsinatokon, vagy az oktatás felsőbb szintjein. A diglossziára jellemző mondatok közötti, illetve mondaton belüli kódváltás azonban, különösen a gyakorlati használatra készült szövegekben, nem felel meg teljes mértékben a hagyományos definícióknak.⁷² Figyelemre méltó továbbá, hogy azokban a szituációkban, amikor a latinra mint beszélt nyelvre utaló hivatkozások száma növekszik, gyengül annak „magas” regiszterre utaló jellege. Voltak olyan helyzetek, amikor nem a társadalmi szituáció miatt, hanem pusztán gyakorlati szükségéből fordult át a társalgás egy manapság „holtnak” tekintett nyelvre.⁷³ Ilyen helyzetekben a latin közvetítő szerepet játszott. Mégis az a tény, hogy elsajátításához oktatásra volt szükség, lehetetlenné tette, hogy a latint minden kommunikációs helyzetben használni lehessen. A latin nyelv elszigetelt, formulás és egyre inkább megmerevedő használata oda vezetett, hogy a nyelv egyre távolabb került a mindennapi élettől és a klasszikus kifejezőmódtól egyaránt.⁷⁴ A latin közvetítő nyelvként való használatának korlátai arra kényszerítették az együtt élő etnikai csoportokat, hogy egymás nyelvét is megtanulják, ami ismét csak a többnyelvűség különböző válfajaihoz vezetett.

Egy jóval marginálisabb népcsoport, a zsidók számára a „magas” regiszter a héber volt, amelynek vallási kötődését erősítették a hozzá kapcsolódó saját írásjelek. Ugyanakkor ezeket az írásjeleket nemcsak a héber, hanem más nyelvek, például a német feljegyzésére is használták. Ez a jelenség az egész kelet-közép-európai régióban megfigyelhető, és hozzájárult a német nyelv egy különleges válfajának, a jiddisnek a kialakulásához. Megfigyelhető például a magyar városi írásbeliségben is, hogy a zsidók ügyében kiadott oklevelekhez vagy üzleti iratokhoz egy héber betűkkel írott, de alapjában véve német nyelvű záradékot illesz-

szédpartnerekkel szemben. Egy modern anyaggal dolgozó, de történeti szempontból is gondolatébresztő munka: Gal, Susan: *Language Shift: Social Determinants of Linguistic Change in Bilingual Austria*. New York, 1979. Az egyik, a jelen tanulmány szempontjából is érdekes megállapítása, hogy a vizsgált magyar/német kétnyelvű, korábban magyar faluban a megkérdezett 32 személyből 31-en a magyar nyelvet használták, amikor Istennel kommunikáltak.

⁷¹ Hudson, Alan Hudson: *Outline of a theory of diglossia*. In: Focus on Diglossia. Ed. Fishman, Joshua A. International Journal of the Sociology of Language, Special Issue No. 157. Berlin – New York, 2002. 1–43., bősséges bibliográfiával: 43–48.

⁷² A kódváltásról lásd: Romaine, *Bilingualism*, 110–164. A modern szociolingvisztikai kutatás szerint a kódváltás általában „elismert gyakorlat, amit a beszélők büszkén használnak”. Vö.: Thomason, Sarah G.: *Language Contact*. Washington, 2001. 54. Történeti összefüggésben lásd: Scheindl: *Linguistic Aspects of Code-Switching*, 77–92.

⁷³ Tóth: *A latin mint beszélt nyelv*, 344–351. A latin 1500 utáni használatának egész Európára kiterjedő áttekintése: Burke, Peter: *‘Heu domine, adsunt Turcae’: A Sketch for a Social History of Post-Medieval Latin*. In: Burke, Peter: *The Art of Conversation*. Cambridge, 1993. 23–50.

⁷⁴ Hudson: *Outline of a theory of diglossia*, 20–22. is hoz példákat a magas regiszterhez tartozó nyelv megmerevedett használatára.

tettek, amely összefoglalta az adott dokumentum tartalmát. Emellett a középkori magyarországi zsidó közösségek kifejlett héber írásbeliséggel rendelkeztek, és nagy számú héber kézirat volt a birtokukban.⁷⁵ A két „magas” regiszterbeli nyelv közötti viszony is figyelemre méltó: a latint a zsidók fenntartás nélkül elfogadták és használták a külkapcsolataikban. Több ilyen tartalmú oklevelük a legegánsabb humanista stílusban íródott.⁷⁶ Mindeközben a héber nyelvet jóformán kizárólag a zsidó közösség tagjai értékelték, bár írásbeliségük évezredek hagyományai bizonyos tiszteletet vagy legalábbis toleranciát biztosítottak számukra.

A diglossiával kapcsolatos kutatások a két nyelvvel vagy nyelvváltozattal szembeni eltérő értékítéletet hangsúlyozzák. Ez a különbség ugyanígy megfigyelhető két népnyelv használatakor is: a különböző nyelvek között jól érzékelhető *hierarchikus rangsor* alakult ki. Hogy a helyzet még bonyolultabb legyen, ez a hierarchia térben és időben is változhatott, az adott kommunikációs szituáció függvényében.⁷⁷ Tekintsük át ismét ebből a szempontból a késő-középkori magyar városokban használt különböző népnyelveket és a használatukban megfigyelhető változásokat.

A *német nyelv* presztízse a 13. és 16. század között folyamatosan nőtt. Bevétté vált a helyi közigazgatásban és igazságszolgáltatásban, de még városi ügyekben sem lett országos szinten elfogadott hivatalos nyelv. Ezt világosan mutatja az a tény, hogy a német nyelvű hivatalos iratok nem léptek túl a helyi rendeletek és céhprivilegiumok szintjén,⁷⁸ míg más kiváltságleveleket és királyi rendeleteket kizárólag latinul adtak ki. A német nyelv a középkor végére megtörte a latin mint oktatási nyelv monopóliumát is, mert a városokban a 16. század első harmadától egyre másra nyitották meg a német tannyelvű városi iskolákat. Ezek azonban alacsonyabb presztízzsel rendelkeztek a latin iskoláknál, csak a manapság „szak-képzésnek” tekinthető területeken voltak versenyképesek. Egyházi körökben a német egyszerűen egyike volt a számos, prédikációra használt népnyelvnek – bár ezt a helyzetet alapjában változtatta meg a reformáció és Luther német bibliafordításának megjelenése, amely fokozatosan a teljes német nyelvterület lakosságának irodalmi normájává vált.

A *magyar nyelvet* a városi lakosság egyre nagyobb része használta beszélt nyelvként a középkor végére. Mindent összevéve valószínűleg többen beszélték a városokban, mint bármelyik más népnyelvet, különösen, ha a mezővárosok lakosságát is figyelembe vesszük. Növekvő jelenlétét tanúsítják a jogi dokumentumokban előforduló szórványos magyar kifejezések és a fent említett szójegyzékek, amelyeket különböző anyanyelvű szerzők állítottak össze. Mindezek ellenére a magyar nyelvet alacsony presztízsiűnek kell tekintenünk a városi környezetben. Ez nem beszélőinek alacsony számával vagy státusával függ össze – a nemesség nagy részének is ez volt az anyanyelve és jóformán egyetlen beszélt nyelve –, hanem azzal, hogy hiányzott az írásbeliség hagyománya. Hosszú ideig a magyar egyáltalán nem jelent meg sem a közigazgatásban, sem a diplomáciában, de még a számadások készí-

⁷⁵ Vö.: Scheiber Sándor: *Héber kódexmaradványok magyarországi kötéstáblákon*. Budapest, 1969.

⁷⁶ A soproni zsidók például kifogástalan humanista latinságú levélben tiltakoztak 1526 szeptemberében a városból történt kiűzésük ellen: Házi Jenő (kiad.): *Sopron szabad királyi város története*, I. rész 7. kötet. Soron, 1929. 282–284.; Szende Katalin: *Habsburg Mária királyné és a nyugat-magyarországi városok*. Soproni Szemle, 60. évf. (2006) 133–145.

⁷⁷ Ugyanezt a jelenséget tárgyalja igen részletesen Angliával kapcsolatban Richter, Michael: *Sprache und Gesellschaft im Mittelalter: Untersuchungen zur mündlichen Kommunikation in England von der Mitte des elften bis zum Beginn des vierzehnten Jahrhunderts*. Stuttgart, 1979.

⁷⁸ Néhány példa: *A budai mészárosok középkori céhkönyve és kiváltságlevelei / Zunftbuch und Privilegien der Fleischer zu Ofen aus dem Mittelalter*. Szerk. Kenyeres István et al. Budapest, 2008.; *Handel und Gewerbe in Hermannstadt und in den Sieben Stühlen (1224–1579)*. Eds. Vlaicu, Monica et al. Sibiu, 2003. és más céhszabályzatok publikációi.

tésében sem. Az egyházi életben azonban semmivel sem állt a német mögött a rangsorban. A magyar papok, prédikátorok kinevezése mindenképpen erősítette a helyi közösségeket, és idővel elvezetett a magyar nyelv elismertségéhez a magánszférán kívül is.⁷⁹

Ugyanezt a szerepet játszották a felvidéki városokban a *szlovák (szláv) nyelvű* prédikátorok is a 15. század második felétől. A szlovák nyelv részleges elismerése a közigazgatásban a cseh nyelv hosszabb múltra visszatekintő írásbeli hagyományaihoz kötődik. A két nyelv a középkorban igen közel állt egymáshoz, habár a szlovák egyre több önálló sajátosságot mutatott a 15. századi forrásokban.⁸⁰ Ugyanerre az időszakra tehető a *horvát nyelv* előretörése is, bár hivatalos használata a városi írásbeliségben inkább a 16. századra keltezhető.⁸¹

A fentebb említett további nyelvek, a *kun, rutén és román* marginálisak voltak a városi nyelvhasználatban, elsősorban azért, mert beszélőik igen korlátozott szerepet játszottak a városi életben. Ha az ilyen nemzetiségű lakosok városi karriert akartak befutni, elkerülhetetlenül meg kellett tanulniuk az egyik főbb városi nyelvet. Kun, rutén és román nyelvű prédikátorokról városi környezetből nem maradtak ránk adatok, bár az egyházi életben ezek a nyelvek is bizonyára szerepet kaptak. A kun nyelv legfontosabb fennmaradt emléke például éppen a Miatyánk szövege.⁸²

A „marginálisnak” tekinthető nyelvek közül az egyetlen kivételt az *olasz* jelenti. Beszélőinek kis száma korlátozta elterjedését, de ez nem befolyásolta károsan a nyelv presztízsének alakulását. Éppen ellenkezőleg: az itáliai egyetemeken tanult diákok, az olasz udvari humanisták és befolyásos üzletemberek jelenléte a városban mind az olasz mint kultúrnyelv elismertségét erősítette. Közeli rokonsága a latin nyelvvel elősegítette azt, hogy beszélői a helyi népnyelvek elsajátítása nélkül is megérttessék magukat.

A nyelvek hierarchiájának megfigyelése nemcsak mint elméleti probléma lehet érdekes, hanem segíthet megválaszolni a bevezetőben a nyelvhasználat és etnikumok összefüggéséről feltett kérdést is. Úgy tűnik, minél magasabb presztízsnak örvendett egy nyelv, annál szélesebb volt azoknak a – különböző etnikumokhoz tartozó – városlakóknak a köre, akik azt a nyelvet használták. Ez nem feltétlenül a legnagyobb számot jelenti, hanem azt, hogy a magas presztízssű nyelveket olyan kommunikációs szituációkban is alkalmazták, amikor a beszélők egyikének sem volt az anyanyelve. A latint, amely a nyelvek rangsorának elején állt, általában csak a városi társadalom műveltebb felső rétege használta, de azon belül mindenki, etnikai hovatartozástól függetlenül. A német nyelvet szintén széles körben megértették és használták más etnikumok tagjai is a németek lakta városokban. Nem volt viszont érvényes ugyanez a magyar nyelvre, bár találkozunk olyan adatokkal, amelyek szerint más anyanyelvűek is meg akarták tanulni. A többi népnyelv használata még inkább korlátozott volt: szlovákul vagy horvátul megtanulni nem tűnt „kifizetődőnek” a kívülállók számára, a rutén vagy kun nyelvről nem is beszélve.

⁷⁹ Korompay Klára: *A középkori magyar nyelv évszázadai*. In: „Látjátok feleim...”, 33–49.

⁸⁰ Varsik, Branislav (vyd.): *Slovenské listiny a listy z XV. a XVI. storočia*. Bratislava, 1956. A cseh nyelv használatáról a magyar hivatalos írásbeliségben: Macůrek, Jozef: *K otázce české listiny a české kanceláře na dvoře uherském v 2. pol. 15 století*. Historický Časopis, 6. (1958) 560–569. Hálásan köszönöm Antonín Kalousnak, hogy felhívta a figyelmemet erre a cikkre és lefordította a vonatkozó részeket.

⁸¹ Vö.: Melich János: *Magyar–horvát glosszák*. Nyelvtudományi Közlemények, 28. évf. (1898) 33.

⁸² Mándoky István: *A kun miatyánk*. Szolnok Megyei Múzeumi Évkönyv, 1973. 117–125.

A nyelvek hierarchiája sok mindent megmagyaráz a nyelvfenntartás, illetve a nyelvváltás (*language maintenance and shift*) sarkalatos kérdésében is.⁸³ Ez az a terület, ahol a legrészletesebb forrásfeltáró munkára lenne szükség nyelvészek és társadalomtörténészek együttműködésével. Az egyik legígéretesebb feladat a jövevényszavak kutatása: melyik szó milyen nyelvből került át egy másikba és milyen kontextusban? Azt már korábban is kimutatta a kutatás, hogy a többnyelvű városi lakosság ideális közvetítője volt a jövevényszavaknak.⁸⁴ Hogy csak egy példát idézzek: a román nyelvben a városiasodásra vonatkozó kulcskifejezések a magyarból kerültek át: oraş < város; pîrgar < polgár; bălcu < búcsú, vásár; vama < vám.⁸⁵ Az egymásra hatások vizsgálatakor szintaktikai, stilisztikai, grafématis és paleográfiai sajátosságokat is figyelembe kell venni. Például a fent említett olasz–magyar szójegyzék esetében nemcsak az tűnik fel, hogy írója a magyar kifejezéseket olasz grafémákkal jegyezte le, hanem bizonyos nyelvtani hibák alapján az is feltételezhető, hogy a szavakat egy másik olasztól és nem egy magyar anyanyelvű beszélőtől hallotta.

A nyelvfenntartással kapcsolatban a jelen tanulmány keretei csak néhány gondolat felvázolását teszik lehetővé. Először is, a vizsgált anyag megerősíti, hogy milyen fontos szerepet játszott az írásbeliség egy nyelv presztízsének emelésében. Pozitív hatását jól illusztrálja például a német nyelv esete, amelynek használói támaszkodhattak a Kárpát-medence határain kívül már jóval korábban kialakult írásos gyakorlatra. Láthattuk a cseh nyelv jótékony hatását is a szlovák nyelvhasználat erősítésében, sőt a héber írásbeliség korlátozott, de megtűrt jelenlétét a nem-zsidó közigazgatási iratokban. Negatív oldalról nézve, az erős írásbeli hagyomány hiánya legalábbis egy ideig visszavetette a magyar, horvát és román nyelv terjedését, miközben például a kun nyelv esetében teljes kihaláshoz vezetett. Általában az alacsony presztízsű nyelveket jobban fenyegette a marginalizálódás veszélye: az ilyen nyelveket beszélő lakosok egymás utáni generációi könnyen elhagyhatták anyanyelvüket a városi környezetben. Teljes kihalásukat azonban megakadályozhatta erőteljes használatuk vidéken, a falvakban (mint például a román vagy a rutén és bizonyos mértékig a magyar nyelv esetében is); ugyanakkor az egyén társadalmi megítélésének javításához egy magasabb presztízsű nyelv elsajátítására vagy akár az arra történő váltásra volt szükség.

A kutatás jelenlegi fázisában tehát három tényezőt emelhetünk ki, amelyek a legerősebben meghatározták az egyes nyelvek presztízsét a középkori magyar városokban. Fontossági sorrendben ezek: 1. az írásbeliség hagyománya; 2. a nyelvet használók száma; és 3. a nyelvet használók társadalmi helyzete. Hogy azonban ne essünk a túlzott általánosítás hibájába, zárjuk le ezt a részt két példával, amelyek az itt megfogalmazott elvek finomítását teszik szükségessé.

Az első példa valamely újlatin nyelvet beszélő telepések egy csoportjára vonatkozik, akik korán Magyarországra érkeztek, elszigetelten éltek, és nem volt saját írásbeliségük. Egy 15. századi krónika szerint az egri püspökségből zarándokok egy csoportja utazott Aachenbe, akik útközben felfedezték, hogy a nyelvük igen hasonlít a Liège-ben és környékén beszélt nyelvhez. Ezt annak tulajdonították, hogy őseik évszázadokkal azelőtt erről a vidékről vándoroltak Magyarországra, ahol az anyák tartották fent eredeti nyelvüket: „Habár a férfiak ügyeik intézésére a különböző szomszédos területekre járnak, és ezért mindnyájan megtanulnak magyarul, az asszonyok állandóan otthon vannak, a gyermeknevelés-

⁸³ Romaine, *Bilingualism*, 38–50.; Thomason: *Language Contact*, különösen a 4. és 9. fejezetek; *Language Change and Social Networks*. Special Issue. Ed. de Bot, Kees – Stoessel, Saskia. *International Journal of the Sociology of Language*, No. 153. Berlin – New York, 2002.

⁸⁴ Mollay: *Német–magyar nyelvi érintkezések*, 53–54.

⁸⁵ Makkai László: *Magyar–román közös múlt*. Budapest, 1989. 52. (Első kiadás: 1948.)

sel foglalkoznak és nem mennek sehova, ezért megőrzik anyanyelvüket, és a gyermekeiket is megtanítják erre.”⁸⁶

Ez az idézet egyrészt az anyák szerepét hangsúlyozza abban, hogy az ősi anyanyelvet egy zárt falusi közösségben megőrzik és továbbadják, másrészt viszont a nagyobb települések (feltehetően mezővárosok) szerepére is utal a többség nyelvének elsajátítására a férfiak körében. Világossá teszi továbbá, hogy az írásbeliségnek semmilyen szerepe nem volt az anyanyelv fenntartásában.

A második példa Sopron többnyelvű közegéből származik. Itt jegyezte fel 1495 táján Hans Gugelweit, a város német jegyzője az egyik városi könyv borítójára egy magyar szerelmes vers két sorát. A szóban forgó kötetbe ő és hivatali elődei különböző latin és német nyelvű városi iratokat jegyeztek be. A vers szövege a következő: „Wÿrag th[u]dÿad, theuled el kel mennem / es the ÿrethed kel gÿazba ewlteznem.”⁸⁷

Tíz évvel később egy másik német jegyző, a körmöcbányai Hans Kreusl szintén egy magyar nyelvű verset jegyzett be az egyik városi számadáskönyvbe.⁸⁸ Városuk hivatalos tisztviselőiként ezeknek a német származású jegyzőknek nyilván meg kellett valamennyire tanulniuk magyarul, az ország legtöbb lakosa által beszélt nyelven. De hogy ilyen erős érzelmi töltésű verseket miért magyarul jegyeztek le, az már örökre az ő titkuk marad. A nyelv választást mindenestre nyilvánvalóan nem befolyásolta a nyelvek fent felvázolt hierarchiája.

Tanulságok

A fent idézett példák egyszerre tükrözik azt, hogy milyen integráló szerepet játszhatott a nyelv, és azt is, hogy ennek a szerepnek hol voltak a korlátai. Egyrészt azzal, hogy értették és bizonyos mértékig beszélték is a „másik” nyelvét, az egyes etnikai csoportok elkerülték a különválást, a szegregációt. Másrészt viszont azzal, hogy fenntartottak olyan helyzeteket, amikor az anyanyelv használata nemcsak megengedett, hanem kívánatos is volt, tudatosan elzárkóztak a teljes asszimilációtól. Csak nagyon ritkán és elszigetelt helyzetekben volt kötelezően előírva egyetlen nyelv kizárólagos használata. A legtöbb városban a különböző etnikai csoportok együttléte a magyar városfejlődés legkorábbi időszakáig visszavezethető. Ezekben az esetekben a nyelvekkel kapcsolatos magatartás azt tükrözi, hogy sem a tökéletes asszimiláció, sem a teljes szegregáció nem volt szükséges, és – talán megkockáztathatjuk – egyik sem felelt volna meg a középkori városi élet normáinak.

A történeti szociolingvisztika eszköztárának segítségével új szemszögből és mélyebben értelmezhetjük a többnyelvűség jelenségét a késő középkori magyar városokban. Tanulmányunkban kimutattuk a bilingvizmus és a diglosszia különböző formáinak jelenlétét, valamint a latin és a különböző népnyelvek presztízsének rangsorát és ennek időbeli változása-

⁸⁶ Martène, E. (ed.): *Chronicon Cornelii Zantfliet Sancti Jacobi Leodiensis monachi*. In: Martène, E. – Durand, U. (eds.): *Veterum Scriptorum et monumentorum historicorum dogmaticorum et moralium amplissima collectio*. 9 vols, Paris, 1724–1733., vol. 5. Paris, 1729. 455.: „*licet viri propter sua commercia exercenda per diversas et vicinas regiones se transferant et Hungarorum linguam idcirco omnes addiscant, tamen quia semper et continuo feminae in suis domiciliis residentes filiorum educationibus intentae nusquam vadunt aut evagantur, nativum propterea conservantes idioma et in eodem soboles suas instruunt...*”

⁸⁷ Győr-Moson-Sopron megye Soproni Levéltára, DL. 2989, Legutóbbi kiadása: Molnár József – Simon Györgyi: *Magyar nyelvemlékek*. Budapest, 107.; Bognár Péter: *Soproni virágének*. In: „Látjátok feleim...”, 354–355.

⁸⁸ Gerézdi Rabán: *A magyar világi líra kezdetei*. Irodalomtörténeti Könyvtár, 7. Budapest, 1962. 298–299.

it. Ezek a fogalmak segítenek magyarázatot adni a nyelvválasztás és nyelvváltás jelenségére az egyének és a közösségek szintjén egyaránt. További szisztematikus adatgyűjtés után az itt bemutatott eszköztár segítségével alaposabban elemezhetjük majd, hogy a társadalmi és kulturális fejlődés, valamint a városi lakosság etnikai összetételének alakulása hogyan befolyásolta a nyelvhasználatot, illetve hogy a nyelvhasználat hogyan tükrözte mindezeket a változásokat.

KATALIN SZENDE

Integration through Language: the Multi-lingual Character of Late Medieval Hungarian Towns

The paper assesses the ethnically heterogeneous nature of urban population in the medieval Kingdom of Hungary from the point of view of language usage. Literacy and orality with regard to the languages used by the indigenous (Hungarian, Slovak, Croatian, and so forth) and immigrant (German, Italian, Walloon and other), Christian and non-Christian elements are discussed both on a countrywide basis and on the level of individual towns.

The examples taken from a number of towns in the medieval Kingdom of Hungary, from Žilina in the north to Dubrovnik in the south, from Sopron in the west to Braşov in the east, show both the integrative role of language and its limitations. On the one hand, by understanding and, in some contexts (especially in commerce, daily life and diplomacy), by using the languages of the 'others', various ethnic groups could avoid segregation. On the other hand, by maintaining situations (partly in administration and jurisdiction, and especially in religious life) when the use of their mother tongue was not only permitted but even required, they consciously counteracted assimilation. It was only in very few and isolated instances that the use of a single language was made compulsory.

Through the analysis of available data using tools borrowed from historical sociolinguistics, we can gain deeper insight into the multi-lingual character of late medieval Hungarian towns. The author points out various elements of bilingualism and diglossia, and emphasizes the different and changing level of prestige of Latin and the various vernaculars. This helps explain language choices on the individual and community level, and understand how social and cultural development as well as changes in the ethnic structure of urban populations affected and were reflected in the use of various languages.

GÁLFFY LÁSZLÓ

Város és folyó kapcsolata a Loire-vidéken

(11. század vége – 14. század közepe)

A középkori városfejlődés szempontjából két földrajzi tényező kiemelt jelentőséggel bír: a magaslatok elrendeződése és a város vízparti adottságai. Míg azonban az első viszonylag egyszerűen megragadható elsősorban mint stratégiai-politikai tényező, hiszen jól kivehető a várost uraló erők magaslati elhelyezkedése vagy a magaslatok megszerzésére irányuló törekvése, a másik esetben összetettebb viszonyokkal találkozhatunk. Különösképp igaz ez a folyóparti városokra, ahol a vízzel teremtett kontaktus korántsem egyszerűsíthető le az amúgy kézenfekvőnek tűnő kapu szerepkörre. Leginkább együttélésekről beszélhetünk, amelynek dimenziói korszakonként változók. Alábbi írásunkban a Loire-völgy bő 220 kilométeres, Tours-tól Nantes-ig terjedő alsó szakaszán lévő városok fejlődését igyekszünk vizsgálni abban az időszakban, amelyben a városiasodás eredményei már egyértelműen látszódnak, tehát jól érzékelhető demográfiai és gazdasági prosperitás jellemzi a korszakot. Ebből következik az is, hogy vizsgálatunkat a 14. század közepével zárjuk, hisz ettől kezdve a Loire-vidék a százéves háború hadszínterévé válva minden szempontból instabilabb fejlődési viszonyok közé került. Mielőtt azonban belekezdenénk témánk kibontásába, érdemes kitérnünk a terület néhány sajátos adottságára.

Cardo vitae: a Loire

Franciaország leghosszabb folyójaként (1070 km) a Loire fontos vízi összeköttetést teremt az Atlanti-parti régió és az ország középső területe között. Ez utóbbi nem pusztán a Francia-középhegységet jelenti. Mintegy 80 km-es szárazföldi áthidaló szakaszt igénybe véve a folyó felső folyásától elérhető a Rhône-medence, ezáltal pedig összeköttetés nyílik a mediterrán régió felé. Alig hosszabb szárazföldi szakasz (98 km) igénybevétele jelenti a Párizs felé vezető útvonal, amelyen át Orléans-tól 10 km-re keletre hagyva el a Loire-t, Corbeil-nél a Szajna-völgyi vízi útra csatlakozva nem pusztán az Ile de France, de a normandiai területek is könnyen elérhetők.¹ Hozzá kell tennünk, hogy a folyó Orléans-tól számított szakaszán igen sűrű vízhálózat található, melynek jelentős része már az ókortól fogva hajózható volt (Cher, Indre, Vienne, Thouet vagy a Loire-től északra a Maine, továbbá a Loir, Sarthe, Mayenne), összeköttetést teremtve ezáltal a folyóparti települések és az északi Vendome, Maine, Normandia, illetve a délre eső Berry és Poitou közt. A folyó adta kommunikációs lehetőségek azonban csak elméletben tűnnek ilyen optimálisnak. A Loire vízhozamának

¹ Vélhetően ez indokolta II. Fülöp Ágostnak azt a rendelkezését, amely a Plantagenet területek voltaképpen embargóját jelentette azzal, hogy megtiltotta a Loire-on felfelé való kereskedelmet a Szajna-völgyön át Normandia irányába. Baldwin, John: *Philippe Auguste et son gouvernement*. Paris, 1991. 439.

igen szélsőséges ingadozása, illetve a folyam geológiai környezetbe való illeszkedése komoly problémákat okozott, mind a településszervezés, mind a közlekedés terén. A nyári időszakok vízszegénysége gyakorlatilag lehetetlenné tette a hajózást, a téli időszak áradásai pedig gyakori károkat okoztak a folyóhoz rendelt infrastruktúrában. Ezen túl a Loire szélesen elterülve, számos szezonálisan változó méretű szigetet ölelt körül, gyengébb áramlatú ágakat, vízzel időszakosan elöntött területeket (*boires*) képezve. A vízhozam változásával a sűrű szigetek, illetve homok- és kavicspadok miatt a fősodrás ága is változott, ami nem pusztán a hajózás, de a vízhasználat, így a kikötők, illetve a malmok üzemeltetését is befolyásolta.² A széles sávban elöntött területek miatt pedig a part meghódítása és betelepítése és ezáltal a városok, települések közvetlen kontaktusa a folyóval csak fokozatosan, a középkor derekától jöhetett létre.

A Loire közelségének másik velejárója a gyakori áradások és a részlegesen vagy állandóan elöntött mocsaras területek szomszédsága volt.³ Ezek a korántsem mindig előnyös körülmények leginkább Tours és Nantes esetében domborodtak ki látványosan. Nantesban a külső negyedeket (Richebourg, Poissonnerie, Saulzaie, La Fosse) még a késő középkorban is rendszeresen elöntötte a víz. Jean-Pierre Leguay Nantes-ra vonatkozóan huszontól jól elkülöníthető 15. századi adatot talált árvízre, heves jégzajlásra a forrásokban.⁴ Érzékelhető tehát, hogy a mellékfolyók, illetve mocsarak által képzett természetes védelem, amely stratégiai szempontból előnyösnek számított, másutt az alapvető ellátást is veszélyeztethette. Ebből a helyzetből Tours és Nantes csak fokozatosan, a középkor végére tudott kikerülni. Tours ezen felül remek példája lett a folyópart mellett hosszan elnyúló városnak: két egymástól távolabb eső magból: a Saint-Martin köré csoportosuló *burgusból* és a székesegyház köré épülő *civitasból* egy várost gyúrt, és a százéves háború elején megépülő városfallal a folyó irányába való további terjeszkedést is lezárta. Mindkét városrész a folyó bal partján található, és maximum 500 méterre nyúlik a folyótól. A kettő közötti terület, mely állandó fenyegetettségben élt, a 14. század elejére már erősen városiasodott zóna volt, emellett itt található a Saint-Julien apátság és négy koldulórend háza is. A város tehát a fallyal körülvett egyesített területen megoldani látszott a folyó okozta legpusztítóbb problémákat. Míg azonban az erődítés topográfiáját a sürgető kényszer határozta meg, Tours esetében a folyó távolabbi területeket összekötő képessége nem domborodik ki egyértelműen. Bertrand Chevalier figyelmeztetett rá, hogy a város Párizs irányába Orléans, az óceán felé pedig Angers és tágabb értelemben véve Anjou termékeinek konkurenciáját volt kénytelen elviselni.⁵

A Loire számos szeszélye ellenére a szárazföldi utak⁶ hiánya vagy rossz állapota a folyót tette a legfontosabb közlekedési útvonalá. A Loire-on zajló áruszállításnak a korai időszak-

² Chevalier, Bertrand: *Tours, ville royale (1356–1520): Origine et développement d'une capitale à la fin du Moyen Age*, Louvain-Paris, 1975. 54.

³ Fontos kiemelni, hogy az antikvitástól kezdődően a vizsgált városok mindegyike a Loire és egy mellékfolyója által bezárt területen fejlődött ki. Nantes esetében az Erdre, Saumurnél a Thouet, Tours-nál a Cher jelentett a korai település számára természetes védelmet. Angers egy mellékfolyóhoz, a Maine-hez rendeltén jött létre, némileg különálló esetet képez, ám a Loire és a Maine által bezárt terület ebben az esetben is a város közvetlen védett övezetét képezte.

⁴ Leguay, Jean-Pierre: *Un réseau urbain au Moyen Age: les villes du duché de Bretagne aux XIVe et XVe siècles*. Paris, 1970. 229–230.

⁵ Chevalier: *Tours, ville royale*, 51.

⁶ A Loire menti úthálózat még a késő középkorban is kezdetleges színvonalú volt, és gyakori partváltásra kényszerítette az utazót. Mindezen nem változtat, hogy a folyamparti utak kiépítésére már

tól megvolt a maga szezonális ritmusa. A hajóforgalom, ha tehette, került a téli áradásos és a nyári, kevés vízhozamú periódust, melyek számos veszélyt jelentettek a folyó nehezen kiszámítható fősodorvonala miatt. A kereskedelem ritmusát mindenesetre a bor diktálta. A bort alapvetően lefelé, a sötét és halat pedig felfelé szállították. Az előbbi téren legfőképp Angers és Saumur volt a főszereplő, kisebb mértékben Tours és Orléans. Az elosztóhelyek leginkább Nantes és Ancenis, míg a felvevőhelyek az említett két anjou-i város volt. A hajók a szüreti időpontokhoz igazodva érkeztek fel Nantes felől sóval megrakva, majd azután októbertől decemberig közlekedtek, a novemberi napokban érve a forgalom maximumához. A téli, alacsony forgalmú időszakot követően a tavaszi heringszállítmányok márciusban indultak felfelé, majd az áttelelt borral tértek vissza az óceánpartra. A rendszer tehát kétféle költséghatékony volt, ugyanakkor az is megállapítható, hogy a Loire-on közlekedő lapos fenekű hajóknak nem volt különleges specializációja, azaz az említett termékeket gyakorta egészítették ki szózott húsból, gabonából, vajból, posztóból álló rakománnyal.⁷

Világosan látszik ugyanakkor, hogy ebben a munkamegosztásban a borexport gerincét Anjou adta, Nantes pedig teljesen kimaradt a termelésből.⁸ Ennek megfelelően talán nem is meglepő, hogy a városi borkereskedelmi kiváltságokat is Angers-ban és Saumurban találjuk meg először. Plantagenet Gotfrid (Geoffroy), Anjou grófja 1135-ben adott borkereskedelmi kiváltságokat az angers-i polgároknak.⁹ A bor kimérését terhelő járulékról (*banvin*) a gróf lemondott, a szőlők után fizetendő földesúri adót (*vinagium*) pedig évi egyszer fizetendő adóval helyettesítette. Ezenfelül engedélyezte külföldi kereskedőknek, hogy Anjouba jöjjenek borért, de azt hajón a Maine-en és a Loire-on Ingrandes-ig (Anjou és Bretagne határa) csak angers-iak vihették; továbbá tiltotta a gróf, hogy a külföldi kereskedők helybe menjenek a borért, azt csak Angers-ban rakodhatták be. Három évvel később Saumur is hasonló kiváltságokat kapott a gróftól.¹⁰ Mindez abból a szempontból is érdekes, hogy ez a privilégium maradt a két város gróftól kapott kiváltságainak alapja és egyetlen hangsúlyos eleme a 14. század végéig.

A 12. század közepétől létrejövő Plantagenet-birodalom kedvező körülményeket teremtett a Loire-on lefelé közlekedő, majd angliai piacokra szánt bor forgalmának növekedéséhez. Feltűnő viszont, hogy a Plantagenet államegyüttes felbomlásával ez az export nem szűnt meg. III. Henrik jól láthatóan ragaszkodott az anjou-i borokhoz. 1230-ban a dunwich-i kereskedőknek adott megbízást, hogy Angers-ban vegyenek fel bort és Angliába szállítsák, majd két évvel később újabb megbízásos rendeletet hozott, hogy bort csak Gascogne-ból (az akkor is Plantagenet birtok volt) és Anjou-ból hozzanak. Az angol uralkodó 1246-os számlái közt szintén szerepel az anjou-i bor.¹¹ Ami a hajók méreteit és teherbírását illetően különböző becslések láttak napvilágot. Roger Dion szerint egy száz tonnás hajó könnyedén

II. Plantagenet Henrik kísérletet tett, részben sikerrel. Le Mené, Michel: *Les Campagnes angevines à la fin du Moyen Age (vers 1350-vers 1530)*. Nantes, 1982. Tom. I. 84–93.

⁷ Le Mené: *Les Campagnes angevines*, II. 371–372.

⁸ A Nantes körüli borvidék csak a 15. században született. Le Mené: *Campagnes angevines*, II. 384. Nyilvánvaló, hogy létrejöttét hosszú ideig Anjou megakadályozta, ám hogy pontosan miért épp a 15. századtól vált érdekessé a szőlőtermesztés a nantes-iak számára, azt Le Mené az egyre nagyobb központi adók miatt megnövekedett költségekkel magyarázza.

⁹ Chartrou, Joseph: *L'Anjou de 1109–1151*. Paris, 1928. 286–287.

¹⁰ Chartrou: *L'Anjou*, 289.

¹¹ *Patent Rolls of the Reign of Henri III. (A.D. 1225–1232)*. Public Record Office, Calendars, London, 1856. 418–419.; Dion, Roger: *Histoire de la vigne et du vin en France des origines au XIXe siècle*. Paris, 1959. 275. 283–284. Meg kell említeni ugyanakkor, hogy az ide vonatkozó angol levéltári anyag máig feldolgozatlan.

fel tudott menni egészen Angers-ig.¹² Michel Le Mené késő középkorra végzett számításai ezzel nem esnek egybe: véleménye szerint legfeljebb 60 tonnás rakományú hajókkal számolhatunk, de valójában a 30 tonna felettiak már rendkívülinek számítottak. A bor szállításakor a rakományok átlaga 20–30 pipe, azaz 90–150 hektoliter bor között mozgott.¹³ Forgalomra vonatkozó adataink viszont csak a 14. század közepétől vannak. Ekkortól azonban figyelembe kell vennünk a háború és a gazdasági nehézségek okozta ingadozásokat. Mindezeket számításba véve, kitérve a szélsőséges adatokra is, Le Mené évi átlag 1500–2000 hajóval számol, amely Bretagne és Anjou határán a Champtoceaux-i vámnál áthaladt.¹⁴

A bortermelés és a folyó kapcsolatát mutatja az a tény is, hogy a legfontosabb bortermelő plébániák mind folyóparton vagy annak közelében helyezkedtek el.¹⁵ Nem meglepő, hogy a nagyobb bortermelő központok (Angers, Saumur, Chateau-Gontier) úgyszintén „folyóra csomózva” helyezkedtek el. Ugyanakkor a bortermelés több tényező folytán komoly krízisbe jutott az 1360-as évektől. Ennek csupán egyik jele az a közvetett adófajta, amit az uralkodó vetett ki a Maine-en és Loire-on szállított árukra.¹⁶ Mindez eredetileg a városfalépítéseket és -helyreállításokat volt hivatott finanszírozni, ám később általánossá vált, és tovább drágította a Loire-on való áruszállítást. Korszakhatárhoz értünk tehát, amikor a korona szempontjai és a forgalmat érintő első közvetlen beavatkozásai inentől felülírták a szervesen helyi gyökerű, hűbéri–seniorialis keretek közt kialakuló kereskedelem érdekeit.

A folyó hasznvételei között szerepel természetesen a halászat, illetve a halászati jogok birtoklása. Információink idevonatkozóan azonban nagyon szűkösek. Annyi világos, hogy a városi egyházi intézmények igyekeztek halászati jogokat megszerezni, elsősorban hidakhoz és zsilipekhez kötődően. A városi piacokra azonban a hal elsősorban az uradalmi rendszeren, később pedig bérleti lehetőségeken keresztül került.

Nem tartozik szorosan a témánkhoz, de mindenképp utalnunk kell az erdők Loire menti jelenlétére. A folyó mentén a szinte összefüggő hatalmas, jobbára ártéri erdős sáv (la Déserte, la Vallée, la Varenne) a korai középkortól a gróf közhatalmi jogait szervesen kiegészítő, feltve őrzött tulajdonát képezte.¹⁷ Később az erdők egy része hűbér formájában vazaluszokhoz, illetve javadalmazott egyházakhoz került, ám leginkább csak töredékesen, hasznvételei jogok formájában (*calefagium*, *pasnagium* etc.). Korszakunkban a városokban zajló nagyobb építkezések hatalmas mennyiségű fát igényeltek. Ezek egy része a folyóparti erdőkből származott, ám forrásaink nagyon kevés adatot közölnek ennek részleteiről. Megállapítható ugyanakkor, hogy az angers-i városfalépítések ezek az erdők is az építkezésekhez szükséges anyagellátást szolgálták.¹⁸ Véleményünk szerint az is feltűnő, hogy a városfalépítések abban az esetben bizonyultak igazán sikeresnek, amikor a gróf, illetve uralkodó kezében összpontosult mind a vállalkozás megtervezése és finanszírozása, mind pedig a környező erdők használata. Erre pedig leginkább Angers mutat példát. Bár Nantes városfalai a 13. századtól kezdve épültek újra, ám az erődítési munkák végül a 15. századig elhú-

¹² Dion: *Histoire de la vigne*, 275.

¹³ Le Mené: *Campagnes angevines*, I. 34–35., 72–73. Egy angers-i pipe = 445 l.

¹⁴ Le Mené: *Campagnes angevines*, 74–75.

¹⁵ Le Mené: *Campagnes angevines*, II. 360., 364–365.

¹⁶ Le Mené: *Campagnes angevines*, 373–383., 436.

¹⁷ Guillot, Olivier: *Le comte d'Anjou et son entourage au XIe siècle*. Tom. 1-2. Paris, 1972. I. 391–394.

¹⁸ Marcheguy, Paul: *Archives d'Anjou- Recueil de documents inédits sur l'Anjou*, Tom. II. Angers, 1854. 249–251.

zódta.¹⁹ Ahogy említettük, Tours a 14. században, a szintén Loire-menti Orléans pedig csak a 15. században volt képes új városfalat építeni, mindkét esetben a városi polgárság komoly anyagi szerepvállalása volt szükséges a vállalkozáshoz. Hipotézisünk szerint Angers sikere nem kis részben abban áll, hogy mivel maga a király finanszírozta az erődítést, a faanyag is könnyebben rendelkezésre állt, mint az összetettebb finanszírozású esetekben.

Az áruszállítás mellett természetesen személyforgalommal és az azt szolgáló hajókkal is számolhatunk a Loire-on. Birtokigazgatásuk és gyakori utazásaik miatt az egyházi intézmények nem nélkülözhatték a saját hajókat. Egyik forrásunk tanúsága szerint az angers-i vár alatt a püspöknek saját kikötődokkja és hajója volt, amit vidéki birtokainak felkeresésére használt.²⁰ Az angers-i Szent János ispotály külön hajót kapott egy sóadomány mellé Bretagne hercegnőjétől a 12. század végén. A hajó közlekedését szabadabbá tévő champ-tocé-i vámmentességet néhány évvel később szerezte meg az ispotály Anjou egyik arisztokratájától, Maurice de Craontól.²¹

A folyópartok meghódítása: Angers esete

Általánosan elfogadott vélemény, hogy a középkori városfejlődés során sok helyütt, így Franciaországban is döntő jelentőségűnek számít a 12–14. század közti urbanizáció, és ennek egyik leglátványosabb fejleménye épp a vízvárosok megjelenése és elszaporodása volt.²² A korábbi időszakra jellemző városi terjeszkedés elkerülte a folyót, leginkább ellentétes irányban, biztonságosabb területeket keresve valósult meg. A 12. századtól azonban egyre határozottabb terjeszkedés figyelhető meg a folyó irányába. A változás tehát szembeötlő, ám a korai időszakban kevésbé dokumentálható. Sajnos a friss beépítéseket lehetővé tévő felparcellázásoknak a szerződésekben kevés nyoma maradt a Loire-vidéken, így leginkább az új, döntően egyházi, illetve karitatív intézmények megjelenése, valamint az ingatlanbérleti szerződések tudósítanak a beépülés mértékéről. Az új egyházi intézmények megjelenése mindenestre óvatos ütemű, és leginkább fiókintézményeket jelent, azaz a korai városfejlődést meghatározó nagy apátságok, így a Tours-i Szent Márton (Tours), vendöme-i Szentháromság (Angers) befolyását alig érintik, sőt a korai időszakban még erősítik is.

A város és a folyó között az egyik legszélesebb partszakaszt Saumurben találjuk, ahol ezek az alapítások a Saint-Florent apátság dominanciáját erősítették, közvetlenül azonban még nem települtek partközelségbe. A 12. század közepe előtt azonban felépült a parttól mintegy kétszáz méter távolságra a Saint-Pierre és a Saint-Nicolas templom, melyek a Notre-Dame de Nantilly, közvetlenül pedig a Saint-Florent apátság filiái voltak. A hozzájuk települő lakosság javarésze a 12. század elején erős személyi és gazdasági függésben állt az anyaapátságtól (Saint-Florent).²³ Az említett két filia közül – a patrocíniumból fakadóan talán nem meglepő – különösképp a Saint-Nicolas terjeszkedik majd a folyó irányába.

A folyópart birtokbavétele kapcsán markánsabb jelenségnek tűnik az ispotályok, illetve más karitatív intézmények megjelenése. A középkori városi fejlődés egyértelmű indikátorként jellemezhető ispotályok városba illeszkedése sajátos logikát követett. Nem okozhat különösebb nehézséget annak belátása, hogy elsőrendű szükségleteik kötik őket a víz köze-

¹⁹ Leguay: *Un réseau urbain*, 165.

²⁰ Port, Célestin (dir.): *Le livre de Guillaume Le Maire*. Tom. I. Paris, 1874. 76.

²¹ Port, Célestin (dir.): *Cartulaire de l'hôpital Saint-Jean d'Angers*. In: *Inventaire des archives anciennes de l'hôpital Saint-Jean d'Angers suppl.* Paris–Angers, 1970. n° 21., 24.

²² Leguay, Jean-Pierre: *L'Eau dans la ville au Moyen Age*. Rennes, 2002. 93.

²³ Landais, Hubert (dir.): *Histoire de Saumur*. Toulouse, 1997. 71–72.

lébe.²⁴ Az alapítók igyekezete, hogy a korábbi városi hatalmi egyensúlyt ne bontsák meg, szintén a folyópart felé terelte az érdeklődést.²⁵ Ezáltal viszont felértékelődtek és városiasodtak olyan zónák is, melyek addig kevés érdeklődésre tarthattak számot.

A folyópart és az ahhoz közel eső területek urbanizálódása a vizsgált területen egyenlőtlen mértékű. Elsőként fontos rögzítenünk, hogy a Loire mellett közvetlenül elhelyezkedő városok csak lassú ütemben terjeszkedtek a folyó másik oldalán, és alapvetően mindvégig egy oldalra támaszkodtak. Így Nantes a Loire északi, míg Saumur és Tours a Loire déli oldalán gyarapodott. Ráadásul Nantes és Tours esetében a város a parthoz igen közel esően építette fel védelmi vonalát, ezzel minimálisra szorítva a folyó és a városfal közti területek kiterjedését. Saumur esete összetettebb, itt a parttól jó háromszáz méterre elhelyezkedő magaslat adta a város magját, és mint látni fogjuk, a városnak a part irányába való terjeszkedése nyitott maradt. Mindemellett a folyópart irányába történő terjeszkedést leginkább Angers-ban tudjuk nyomon követni, ami elsősorban a város sajátos elhelyezkedéséből adódik. Angers közvetlen kontaktusa a folyóval ugyanis nem a Loire-nak, hanem egyik mellékfolyójának, a Maine-nek köszönhető, amely méreténél fogva előnyösebb körülményeket teremtett a városi terjeszkedéshez. Angers az egyetlen város a vizsgált régióban, amely képes volt átnyúlni a folyó másik oldalára, és már a korai (11–12. század) időszakból kettős partvonalú városként jellemezhető. Ezt a minőségét tovább erősítette a 13. század közepén (1230–1260-as évek eleje) megépült városfal, mely a város területébe szervesen beolvastotta a folyót és annak partszakaszait.

A „birtokbavétel” folyamatát itt azonban érdemes korábbi időszaktól vizsgálni. A folyó túlsóparti magaslati részeinek beépítése a 11. század elejétől megkezdődött. Ezt támasztja alá – egy korábbi kápolna helyén – a Notre-Dame de la Charité (Ronceray) apátság alapítása 1028-ban, majd rövidebb idővel ezt követően a folyó középkori állandó hidjának megépítése, mindkettő III. Fulkó Nerra idején.²⁶ A kettő értelemszerűen összefügg, mint ahogy azt az alapítást követő adománylevelekből is leszűrhetjük. A gróf és felesége, Hildegarde a saját birtokaikból, illetve a megépülő híd jövedelmeiből adományoznak az újonnan létrejött apácaközösségnek.²⁷ A megszülető új városrész (Doutre) elsőrendű birtokosa tehát a Notre-Dame de la Charité (Ronceray) apátság lett, melynek pozíciói a 13. század elejéig nem változtak.

Tartalmi szempontból, mindezen túl, logikus feladatnak tűnik a folyóparti részek birtokviszonyainak tisztázása. Sajnos ehhez kevés adat áll rendelkezésünkre. Más (egyházi) intézményi érdeklődés említésének hiányában az mindenesetre nyilvánvalónak tűnik, hogy a terület döntő többsége grófi, illetve világi birtokokból állt össze, és az alapításkor elsősorban a grófi adományokra támaszkodott az apátság. Itt érdemes megállnunk egy pillanatra, feltűnő ugyanis, hogy az urbanizált városrészek határain belül a világi birtokok száma elenyésző. Azaz a kora középkorban és az ezredfordulón létrejött egyházak (Saint-Maurille, Saint-Lézin, Saint-Martin, Saint-Maimboeuf, Toussaint és a körük csoportosuló társaskáptalanok, valamint a Saint Aubin és a Saint-Serge apátságok, hogy magát a püspökséget

²⁴ Imbert, Jacques – Mollat, Michel (dir.): *Histoire des hôpitaux en France*. Toulouse, 1982. 20–22.

²⁵ Gálffy László: *Egy ispotály működésének a kezdetei a 12–13. századi Angers-ban*. Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica, 12. évf. (2002). 3–17.

²⁶ Marcheguy, Paul (ed.): *Cartulaire du Ronceray*. Archives d'Anjou, Tom. 3. (Angers, 1854) n° 2, 15. Az angers-i Maine híd ugyanakkor nem előzmények nélküli és már Tours-i Gergely is említi: Tours-i Gergely: *Korunk története. A frankok története*. Ford. Mezey Mónika és Adamik Tamás. Pozsony, 2010. X. könyv. 9. fejelet. 594.

²⁷ *Cartulaire du Ronceray*, n° 4., 63.

ne is említsük) nem pusztán birtokosai voltak az őket környező területeknek, de a 11. század végétől többségük saját *burgusszal* is rendelkezett. Terjeszkedésük különböző mértékben ugyan, de szorosan a *civitas*hoz kapcsolódó zónákat érintette, nem számolva természetesen a vidéki birtokaikat. Egy szűk és kis kiterjedésű zóna kivételével a vár alatt²⁸ a folyópart és a túlparti részek szempontjukból indifferensnek minősültek, ezek tehát jobbra továbbra is a gróf, illetve vazallusainak kezén maradtak. Ronceray alapítása tehát egy újabb, hamarosan urbanizálódó egyházi feudumot jelentett a város szomszédságában.

Arra vonatkozóan, hogy az apátság birtokvitákba keveredett volna, nincs adatunk a korai időszakból (11–12. század közepe), ami természetesen nem bizonyít semmit, arra viszont van, hogy az apátság saját birtokán igyekezett földesúri mivoltát érvényre juttatni. Még a 11. századból származik az a dokumentum, amely a kemencehasználatot és a pékek működését kizárólag az apátsági sütődékhez köti.²⁹ Arra is van példánk, hogy az apátság más úr birtokán igyekezett hasonló jogokat szerezni: 1116-ban egy világi földesúrral sikerült megállapodniuk az apácáknak, hogy a szigeten kemencét és pékséget építenek, majd jövedelmének 2/3-át birtokolják.³⁰ Az oklevél nyitva hagyja további hasonló vállalkozások lehetőségét. Mindezt egy nagyobb értékű lovat és 5 font ezüstdénárt kapott.

A folyó szomszédságában lévő világi hűbértokok jelenléte más forrásból is igazolható. Ez esetekben gyakori, hogy előbb a haszonélvező birtokos tesz adományt, majd később a birtokos csatlakozik, a census elengedésével. Ezt a hatékony stratégiát követte Ronceray, amikor a *civitas* oldalán a folyóparton szerzett egy sóraktárat (*domum cum salorgiis super littus Meduane ad Portum Salnerium*) egy, a közösséghez csatlakozó nő apjának adománya folytán. Az oklevélből ugyanakkor kitűnik, hogy a ház világi feudumon feküdt, s birtokosának a haszonélvező 12 dénár cenzust volt köteles fizetni. Idővel az apátság a birtokostól, Johannes Pianonustól megszerezte a cenzusfizetési mentességet is.³¹

A forrásokban fellelhető elenyésző számú birtok- és jogviták is világi urakhoz kötődnek. Az apátság ezekben az ügyekben is igyekezett következetesen védeni kezdeti privilégiumait. Egy 1062-es oklevélből kiolvasható, hogy az apátság a grófi adomány részeként nem pusztán a hidat (kivéve a Saint-Martinnek fenntartott feudumot) birtokolta, de a hozzá kapcsolódó halászati jogokat (*piscatura*) és malomtartási jogot is. Ezek hasznosítása viszont a nyári hónapokban az alacsony vízállás miatt bizonytalan volt, ezért aztán az apátság külön terelógátat épített a folyóban. Mindezt, úgy tűnik, a gróf prévôt-ja megirigyelte, és a haszonvételi jogokkal együtt elvette az apácáktól. Kitaró pereskedés után az apátságnak sikerült visszaszereznie a gróftól a folyóbéli haszonvételeket és a terelógátat.³² A 12. század elején szintén a grófi prévôt túlkapásaira panaszkodott Tetburgis apátnő, amikor állítása sze-

²⁸ Ezen a területen nagyon apróra tördelt birtokviszony tapasztalható, ahol a grófon kívül a püspök, a Tours melletti Marmoutier apátság, továbbá a helyi Saint-Maurille, Saint-Aubin is birtokoltak feudumot. Nem igazolható, de elképzelhető, hogy ezek a birtokok eredendően kikötődökhöz kapcsolódtak.

²⁹ *Cartulaire du Ronceray*, n°. 59., 12. századi megerősítése: uo. n° 60.

³⁰ „...convenientia inter domnum Haimericum de Aver et ecclesiam Beate Marie Caritatis, de furno in Folia Nova faciendo. Convenit enim inter eos ut sanctimoniales in burgo illo furnum facerent et domum furni cum suis appenditiis de suo proprio, ita ut redderent furnum de Nativitate S. Johannis prima ventura in annum ex toto ad coquendum paratum cum his pertinentiis que ad furnum pertinent; ex quo in futurum mittet dominus Haimericus de hisque necessaria erunt ad opus furni terciam partem et terciam expleturam partem recipiet. Quod si sanctimoniales alterum furnum facere voluerint, faciant sub eodem pacto.” *Cartulaire du Ronceray*, n° 61.

³¹ *Cartulaire du Ronceray*, n°. 68.

³² *Cartulaire du Ronceray*, n°. 63.

rint a híd lábánál lévő házra vetett ki a tisztviselő 10 solidusos adót, végül sikerült elérnie a ház szabad, illetékmentes birtoklását.³³

A terület birtoklása és ellenőrzése szempontjából komoly lehetőséget nyújtott az önálló plébániai körzet léte, illetve a plébániai jogok következetes érvényesítése. Ronceray plébániakörzete hatalmas területet fedett le a túlparton, amely jobbára ritkán beépített agrárjellegű részeket jelentett a folyópart feletti magaslati oldalakon.

Fontos megemlítenünk ugyanakkor, hogy a Ronceray apátságához tartozó plébániahatár a 11. századi alapítástól fogva szokatlan módon átnyúlt a Maine folyón, magában foglalva nem csupán a szigetet, hanem a Porte Boulet, azaz a régi *civitas* víz felőli kapujától a folyó szűk bal parti zónáját is.³⁴ Ez pedig azt jelenti, hogy a *civitas* folyóparti oldalán a korábbi nagy tekintélyű egyházi intézmények jelenléte ellenére (Saint-Serge, Saint-Aubin, püspökség) valamilyen okból akadt hely egy újonnan alapított számára is. Szempontunkból tehát fontos, hogy az alapítás egy túlparti intézménynek biztosítja mindkét partszakaszon a letelepülő lakosság lelki gondozását. Hogy Ronceray a *cura animarum*hoz és a vele járó *oblatio* birtoklásához ragaszkodott, azt jól mutatják azok a perek, melyek az apátság *cartularium*ából maradtak ránk a 11. század végéről és a 12. század első feléből. Egy fiatal halász, aki vélhetően a *civitas* felőli oldalon élt, még életében oly módon tette bonyolultabbá halála utáni sorsát, hogy társaival csatlakozott a szintén túlparti (Doutre) Szent Miklós apátság konfraternitásához. Elhunytával társai a Szent Miklós apátság temetőjében szándékozták eltemetni őt, amit Ronceray plébániai jogai okán igyekezett minden eszközzel megghiúsítani.³⁵ Az eset nem egyedülálló. Ronceray a jelzett periódusban vagy fél tucat ügyben indított pert a temetési *oblatio*ók visszaszerzése érdekében a Szent Miklós apátsággal szemben.³⁶

Egy másik eset 1110-ből származik, amikor Ronceray a nagy tekintélyű Saint-Serge apátjával került szembe hasonló ügyben. Bernerius Mantellust egy összetűzés során halálosan megsebesítették, az épp helyben lévő és őt meggyóntató Saint-Serge apátja rábeszélte, hogy kinyilvánítsa: az ő temetőjükbe kívánja temettetni magát. Innentől a holttestért folyó harc abszurdá vált. A perrel párhuzamosan Ronceray mozgósította embereit és *burgus*ának lakosait, akik elrabolták a Saint-Serge-től a holttestet, eltemették a saját temetőjükben, majd ezt követően egy novemberi éjszaka a Saint-Serge emberei megjelentek, kiásták és hajón visszavitték a sajátjukba.³⁷

³³ *Cartulaire du Ronceray*, n°. 65.

³⁴ *Cartulaire du Ronceray*, n°. 45., 47.

³⁵ „...orta est contentio inter nos et ecclesiam Beati Nicholai super corpusculo cuiusdam defuncti juvenis, qui Piscis vocabatur...Juvenis ergo ille, cum aliis coequevis suis, inceperat fraternitatem in honore Sancti Nicholai; eratque fraternitas illa, recenter inventa, in maximo honore. Quo defuncto, placuit amicis et confratribus ut corpus ad Sanctum Nicholaum deferretur ibique tumularetur. Cumque, per timore hujus ecclesie cujus parrochianus erat, navigio furtive ad praedictum Sanctum Nicholaum mortuum cadaver tollerent, notificatum est sanctimonialibus et Sancte Marie hominibus. Qui abeuntes corpusque ad portum invenientes, cum processione parrochianum suum, nullo contradicente, ad morem suum ad matrem suam ecclesiam, ut dignum erat, reportaverunt ibique honorifice intra murorum septa sepelierunt. Unde clamore facto et termino placiti constituto...sanctimoniales igitur clamaverunt juvenem mortuum ad parrochianum suum, et parrochiam suam usque ad Portam Boleti dicentes se habere sufficientes testes.” *Cartulaire du Ronceray*, n°. 47.

³⁶ *Cartulaire du Ronceray*, n°. 49–57.

³⁷ „...famuli et burgentes Sancte Marie convenierunt auxilio manachailibus et violenter ablatum corpus reportaverunt in ecclesiam Sancte Marie... Nocte festo sancti Martini, minis adhuc

Az iménti néhány eset, így a holttestek éjszakai csónakáztatása jól mutatja, hogy a 12. században a folyó és mellékfolyói (például Brionneau) még egy nehezebben kontrollált zóna volt, ahol a törvényen kívüli cselekedetek könnyebben véghezvihetők voltak.

A fentebb említett konfliktusok sorából kiolvasható ugyanakkor, hogy Ronceray következetesen igyekezett saját plébániájának jogait érvényesíteni, és azokon keresztül biztosítani a városban belüli pozícióit. Természetesen nem volt ez egyszerű, hisz a plébánia területe hatalmas volt, döntően a túlparti városrészben. Szempontunkból a vízparti zónák jelentőségét mutatja, hogy a *civitas* oldalára átnyúló plébániahatárt ezen perekon keresztül is érvényesíteni kívánta az apátság.

Jól látható ugyanakkor, hogy a plébániakörzet átnyúlása egy másik feudumára a birtokgyarapítás lehetőségeit bővítette. Adományával a városlakó gyakran fordult a plébánia-templomához, amelynek közösségformáló ereje felülírhatta a birtokviszonyok sugallta egyszerűbb képet. A 12. század elején ily módon jutott az apátság egy házhoz a folyóparti sóraktáraknál, mely Saint-Maurille feudumán volt található. Ez esetben a kezdeti cenzust Ronceray fizette tovább a Saint-Maurille társaskáptalannak.³⁸

A 12. század végéig tehát a folyó túlpártja és a híd környete Ronceray apátságához kötődően urbanizálódott, ennek látványos jele, hogy az apácák saját, körülhatárolt *burgust* hoztak létre már a 11. században. Igaz, a beépítettség mértékét csak nagy vonalakban tudjuk megbecsülni, de ez a terület a folyó irányába is egyre sűrűbben vált lakottá és beépítetté. Igazolja ezt a Doutre – folyóparti – *Folia* negyedéből kinőve a *Nova Folia* negyed megjelenése a szigeten, amelyre az első utalások a 12. század elejéről származnak.³⁹

A hidat és az azt környező partszakaszt leszámítva azonban az apátság folyó irányába való terjeszkedése kezdetben, úgy tűnik, óvatos maradt. Alátámasztani látszik ezt az a tény is, hogy a 12. század második felében a II. Henrik által alapított Szent János ispotály kezdeti birtokainak jelentős része a folyóparti területeken helyezkedett el, részint Ronceray feudumából kiemelve, részint grófi adománybirtokokból felépülve.⁴⁰

Ettől kezdve az ispotály, látványos gyarapodásának köszönhetően, jelentős szerepet játszott a part menti területek urbanizációjában. Fontos viszont kiemelni, hogy a Szent János ispotály lehetőségei és ebből kifolyólag stratégiája is több ponton különbözött attól, amit Ronceray apátság esetében figyelhettünk meg. A 12. század végére, 13. század elejére a terület hűbérjogilag már lényegében újraosztott volt, ami azt jelenti, hogy a korábbi grófi dominancia eltűnt, és Ronceray feudális birtokjoga vitathatatlaná vált. Új feudumokat tehát az ispotály nehezebben tudott megszerezni, birtokainak jelentős részén ezért mint haszonélvező birtokos (*dominus utile*) volt jelen. Ezenfelül a plébániai jogok is változatlanok maradtak (leszámítva az ispotály fallal körülvett területén élvezett autonómiát), az ispotály tehát a közvetlen plébániai illetékességgel szintén nem tudott élni. Mindez azonban nem gátolta meg abban, hogy a 13. század közepére igen jelentős ingatlanvagyonot szerezzen meg. A jelenség újszerűsége feltűnő. Míg korábban a közvetlen földesúri (*dominus principalis*), illetve plébániai jogok biztosították a terjeszkedés elsőszámú feltételét, addig a 13. század elejétől már a városi ingatlan- és pénzpiac felszabadulásának köszönhetően kitűnően tudott érvényesülni az az intézmény is, amely ugyan a fent említett előnyökkel nem bírt,

pendentibus, nescientibus monialibus effossum est corpus et delatum per aquam ad Sanctum Sergium et traditum monachis. Mane facto, contristate vehementer, miserunt querimoniam suam et calumpniam ubi corpus jacebat.” *Cartulaire du Ronceray*, n°. 58.

³⁸ *Cartulaire du Ronceray*, n°. 67.

³⁹ *Cartulaire du Ronceray*, n°. 62.

⁴⁰ *Cartulaire Saint-Jean*, n°. 1–7.

ám társadalmi beágyazottsága folytán képes volt élni az új lehetőségekkel. Témánktól messzire vezetne az új pénzüpiaci lehetőségek részletes tárgyalása, ám annyit mindenképp jeleznünk kell, hogy a bérbeadási gyakorlat megújulása, a supercensus megjelenése, a jelzálogkölcsönök elterjedése, illetve az azok megváltásával való üzletelés a 13. század elejétől Nyugat-Franciaországban mindenütt új lehetőségeket teremtett a városi ingatlanpiacon.⁴¹

Angers példája azt mutatja, hogy ennek első számú haszonélvezői nem feltétlenül a vagyonos és nagy múltú, ám a korszakra (13. század) a városban bezárt sejtként működő apátságok, illetve káptalanok voltak. Gazdálkodásuk ugyanis sok tekintetben a kiterjedt és szétszórt vidéki birtokaikra épült, míg az őket a városhoz fűző társadalmi kötelek megláztak. A nyitott, jelentős ismertséget, tekintélyt és sokoldalúságuknál fogva komoly *aktív* társadalmi bázist felmutatni képes karitatív intézmények, úgy tűnik, épp a környezetükben élő polgárságra támaszkodva képesek voltak a városi hatalmi egyensúlyt is átrajzolni.⁴² Esetünkben már a 13. század második harmadától jól láthatók a konkrét eredmények. Egy 1240-es censusjegyzék arról tanúskodik, hogy az ispotálynak mintegy tíz, hídon lévő ház hoz jövedelmet, továbbá legalább nyolc háza van a szigeten, az úgynevezett *Nova Folián*, ezenfelül több tucat ház bérletéből származó jövedelme van a part menti részokről.⁴³ Ugyanakkor egy néhány évvel korábbi, más jellegű jegyzék, amely az ispotály mások feudumán lévő ingatlanai után fizetendő censust részletezi (sajnos azonosíthatatlanul), mintegy hetven nevet, illetve intézményt sorol fel.⁴⁴ Természetesen ezek korántsem mind folyóparti birtokokról szólnak, ám az ispotály általános birtokpolitikáját tekintve a lista mégiscsak beszédes. A hetven címzett mögött természetesen nem hetven, hanem annál jóval több ingatlan áll. Igazolja ezt a *capellano domini regis*hez címzett 12 solidus és 2 dénár is, amelyről egy másik lapon, szerencsénkre, némileg részletezve kiderül, hogy 13 ház bérletét takarja.⁴⁵ Világos tehát, hogy az ispotály más feudumokon szerzett ingatlanok sora után fizette a *seniornak* a minimális alapcensust (*principalis census*), ám ő azt már jóval magasabb supercensusért volt képes továbbadni. Ezen felül az 1240-es jegyzék jól mutatja azt is, hogy a kérdéses, víz közeli területek egyre sűrűbben voltak beépítve, és erősen kötődtek a Szent János ispotályhoz. Témánk szempontjából talán nem érdemes egyenként felsorolni a szá-

⁴¹ Chédeville, Andrée: *Le rôle de la monnaie et l'apparition du crédit dans les pays de l'Ouest de la France, XIe–XIIe siècles*. Cahiers de la Civilisation Médiévale, 17. (1974) 305–325.; Dillay, M., *La propriété foncière en Anjou du XIe siècle à la fin du XIIIe siècle*. Paris, 1923.; Leguay, Jean-Pierre: *La propriété et le marché de l'immobilier à la fin du Moyen Age dans le royaume de France et dans les grands fiefs périphériques*. In: Jean-Claude Maire Viqueur (dir.): *D'une ville à l'autre: structures matérielles et organisation de l'espace dans les villes européennes (XIIIe–XVIe siècles)*. École Française de Rome, tom. 122. (2000) 135–199. A Loire és a Maine folyók régiója több szempontból rugalmasabb és korszerűbb ingatlanvagyon-kezelést mutat, mint amivel a hasonló fejlődést követő Párizsban találkozunk. Az Loire-vidéki városi censusjegyzékek már a 13. század első felében azt a formát mutatják, amit Párizsban néhány apátság csak évtizedekkel később, az 1260-as évektől kezdett alkalmazni az agráriumtól frissen elhódított – például folyóparti – területein. Roux, Simone: *L'effacement de la campagne sous la poussée urbaine: la rive gauche de Paris au XIIIe siècle*. In: Feller, Laurent – Mane, Perrine – Piponnier, Françoise (dir.): *Le village médiéval et son environnement. Études offertes à Jean-Marie Pesez*. Paris, 1998. 642–644.

⁴² Gálffy: *Egy ispotály működésének kezdetei*, i. m.

⁴³ Archives Départementales de Maine et Loire (a továbbiakban: A.D.M.L.) B 188 f. 1-5.

⁴⁴ A.D.M.L. B 188 f. 20 r°-v^o.

⁴⁵ Uo. f. 34 v°. Az ispotály és a johanniták vitája, valamint a politikai bizonytalanság arra készítette a Szent János ispotályt, hogy birtokainak listáját már 1208-ban jegyzékszerűen rögzítse. Ebből kiderül, hogy a part menti részek jelentős részben a király (I. Földnélküli János) feudumai. *Cartulaire Saint-Jean*, n° 44.

zad második felétől egyre szaporodó adományleveleket, illetve bérbeadási szerződéseket, hogy világossá válják a korábbi tendencia tartós érvényessége. Érdekes viszont egy pillantást vetnünk a lakosok társadalmi összetételére, illetve a világi feudumok jelenlétére. A folyóhoz közeli *Cuateria* és *Folia*, illetve a szigeten található *Nova Folia* negyedek népességét a források szerint döntő többségben éppúgy városi iparosok, kézművesek és kereskedők alkották, mint a távolabb eső, de szintén folyóparti *Reculeia* lakosságát. Ahogy az másutt is megfigyelhető, a folyópart közelében található a bőrművesek utcája (Tannerie), a bőrcserzők, kelmefestők, bádigosok, pergamenkészítők otthonai. Az ispotály elsőszámú adományozói, bérlői, hitelfelvevői tehát nagy számban épp ebből a csoportból kerültek ki. Gazdasági erejük megerősödéséről tanúskodnak a 13. század második felétől egyre nagyobb számban ránk maradt végrendeletek.⁴⁶ Forrásainkban a 14. század elejétől megjelenő ol-táralapítványok szintén jelentős összeget hagytak az ispotályra, esetenként több száz font értékben.⁴⁷

A 13. század közepétől a folyóparthoz kötődő és egyre markánsabban kirajzolódó iparos–kereskedő negyedek közt némi differenciálódás is megfigyelhető. Így például látható az egyes mesterségek topográfiai koncentrációja, a bőrművesek egy utca köré rendeződése, a pénzváltók, a 13. század végétől a pénzverde, valamint az ötvösök tömörülése a híd és a hídfő zónájába. Szintén megfigyelhető a fűszeresek, gyógyszerész-gyógynövényárusok (*apothecarius*) megjelenése a hídon és a szigeten (*Nova Folia*). Ami az ingatlanok értékét illeti, a részleges információkból nehéz pontos következtetéseket levonnunk. Annyi mindenesetre kitérni, hogy a híd és környéke a nagyobb presztízsű, drágább zónák közé tartozott városi szinten is, míg a folyópart többi része az átlagos cenzusoknál is alacsonyabb értéket mutat.⁴⁸

A társadalmi viszonyok kapcsán meg kell említenünk még egy feltűnő jelenséget: a világi magánföldesurak feudumainak jelenlétét a part menti, illetve a túlparti oldalon. Angers egyházi intézményeinek dominanciája folytán a *civitas* területén és a közvetlen magaslatok környékén minimálisra csökkent a világi feudumok száma, ám ahogy azt fentebb jeleztük, a vízparthoz közeledve egyre gyakrabban bukkanunk világi földesurakra. Információink legnagyobb része ugyanakkor abból az időszakból származik, amikor vagyonuk részben vagy egészben épp a fent említett intézményekhez, elsősorban a Szent János ispotályhoz került. Mathieu de Lyneres feuduma a Cuaterián található, az ispotály a rajta lévő házakat egy korábbi adósság révén 1228-ban gyakorlatilag felvásárolta.⁴⁹ Geoffroy de Jumeliere (Gaufridus de Jumeleria) az 1220-as években tartós vitapartner volt az ispotálynak. Egy

⁴⁶ 1264–1273-ig: *Cartulaire Saint-Jean*, n° 153., 154., 159., 160., 161.

⁴⁷ 1331-ben Matthieu Vueé (*Matheus Vueé*) lovag (*miles*) 100 fontot adományoz az ispotálynak kápolnaalapítás (*capellania*) céljából. A.D.M.L. B 49 f. 249. Egy 1308-as dokumentum szerint Pierre Cotton (*Petrus Qouton*) pénzváltó (*changeor*) 200 fontot ajánlott fel az ispotálynak hasonló célra. A.D.M.L. B. 48 f.145. Más esetekben ennél jóval kisebb összegekkel is találkozunk. Pierre Odierno feleségével szintúgy, mint a fenti esetekben, heti három misére kápolnaalapítás kapcsán 15 fontot ajánlott fel. A.D.M.L. B. 49 f. 11. Robert Russell angers-i polgár, a *Folián* lévő házak birtokosa pusztán 5 fontot, ám több város körüli ingatlant, szőlőt, présházat ajánlott fel ugyanerre a célra 1326-ban. A.D.M.L. B. 49 f. 1-3.

⁴⁸ A Doure és a híd zónájában említett ingatlanokra, illetve tulajdonosokra 1230–1330-ig lásd a teljesség igénye nélkül: *Cartulaire Saint-Jean*, n° 31., 65., 92., 95, 111., 160., 162., 167., 182. A.D.M.L. G 353 f.79., Hs A 4 f. 24., 25.; Hs A5 f. 163., 283–284; Hs. B 11 f. 280–281.; Hs B18 f. 6.; Hs B 21 f. 25., 31., 33., 34., 37., 51., 55., 58.; Hs B 23 f. 268.; Hs B 24 f. 2–3., 8., 9., 10., 11., 17.; Hs B 29 f. 6., 8.; Hs B 49 f. 1., 278., H 543 f. 111.

⁴⁹ *Cartulaire Saint-Jean*, n° 95.

1226-ban az angers-i hídon kiállított oklevél szerint úgy döntött, hogy a saját feudumán lévő tizenhárom házat tartozékaival együtt átadja az ispotálynak 60 font egyszeri juttatású készpénzért, illetve az eredeti census duplájáért.⁵⁰ Bő egy évtizeddel később egy anjou-i nemes és angers-i lakos, egy bizonyos David de Chateaubriant vazallusa, Jean de Wrees adományozott az ispotálynak egy házat és 30 solidus cenzust egy másik házon a Folia negyedben.⁵¹

Az említett esetekből is kiviláglik, hogy a vizsgált területen, bár nem tűnt el, de mindenképp visszaszorulóban volt a világi hűbér, illetve annak származékos birtoklása. Ez a jelenség feltűnő párhuzamban követte a vízparti részek urbanizálódását és az ispotály terjeszkedését. Ez utóbbi térnyerésén túl fontos megemlítenünk, hogy a Doutre adott otthont két új koldulórendi közösségnek is. Míg a ferencesek és a domonkosok a régi *civitas* oldalán a magaslati pontokra telepedtek, a vízpart közelébe kerültek a Sachet testvérek. Letelepítésük Geoffroy de Chateaubriand-nak, a fent említett David de Chateaubriand fiának köszönhető, aki telket biztosított számukra. Később helyüket egy ágostonrendi közösség vette át a 14. század elején.⁵² Egy másik koldulórend, a karmeliták a 13. század végén a régi város oldalán telepedtek le, közel a vízparti Évière negyedhez. Később 1363-ban átköltöztek a Maine folyó szigetére a Nova Folia negyedbe.⁵³ Végül egy másik, jellegzetesen városi környezetben működő közösség, az egykori prostituáltakból álló Filles-Dieu is a Doutre-on, Ronceray közelében talált otthont a 13. század közepe táján.⁵⁴ Az is világosan látszik, hogy a helyi kézműves–kereskedő polgárság, mint ez az oklevelekből kitűnik, differenciált befektetéseken keresztül a 13. század második felére egyre jelentősebb gazdasági erővel rendelkezett. Érdemes feltennünk a kérdést, társult-e mindez a vízparti zónákhoz kötődő szövetkezéssel, közösségiséggel.

Látnunk kell, hogy a középkori város legfontosabb közösségteremtő ereje még a plébánia, illetve a nagy számú földbirtokos és az azok kezdeményezésére létrejövő *burgus*-képződmények voltak. Angers új városfalának megépítése (1230–1260-as évek) némiképp új helyzetet teremtett azzal, hogy a túlparti részeket is látványosan magába ölelte, ám a lakosság korábbi kötődéseit ez kevésbé érintette. Ami viszont a céhes szerveződéseket illeti, fontos tényező, hogy a város a korábbi *civitas* oldalán több igen erős kézműves–kereskedő negyeddal rendelkezett már, így a folyóparti negyedek feloldódni látszottak ebben a tekintetben. Nem figyelhető meg a csónakosok, rakodók és általában vízi-kereskedők elkülönülése sem, mint ahogy azt Párizsban láthatjuk.⁵⁵ Azaz Angers céhes fejlődésének első doku-

⁵⁰ *Cartulaire Saint-Jean*, n° 92.

⁵¹ *Cartulaire Saint-Jean*, n° 111.

⁵² David de Chateaubriand adománya: Bibliothèque Nationale de France (a továbbiakban: BNF), Collection Touraine-Anjou, tom. VII. n. 3166. A Sachet-testvérek rendjét 1274-ben a lyoni zsinaton törölték, ám közösségük Angers-ban tovább működött. Nicolas Gellent angers-i püspök még 1288-ban is adott nekik alamizsnát. Urseau, Ch. (dir.): *Comptes de recettes et des dépenses de Nicolas Gellent évêque d'Angers (octobre 1284-mai 1290)*. Angers, 1920. 129. Az ágostonrendiek megjelenésére a Doutre-on: BNF Collection Touraine-Anjou, tom. VIII. n° 3458.

⁵³ Comte, Francois: *L'île des Carmes à Angers au Moyen Age*. Archives d'Anjou, 4. (2000) 149–150.

⁵⁴ A.D.M.L. G 340 f. 27. Egy 1313-as dokumentum alapján nagyobb méretű házukért (*herbergamentum*) a Szent János ispotálynak fizettek bérleti díjat (*rente*). A.D.M.L. 1 Hs A 4 f. 4. A közösség gyakran szerepel javadalmazottként a Doutre-i polgárok végrendeleteiben *Cartulaire Saint-Jean*, n° 153., 154., 160.

⁵⁵ Sz. Jónás Ilona: A „vízi kereskedők” szövetsége és a város élelmezéséhez kapcsolódó foglalkozások a 13–14. századi Párizsban. In: uő.: *Sokszínű középkor. Természet–társadalom–kultúra a középkori Európában*. Szerk. Nagy Balázs – Novák Veronika. Budapest, 2010. 347–378.

mentumai a 13. század utolsó harmadából pusztán városi szinten működő szövetségeket mutatnak.⁵⁶ Később (1359) viszont nyomára akadunk a Doure negyed hentesének, akik a székesegyházhoz közel eső Porte Angevine-nél működőkkel szövetkezve sikeresen próbálják távol tartani az idegen húsárusokat és henteseket.⁵⁷

A Doure-on és a régi *civitas* folyó felőli részén túl fontos megemlítenünk még egy negyedet, amely a város fejlődésének korai szakaszában leginkább kötődött a vízparthoz. Az Évière (*Aquaria*) negyedről van szó, mely a *civitas*tól nyugatra a régi római fürdők helyén alakult ki. Markáns egyházi kötődése a 11. század közepétől datálható, amikor Geoffroy Martel, Anjou grófja a szintén általa létrehozott vendôme-i Szentháromság apátság filiját, eredeti szándéka szerint ikerpárját alapította meg a vízpart közelében.⁵⁸ A negyed fejlődésének 1132-ben egy pusztító tűzvész vetett véget, melyből az apátság sem tudott többé igazán talpra állni.⁵⁹ Bár a 13. századi városfal építése folytán a várból az említett szektorba került a grófi alapítású Saint-Laud káptalan, mindez számára is leértékelődést jelentett, és nem új lehetőségeket teremtett. Következésképp a negyed lakosai plébániatemplomukkal, a Saint-Germain templommal alakítottak ki szorosabb viszonyt, amely szinte egyedüli patrónusként működött. A 13. század második felétől a negyedben, melynek bérleti díjai alacsonyabbnak tűnnek a *civitas*, illetve a Doure díjainál, nagyobb számban jelennek meg kézművesek, valamint egyetemi klerikusok, diákok és tanárok.⁶⁰ A zóna lakosai összefogásának markáns példája a Szent Miklós konfraternitás létrejötte, mely a plébániatemplomhoz kötődve a késő középkori világi kezdeményezésű testvérületi megújulás első jele Angers-ban.⁶¹ Az *Aquaria* példája tehát arra mutat, hogy a folyó közeli negyed domináns egyházi patrónus és kedvező előzmények híján is képes volt önálló arculatot formálni magának, és ezt paradox módon a 13. századi városfalon kívül rekedése csak megerősítette.

Az előbbi szempontokon túl a folyópartok urbanizációjának fontos indikátora a vízhez kötődő gazdasági létesítmények és szerepek megerősödése. Az árubemenet és elosztás szempontjából döntő jelentőségű a kikötők szerepe. Megfigyelhető ugyanakkor, hogy a városi partok mentén nemcsak egy kikötővel találkozhatunk, hanem az áruk szerinti specializáció korán, már a 11. századtól kialakult.⁶² Ennek jele, hogy Angers már a 12. század végén külön kikötődokkal rendelkezett a só (*port Saunerez*), a fa (*port Ligniez, Lanier*), a gabona (*port Annonez*) számára. Mindezen felül sejthetők még a különböző intézmények számára fenntartott kikötődokok is, ám ezek gyakorlatilag mind a bal parton, a régi *civitas* oldalán

⁵⁶ Laurière, M. (ed.): *Ordonnances des rois de France de la troisième race*. Tom. II. Paris, 1729. 30–34.

⁵⁷ „...les bouchers de notre ancienne boucherie d'Angiers de la porte angevine et de la boucherie Notre-Dame par de la les pons nous aient supplié plusieurs foiz, comme ilz soient en saisine et possession seulz et pour tout, de vendre chars a détail en notre ville d'Angiers, et en ceste saisine aient esté lesdiz anciens bouchers de si long temps que il n'est memoire du contraire...” Secousse, M. (dir.): *Ordonnances des rois de France de la troisième race*. Tom. VII. Paris, 1745. 251–256.

⁵⁸ Guillot: *Le comte d'Anjou*, II. 120–121.

⁵⁹ „Hoc anno combustum est monasterium Sancte Trinitatis Andegavis cum omnibus edificiis et tota substancia totoque burgo de Aquaria necnon plurima parte civitatis.” Halphen, Louis (dir.): *Recueil d'Annales angevines et vendomoises*. Paris, 1903. 69.

⁶⁰ A 13. század végéről: Étienne Bourgueil *legum professor* A.D.M.L. 1 Hs B 31 f. 262.; Guillaume Odart és Jean l'Aigneau mindkettő *legum professor* A.D.M.L. 43 G 1.; Mathieu Rigourt *magister* A.D.M.L. 1 Hs B 31 f. 263.; Michel de Hagiau *magister* A.D.M.L. 17 G 1 f. 93.; Symon de Durtal *magister, phisicus* A.D.M.L. 43 G 1.

⁶¹ A.D.M.L. 43 G 1. Ingatlanbérletek továbbá: A.D.M.L. 1 Hs B 24 f. 12., B 31 f. 262., B 52 f. 25.; H 53 f. 277.; H 83 f. 12.; H 543 f. 111.; G 785 f. 18.

⁶² *Cartulaire du Ronceray*, n° 47.

találhatók. A forrásokban következetesen feudumokhoz és helyhez rögzített említésük arra utal, hogy ritkán kényszerültek elmozdulásra a Maine vízszintingadozása ellenére. Ezzel szemben Tours-ban a nyári hónapok vízhiánya folytán a kikötő helye akár szezonális ritmusban is változni kényszerült.⁶³ Talán ez is oka lehet a kikötőhelyek viszonylag sűrű említésének, így Tours-nál csak a Loire-on tízről tudunk a 14. század elején, igaz, lokalizálni nehéz őket.⁶⁴

A kikötőkben az árutranszferen kívül raktárak, sőt piacok is megjelentek, azaz az árueelosztás színtereivé váltak. Véltetően a halas kirakodó dokkok mellett jött létre az angers-i *poissonnerie*, amely a hal és más élelmiszerek elosztásában igen fontos szerepet játszott.⁶⁵ Az itteni halárusok tevékenységének szabályozására 1279-től vannak adataink.⁶⁶ A *port Saunerez* sókikötőben húsipiac is volt, és hentesek árultak a 14. század első felében.⁶⁷ Az 1360-as évekből Macé d'Arne, I. Lajos pénzügyi ellenőrének számlái közt találunk ardoise-pala vásárlást a Port Lanier-ben, ami a fán kívül más építőanyagok itteni elosztását látszik igazolni.⁶⁸

A piac és az árueelosztás színterei természetesen nem korlátozódtak a kikötőkre. A szempontunkból fontosabb folyóparti zónákra összpontosítva figyelmünket, Angers első számú kereskedelmi központja itt, azaz a hídon és környékén jött létre. A hídon tartott vásárokat már a 13. század elején említik forrásaink,⁶⁹ és a gyakorlat megmaradt egészen az 1240-es évek végéig, amikor a piacteret Anjou Károly áttette az újonnan épített Les Halles csarnokos térre. Az új piactér a gróf számára mindenképp kedvezőbbnek bizonyult: általa a piacot és vásárokat kiemelte a számára már kevésbé jövedelmező és nehezen kontrollálható zónából, újrendezve így a városon belüli gazdasági pólusok feletti ellenőrzést. A grófi intézkedés legfőbb kárvallottja, a Szent János ispotály évi háromszáz fontos jövedelmet kapott ellentételezésül, ami a korábbi vásárjövdelmek nagyságáról is vall.⁷⁰ Mindezzel a híd nem veszítette el gazdasági jelentőségét, a rajta levő üzletek sokasága, a pénzváltók és üzletek egyre gyakoribb említése arra enged következtetni, hogy a híd és környete továbbra is meghatározó kereskedelmi elosztópont maradt.

A folyamhoz kapcsolódóan a városi élelmiszerellátásnak egy másik jelentős eleme a malmok működtetése. A malmok ideális működtetői általában a kisebb vízfolyások és partok, esetünkben viszont, ahol jobbára nagyobb vízhozamú folyókkal találkozunk, nem a partok, hanem a hidak voltak alkalmasak a malomépítmények elhelyezésére. Angers esetében ezek a malmok szinte kizárólag egyházi intézmények, illetve az ispotály kezén voltak. A nagyhídon Ronceray már a 11. században birtokolt malmokat,⁷¹ ám azokról a későbbiekben nagyon kevés információ maradt ránk.⁷² Később az uralkodó, II. Plantagenet Henrik

⁶³ Chevalier: *Tours, ville royale*, I. 46.

⁶⁴ Chevalier: *Tours, ville royale*, II. 7.

⁶⁵ A.D.M.L. G 786. f. 1–9.

⁶⁶ Lauriere: *Ordonnances des rois de France de la troisième race*, II. 30.

⁶⁷ Secousse: *Ordonnances des rois de France de la troisième race*, VII. 251–256.

⁶⁸ Mallet, Jacques: *Les comptes de Macé d'Arne*. Angers, 2000. 32. (kézirat)

⁶⁹ *Cartulaire Saint-Jean*, n° 44.

⁷⁰ *Cartulaire Saint-Jean*, n° 144.

⁷¹ *Cartulaire du Ronceray*, n° 63.

⁷² Hosszú szünet után az első újabb információk a 15. század közepéről (1437-től) származnak, amikor a malmok működtetését egy befolyásos városi polgár veszi kezelésbe. Comte, Francois: *Les piles des moulins du Grand Pont d'Angers (c. 1440?): apport et contradiction de l'archéologie, des textes et de la dendocronologie*. In: Prigent, Daniel – Tonnerre, Noel-Yves (dir.): *La construc-*

költségére egy malomhidat építettek a Maine-be nyúlóan, mintegy 200 méterrel a nagyhíd felett, a belső végéhez pedig egy terelőgát (mintegy 600 m hosszú) illeszkedett a jobb part-ról, amely, ahogy korábban a nagy híd esetében is, a malmokhoz vezette a vizet. Mindezt tartozékaival a Szent János ispotály kapta meg az uralkodótól. A híd- és gátrendszer egy 13. század eleji per kapcsán ránk hagyott anyagból rekonstruálható.⁷³ Ez esetben a terelőgát okozta gyakori árvizek kárvallottja a fél város, de leginkább a Saint-Serge és a Saint-Aubin apátságok voltak, amelyek panaszai szerint a partszakaszon lévő birtokaikat az ispotály hibájából rendszeresen elöntötte a víz. Az 1210-ben hozott döntés alapján a folyóba mérőrudakat helyeztek, melyek kontrollmértékei angers-i apátságokra lettek bízva, az ispotály-nak ezeket figyelve kellett a terelőgáton lévő zsilipet működtetni. A perből az is kiderül, hogy a városlakók a szintén kárvallott apátságokkal közösen próbálták érdekeiket érvényesíteni. Mindez természetesen óriási munkák és költségek árán összeálló hidraulikus rendszer létrejöttét eredményezte a városban. Az említett malomhídon (*chaussée des Treilles*) később, 1232-ban a johanniták is kaptak három malmot az ispotálytól, ami egy korábbi vita utolsó állomása volt. A johanniták malmairól a későbbiekben nem kapunk híreket, sőt a 14. század elején már romos állapotban újból az ispotály adta át ezeket, ezúttal bérbe (*pensio*) egy angers-i polgárnak minimális, évi 20 solidusos díjért, de a helyreállítás terhe mellett.⁷⁴ Mindemellert a malomhídon becslések szerint legalább fél tucat malomnak kellett működnie a 13. század második felében.⁷⁵ Ekkorra viszont a terelőgátat meg kellett bontani, hisz a városfal megépítésével az komoly biztonsági kockázatot jelentett, a jobb partról ugyanis rajta keresztül be lehetett sétálni a város közepére. Ennek következménye lett a jobb part újbóli megnyitása a folyó számára egy kisebb vízhozamú csatornán keresztül. Így válik érhetővé, amit fentebb említettünk, azaz, hogy miért csak a régi város oldalán található a kikötők, ezzel furcsa és első látásra indokolatlan féloldalúságot teremtve. Ronceray, majd az ispotály terelőgátjai vagy elzárták, vagy csak csekély mennyiségben engedték át a vizet a jobb part számára egy jelentős szakaszon. Természetesen a két híd mellett máshol is található malmok, a városban vagy annak periferiáin, így például a Doure oldalán, *intra muros*, a nagy hídtól lefelé, ahol a sodrás újra akadálytalan, a rue de Normandie-n voltak a 14. század elején városlakók által bérelt malmok.⁷⁶

Angers vízi adottságaiból következően természetesen másutt is találhatunk olyan malmokat, amelyek közvetve vagy közvetlenül a város ellátását szolgálták. Ilyeneknek tekinthetők az Angers tíz kilométeres körzetén belül található a Szent Miklós apátság malmai a Brionneau patakon, valamint a Val de Maine, a Rousebouc (a Maine és a Loire összefolyásánál épített malomhíd és gát) és a Ponts de Cé malmai, melyekkel kiegészülve a 14. század elején már legalább húsz malmot azonosíthatunk a városban és környezetében. Természetesen azt, hogy ez a teljes szám lenne, korántsem állítjuk – jóval magasabb is elképzelhető –, mindenesetre Poitiers esetében ugyanennyi azonosítható az adott korszakban.⁷⁷

tion en Anjou au Moyen Age. Actes de la table ronde d'Angers des 29 et 30 mars 1996. Angers, 1998. 198–213.

⁷³ *Cartulaire Saint-Jean*, n° 55.

⁷⁴ A.D.M.L. 1 Hs B 11 f. 280., 281.

⁷⁵ Courant, Hugues – Cussonneau, Christian: *Les sites de la meunerie hydraulique sur la Loire et la Maine du XIe au XIXe siècle*. Archives d'Anjou, 4. (2000) 7–45.

⁷⁶ A.D.M.L. 1 Hs B 21 f. 51., 58.

⁷⁷ Favreau, Robert: *La ville de Poitiers à la fin du Moyen Age. Une capitale régionale*. Poitiers, 1978. 144.

A gátakkal, zsilipekkel és a hidakkal együtt működtetett rendszer természetesen szabályozást is igényelt. Erre vonatkozóan ismerünk egy szabályzatot, mely ugyan datálatlan, de a 13. század közepén már biztosan létezett.⁷⁸ Ez a dokumentum tükrözi azt az igényt, hogy a Loire-on és a Maine-en működő malmok egyenlő esélyekkel dolgozzanak, kiszűrve a hatalmaskodásokat és a csalásokat. A molnárok pedig nem pusztán védett, de kiemelt személyek is voltak, akikre sem a katonai szolgálat, sem a *taille*, sem a vasárnapi munkaszünet nem vonatkozott.⁷⁹

Összefoglalva tehát megállapíthatjuk, hogy a vízparti területek korszakunkban a város élelmezésének legfőbb pólusait jelentették, és ez bár magától értetődőnek tűnik, mindez nem mondható el sem a kora középkori városról, sem a késő középkori viszonyokról, amikor a piaci-élelmezési pólusok újból kiegyensúlyozottabb eloszlást mutatnak.

A Loire-vidék más központjai nem nyújtanak ilyen szélesen elemezhető képet korszakunkban. Nantes és Tours, ahogy említettük, a folyó irányába zártabb maradt. Mindkét város kénytelen volt tartósan küzdeni a mocsarakkal és az árvizekkel. Saumur esete azonban némileg más. Itt a város magaslaton elhelyezkedő magja, mely a folyótól távolabb helyezkedett el, lehetőséget teremtett a vízpart irányába történő terjeszkedésre. Ennek fő koordinátorai és haszonélvezői itt is az egyházi intézmények voltak, leginkább a Saint-Florent apátság, valamint a várostól mintegy 10 km-re működő fontevraud-i apátság. A két intézmény közül Fontevraud esetében szintén megfigyelhető, hogy Angers-hoz hasonlóan a világi feudumok rovására terjeszkedett a part irányába. Jelenlétének egyik kulcseleme a part közelében érvényesülő mérlegelési jogok (*minagium*), emellett a vízhasználati jog is a kezére került. Fontos viszont látnunk, hogy e szerzeményekhez nem egy csapásra jutott az apátság, hanem fokozatosan és töredezett formában: II. (Plantagenet) Henrik egy a közeli Chinonban kiadott oklevele alapján a saját saumur-i *minagium* jogát valamikor 1165 és 1170 közt adta Fontevraud-nak.⁸⁰ Ezt követően nem sokkal a gróf egyik vazallusa, Paien de Mange adományként a mérlegelési jog egy újabb része is hozzá került.⁸¹ A partközeli *Bislangián* levő mérlegházra (*domus de Pondere*) vonatkozó jogait a 13. század elején az angers-i Szent János ispótyál –úgy tűnik, nem ok nélkül – elperelte, majd a Le Mans-i püspök döntőbíráskodása következtében ennek jövedelmei és terhei közösen illették őket.⁸² Ugyanebből a dokumentumból az is kiderül, hogy 1218-ban az éves vásárt már itt, a folyóparti *Bislangia* negyedben tartották a saumur-iek a korábbi helyszín, Saint-Florent apátság szomszédsága helyett. A negyedben egyébként egy 12. század vége fele készült censusjegyzék szerint Fontevraud-nak több háza, kemencéje és ingatlanjövödelme volt. Szintén ekkortájt sikerült az apátságnak megszereznie egy világi feudumot a híd lábánál.⁸³

Mindezek azt sugallják, hogy a 12. század derekától meredeken felfelé ívelő pályán lévő közeli apátság pozíciói nemcsak erősödtek Saumur-ben, de képes volt viszonylagosan visz-

⁷⁸ Planchenault, André (dir.): *Cartulaire du chapitre de Saint Laud d'Angers*. Angers, 1903. n° 46.

⁷⁹ Ez utóbbi ellen ugyan fellépett az angers-i püspök, Guillaume Le Maire egy 1291-es zsinati határozat szerint: „...inhibentes molitoribus eciam quibuscumque sub interminatione predicta et molendinorum dominis, ne ipsi dictis diebus dominicis, maxime a vespera diei sabbati usque ad vesperam diei dominice, molendina molere faciant aut permittant, nonobstante longi temporibus ab usu, qui non usus censendus est aut consuetudo, immo verius corruptela.” Avril, Joseph: *Les statuts synodaux du diocese d'Angers 1247–1423*. Lille, 1971. 156.

⁸⁰ Bienvenue, Jean-Marc (dir.): *Cartulaire de Fontevraud*. Tom. II. Poitiers, 2005. n. 872.

⁸¹ *Cartulaire de Fontevraud*, II. n° 873.

⁸² *Cartulaire Saint-Jean*, n° 76.

⁸³ *Cartulaire de Fontevraud*, II. n° 896.

szaszorítani az addig egyedüli markáns apátságot, a Saint-Florent-t. A következtetésekkel ennek ellenére nem árt vigyáznunk, hiszen a későbbiekben még mindig se szeri, se száma a Saint-Florent birtokainak Saumur-ben, az Ile Offart, azaz a Loire-on szemben lévő sziget szintűgy az ő tulajdonuk, mint a híd. Ezen felül jól láthatók a 13. század elejétől az angers-i Szent János ispotály és módos anjou-iak (angers-iak és saumur-iek) mindkét városban megjelenő, part menti részeket előnyben részesítő befektetési.⁸⁴

Saumur esetében tehát a birtokviszonyok, úgy tűnik, egyre összetettebbé váltak, ám a 13. század folyamán mindez nem gátolta a várost abban, hogy a Loire közelében a hídhoz csatlakozva élénk kereskedelmi élettel bíró negyed jöjjön létre. Itt volt a heti piac és az évi két alkalommal tartott vásár is. A Joinville beszámolója⁸⁵ révén elhíresült saumur-i csarnokok (*Les Halles*) tehát a folyó közelében épültek, és így Angers-val ellentétben a város gazdasági központja is egységesebb maradt.

A hidak

Vizsgálatunk utolsó részében talán helyesebb lenne hidakat és átkelőket említenünk, hisz a Loire-on a városok közelében is számos rév, illetve időszakos gázló létezett, melyek, ha a hidak nem működtek vagy elkerülendőnek számítottak, szükségszerűen az utazó rendelkezésére álltak. Ennek példájára említhetjük II. Fülöp Ágost 1189-es hadjáratát, amely során II. Plantagenet Henrik katonáit üldözve a francia király Tours felé vonult, abból a célból, hogy a Loire-on átkeljen, és a várost elfoglalja. Június 23-ára a város közelébe érve, vélhetően stratégiai okból, fel sem merült benne a híd használata, hanem katonáit a parton lesátoroztatva maga keresett lóhátról, lánzsája segítségével átkelőt hadserege számára. Rigord elbeszélése alapján rövid próbálkozás után sikerrel járt.⁸⁶ Nem sokkal később, 1206 augusztusában a Poitou felől érkező I. Földnélküli János kelt át hasonló módon (*aquam manu signans*) Les Ponts de Cénéil hadseregével a Loire-on, hogy rajtaüssön Angers városán.⁸⁷

Nem különösebben nehéz belátnunk, hogy a hidak mindvégig törekeny konstrukcióknak bizonyultak, és fenntartásuk kifejezetten költségesnek számított a gyakori természeti és katonai pusztítások folytán. Az anjou-i és vendôme-i évkönyvek információi szerint az angers-i Maine-híd 1177-ben, 1202-ben, 1203-ban és 1206-ban égett le, ez utóbbi három esetben katonai konfliktus során vált kiemelt jelentőségű célponttá.⁸⁸ 1175-ben gátszakadás vitte el a város hídját. A Loire-on 1182-ben és 1235-ben említenek az évkönyvek szörnyű szélviharokat és jégzajlás okozta hídszakadást.⁸⁹ Ez utóbbi esetben Saumur és Tours hídja is átszakadt. Bár a 13. század első harmadát követően annalisztikus forrásaink megszakad-

⁸⁴ *Cartulaire Saint-Jean*, n° 116., 138., 142., 150., 160., 158.

⁸⁵ Joinville: *Vie de saint Louis*. Monfrin, Jacques (ed.), Paris, 1998. 46–51.

⁸⁶ „...versus civitatem Turonis exercitum duxit [ti. II. Fülöp], ubi super ripam Ligeris fixis tentoris, solus rex, fluvium circumspiciens tentando aquas cum lancea [...] vadum invenit, et positus a dextris et a sinistris in flumine signis, ut totus exercitus inter illa duo signa post eum transvaderet, primus Ligerim ante omnes alios transivit [...] videns autem totus exercitus diminutionem aquarum...omnes a minimo usque ad maximum per vadum secuti sunt regem [...] quod cives Turonenses videntes timuerunt regem.” Delaborde, Francois (dir.): *Oeuvres de Rigord et Guillaume Le Breton*. Tom. I. Paris, 1882. 95.

⁸⁷ Halphen: *Recueil d'Annales*, 23.

⁸⁸ Halphen: *Recueil d'Annales*, 16., 28., 32., 105.

⁸⁹ Halphen: *Recueil d'Annales*, 17., 125–126.

nak, és csak a középkor végével jelentkeznek újabb egyenletesen eloszló adatok, a kép alig változott. A 16. századi Saumur esetében huszonhárom hídszakadásról van tudomásunk.⁹⁰

A fenti példák alapján is belátható, hogy hasonló méretű folyók esetén leginkább csak városokban vagy azokhoz kötődően (Ponts de Cé) vállalkozhatott bárki hidak fenntartására, azaz ott, ahol a létesítménynek elegendő „piaca” volt, és nehézségek esetén megfelelő számú munkaerő állt rendelkezésre. Mindezek következtében nem meglepő, hogy a Loire alsó szakaszán Tours-tól a tengerig számítva négy híd állt rendelkezésre (Tours, Saumur, Ponts de Cé, Nantes), emellett Angers-nak volt még egy hídja a Maine-en, illetve egyetlen hidat találunk magánföldesúri, agrár környezetben, Chalonnés-nál. Ez utóbbiról azonban a 12. századot⁹¹ követően semmi információ nem maradt, vélhetően megszűnt.

Természetesen mindez nem jelenti a városi hidak teljes számát, hisz a mellékfolyók, partakok, illetve a mocsaras területek felett átívelő kisebb fahidaknak se szeri, se száma. Különösképp Nantes és Tours példája mutatja, hogy több korabeli Loire-vidéki város minden oldalról vízzel határoltan „kis Velence” jellegűnek tűnhet. Tours esetében Bertrand Chevalier szerint több mint egy tucat kisebb-nagyobb fahíddal kell számolnunk a város közvetlen környezetében.⁹²

Ami a nagy hidakat illeti, mindegyik esetben fa, illetve vegyes, fa és kő konstrukciókkal találkozunk, melyek jobbára természetes szigetek közbeiktatásával voltak képesek kapcsolatot teremteni a folyó másik partjával. Teljes egészében kőből épült hidat csak korszakunk végén, a Loire mentén feljebb található Blois engedhetett meg magának.⁹³

A hidak kapcsán a legevidensebb kérdések közé tartozik az építetők, illetve a birtokosok és hasznélvezők kiléte. Fontos azonban látnunk, hogy forrásaink csak igen töredékes képet adnak. Annyi mindenesetre vitathatatlanul megállapítható, hogy a kép jóval bonyolultabb, mint ahogy azt várnánk. Jacques Rossiaud figyelmeztet arra a Rhône-ról szóló nagymonográfiájában, hogy a középkori hidak az építetők számára is elsődlegesen politikai, jogi, pénzügyi kérdést jelentettek, amelyek mellett a technikai nehézségek eltörpülnek.⁹⁴ A híd és a hozzá tartozó hasznélvezeti jogok birtokosai nem feltétlenül voltak ugyanazok, a birtokjogok sok helyütt töredezték. Vegyük alapul a 11. századi helyzetet, amikor jól láthatóan a víz ura a gróf volt. Több esetben a híd megépítését is ő vállalta, legalábbis Tours és Angers hídjai építésének szinte egyidejű esete (1028 körül: Angers, 1034: Tours) mindenképp ezt igazolja.⁹⁵ A 12. században Saumur-ben viszont a város lakosai, ideértve az ott élő nemeseket is, kezdeményezték, a költségeket is fedezve, egy fahíd építését.

Ahogy azt jeleztük, Angers-ban a gróf a híd ívei alatti halászati jogokat, a malomtartás jogát és a híd egy részét Ronceray apátságának adta át. Fenntartott ugyanakkor egy ívet a Szent Márton grófi társaskáptalan számára is, majd a 12. század végén azt látjuk, hogy az újonnan létrejött Szent János ispotály a hídpénz (*de obolo pontis andegavensis*) egy részét megkapta egy helybéli nembestől, nevezetesen az alapító és egykori anjou-i *sénéchal* fiától, Philippe de Ramefort-tól.⁹⁶ Oroszlánszívű Richárd halálát követően Bretagne-i Artúr, Anjou grófja és Bretagne hercege a pontroni apátságnak adott évi 12 fontot az angers-i híd-

⁹⁰ Leguay: *L'eau dans la ville*, 300.

⁹¹ Marcheguy, Paul: *Choix de documents inédits sur l'Anjou*. Les Roches Baritaud, 1874.

⁹² Chevalier: *Tours, ville royale*, I. 49.

⁹³ Chevalier: *Tours, ville royale*, II. 9. n° 60.

⁹⁴ Rossiaud, Jacques: *Le Rhône au Moyen Age*. Paris, 2007. 169.

⁹⁵ Tours esetében II. Eudes Blois-i gróf az építetők, Angersban III. Fulkó, Anjou grófja. Chevalier: *Tours, ville royale*, II. 9. n. 58.; *Cartulaire du Ronceray*, n° 63.

⁹⁶ *Cartulaire Saint-Jean*, n° 15.

pénzből.⁹⁷ Később az is világossá válik, hogy a hídon az ispotály is birtokolt feudumokat. Azaz a híd megépítése után a gróf mint *dominus principalis* vélhetően fenntartotta a híd-pénzt, amin a 11. század elején még csak a püspökkel,⁹⁸ később, ahogy az láthattuk, másokkal is osztozott. A legtöbb esetben ugyanakkor csupán a híd íveire tördelt feudumokat, valamint halászati, őrlési jogokat, illetve a hozzájuk tartozó bíraskodási jogokat adta át. Nem rekonstruálhatók viszont a különböző feudumok és haszonvételi jogok átadásának, illetve megszerzésének a körülményei, pusztán annyi, hogy a 13. századra a hídon már vagy fél tucat birtokos van (*in feodo*), nem számítva a közvetlen háztulajdonosokat (*in censiva*). Konkrét forrás hiányában kérdéses, bár több mint valószínű a város lakosainak a vámmen-tessége a hídon. Erre enged következtetni, hogy Tours-ban rögtön az építés után megkap-ták a Blois-i gróftól a lakosok ezt a mentességet,⁹⁹ valamint az is, hogy a 12. századtól az angers-iak Ponts de Cénél is birtokolták ezt a privilégiumot.¹⁰⁰ A 11–12. században tehát a Loire mentén mindenütt látványosan elszaporodó *peagium*ok, illetve a hídhasználatot rögzítő, ám írásos formában ránk nem maradt *consuetudines*ek bonyolult rendszere a városi hidak működtetésében is tükröződött. A fent vázolt helyzet Ponts de Cénél sem volt egysze-rűbb, ahol jobbra angers-i egyházi intézmények sora, illetve a fontevraud-i apátság volt érdekelt. Itt a magas fenntartási költségek a 13. század végére meggyőzték az apátságot, hogy a hidat adja át a grófnak.¹⁰¹

A saumur-i híd esetében az építést követően, 1162-ben a gróf átadta a híd jövedelmeit a Saint-Florent apátságnak azzal a feltétellel, hogy abból finanszírozza a létesítmény átalakít-ását kőhíddá.¹⁰² A forrás szerint mindez a saumur-i polgárok javaslatára történt. Vélhető-en egy könnyű konstrukció megépítésén túl a polgárok sem vállalták a híd állandó fenntar-tását, ezért fordulhattak a víz és a terület urához, a grófhhoz. Az apátság évi egy ív megépíté-sét vállalta, ám ez jól láthatóan nem történt meg, hisz Anjou Károly 1264-ben épp ezt a százéves ígéretet kérte számon Saint-Florent apátjától, 10 000 font (!) ezüstöt követelve tő-le.¹⁰³ Végezetül az apátság a munka egy részét elvégezte, illetve néhány évig évi 100 font fi-zetéssel tudta lezárni az ügyet.¹⁰⁴ Saumur-ban a polgárok az 1162-es megállapodás érte-lmében mentesek voltak a *peagium* fizetése alól, ám a város növekedésével ez is problémá-kat okozott. Mivel a 13. században nem épültek újabb városfalak, a külső zónák lakosai úgy érezték, a mentesség rájuk is vonatkozik, és hosszú vitába keveredtek a fenntartó Saint-Florent apátsággal. Ennek eredménye pedig az lett, hogy 1246-ban az újonnan beiktatott gróf, Anjou Károly meghallgatva panaszait úgy döntött, hogy ha otthonra vitt árut vagy élőállatot visznek át a hídon, mentesek maradnak a fizetés alól, ám ha azt eladják, akkor, éppúgy, mint a külföldi kereskedők, díjat kötelesek fizetni.¹⁰⁵ A megállapodás tehát sablon-

⁹⁷ Bienvenu, Jean-Marc: *Recherches sur les péages angevins aux XIe et XIIe siècles*. Le Moyen Age, 63. (1957) 228.

⁹⁸ Urseau: *Cartulaire Noir de la cathédrale Saint-Maurice d'Angers*, n° 22.

⁹⁹ Chevalier: *Tours, ville royale*, II. 9. n° 58.

¹⁰⁰ Bienvenu: *Recherches sur les péages angevins aux XIe et XIIe siècles*, 439.

¹⁰¹ A hídról részletesebben lásd: Gálffy László: *Egy átkelőhely a Loire-on a 13. században: Les Ponts de Cé*. In: Weiss Boglárka – Balogh László – Szarka József (szerk.): *Tanulmányok a középkorról*. Szeged, 2001. 55–66.

¹⁰² A.D.M.L. H 2111 f. 24.

¹⁰³ Marchegay, Paul: *Archives d'Anjou*. Tom. II. Angers, 1854. 173.

¹⁰⁴ Landais: *Histoire de Saumur*, 99.

¹⁰⁵ *Choix des documents inédits*. Revue de l'Anjou. ... (1861) 435–437.

szerű, ám az jól látható, hogy a városi lakosok díjmentessége is esetenként korlátozott és vitatható maradt.

Korszakunkban kevesebb információval rendelkezünk a nantes-i Loire-hídról, amely bonyolult, öt tagból álló szerkezet volt, és az angers-i Toussaint apátság birtokolta a 12. század elejétől. Bretagne grófja, III. Conan 1118-ban adta a teljes hidat az apátságnak minden vele járó joggal és jövedelemmel, a hozzá tartozó teljes körű igazságszolgáltatási illetékességgel együtt. Ráadásul az apátság a folyó másik oldalán lévő erdőket is megkapta a gróftól, ezzel biztosítva a fenntartáshoz, illetve javításhoz szükséges faanyagot.¹⁰⁶ Nantes tehát viszonylag tiszta helyzetet mutat, amelyben a karbantartás az apátságot, illetve az azt segítő várost terhelte. Korán, az 1160-as évektől megjelentek a hídhoz kötődő malmok első bérlői is, akik már a városiakok közül kerültek ki.¹⁰⁷

Végezetül a fentebb említett Saumur példája is mutatja, hogy a magas költségek és a tisztázatlan viszonyok következtében a városi hidak fenntartása nem volt mindig kifizetődő, és előfordulhatott, ahogy azt a Rhone folyó esetében tapasztalhatjuk, hogy akár hatvan–nyolcvan évig is híd nélkül maradt egy város.¹⁰⁸ Még ha a Loire-on nem is hallunk ilyenről, azt mindenképp szem előtt kell tartanunk, hogy a korabeli városi élet mindennapos velejárója volt a híd időszakos működésképtelensége. Félrevezető lehet, ugyanakkor meg kell említenünk, hogy kisebb folyók felett a házak, illetve más építmények tömege megszokott jelenség. Château-Gontier-ban ispotály is került a hídra, de elég, ha csak az angers-i Maine-hídra gondolunk, ahol a házak, üzletek forgalmas élete viszonylagos stabilitásról tanúskodik. Angers a 13. század végén egy grófi rendeletet követően, tudomásunk szerint Franciaországban először, a híd éjszakai világítását is megoldotta.¹⁰⁹

A fentieket összegezve, városaink számára a korszak egyik legnagyobb kihívása a folyóval való lényeges, ám alkalmasszerű és vékony szálakon függő kapcsolat kiterjedt és szerves együttéléssé való átalakítása volt. Láthattuk, hogy a Loire és a Maine adottságainál fogva ez nem volt magától értetődő feladat. A kikötők elhelyezése, a hidak és a hozzájuk kapcsolódó infrastruktúra megépítése és működtetése, valamint a partok birtokbavétele számos nehézség mellett a korszak komoly eredménye. Ebben a közeledésben a legtöbb helyen a gróf tette meg az első lépést a folyó felé, majd rögtön utána az általa javadalmazott, jobbára újabb alapítású (11–12. század) egyházi intézmények következtek, melyek a korábbi birtokelosztás folytán kiszorultak a régi *civitasokból*. Ők voltak azok, akik a birtokbavétel folyamatának kereteit megteremtették, *burgusaikon* és birtokpolitikájukon keresztül nem pusztán benépesítették, de vonzóvá is tették a folyópartokat. A 13. század gazdasági prosperitásának elsőrendű tükrévé vált a vízpart, az angers-i híd vagy a saumur-i *Bislangia*. Mindezek következtében a partvidék szerves és meghatározó részeivé váltak a városi kommunikáció és szolidaritás új intézményei, a koldulórendek és a karitatív intézmények, valamint az olykor velük perlekedő, ám a források tanúsága szerint leginkább őket támogató és rájuk támaszkodó kézműves és kereskedő negyedek. Az itteni lakosság pedig befektetésein túl is jól láthatóan igényt formált a folyóval és a várossal való kapcsolattartás alakítására. Ennek megnyilvánulása volt a Szent Miklós konfraternitás létrejötte, egy zsilip működtetésének

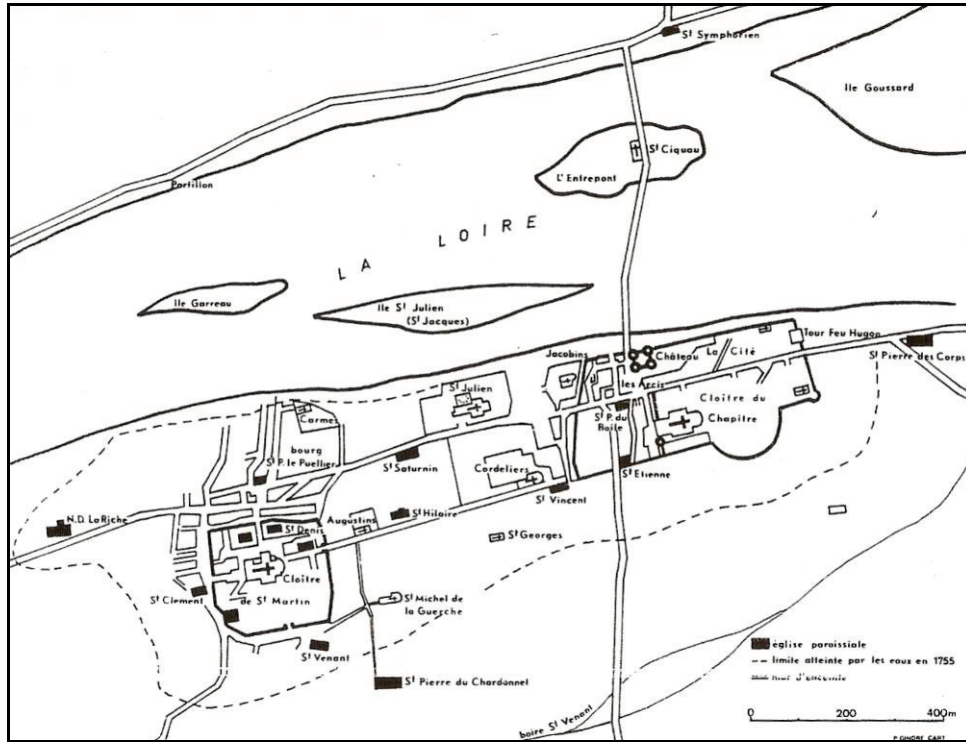
¹⁰⁶ Comte, François: *L'abbaye de Toussaint d'Angers des origines à 1330. Essai de reconstitution du cartulaire*. Angers, 1985. 123–124.

¹⁰⁷ Comte: *L'abbaye de Toussaint d'Angers*, 121.

¹⁰⁸ Rossiaud: *Le Rhône au Moyen Age*, 169.

¹⁰⁹ „que de nuit les lanternes fussent tenues sus le pont d'Angiers.” Lauriere: *Ordonnances des rois de France de la troisième race*, II. 32.

újraszabályozása (Angers), egy átkelőhely (Saumur), másutt (Tours, Nantes) a városvédelem kiépítésének felvállalása. Az angers-i híd lámpásait pedig valakik minden éjjel gondosan meggyújtották.

TOURS A 14. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

Chevalier, Bertrand: Tours, ville royale (1356-1520): Origines et développement d'une capitale à la fin du Moyen Age, Paris, 1975. 58.

LÁSZLÓ GÁLFFY

*The relation of the cities and the river in the Loire region
(from the end of the 11th century until the middle of the 14th century)*

Examining the process of medieval urban development, the paper focuses on the development of the relationship between the cities and the river. All the four major cities in the lower Loire region were strongly connected to the Loire and its hydrographic network. In all four cases, the town formed at or close to the confluence of the tributary and the river (Erdre-Nantes, Maine-Angers, Thouet-Saumur, Cher-Tours). Beside the obvious considerations of urban defense, the importance of this was growing in the era, as a result of which the towns could maintain more lively relationship with the mostly agrarian hinterland. Their expansion towards the river became more marked from the 11th century onwards. It was always the counts and the church whose initiatives led to the urbanization of the territories at the river banks. However, over time we can witness the withdrawal of comital power and that of secular nobility from these areas. In the early period (11th-13th centuries), this was accompanied by the strengthening of newly founded or out-of-town church institutions in the given zone. Through the consequent assertion of the rights of landlords and the parish, their position in the balance of power of the city raised them to the level of influential municipal abbeys. Demographic growth brought an ever growing number of lay population in the river bank areas, which also contributed to this. The attachment of this mostly artisan-craftsman-trader stratum to these institutions remained lively and their association with the new foundations (primarily charitable institutions) further strengthened the character of the zone. The need to store economic goods, the appearance of warehouses, harbors and new marketplaces rearranged the economic centers of gravity within the city, adding importance and, in the property market, growing value to the waterfront and the areas near the bridges. Naturally, the growth of built-up areas brought new possibilities as well as new challenges for the city-dwellers. Defending the river bank, regulating the operation of mill bridges and dams, building and supervising bridges more and more became community tasks.

POLGÁR SZABOLCS

Etil, a kazárok városa

Az urbanizáció kezdetei Volga-vidéken a középkorban

Az eurázsiai steppezóna térképe a 19. századot megelőzően akármelyik tetszőleges időpontban nagyjából hasonló képet mutat: Kínától a Kárpát-medencéig terjedő hatalmas területén alig találunk városokat.¹ Ez főleg akkor szembetűnő, ha megnézzük ugyanekkor a steppével szomszédos területeket, Kínától Iránon keresztül Kisázsiaig vagy a Krím-félszigetig, amelyeken viszont mindenütt megszokott települési forma volt a város az említett időszakban. Városok azonban a steppén is voltak, még ha nem is nagy számban, és ha nem is voltak mindig hosszú életűek.² A következőkben a steppe városaira szeretném fordítani a figyelmet, elsősorban a kazár kori Etilre, amely jól mutatja a steppei város jellegzetességeit. Etil története régóta foglalkoztatja a történészeket és a régészeket, mindenekelőtt azért, mert romjait még nem sikerült megtalálni, bár az utóbbi években egy (újabb) lehetséges helyszín régészeti feltárása elkezdődött. Amikor Etilt választottam, az eléggé összetett, szerteágazó téma összegzésére az iránta megnyilvánuló széles körű érdeklődés ösztönzött.³ Három pont köré rendeztem a tanulmányokat: a város településszerkezete, kialakulása és jelentősége.

A kelet-európai steppe lakossága számára a város az „idegenek” világát jelentette, ez volt az a hely, ahol kereskedni lehetett, és ahol távoli országok áruit be lehetett szerezni. A korai időkben ilyen városok a Fekete-tenger északi partvidékén található görög gyarmatvárosok voltak: például a Dnyeszter torkolatánál *Tyras*, a Déli-Bug mellett *Olbia*, a Krím-félszigeten egy sor tengerparti város, a Tamany-félszigeten *Pantikapaion*, a Don torkolatá-

¹ A fogalmi nehézségek elkerülése végett a „város” kifejezést használok a tanulmányban. A gazdasági szerep (kézművesség, kereskedelem, mezőgazdaság), a népességkoncentráció, a politikai-adminisztratív központ jelenléte és kezdetleges formában az „építészeti” megjelenése szempontjából a steppe városai sok hasonlóságot mutattak a korabeli világ, főleg Irán és Közép-Ázsia városaival. Eurázsia pusztáin és a kelet-európai síkságon a nyugati jellegű, autonómiával, városjoggal bíró város ismeretlen volt, és Kelet-Európában is csak a peremvidéken (Baltikum, Lengyelország keleti területe) jelent meg a középkor folyamán.

² Az eurázsiai steppeöv és a vele érintkező szibériai, közép-ázsiai terület régi városairól vagy városi-asnak tartható településeiről összefoglalóan, az írott forrásokra és a régészetre támaszkodva: Kyzlasov, Leonid R.: *Gorodskaja civilizacija Sredinnoj i Severnoj Azii*. Moskva, 2006.

³ A legújabb példa erre az érdeklődésre Valerij Fljorov monográfiája a kazár városokról és erődökről: Flërov, Valerij S.: „Goroda” i „zamki” *Hazarского kaganata. Arheologičeskaja real'nost'*. Moskva–Jerusalem, 2011.; uő.: *Itil: mi várhatja a régészeket a Kazár Kaganátus fővárosának helyén?* Eleink. Magyar őstörténet, 10. évf. (2011) 1. sz. 17–35. (az előbbi könyv Etilről szóló fejezetét magyarra fordította: Benkő M.)

nál *Tanais*, a Kaukázus nyugati végénél *Sotiriopolis* és *Sebastopolis*.⁴ A görög gyarmatvárosok és a szomszédos őslakosság kapcsolatairól már egészen korai időkből ismerünk tudósításokat. Hasonló volt a helyzet több száz évvel később is: a 6. században Iordanes a Krím-be érkező keleti kereskedőkről vagy egy másik helyen az onogurok prémkereskedelméről, a kortárs Ioannes Malalas pedig a Krím keleti végében lévő *Bosporos* (mai Kercs) és a szomszédos „barbárok” közötti kereskedelemről írt.⁵

Etil földrajzi elhelyezkedése és szerkezete

A kelet-európai steppe első „saját” városa Etil volt. Írott forrásokból a 9–10. századra vonatkozóan vannak adataink róla. Számos kortárs, elsősorban muszlim forrásban szerepel a neve, de a későbbi szerzők is gyakran emlegették, amikor a kazárokról írtak.

A leírások egyik csoportja szerint Etil két részből állt, a két városrész az Etil folyó (Volga) két partján terült el (Dzsájháni-hagyomány [10. század], Balkhi-hagyomány [9. század vége – 10. század], Ibn Fadlán [922]). A várossal vagy annak részeivel kapcsolatban több elnevezést is használtak a korabeli szerzők. A Dzsájháni-hagyomány szerzői szerint az egyik várost Szárigsinnek, a másikat Khutlugnak nevezik.⁶ A második nevet egyébként a modern szakirodalom gyakran említi *Khanbaliq* (*Khanbaliq*) formában is, ami szintén csak az egyik lehetséges rekonstrukció. Lehetséges, sőt talán valószínűbb, hogy itt a más forrásokból ismert *Khamlikh* név torzult formája jelentkezik, amely szintén a kazárok városának neve volt.

Ennél jóval többet tudunk meg Etilről egy másik fontos muszlim forrásból, az al-Balkhi által készített geográfiából. Az eredeti szöveg tartalmát ebben az esetben is a későbbi tanítványok kivonatai őrizték meg az utókor számára. Balkhi-tanítványa, al-Isztakhri szerint Etil, a kazárok városa két részből állt, egyik része az Etil folyó nyugati partján, a másik a keletin. A környékén voltak megművelt földterületek, de falvak nem. A király székhelye a nyugati városrész volt, amelyet fallal vettek körül. A téglából épített királyi palota a folyótól kicsit távolabb feküdt. A fallal körülvett városrésznek négy kapuja volt: egy a folyó felé, egy a pusztá felé nyílt, a többiről nem szólt részletesebben a szerző. A nyugati városrész körül-

⁴ Obolensky, Dimitri: *A Bizánci Nemzetközösség. Kelet-Európa 500–1453*. Ford. Bódogh-Szabó P. Bizánc Világa III. Budapest, 1999. 43–50.; *Antičnye gosudarstva Severnogo Pričernomor'ja*. Red.: Košelenko, G. A. – Kruglikova, I. T. – Dolgorukov, V. S. Moskva, 1984.

⁵ *Iordanis Romana et Getica*. Rec. Mommsen, Th. Monumenta Germaniae Historica. Auctores antiquissimi. Berolini 1882. 63.; *Iordanes: Getica. A gótok eredete és tettei*. Szerk. Kiss Magdolna. Pécs, 2002. 39.; *Ioannis Malalae chronographia*. Rec. Thurn, J. CFHB Ser. Berolini. Berolini et Novi Eboraci, 2000. 360–361.; *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Kortársak és krónikások híradásai*. Összeáll. Györffy Gy., közrem. Dienes I., Kovács L., Elter I. Budapest, 2002⁴. 53–54.

⁶ Például: Ibn Ruszta: Lewicki, Tadeusz: *Źródła arabskie do dziejów słowiańszczyzny*. Tom. 2/2. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, 1977. 28–29.; Kmoskó Mihály: *Mohamedán írók a steppe népeiről*. Földrajzi irodalom I/1. Szerk. Zimonyi I. Budapest, 1997. 204.; Al-Bakri: Van Leeuwen, A. P. – Ferré, A. (eds.): *Kitāb al-Masālik wa-l Mamālik d' Abu Ubayd al-Bakrī*. Qartāğ. 1992. 446.; Kmoskó Mihály: *Mohamedán írók a steppe népeiről*. I/2. Budapest, 2000. 253.; Göckenjan, Hansgerd – Zimonyi, István: *Orientalische Berichte über die Völker Osteuropas und Zentralasiens im Mittelalter*. Die Ğayhāni-Tradition. Wiesbaden, 2001. 167. (Gardízi), 217. (Hudūd al-Ālam), 250–251. (al-Marvazi). **Sāriğšin* és **Hutluğ/Qtluğ*, rekonstruált nevek előfordulása: például Golden, Peter: *Khazar Studies. An Historico-Philological Inquiry into the Origins of the Khazars*. Vol. I. Budapest, 1980. 230., 237., ugyanis az al-Dzsájháni által a 10. század elején készített földleírás elveszett, tartalmát csak későbbi feldolgozásokból ismerjük, amelyekbe átmásoltak az akkor még létező eredeti munkából részleteket. A mintegy féltucatnyi feldolgozásban rendelkezésre álló párhuzamos szöveghelyek azonban az „idegen” tulajdonneveket többnyire romlott alakokban őrizték meg.

belül 5–6 kilométer hosszan terült el a folyóparton, de nem összefüggően. Agyagkunyhók és nemezsátrak alkották az épületeket, valamint piacterekről, fürdőkről és mecsetekről olvashatunk. Sok muszlim lakott itt, al-Isztakhri szerint tízezren voltak, és harminc mecsetjük állt itt.⁷ Úgy tűnik, mintha a keleti városrésztől nem esett volna szó, de ha megnézzük a másik Balkhí-, pontosabban már Isztakhri-tanítvány Ibn Haukál leírását, mindjárt világos lesz, hogy az előbbi leírásban mindkét városrésztől szó van. Ibn Haukál szerint a két rész közül a nyugati volt a nagyobbik, ezt nevezi ő „Kazárok [városá]”-nak (Ḥazarān), míg a keleti, amelyet ő Etilnek hív, a kisebbik. Mindkét rész nagyjából ugyanakkora kiterjedésű volt (5–6 kilométer), és mindkét városrészt fallal volt kerítve.⁸ A szöveg többi részében ugyanaz áll, mint al-Isztakhrinál. Ibn Haukál térképén a leírásnak megfelelően szerepelnek a városrészek az Etil két oldalán, a Kaszpi-tengeri torkolat közelében.⁹ A 10. század végén alkotó al-Mukaddaszi szintén támaszkodott a Balkhí-hagyományra. Az ő leírása sem mindenütt egyértelmű, csak egy városrészt ír le, az előzőkhöz képest annyiban különbözik, hogy a város méretét összehasonlítja Dzsurdzsánnal, továbbá megemlíti, hogy a folyón történő átkelest csónakok biztosították, a városban és körülötte fák voltak, az épületek pedig rendezetlenül helyezkedtek el.¹⁰

Ibn Fadlán leírása ugyancsak rövid, ő is két városrészt említ a folyó két partján, az egyikben a király és a kísérete, a másikban a muszlim kereskedők laktak, akiknek mecsetjük is volt ott.¹¹

A források másik csoportja három városrésztől tudósít. Al-Maszúdí (+956) azt írta, hogy a város a folyó két partján helyezkedett el, a folyó közepén pedig volt egy sziget, amelynek egyik végében állt a királyi palota, és a szigetről hajóhíd vezetett át a folyó másik partjára. A városban muszlim kereskedők, iparosok, valamint keresztények, zsidók és „pogányok” laktak. Ő is említi a mecseteket.¹²

A „József-levél” (10. század vége?) szintén három várost említ a folyó mellett, de itt a méretek alapján azt kell gondolnunk, hogy „város” alatt nemcsak a szűkebben vett várost, hanem a hozzá tartozó tartományokat is értette a szerző. Az első város a királyné városa volt, a másodikban zsidók, keresztények és muszlimok laktak, a harmadik pedig maga a király városa volt, amely fallal volt kerítve, és a folyó keresztülfolyt rajta.¹³

A szöveges leírások és a térkép alapján Etil a Derbentből a Volga-vidékre vezető út átlomása volt (ez a fontos kereskedelmi útvonal a Kaszpi-tenger déli partvidékét annak nyu-

⁷ De Goeje, M. (ed.): *Viae regnorum. Descriptio ditionis moslemicae auctore Abu Ishāk al-fārīsī al-Istakhrī*. Bibliotheca Geographorum Arabicorum T. 1. Leiden 1870. 220–222.; Kmoskó: *Mohamedán írók*, I/2. 27–29.

⁸ Kramers, H. J. (ed.): *Opus geographicum auctore Ibn Haukāl*. Bibliotheca Geographorum Arabicorum Tom. II/2. Leiden, 1939. ² 389–390., 392–393.; Kmoskó: *Mohamedán írók*, I/2. 74–75., 76–77.

⁹ Kmoskó: *Mohamedán írók*, I/2. 3. térkép: Ibn Haukál: a Kazár-tenger térképe.

¹⁰ De Goeje, M. (ed.): *Descriptio imperii moslemici auctore al-Moqaddasi*. Bibliotheca Geographorum Arabicorum Tom. III. Leiden, 1906. 360.; Kmoskó: *Mohamedán írók*, I/2. 132.

¹¹ Togan, Ahmed Z. V.: *Ibn Faḍlān's Reisebericht*. Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes 24/3. Leipzig, 1939. 101–102. (ford.), 45. (text), Simon Róbert (ford., jegyz., utószó): *Ibn Fadlān: Beszámoló a volgai bolgárok földjén tett utazásról*. Budapest, 2007. 105–106.

¹² Barbier de Meynard, C. – de Courteille, P. (eds.): *Maḡūdī: Les prairies d'or*. Tom. 2. Paris 1914. ² 8. 12. (javított kiadása: Pellat, Charles: Beyrouth, 1966. Vol. 2. 212–214.; Kmoskó: *Mohamedán írók*, I/2. 170., 172.

¹³ Spitzer, Shlomo J. – Komoróczy Géza: *Héber kútforrások Magyarország és a magyarországi zsidóság történetéhez a kezdetektől 1686-ig*. Budapest, 2003. 102.

gati partján haladva kötötte össze a Volga-vidékkel). Al-Isztakhri szerint Etilből tizenkét napig tartott az utazás Szamandaron keresztül Derbentig, ami a Kaszpi-tenger nyugati partján vezető útvonalra utal (az utazás persze történhetett vízen is, hiszen Etil is és Derbent is vízparti település volt, Szamandarról ezt nem tudjuk pontosan). Al-Maszúdi szerint a Szamandar és Etil közötti út hat (hét) napig tartott, míg Derbent és Szamandar között nyolc napig. Ibn Khurdázbih szerint a Kaszpi-tenger déli partvidékéről Etilbe már nyolc nap alatt is el lehetett jutni tengeren.¹⁴ A távolságok alapján tehát a város a Volga-deltába helyezhető, amit megerősít Ibn Haukál térképe is, amely a folyó torkolata közelében ábrázolja Etilt (az már más kérdés, hogy a Volga-delta mai vízrendszere eltérhet az ezer évvel ezelőttről, ami a régészeti kutatást is érinti).

Etil két vagy három részből állt, a folyóparton hosszan elnyúlva. Valerij Fljorov szerint az egy farszakh (körülbelül 6 km) távolságot nem biztos, hogy szó szerint kell venni, ugyanilyen adat a volgai bulgárok városával kapcsolatban is szerepel. A nagy kiterjedésre és a tízezernél is több lakosra utaló adat azonban utalás arra, hogy ez volt Kazária legnagyobb települése.¹⁵ A két vagy három részből álló településforma máshol is gyakori volt, ilyen szerkezetű volt az a Dzsurdzsán is a Kaszpi-tenger déli partjánál, amelyhez al-Mukaddaszí Etilt hasonlította. Dzsurdzsánt szintén kettészelte egy folyó, a keleti felében feküdt a kereskedők és iparosok települése, a nyugati részen pedig a mecsetek és temetők voltak, és itt laktak az előkelők. A két városrészt hajóhíd kötötte össze. Omeljan Pritsak szerint Irakban, Iránban és Közép-Ázsiában is voltak ilyen „kettős” városok (például Ctesiphon-Seleukia, Demetrius-Pagasae, Alexandria-Kapisa, Bumicskát-Bukhara), tehát – mint írja – ezek lehettek az előképek Etil létrehozói számára.¹⁶ Régészeti adatok hiányában nem tudjuk megállapítani Etil pontos szerkezetét és azt sem, hogy mennyire tudatosan alakították ilyenre, mindenesetre az iráni vagy közép-ázsiai előkép feltételezése logikusnak látszik, mivel ezekkel a területekkel állt leginkább kapcsolatban a Volga-vidék, innen érkezett a legtöbb külföldi kereskedő a kazárokhoz. Bizonyos mértékig hasonló volt a szerkezete a mongol nagykanok székhelyének, Karakorumnak: Willem Rubruk 1255-ben ott járva leírta, hogy két részből állt, az egyikben muszlimok laktak, ahol hetivásárokat is tartottak, a másikban pedig kínaiak, akik főleg kézműiparral foglalkoztak. Ezen kívül ott álltak a paloták, ahol a kán és az udvari emberek laktak. A városban tizenkét buddhista szentély, két mecset és egy keresztény templom működött. A várost agyagból épített fal kerítette körül, amelynek négy kapujánál vásárokat tartottak.¹⁷ Hasonló lehetett az ujjur kagán székvárosa is, amelyet Tamim ibn Bahr követ beszámolójából ismerünk (9. század eleje). Ebből nem derül ki, hogy több részből állt-e a város, de fallal volt kerítve, amelyen tizenkét kapu nyílt. A lakosság népes volt, és több piactér is volt a településen. A város körül megművelt területek feküdtek, kisebb településekkel.¹⁸

¹⁴ De Goeje: *Viae regnorum*, 227.; Kmoskó: *Mohamedán írók*, I/2. 32.; Barbier de Meynard – de Courteille: *Maçoudi*, II. 8.; Pellat, Ch.: *Mas'ūdi: Les prairies d'or*. Tom. 1. Paris, 1962. 161. (az előbbi francia fordítása; itt 7 napi járóföld szerepel.); Lewicki: *Żródła arabskie*, I. 72.; Kmoskó: *Mohamedán írók*, I/1. 120.; Szamandar elhelyezkedéséről lásd a jelen tanulmány 53. jegyzetét.

¹⁵ Fljorov: *Itil. Mi várhatja*, 23–24.

¹⁶ Golb, Norman – Pritsak, Omeljan: *Khazarian Hebrew Documents of the Tenth Century*. Ithaca–London, 1982. 146–147.

¹⁷ *Sinica Franciscana Vol. I. Itinera et relationes fratrum minorum saeculi XIII et XIV*. Red. P. A. van den Wyngaert. Quarrachi–Firenze, 1929. 285–286.; *Julianus barát és Napkelet fölfedezése*. Vál., bev., jegyz. Györffy Gy., ford. Gy. Ruitz I. – Györffy Gy. Budapest, 1986^z. 331.

¹⁸ Minorsky, Vladimir: *Tamim ibn Bahr's Journey to the Uyghurs*. Bulletin of the School of Oriental and African Studies, 12. (1948) No. 2. 283.

Etilben a legfontosabb épületegyüttes a királyi vár (citadella) volt, amelyet égetett téglából építettek, ami azért fontos, mert csak a királyi család emeltethetett téglából épületet. Citadellákat, lakótoronnyal rendelkező belső várakat ismerünk az egykori Kazária területéről (Majackoje gorogyiscse, Cimljanszkoje gorogyiscse [Sarkel]), így ezek alapján képet alkothatunk a palotáról. További jelentősebb épületek voltak a mecsetek, valamint a városfal, ha nemcsak a citadella volt fallal körülvéve, hanem a város vagy annak egy része is. A beépített területről semmi közelebbit nem tudunk, mindenesetre tanulságos al-Mukaddaszi megjegyzése, hogy a település belső területén is voltak fás részek. Úgy tűnik, nem volt utcahálózat, legfeljebb épületek vagy terek közötti átjárók. A sátrak említése is arra utal, hogy rendezetlen lehetett a beépített tér, hiszen a sátor egy gyorsan lebontható és másik helyen felépíthető lakóhely. A fa- és vályogkunyhók szintén nem tartoztak a tartós épületek közé, ezért valószínű, hogy sok elhagyott vagy lebontott épület maradványa lehetett a lakott építmények környezetében. Éppen ezért joggal gondolja Fljorov, hogy ha sikerül megtalálni Etil maradványait, nem számíthatunk tervezett utcahálózatra, a település kultúrrétege vékony lehet, és részben keveredhetett a későbbi réteggel, beásások, bolygatások nyomaival is számolni kell. A korai településrészekben földbe mélyített kunyhók, jurtaszerű építmények nyomai várhatóak, valamint vályog-, esetleg égetett téglatöredékek.¹⁹ Etil külső megjelenésének rekonstruálásában segítséget nyújthat még a későbbi mongol kori két Szerájváros (Ó és Új Szeráj), amelyek szintén a Volga alsó folyásánál feküdtek, és amelyeket már sikerült részben régészeti feltárni. Új Szerájban (*Carjevszkoje gorogyiscse*) a házak között voltak szűk utcácskák, amelyek vagy zsákutcák voltak, vagy egy-egy nagyobb térre vezettek. Tervezett, egész várost átszelő utcahálózat nem volt. Az utcák mellett árkok húzódtak, amelyekben a szennyvíz és az esővíz folyt el, Közép-Ázsia városaihoz hasonlóan. A város keleti és délkeleti részét, ahol az előkelők palotái álltak, egy nagyobb tér választotta el a kézművesek és kereskedők negyedétől. Az előkelők udvarházakban laktak, amelyek agyagfallal voltak körbekerítve, és kisebb épületek álltak körülöttük. Esetenként kerítés nem is volt, hanem csak az udvarház a körülötte álló kunyhókkal. Volt olyan udvarház is, ahol a belső udvaron jurta állt, ami valószínűleg a tulajdonos nyári szállása volt. Az udvarházakhoz gazdasági épületek, istállók is tartoztak. A város nyugati részén a szegényebbek laktak kisebb vályog- vagy faházakban, és itt álltak a kézművesek műhelyei is. Ebben a negyedben közös víztározók és közkutak is voltak.²⁰

A kortársak leírásai, valamint a régészeti analógia alapján úgy tűnik, hogy Etil egyrészt magán viselte a közép-ázsiai városok jegyeit (tégla- és vályogépületek, falak, citadella, mecsetek, piacok, fürdők) és a nomád környezetre utaló vonásokat egyaránt (sátrak, jurta alakú építmények, rendezetlen, nagyobb terek az épületek között, tervezett utcák hiánya stb.).

¹⁹ Fljorov: *Itil: mi várhatja a régészeket*, 21., 31. Jurta formájú kunyhók a kelet-európai steppe (és a Kárpát-medence) területén több helyen kerültek elő települések ásatásaikor. Flërov, Valerij S.: *Rannesrednevekoveje jurtoobraznye žilišča Vostočnoj Evropy*. Moskva, 1996.; Vasil'ev, D. V.: *Jurtoobraznye žilišča Samosdel'skogo gorodišča*. In: *Rus' i Vostok v 9-16 vv.* Red. Makarov, N. A. – Koval', Ju. V. Moskva, 2010. 163–175. Szamoszgyelka lehet az Etil után azon a területen kialakult Szakszin helye, de lehet, hogy alatta Etil maradványai találhatóak. Lásd a jelen tanulmány 72. jegyzetét.

²⁰ Fjodorov-Davidov, German A.: *Az Aranyhorda földjén*. Ford. Ágh A., utószó Fodor I. Budapest, 1982. 112–114.; Egorov, Vadim L.: *Istoričeskaja geografija Zolotoj Ordy v 13-14 vv.* Moskva, 2009². 113–114. Az Arany Horda városairól: Fjodorov-Davidov, German A.: *Zolotoordynskie goroda Povolž'ja*. Moskva, 1994.; Ó-Szeráj udvarház jellegű épületeiről: Zilivinskaja, Emma D.: *Usad'by zolotoordynskih gorodov*. Astrahan', 2008.; Vásáry István: *Az Arany Horda*. Budapest 1986. 241–246.

Éppen ezért van, aki úgy gondolja, hogy Etil és a hozzá hasonló települések nem városok, hanem nomád fejedelmi szállások, táborvárosok voltak. Györffy György a nomád város (fejedelmi székhely, *ordu*) három típusát különböztette meg: 1. mozgó tábor, 2. hosszabb időn át egy helyben lakott udvarhely, 3. kereskedő és iparos város. A mozgó tábor a nyári és a téli szállás közötti útvonalat tette meg, a téli és a nyári szállás állandósult, majd idővel az egyik körül kisebb-nagyobb állandó települések alakultak ki, így fejedelmi székváros jött létre.²¹ Kérdés, hogy Etil esetében mennyiben beszélhetünk város kialakulásáról. Alekszandr Gadlo szerint nemigen, ugyanis ő inkább egy nagy tábornak, mintsem városnak vélte Etilet. Igaz, a 'város' szót is használta vele kapcsolatban, de ez nála inkább csak a fogalomhasználat következtelensége vagy hiányossága.²² Hasonlóan kétségei voltak Borisz Zahogyernek is, aki a 'város' szó helyett vagy a mellett a „jelentős lakossággal rendelkező hely” kifejezést használta Etilre.²³ Fljorov szintén bizonytalan ebben a kérdésben, kételyét kérdőjellel jelzi: „Etil – város?” Végül arra a következtetésre jut, hogy a települést egy városkezdeménynékné lehet tartani, amelynek teljes kialakulására azonban nem volt idő.²⁴

Fontos megjegyeznünk ugyanakkor, hogy a 'város' kifejezést maguk a kortársak, a muszlim szerzők használták Etillel kapcsolatban: számukra a település magától értetődően város volt. Az iszlám világban a város legfontosabb ismertetőjegye a (nagy)mecset volt,²⁵ de a kormányzói palota és a piactér is fontos tartozéknak számítottak.²⁶ A közép-ázsiai városok az iszlám előtti időből örökölték a szerkezetüket, amely a fallal körülvett belső városból (*sahrisztán*), a kormányzói palotából és a *suburbiumokból* (*rabad*) állt össze.²⁷ Mivel Etil-Khazaránban királyi palota, mecsetek és piacterek is rendelkezésre álltak, valamint a város nagy kiterjedésű volt sok lakossal, nem is lehetett a korabeli muszlim utazó számára más, mint város. Egyébként a mongol kori nyugati utazók is ezt a kifejezést használták a mongol városaira.

Etil kialakulásának kérdései

A Volga melletti kazár főváros kialakulását a kutatás általában azzal hozza összefüggésbe, hogy a 8. század első felében a kazárok a Kaukázusból áthelyezték székhelyüket a Volgatorokolat mellé.²⁸ Azonban, ha egy kicsit jobban elkezdünk vizsgálni, ezzel a megállapítás-

²¹ Györffy György: *Budapest története az Árpád-korban*. In: *Budapest története 1.* Szerk.: Gerevich L. Budapest, 1973. 233–234.; úó.: *Pest-Buda kialakulása. Budapest története a honfoglalástól az Árpád-kor végi székvárossá alakulásig*. Budapest, 1997. 33–36.

²² Gadlo, Alekszandr V.: *Etničeskaja istorija Severnogo Kavkaza 4-10 vv.* Leningrad, 1979. 176.

²³ Zahoder, Boris N.: *Kaspijskij svod svedenij o Vostočnoj Evrope. Gorgan i Povolžje v 9-10 vv.* Tom. 1. Moskva, 1962. 172.

²⁴ Fljorov: *Itil: mi várhatja a régészeket*, 29–30.

²⁵ Bolšakov, Oleg G.: *Srednevekovyj gorod Bližnego Vostoka (7 – seredina 13 v.)*. Moskva, 2001². 59. Al-Mukaddaszi osztályozását elemzi, aki a 10. században a legfontosabb kritériumnak a nagymecset meglétét tartotta, és a városokat nagyság és jelentőség szerint különböző csoportokba sorolta.

²⁶ Jakubovskij, A. Ju.: *K voprosu ob istoričeskoj topografii Itilja i Bulgara v 9–10 vekah*. Sovetskaja Arheologija, 10. (1948) 266.; Cahen, Claude.: *Az iszlám. A kezdetektől az Oszmán Birodalom létrejöttéig*. Ford. Sárközi J. Budapest, 1989. 166.

²⁷ Bartold, V. V.: *Four Studies on the History of Central Asia*. Transl. Minorsky, V. – Minorsky, T. Vol. 1. Leiden, 1956. 14.

²⁸ Dunlop, Douglas M.: *The History of the Jewish Khazars*. Princeton, 1954. 108.; Minorsky, Vladimir.: *A History of Sharvān and Darband in the 10th-11th Centuries*. Cambridge, 1958. 106.; Artamonov, Mihail I.: *Istorija hazar*. Leningrad, 1962. 234–235.; Bartha Antal.: *A magyar nép őstör-*

sal kapcsolatban kételyünk ébredhet. A következőkben arra a kérdésre próbálok választ adni, hogy mikor keletkezett a város, milyen körülmények között, és mely tényezők lehetettek létrejöttének okai.

Mint fentebb láttuk, a 9–10. században az írott források egyértelműen a Volga mellett említik a kagán székhelyét. De mikor keletkezett a szóban forgó város? Az első biztosnak tekinthető említések a 9. század első feléből származnak: Ibn Khurdádzbih útleírása, egy bizánci püspökségi jegyzék és al-Khvarizmi híradásai.

Ibn Khurdádzbih „Utak és országok könyve”-nek a 840-es években már elkészült egy korai változata,²⁹ amelyben a rusz kereskedők útjának leírásakor említi Khamlíkh városát, amelyhez a Tanaiszon (?) (Don?), a „Szaklabok folyóján” történő utazás után értek a kereskedők, és ezt követően a Kaszpi-tengeren folytatták útjukat.³⁰ Ha itt tényleg a Donról van szó, akkor mindez első látásra ellentétben áll a földrajzi tényekkel és mai tudásunkkal. A legvalószínűbb, hogy ebben az esetben egy olyan utazás leírását látjuk, amely a Dnyeper – Fekete-tenger – Azovi-tenger – Don – szárazföldi átkelő a Volgára – Volga – Kaszpi-tenger útvonalat követte.³¹ Az itt szereplő Khamlíkh, a kazárok városa pedig nem más, mint a Dzsájháni-hagyományban is szereplő *Khamlíkh (= *Khutlug) név. Ibn Khurdádzbih azonban máskor is említi Khamlíkh városát és folyóját, amiről azt állítja, hogy a Kaszpi-tengerbe ömlik. Ez a forráshely elárulja, hogy a nevezett város a Volgánál feküdt.³²

A második korai adatot egy bizánci püspökségi lista tartalmazza. A krími Dorosz püspökségének több térítő püspökséget rendeltek alá, ezek között szerepel egy *Astil* (Etil) nevű püspökség. A felsorolás után ez utóbbi névhez egy rövid megjegyzést is mellékeltek, amely szerint *Astil* (Etil) nemcsak Kazária folyójának, hanem egy *kastronnak* a neve is.³³ A szóban forgó püspökségi jegyzék összeállítását korábban a 8. századra keltezték (733–746),³⁴

ténete. Budapest, 1988. 262.; Zimonyi, István: *The Origins of the Volga Bulgars*. Studia Uralo–Altaica, 32. Szeged, 1990. 67–68.; Brook, Kevin A.: *The Jews of Khazaria*. Northvale, New Jersey and Jerusalem, 1999. 28.; A kérdéssel kapcsolatos írott forrásokat Dieter Ludwig gyűjtötte össze: *Struktur und Gesellschaft des Chazaren-Reiches im Licht der schriftlichen Quellen*. Bd. 1–2. Münster, 1982. II. 251–253.

²⁹ Ibn Khurdádzbih „Utak és országok könyve” című művének keltezésekor egy korábbi (845 körül) és egy későbbi (885 körül) redakcióval számolnak, Kmoskó: *Mohamedán írók*, I/1. 41–42. Más vélemény szerint az egész mű a 880-as években keletkezett: Bulgakov, P. G.: „*Kniga putej i gosudarstv*” *Ibn Hordádzbeha (k izučeniju i datirovke redakcij)*. Palestinskij Sbornik, 3 (1958) 66. 127–136.

³⁰ Lewicki, T. (ed.): *Źródła arabskie do dziejów słowiańszczyzny*. Tom. 1. Wrocław–Kraków, 1956. 76–77. A **Tanīs* („*Tanais*” = Don) név egy rekonstruált alak, a kéziratokban különböző romlott alakok állnak, ez nagyban bonyolítja a kérdést. Két lehetőség van: 1. Nem „*Tanais*” volt eredetileg ott, tehát nem is a Donról van szó. 2. Vagy mégis *Tanais*/Don a kérdéses név, de érdemes figyelembe venni, hogy a korabeli tudomány egyes képviselői a Volgát és a Dont egy folyó két ágának tartották. Történi kísérlet más szövegjavításra is, a kérdéstről részletesen például: Lewicki: *Źródła arabskie*, I. 133–137.; Džakson, Tatjana N. – Kalinina, Tatjana M. – Konovalova, Irina G. – Podosinov, Aleksandr V.: „*Russkaja reka*”. *Rečnye puti Vostočnoj Evropy v antičnoj i srednevekovoj geografii*. Moskva, 2007. 120 skk.

³¹ Pritsak, Omeljan: *An Arabic Text on the Trade Route of the Corporation of ar-Rūs in the Second Half of the Ninth Century*. *Folia Orientalia*, 12. (1970) [1971] 241–259.

³² Lewicki: *Źródła arabskie*, I. 72.; Kmoskó: *Mohamedán írók*, I/1. 120.: „*Ġurġān-tól Hamlīh-ig, amely a šaqāliba földjéről jövő és Ġurġān tengerébe[= Kaszpi-tenger, P. Sz.] szakadó folyó partján fekszik, kedvező szelek mellett a tengeren nyolc nap van.*”

³³ Darrouzès, J. A.: *Notitiae episcopatum ecclesiae constantinopolitanae*. Paris, 1981. 241–242.

³⁴ Moravcsik Gyula.: *A honfoglalás előtti magyarság és a kereszténység*. In: *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján*. Szerk. Serédi J. Budapest, 1938. (repr. 1988.)

újabbban azonban a 9. századra, vagy legalábbis 787 és a 9. század vége közé.³⁵ A forrásban kétségtelenül a Volgáról esik szó, és a kelezést figyelembe véve itt is legkorábban a 8–9. század fordulója körüli időben említik Etilt. A 9–10. században a *kastron* szó nemcsak erődöt, hanem várost is jelenthetett.³⁶

A harmadik korai adat al-Khvárizmí földrajzában található. Eszerint volt egy *al-Khazar* nevű város, amelynek a földrajzi koordinátáit is megadta.³⁷ Azok alapján azonban ez a hely nem a Volga mellett, hanem jóval keletebbre, a Szir-darja vidékén volt. Könnyen lehetséges, hogy itt a Don (Tanais) és a Szir-darja (Iaxartes-Tanais) folyóknak az összetévesztéséről van szó (Ptolemaiosz is ezért helyezte a hunokat a Don mellé az i. sz. 2. században). A kazár székváros azonban a Volga mellett feküdt, így még egy tévedés történt. A szerző valószínűleg összetévesztette a Dont és a Volgát.³⁸ Ha ez a magyarázat helytálló, akkor itt is megállapítható, hogy a 9. század eleji kazár székvárosról van szó, amely a Volga mellett terült el.

Mi a helyzet az ennél korábbi időre vonatkozó forrásokkal? Bizonyítják-e Etil 9. század előtti létezését? Ismerünk néhány utalást erre vonatkozóan. Például Ibn al-Fakíh al-Hamadáni (9. század vége) szerint Khoszrau Anusirván szászánida sah (531–579) építtetett egy sor várat (várost), többek között a kazárok földjén lévő Balandzsart, Szamandart és Khazaránt is. A híradás hitele erősen kétséges, mivel nem sokkal később azt olvashatjuk benne, hogy Balandzsart egy Balandzsar nevű Jáfet-utód építtette.³⁹ Az építő neve nyilván fiktív, a település nevéből alkotott személynév a középkori irodalomban másutt is előfordul: hasonló etimológiákkal találkozunk például a magyar Anonymus gestájában is. Még valószínűtlenebbé teszi ezt az állítást a 7. századi örmény geográfia egyik megjegyzése, amely szerint az Etil folyó (Volga) egyik szigetén találtak menedéket a kazárok elől menekülő ber-

197–198.; Moravcsik, Gyula: *Byzantinoturcica. 1. Die byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkvölker. 2. Die Sprachreste der Türkvölker in den byzantinischen Quellen.* Bd. 1–2. Berlin, 1958. (repr. 1983). Bd. I. 463–465., II. 78.

³⁵ Borodin, O. R. – Gukova, S. N.: *Istorija geografičeskoj mysli v Vizantii.* Sankt-Peterburg, 2000. 95.; Ivanov, Sergej A.: *Missija vostočnohrišćianskoj cerkvi k slavjanam i kočevnikam: evolucija metodov.* In: Florja, Boris N. (red.): *Slavjane i ih sosedi.* Vyp. 10. Slavjane i kočevnoj mir. Moskva, 2001. 30.

³⁶ Šuvalov, P. V.: *Analiz terminologii kak metod issledovanija istorii teksta (na primere izobraženija goroda v sočinenijah Konstantina Bagrjanorodnogo).* In: *Problemy social'noj istorii i kul'tury srednih vekov.* Otv. red. Kurbatov, G. L. Leningrad, 1986. 80., 84.

³⁷ Kalinina, Tatjana M.: *Svedenija rannih učenyh Arabskogo halifata. Teksty, perevod, kommentarij.* Moskva, 1988. 40.; Lewicki: *Zródla arabskie, I.* 22–23.

³⁸ Maróth Miklós: *Al-Huwārizmī Közép-Ázsiáról.* Antik Tanulmányok, 23. (1976) 205. Egy másik magyarázat is lehetséges: al-Khvárizmí nem tévedésből helyezte Közép-Ázsiába a kazárokat, hanem esetleg ez kapcsolatban lehet az eredetükkel, amelynek mondája Szíriai Mihály († 1199) krónikájában olvasható: Kmoskó Mihály: *Szír írók a steppe népeiről.* Szerk. Felföldi Sz. Budapest, 2004. 194.; Kalinina: *Svedenija rannih, 74–77.* Érdemes megjegyezni, hogy középkori nyugati térképeken feltűnik a kazárok egy Samarcha nevű városa Közép-Ázsiában, ez azonban tévedésre vezethető vissza: például Chekin, Leonid S.: *Samarcha, city of Khazaria.* Central Asiatic Journal, 33. (1989) 8–35.

³⁹ Lewicki: *Zródla arabskie do dziejów slowiańszczyzny.* Tom. 2/1. Wrocław–Warszawa–Kraków, 1969. 32. A szövegkiadásban szereplő *Khazarán* név rekonstruált alak: Kmoskó: *Mohamedán írók, I/1.* 144., 515. jz. Lehetséges, hogy a szerző nem a kazáriai városra gondolt, hanem összekeverte *Qabala* városával, amely Arránban volt (kaukázusi Albánia, mai Azerbajdzsán köztársaság), és amelyet al-Baladzuri szerint „Kazár”-nak is neveztek. *Ibn Jābir al-Balādhuri: Kitāb Futūh al-Buldān. The Origins of the Islamic State.* Transl., annot., notes: Hitti, Philip Kh. Vol I. New York, 1968². 305–306., de itt az építtető Kavád sah (488–496., 498–531).

szilek, keletről és nyugatról oda járnak a bolgárok, és ott töltik a telet.⁴⁰ A forrás a folyót hetvenágúnak nevezi, ami a delta környékére utal, de nem említ semmilyen várost ezen a vidéken, tehát ha Etil-Khazarán a 7. század végén nem létezett, akkor valószínűleg a 6. században, Khoszrau sah idején vagy uralkodása utáni években ugyanez volt a helyzet.

A város keletkezésének körülményeire világít rá al-Maszúdí értesülése, amely 8. századi eseményekre nyúlik vissza. Az arab történetíró a kazárok korai fővárosáról két különböző tudósítást közöl. Az „*Aranymezők*” című könyvében azt írja, hogy egykor Szamandar volt a kazárok fővárosa, majd később Etil vette át ezt a szerepet.⁴¹ Az ugyancsak általa írt „*Figyelmeztetés és visszapillantás*” című könyvben pedig azt olvashatjuk, hogy a kazároknak, mielőtt Etilbe tették át a székhelyüket, Balandzsar volt a központjuk.⁴²

Maszúdí közlése egyértelműen a kazár főváros áttelepítéséről emlékezik meg. Az azonban nem világos, hogy melyik település, Szamandar vagy Balandzsar volt a főváros korábban (esetleg mind a kettő, előbb az egyik, majd a másik). Balandzsar 722-ben történt arab ostromáról és elfoglalásáról a muszlim történetírók részletesen megemlékeztek.⁴³ Maszúdí idézett szöveghelyeiből az sem derül ki, hogy mikor került a kazár főváros a Volga mellé. Ennek időpontját azon források alapján próbálták meghatározni, amelyek már a 8. század eseményei kapcsán említik a kazár kagán székhelyét. Mivel Balandzsar 722-ben (rövid időre) arab kézre került, a lehetséges alsó időhatár ez az év. Egyes vélemények szerint 723 után nem sokkal már a Volgánál volt a kazárok székhelye.⁴⁴ Douglas Dunlop szerint a főváros áthelyezésére a 730-as években került sor. Szerinte a 729-es arab–kazár háborúról szóló beszámoló azon adata, amely a kazár székhely elfoglalásáról szól, valójában a 737-ben történt eseményeket tartalmazza, így Etil léte a Volgánál még kétséges.⁴⁵ Al-Maszúdí híradásainak fényében Etil kezdetei tehát valamikor 723 és 737 közötti időszakra tehetők. Mindez persze nem jelenti azt, hogy az arab fenyegetés már 723 körül azonnali lépésre ösztönözte a kazárokat. Az új székhely áttelepülése ennél későbbi években is történhetett. A ki-

⁴⁰ Hewesen, R. (introd., transl., comment.): *The Geography of Ananias of Širak (Ašxarhaç'oyc')*. Wiesbaden, 1992. 55., 110.; Paulik Ágnes: „A világ bemutatása”. *Egy 7. századi örmény Földrajz a steppe népeiről*. In: Források a korai magyar történelem ismeretéhez. Szerk. Róna-Tas A. Budapest, 2001. 47.

⁴¹ Barbier de Meynard, C. – de Courteille, P. (eds., transl.): *Maçoudi: Les prairies*. II. 7. (javított kiadása: Pellat, Charles. Vol. 2. Beyrouth, 1966. 212.; Kmoskó: *Mohamedán írók*, I/2. 170.: Szamandar városát „jelenleg kazár néptömeg lakja; mégpedig azért, mivel az idők kezdetén bevették, mégpedig Sulaymān ibn Rabī'a al-Bāhilī – Allah legyen hozzá irgalmas! – vette be, mire a király Āmol városába költözött. E város s az előbbi között hat nap a távolság.” Āmol Atil (Etil) nevének romlott alakja.

⁴² De Goeje, M. (ed.): *Kitāb at-tanbīh*. Bibliotheca Geographorum Arabicorum, VIII. Leiden, 1894. 62.; Kmoskó: *Mohamedán írók*, I/2. 205–206: „...a kazárok folyója, amely Atil, a kazár birodalom jelenlegi székvárosa mellett halad el; birodalmi székhelyük ugyanis annakelőtte Balanğar városa volt.”

⁴³ Dunlop: *The History of the Jewish Khazars*, 64–65.; Zimonyi: *The Origins of the Volga Bulghars*, 64–67.

⁴⁴ Minorsky: *A History of Sharvān and Darband*, 106.; Artamonov, Mihail I.: *Istorija hazar*, 234.; Zimonyi István: *A kazárok szerepe Kelet-Európában*. Magyar Tudomány, 41. (Új folyam) (1996) 8. sz. 954.; Róna-Tas András: *A honfoglaló magyar nép*. Budapest, 1997². 182–183. Egy kései forrás, a Derbend Nāme szerint a kazárok székhelye a 720-as években az Etil folyónál volt. Kazem-Beg, M. A.: *Derbend-Nāmeḥ or History of Derbend*. Transl. from a select Turkish Version. Sankt Peterburg, 1851. 65. Megbízhatósága azonban kérdéses, adataira nem mindig lehet építeni.

⁴⁵ Dunlop: *The History of the Jewish Khazars*, 50., 69., 108.

rályi (kagáni) székhely mellett a városi jellegű település kialakulása pedig még hosszabb időt vett igénybe.

Van azonban még egy városnév, amely bonyolítja a kérdés megoldását. Ez pedig a „Fehér” nevű város, amely többször is szerepel a 8. századi arab–kazár harcok leírásakor felbukkan mint a kazárok központja, és szerepel a 9. századi Ibn Khurdázbih Kazáriát bemutató fentebb idézett könyvében is, valamint 10. századi szerzőknél is. Tehát úgy látszik, hogy ez a város már a 8. században fennállt, ahogy a 9–10. században is. Kérdés, hogy azonos lehet-e a későbbi Etillel, vagy egy másik városról van szó. Ibn Khurdázbihnél mindezenre két külön városként tűnnek fel.⁴⁶

A korai adatok a következők: al-Tabarí (839–923) Abd al-Rahmán ibn Rabíá arab hadvezér hadjáratának leírásakor megemlíti, hogy 642-ben a parancsnoksága alatt álló lovaság egészen „Fehér” (város)-ig (al-Baydā) ment előre a türkök (kazárok) földjén, ami 200 farszakh (körülbelül 1200 km) távolságra feküdt Balandzsar városától.⁴⁷ Ibn al-Aszír (1160–1233) a 111 (= 729)-ben vívott arab–kazár háború eseményeinek sorában elbeszéli a kazáriai „Fehér” város elfoglalását.⁴⁸ A 119. (= 737.) évi arab–kazár háború leírásakor szintén szerepel a kazár kagán székhelye, „Fehér” város. Ekkor Muhammad ibn Marván arab hadvezér hadjáratot vezetett a Kaukázustól északra elterülő vidékek ellen. Ibn al-Aszír és Ibn Aszám al-Kúfi szerint Azerbajdzsán, Armenia és az alánok országa után a kazárok területére is benyomult. Eljutott a kazár kagán székhelyéig. A kagán elmenekült előle egészen a hegyvidékig.⁴⁹

⁴⁶ Lewicki: *Zródła arabskie*, I. 72–73.; Kmoskó: *Mohamedán írók*, I/1. 120.: „A kazárok városai: Hamliḥ, Balanġar és al-Baydā” [„Fehér”]. Emellett megemlíti még Balandzsart és Szamandart is, de nem a kazárok városai sorában. Mukaddaszi: *Descriptio imperii*, 355.; Kmoskó: *Mohamedán írók*, I/2. 132.: (Kazária) „fővárosa Atil. Egyéb városai: Bulgār, Samandar, Suwār, Baġand, Qišwī, Hamliḥ, Balanġar és al-Baydā.” Hudūd al-alam: Ātil, Samandar, Hamliḥ, Balanġar, Baydā, Sāvġar, H.tl.ġ, L.kn, Swr, Ms.t. Minorsky, Vladimir: *Hudūd al-Ālam. The Regions of the World. A Persian Geography 372 A. H. 982 A. D.* Gibb Memorial Series 11. London, 1937. 161–162.

⁴⁷ *Annales auctore Abu Dġafar Mohammed ibn Dġarir at-Tabarī*. Ed.: Barth, J. – Nöldeke, T. – Loth, O. etc. Leiden, 1881–1882. 2268.; *The History of al-Tabarī. Vol. XIV. The Conquest of Iran*. Transl., annot.: Smith, G. Rex. New York, 1994. 39. „Tényleg Balanġar-ban portyázott ‘Omar idejében anélkül, hogy e portyázás alkalmával egyetlen asszony özvegyé vagy egyetlen gyermek árvává lett volna; lovassága portyázás közben al-Baydā’-ig jutott, kétszáz farszakh távolságra Balanġartól, azután ismét portyázott és sértetlenül tért haza.” (Kmoskó Mihály: *Mohamedán írók a steppe népeiről. Történetírók. Kézirat.*) [Köszönettel tartozom Zimonyi Istvánnak, hogy az említett kéziratot rendelkezésemre bocsátotta.] Vannak, akik azt gondolták, hogy Tabarí a 22. év (642) alatt elbeszélte eseményei tévedésből kerültek oda. Tíz évvel később, 652-ben az arabok nagy csatát vívtak a kazárokkal Balandzsar mellett. Tabarí a tíz évvel későbbi összecsapásról 642-re keltezte is beszámolt, tehát tulajdonképpen kétszer mesélte el ugyanazt két különböző évszám alatt. Marquart, J.: *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge*. Leipzig, 1903. 491.; Dunlop: *The History of the Jewish Khazars*, 50–51.

⁴⁸ Tornberg, C. J. (ed.): *Ibn el-Athiri chronicon quod perfectissimum inscribitur*. Vol. 5. Leiden, 1871. (repr. 1982.) 158. „Ugyanebben az esztendőben Hišām al-Ġarrah ibn ‘Abdallah al-Hakamī-t tette meg kormányzónak Armenia élére, felmentve saját testvérét, Maslamah ibn ‘Abd al-Malik-ot. Amaz a khazarok földjére Tiflisz vidéke felől nyomult be és fővárosukat, al-Baydā’-t bevéve sértetlenül fordult vissza. Erre a khazarok gyülekezni kezdtek, seregeiket összevonták s az iszlám országai ellen nyomultak.” (Kmoskó M. fordítása: *Mohamedán írók a steppe népeiről. Történetírók. Kézirat.*)

⁴⁹ Tornberg, C. J. (ed.): *Ibn el-Athiri chronicon*, V. 215.; *Abu Muhammad Ahmad ibn A’sam al-Kufi: Kniga zavoevanij (izvlečenija po istorii Azerbajdzšana 7-9 vv.)*. Perv.: Bunijatov, Z. M. Baku, 1981. 48–52.; Togan: *Ibn Faḡlān’s Reisebericht*, 296. (Muḡammad ibn Marwān) „eljutott al-

A szakirodalomban két álláspont alakult ki. Az egyik támogatói a kazárokról szóló muszlim források „Fehér” városnevét a Volga melletti Etil városával azonosítják.⁵⁰ A hadjáratok közül a 737-ben vezetett nagy támadás útvonalát egészen a Volga középső folyásáig terjesztik ki. Ezt nemcsak a hadjárat útvonala, hanem az elbeszélésben szereplő „Szaklabok folyója” és a *szaklab* népnév is alátámasztja, sőt tudjuk, hogy Muhammad ibn Marván parancsnok húszezer *szaklabot* telepített délre a hadjárat után. Ibn al-Aszír és al-Kúfi közlik a legrészletesebb beszámolót erről a hadjáratról. A Kaukázus-vidék leírása teszi ki tudósításuk nagyobb részét. A kazár uralkodói székhely elérése után az arabok üldözték a menekülő kagánt, aki a hegyekig hátrált. A szóban forgó hegységet egyesek az Urállal, illetve az itt szereplő folyót a Volgával azonosítják. Az arab *ṣaqāliba* szó ugyanis nemcsak szlávokat vagy szláv rabszolgákat jelent, hanem a muszlim forrásokban Kelet-Európa erdei népeire (szlávok, baltiak, finnek stb.) szintén vonatkozik.⁵¹

A másik álláspont szerint a 8. századi eseményekben szereplő „Fehér” város nem azonos a Volga parti Etillel, és az arab seregek nem is jutottak el a Volgáig. Alekszandr Tortika szerint például csak a Kaukázus északi oldaláig, a Kuma folyó síkságáig hatolt a 737-ben vezetett hadjárat.⁵² Alekszej Novoszelcev a 7–8. századi eseményekben szereplő „Fehér” várost a Kaukázus vidéki Szamandarral azonosította.⁵³ Ezt támasztja alá szerinte egyrészt a két név jelentésbeli azonossága. Novoszelcev ugyanis a különböző forrásokban szereplő Szamandar nevekben valamilyen középíráni nyelvből megfejthető *Saman dār* alakot tételzett fel, ami „Fehér ház”-at jelent. Ezt a nevet vették fel a kazárok is, amikor a város a birtokukba került. Az arab *al-Bayḏā* ’fehér’ elnevezés az eredeti iráni névalak fordítása. A két név jelentésbeli azonosságán túl a muszlim szerzők (elsősorban azok, akik a 9–10. században alkottak, és még pontos értesüléseik voltak a kazárokról) döntő többsége nem említi egyszerre és együtt Szamandart és *al-Bayḏā*-t. Ugyanarról a városról lenne tehát szó, csak ennek két különböző nevét ismerték.⁵⁴

Novoszelcev a kérdéses folyót a Donnal azonosította⁵⁵ (míg Tortika a Kumával), amelynek a neve Ibn Khurdádzbihnél „Szaklabok folyója”.⁵⁶ Marván hadjárata volt az egyetlen, amely messze (?) a Kaukázustól északra eső területet érintett. Amennyiben az útvonala nem a Volga felé vezetett, akkor ez azt jelentheti, hogy „Fehér” város nem azonos Etillel.⁵⁷

Bayḏā-ba, ahol a kagán tartózkodni szokott. A kagán elmenekült előle.” Vö.: Czeglédy K.: *Šarkel*. Magyar Nyelv, 48. évf. (1952) 82.

⁵⁰ Marquart: *Osteuropäische*, 3.; Artamonov: *Istorija hazar*, 388.

⁵¹ Togan: *Ibn Faḏlān's Reisebericht*, 302–307.; Zimonyi: *The Origins*, 70–75.

⁵² Tortika, Alekszandr: *Severo-Zapadnaja Hazarija v kontekste istorii Vostočnoj Evropy*. Har'kov, 2006. 287–288.

⁵³ Szamandar lokalizására a mai Dagesztán területén több helyszín is szóba került (Tarku, Mahackala környéke, Sjolkovszkoe gorogyiscse), vö.: Magomedov, Murad. G.: *Obrazovanie hazarskogo kaganata*. Moskva 1983. 52–60.; Novoszelcev, Alekszej P.: *Hazarskoe gosudarstvo i ego rol' v istorii Vostočnoj Evropy i Kavkaza*. Moskva, 1990. 128.

⁵⁴ Novoszelcev: *Hazarskoe gosudarstvo*, 125–128.

⁵⁵ Novoszelcev: *Hazarskoe gosudarstvo*, 184–186.; Vékony Gábor: *A kazár kérdés II. Életünk*, 30. évf. (1992) 8-9. sz. 1036.

⁵⁶ Egy másik értelmezés szerint az arab „*nahr aṣ-ṣaqāliba*” kifejezés „a rabszolgák folyója”-t jelenti, azokat a vízi utakat, amelyeken a rabszolgakereskedelem folyt. Pritsak, O.: *The Origin of Rus'*. Vol. 1. Cambridge (Mass.), 1981. 25.

⁵⁷ Az itt szereplő *al-Bayḏā* nevet Sarkellel is kapcsolatba hozták. Goldelman, N.: *On the Location of the Khazarian City of al-Bayda*. Archivum Eurasiae Medii Aevi, 10. (1998–1999) 63–71. Ennek legnagyobb akadálya azonban, hogy Sarkel 737-ben még nem létezett. Az ellentmondás csak úgy

Összegezve a fentieket, a 9. századnál korábbi időszakra vonatkozóan nem tudjuk biztonsággal megállapítani, hogy Etil létezett-e már a Volgánál mint kagáni székhely, és volt-e ott város. Másfelől viszont több körülmény is alapot adhat arra, hogy Etil mint állandó kagáni főváros alapítását a 8. század közepénél későbbre keltezzük. Czeglédy Károly például 766 utánra keltezte Etil megalapítását, függetlenül a kaukázusi harcoktól.⁵⁸

Figyelembe kell venni még egy lényeges körülményt. A kazár kagánnak valószínűleg egyidejűleg több szálláshelye is volt. A kérdés szempontjából fontos adat, hogy egy örmény forrás a 8. század közepén, V. Konstantinos bizánci császár (741–775) uralkodása idején a kazár kagán rezidenciáját a Krím-félszigeten lévő Kercsben említi.⁵⁹ Ez az adat ráirányítja a figyelmet Kazária nyugati részeire. Nem hagyható figyelmen kívül még akkor sem, ha a benne elbeszéli eseményeknél később keletkezett,⁶⁰ mert a muszlim forrásoktól független adatokat tartalmaz. A Krím-vidék nem szerepel a kazár–arab háborúkban, nem tudunk arról, hogy ide eljutottak volna arab csapatok. A kazár–bizánci viszony barátinak minősíthető a 8. században, ekkor dinasztikus kapcsolat is létesült a két hatalom között. A Krím-vidék gazdagsága szintén vonzó lehetett a kagáni udvar számára. Feltételezzük, hogy a kazárok előtti időben Kuvrat bulgár kánnak a Tamany-félszigeten lévő Tamatarkhában volt a székhelye, amely a korai középkorban is virágzó város volt.⁶¹ A kazárok pedig Kuvrat örökébe léptek, miután elfoglalták országát.⁶² A 8. század első felében ez a vidék mindenképpen

oldható fel, hogy feltételezzük, hogy volt egy (vagy több) „Fehér” nevű vár azon a helyen vagy a közelben, ahol a későbbi Sarkel felépült, és ennek (ezeknek) a neve került át a későbbi Sarkelre (például Czeglédy: *Sarkel*, 82.; Golden: *Khazar Studies*, 243.). Valóban volt egy másik vár is a jelenleg Sarkelnek tartott Cimljanszk-bal parti erőd közelében, a Don jobb partján. Fodor István: *Kazárok és kabarok*. In: Magyarrá lett keleti népek. Szerk. Szombathy V. – László Gy. Budapest, 1988. 81. A Don jobb parti, egyébként egykori nevén nem ismert erőd falai fehér mészkőből épültek, ami alapot adhatott a „Fehér (vár)” elnevezésre. Más vélemény szerint a jobb parti erőd nem a fehér köveiről vagy az előkelőséget, uralkodói hatalmat szimbolizáló fehér színről kapta a nevét, hanem a kazár birodalomban is meglévő égtájakkal összekapcsolt színszimbólika alapján. A birodalom nyugati feléhez a fehér szín kapcsolódott. Vékony: *A kazár kérdés*, II. 1036–1037.; a fehér várak nevének eredetéről Sinkovics Balázs: *Fehérvár helyneveink*. In: Nomád népvándorlások, magyar honfoglalás. Szerk. Felföldi Sz. – Sinkovics B. Budapest, 2001. 132–133. Az újabb kutatások eredményei arra mutatnak, hogy a vár területén a 9. század első harmadában egy rövid ideig, néhány évtizedig létezett egy település, amelynek kőfalai csak valamikor a 9. század második felében épültek, miután a település valamilyen ellenséges támadás nyomán elpusztult Pletneva, Svetlana A.: *Istorija odnogo hazarskogo poselenija*. – *The History of a Khazarian Settlement*. Rossijskaja Arheologija, 37. (1993) No. 2. 62–63.; Flerov, Valerij S.: *Pravobereznaja cimlanskaja krepost' (problemy planigrafii i stratigrafii)*. – *The right bank Tsimljanskaja Fortress (problems of planigraphy and stratigraphy)*. Rossijskaja Arheologija, 40. (1996) No. 1. 100–113. Néhány éve felfedeztek egy harmadik erődöt is a közelben.

⁵⁸ Czeglédy Károly: *A korai kazár történelem forrásainak kritikájához*. A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei, 15. évf. (1959) 123–124.; Czeglédy, Károly: *Khazar Raids in Transcaucasia 762–764 A. D.* Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae, 11. (1960) 76.

⁵⁹ Bayan, G. (publ. et trad.): *Le Synaxaire Arménien de Ter Israel*. In: Griffin, R. – Nau, F: *Patrologia Orientalis*. Tom. 21. Paris, 1930. 872.

⁶⁰ Ludwig: *Struktur und Gesellschaft*, II. 52–53., 264. jz.

⁶¹ Pletneva, Svetlana A.: *Hazary*. Moskva, 1976. 21. Alekszej Novoszelcev felvetette a lehetőségét, hogy a korai középkorban a „Kercs” névvel mind a Kercsi-, mind pedig a Tamany-félszigetet egyaránt jelölték (Novoszelcev: *Hazarskoe gosudarstvo*, 133.). Ebben az esetben az örmény forrásban szereplő kagáni székhely lehetne a Tamany-félszigeten, a Kubán-torkolatnál is.

⁶² Az biztos, hogy a 7. század végén volt valamilyen kagáni székhely a Krím környékén, ez derül ki legalábbis Hitvalló Theophanes és Nicephorus pátriárka elbeszéléseiből, amelyek a száműzött

kedvezőnek tűnhetett mint uralkodói székhely: egy szövetséges birodalom közelében, egy nagy hagyományokkal bíró városiasodott területen feküdt, amely a vonzó gazdagságot tesztelte meg, és viszonylag távol esett az arab veszélytől. Természetesen számolni kell azzal a lehetőséggel, hogy egyidejűleg több székhelye is volt az uralkodónak, aki más-más helyen töltötte az év egyes időszakait, ahogyan erre a későbbi források a 9–10. században utalnak is. Az arab fenyegetés következtében megváltozhatott ez a rendszer, és a Krím-vidék akár első számú központtá is válhatott a 8. század folyamán.

Az azonban nem derül ki a forrásokból, hogy ez volt-e az első számú székhely ekkoriban. A Krím-félsziget nyújtotta előnyök ellenére a 9–10. században mégsem itt volt a főváros. Ennek az lehet az oka, hogy Kazária egyre erőteljesebben kapcsolódott be a Kelettel folytatott távolsági kereskedelembe. Az iszlám világ érdeklődése Kelet-Európa természeti kincsei (prém, viasz, rabszolga stb.) iránt az arab–kazár háborúk lezárulta után növekedett meg erőteljesen. A Kazárián keresztül áthaladó kereskedelmi forgalomról az írott források mellett a dirhemleletek is meggyőzően tanúskodnak. A kazár területre a dirhemek tömeges beáramlása a 8. század végén–9. század elején indult meg,⁶³ és a Volga volt az egyik legfőbb vízi útvonal ebben a kereskedelemben. A délről északra tartó útvonalak a derbenti (és a darieli) átjárókon át vezettek a Kaukázuson keresztül, és a Kaszpi-tenger partja mellett haladva érték el a Volga torkolatát. A Kaszpi-tengertől délre és északra is vezettek szárazföldi utak, amelyek az alapvetően kelet–nyugati irányú „*Selyemút*” rendszerébe tartoztak. Ezek az utak haladtak a karavánok Hvárezm, Khoraszán és Belső-Ázsia felől. A Volga-torkolat viszonylag közel esett a közép-ázsiai Hvárezmhez, amelynek jó kapcsolatai voltak Kazáriával a 9–10. században. A Hvárezmből Kazáriába vezető út a Kaszpi-tenger északi partját érintette, itt érte el a Volgát. A kereskedelem adóztatásából származó jövedelmek nagy vonzerőt jelenthettek az uralkodói székhely helyének megválasztásában. Egy ilyen kedvező helynek tűnhetett a Volga torkolatvidéke, így ugyanis mindkét, délről, illetve keletről-délkeletről a Volgához vezető fő kereskedelmi utat ellenőrzés alatt lehetett tartani. Feltehetően ugyanez a kedvező földrajzi helyzet készítette az Arany Horda kánjait „saját” fővárosuknak a Volga alsó szakasza mellé való telepítésére is.⁶⁴

Nem tudjuk pontosan, hogy volt-e már korábban is település a későbbi Etil környékén. Valamilyen településsel, táborral számolni lehet, erre közvetetten utaló adatot találunk a 7. századi örmény földleírásban, de ez nem a kazárok szállása volt. Feltehető, hogy miután az állandó kagáni székhely a Volgához került, akkor kezdődött a város kiépülése. Hasonló lehetett ez a jelenség ahhoz, ami a mongol korban történt. Uralkodói parancsra kezdtek fővárost (vagy egy új fővárost) építeni a Volgánál. A várossá alakulás egyik oka a politikai-adminisztratív központ létrejötte, a másik pedig – ami folyamatosan fenntartotta a város életét – a távolsági kereskedelem volt.⁶⁵ Az uralkodó a telet töltötte a városban, a nyári időszak-

II. Justinianus császár és a kazárok közötti szövetségről szólnak. Čičurov, Igor S.: *Vizantijskie istoričeskie sočinenija: „Hronografija” Feofana, „Breviarij” Nikifora. Teksty, perevod, kommentarij.* Moskva, 1980. 62–65., 163–166.

⁶³ Bálint Csanád: *Az európai dirhem-forgalom néhány kérdése. Századok*, 116. évf. (1982) 1. sz. 5.; Noonan, Thomas S.: *What does historical Numismatics suggests about the History of Khazaria in the Ninth Century?* *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, 3. (1983) 266.; Brather, Sebastian: *Frühmittelalterliche Dirham-Schatzfunde in Europa. Probleme ihrer wirtschaftsgeschichtlichen Interpretation aus archäologischer Perspektive.* *Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters*, 23–24. (1995–1996) 90–98.

⁶⁴ Fjodorov-Davidov: *Az Aranyhorda földjén*, 92.

⁶⁵ Egorov, Vadim L.: *Pričiny vozniknovenija gorodov u mongolov v 13–14 vv.* *Istorija SSSR*, 13. (1969) No. 4. 42–45.; Novoselcev: *Hazarское gosudarstvo*, 133.

ban máshol tartózkodott.⁶⁶ Egyes vélemények szerint a téli szállása Etilben volt, a nyári a Krímben⁶⁷ vagy délen, a Kaukázusban,⁶⁸ azt is feltételezik, hogy a 860-as években Konstantin-Cirill valahol itt találkozott a kazár uralkodóval.⁶⁹ A mongol kori beszámolók arról tanúskodnak, hogy a nagy kelet-európai folyók, a Dnyeper, a Don, a Volga mentén lakó fejedelmek, főrangú emberek téli szállása a folyó torkolatának környékén volt, nyáron pedig a folyó mentén vonultak észak felé, ahol a nyári szállásuk volt.⁷⁰ A kazár kagánok szálláshelye is így váltakozott a Volgánál, nyáron egy időre kivonultak a városból. Valószínű, hogy csak a téli székhely volt állandó település ebben az időben, a nyári szállás pedig egy sátoztábor.⁷¹

Etil alapításának kérdéséhez jelentős mértékben tudna segítséget nyújtani, ha sikerülne régészetileg azonosítani a várost. Az utóbbi években a mai Asztrahán közelében található Szamoszgyelka lelőhelyen tártak fel olyan településmaradványokat, amelyek esetleg Etilhez tartozhattak, de egyelőre sok a bizonytalanság, a kazár kori településréteg inkább csak sejtés, a felette lévő későbbi réteg, ami talán az Etil után itt állt Szakszín maradványa lehet, jobban tanulmányozható.⁷²

Etil és az „utódtelepülések” szerepe és jelentősége

Etil léte egész Kelet-Európa szempontjából fontos következményekkel járt. A település a kazár birodalom központja, „fővárosa” volt, politikai, gazdasági és kulturális értelemben is. Az egyik legfontosabb szerepe a távolsági kereskedelemben nyilvánult meg. A 9–10. századi források egybehangzóan tanúsítják, hogy kereskedők sokasága érkezett ide az iszlám országokból. Egy részük tovább utazott, de más részük ott helyben kereskedett. Etil egy nagy kereskedelmi lerakat, *emporium* volt, ahol a helyi hatalom irányította a kereskedelmet, vagy legalábbis beleszólása volt abba. A kazároknak mint a birodalom vezető törzsének „külső kereskedelme” jórészt Etilen keresztül folyt, amelyre éppen ezért használhatjuk a „kereskedelmi kapu”, „kereskedelmi kikötő” (*port of trade*) kifejezést, amely a különböző gazdasági intézményekkel rendelkező társadalmak képviselőinek találkozási helye volt.⁷³ A kazár ha-

⁶⁶ Ibn Ruszta (Lewicki: *Zrótla arabskie*, II/2. 28.; Kmoskó: *Mohamedán írók*, I/1. 204.): „...lakosságuk tartózkodási helye téli időben ez a két város, amint a tavasz beáll, a sivatagokba vonulnak s ott maradnak egészen a tél beköszöntéig.”

⁶⁷ Ludwig: *Struktur und Gesellschaft*, II. 252.

⁶⁸ Marquart: *Osteuropäische*, 19.

⁶⁹ Obolensky: *A Bizánci Nemzetközösség*, 219. A 9. században már nem volt arab fenyegetés a Kaukázus északi oldalán. H. Tóth Imre: *Cirill-Konstantin és Metód élete és működése (bevezetés a szláv kultúrtörténetbe)*. Szeged, 2003³. 48.

⁷⁰ Györffy: *Pest-Buda kialakulása*, 34.

⁷¹ Hasonlóan a kazárokhöz, nyáron a volgai bulgárok királya is sátorban lakott: Simon Róbert (ford., jegyz., utószó): *Ibn Fadlán: Beszámoló... i. m. 68.*, és az ujuguroknál is akkor járt Tamim ibn Bahr követ, amikor a kagán sátoztáborra a városon kívül volt éppen: Minorsky, Vladimir: *Tamim ibn Bahr's Journey... i. m. 283.*

⁷² Fljorov: *Itil: mi várhatja a régészeket*, 31–34.; Vasil'ev, D. V. – Grečkina, T. Ju. – Zilivinskaja, E. D.: *Gorodišče Samosdel'ka – pamjatnik domongol'skogo perioda v nizov'jah Volgi*. In: *Stepi Evropy v èpohu srednevekov'ja*. Tom. 3. Doneck, 2003. 83–122. Korábban inkább az Asztrahántól északra eső Volga-szakaszon keresték Etil helyét, mint attól délre, például Artamonov: *Istorija hazar*, 390–391. Az 1990-es években a Kaszpi-tenger által elöntött területen, a Csisztaja Banka nevű sziget közelében vélték megtalálni Etilt: például Erdélyi István: *Megvan a „kazár Atlantisz”!* Élet és Tudomány, 47 évf. (1992) 43. sz. 1364.; Brook: *The Jews of Khazaria*, 30.

⁷³ A „kereskedelmi kapu” intézménye a prekapitalista társadalmak jellemzője, a nem csak piaci alapú (kereslet – kínálati vagy spekulatív) kereskedelem fontos eleme; elméleti modelljének megalapo-

talom biztonságot nyújtott a külföldi kereskedőknek, cserébe ők kereskedelmi tizedet fizettek az uralkodónak. A kazárok számára tehát biztosított volt a helyben nem található javak beszerzése, amelybe beletartoztak például a drága textíliák, ruházat, fűszerek és az ezüst (ezüstpénz, dirhem) is. Mindez nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy a kazároknak nem volt szükségük rablóhadjáratokra és a szomszédos birodalmaktól, elsősorban a bizánciaktól kikényszerített adókra, ajándékokra. A kereskedelem megadóztatása egyébként nem csak a kazároknak volt jellemző: felismerve és kihasználva a lehetőségeket a belső-ázsiai türkök, ujugurok vagy később a mongolok is hasonlóan cselekedtek. A nomád uralkodó elit és a külföldi kereskedők érdekszövetsége a kazároknál is létrejött.⁷⁴

A másik fontos eredmény a kultúrák találkozásában mutatkozott meg, mindenekelőtt az iszlám vallás és civilizáció kelet-európai megjelenésében. A kazárok a 8. század elején még nagy csatákat vívtak az arabokkal a Kaukázusban, és nem volt szükségük az iszlámhoz, nemcsak a muszlim kereskedőknek, hanem a kazár udvarban szolgáló muszlimokból álló testőrgárdának köszönhetően is. A 10. században a kazár király héttagú bírói testületének két muszlim tagja volt. Ők ítélték a muszlimok ügyeiben. Az iszlám befolyás a 10. század folyamán növekedett: muszlim szerzők szerint a 960-as években a ruszoktól elszenvedett vereség után a kazár vezető csoport korábbi zsidó vallását az iszlámmal váltotta fel. Az iszlám egyébként északabbra, a volgai bulgároknál is a 9–10. században kezdett terjedni, itt a volgai bulgár király 922-ben „hivatalos” vallássá nyilvánította. Az iszlám terjedésének ez az első hulláma tehát főleg a Kaukázus és a Volga vidékét érintette, és eredménye a mai napig fennmaradt.⁷⁵ A muszlimokon kívül keresztények és zsidók is laktak Etilben, és feltételezhetjük, hogy távolabbi civilizációkból is érkezhettek kereskedők, utazók, például akár Indiából, Kínából is.

A 9–10. században nemcsak a Volga alsó folyásánál kezdett kialakulni város, hanem északabbra, a volgai bulgárok földjén is tudunk nagyobb településekről, amelyek kereskedelmi központok is voltak. Volgai Bulgária nemcsak Kazárián keresztül, hanem attól függetlenül, egy közvetlen útvonalon is elérhető volt Közép-Ázsia felől, amelyen a 10. században élénk kereskedelmi forgalom folyt. Ezeknek a városoknak a létrejötte a volgai bulgárok államának születésével áll kapcsolatban. Bulgár és Szuvár városát a 10. század első harmadától kezdik említeni a muszlim források (Ibn Fadlán, Isztakhrí, Ibn Haukál stb.). A régészeti kutatások alapján tudjuk, hogy Bulgáron és Szuváron kívül még egy jelentős központjuk volt a volgai bulgároknak: Biljár. Ez utóbbit is, mint az előző kettőt (és még más egyéb településeket), régészeti sikerült azonosítani, a városok kialakulása a 10. század folyamán indult meg.⁷⁶

zása és részletes elemzése: Polányi Károly: *Dahomey és a rabszolgakereskedelem*. Előszó: Bognár J. Budapest, 1972. 20–21., 159–161.; Polányi Károly: *Kereskedelmi kikötők a korai társadalmakban*. In: uő.: *Az archaikus társadalom és a gazdasági szemlélet*. Tanulmányok. Ford. Endreffy Z. – Kis J. Előszó: Szentes T. Budapest, 1976. 372–399.

⁷⁴ Pritsak: *The Origin of the Rus'*, 10 skk.; Zimonyi István: *Az eurázsiai steppe nomádjai és szomszédai*. Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica 99. Szeged, 1995. 70.

⁷⁵ Zimonyi István: *Az iszlám és a középkori Kelet-Európa*. In: *Térítés – megtérés. A világvallások terjedése Kelet-Európa népei között*. Szerk. Balogh L. – Kovács Sz. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 25.) Budapest, 2009. 11–19.

⁷⁶ Bulgár esetében Ibn Fadlán utazása időpontjában (922) még valószínűleg nem beszélhetünk városról. Jakubovskij: *K voprosu*, 265–268. Bulgár város kezdeteit a 9–10. század fordulójára tette: Smirnov, A. P.: *Novye dannye ob istoričeskoj i socialnoj topografii goroda Velikie Bolgary*. In: *Goroda Povolžja v srednie veka*. Otv. Red.: Smirnov, A. P. – Fedorov-Davydov, G. A. Moskva,

Ugyancsak ebben az időszakban indult el a városiasodás folyamata a keleti szláv területeken, ami egyúttal a rusz államszervezés kezdetével is egybeesik.⁷⁷ Ha pedig még távolabb tekintünk, Kelet-Európa erdős zónájában is olyan kereskedőtelepek alakultak ki, amelyeket városkezdeményeknek lehet tekinteni, bár nem mindegyikből lett később város. A távolsági kereskedelem forgalmának erőteljes növekedésével párhuzamosan figyelhető meg új vagy korábban kevésbé jelentős kereskedelmi központok megjelenése Kelet-Európa erdős és steppei részén egyaránt (Etil, Bulgár, Kijev, Sztaraja Ladoga stb.). Mindez azt jelzi, hogy Kelet-Európában a kereskedelem központjai eltolódtak észak felé, illetve a kereskedelmi központok száma bővült. Ennek a folyamatnak a része volt Etil felvirágzása is.

Ahogy Etil kezdeteiről, úgy Etil pusztulásáról sem tudunk szinte semmit az írott forrásokból. A kazár birodalom megszűnése a 10. század végén új politikai–hatalmi helyzetet teremtett a steppen. A kazárok utáni időben nem alakult ki újabb „birodalom”, a Volga alsó folyásának környékét az oguzok törzsei foglalták el. A 12. században egy új városnév tűnik fel a forrásokban: Szakszín. Szakszín földrajzi helyét szintén nem ismerjük pontosan, a muszlim szerzők adatai alapján az a legvalószínűbb, hogy a Volga alsó folyásánál volt, ott, ahol Etil és később a két Szeráj. Akár Etil továbbélését is el lehet képzelni azzal, hogy a települést máshogyan nevezték, mint korábban. Szakszín nagyjából azt a szerepet töltötte be, mint Etil, azzal a különbséggel, hogy nem volt körülötte „birodalom”. Oguzok, kipcsakok, „kazárok” lakták, és a volgai bulgároknak is volt itt kolóniájuk. A városban sok kereskedő élt, a muszlimoknak mecsetjeik is voltak. Szakszín a mongol hódítást túlélte, a 14. században szűnt meg.⁷⁸ A 13. század második felében Batu kán megalapította Szerájt, folytatódha-

1974. 6. Fajaz Huzin Bulgár legkorábbi városi részeit a 10. század első felére keltezi, hasonlóan Biljárt, Szuvárt, esetleg Dzsuketaut is Huzin, Fajaz S.: *Velikij gorod na Čeremšane. Kazan'*, 1995. 129.; a volgai bulgárok városai az írott forrásokban: Zimonyi István: *Volgai bulgár városok a 10-13. században*. In: *Abhivádana. Tanulmányok a hatvanéves Wojtilla Gyula tiszteletére*. Szerk. Felföldi Sz. Szeged, 2005. 359–366.

⁷⁷ Nem célja a dolgozatnak a Rusz városai kialakulásának bemutatása, annyit mégis meg kell jegyezni róla, hogy nem független a 9–10. századi, egész Kelet-Európát átfogó kereskedelemtől. A kérdés kutatástörténete is terjedelmes és szerteágazó. Itt csak utalni szeretnék a kutatásnak arra a vonulatára, amelyik a távolsági kereskedelmet helyezte előtérbe mint a keleti szláv–rusz városok kialakulásának fő tényezőjét, előmozdítóját. Lásd Ključevskij, Vasilij O.: *Sočinenija v devjati tomah. Kurs ruszskoj istorii*. Red.: Janin, V. L. Tom 1. Moskva, 1987. 148–149.; Ljubomirov, P.: *Torgovye suvazi drevnej Rusi s Vostokom v 8–9 vv*. Učebnye Zapiski Saratovskogo Universiteta. Tom. 1. Vyp. 3. 1923. 36. A keleti szláv területek városfejlődését azonban nem lehet csak egyoldalúan ebből a szempontból szemlélni, annak folyamatára több tényező volt hatással. Ezt emeli ki például Rüss, H.: *Das Reich von Kiev*. In: *Handbuch der Geschichte Russlands*. Hrsg. Hellman, M. Bd. 1/1 Stuttgart, 1981. 371–379.; Goehrke, Carsten.: *Die Anfänge des mittelalterlichen Städtewesens in eurasischer Perspektive*. Saeculum, 31. (1980) No. 2. 194–220., 31. (1980) no. 3. 221–239.; Kuza, A. V.: *Drevnerusskie goroda. Vaŭnejšie goroda Rusi*. In: Kolčín, B. A. (Otv. Red): *Drevnjaja Rus'*. Gorod, zamok, selo. Arheologija SSSR. Moskva, 1985. 51–56.; Font Márta: *Oroszország, Ukrajna, Rusz*. Budapest–Pécs, 1998. 75–77.; Font Márta – Varga Beáta: *Ukrajna története*. Szeged, 2006. 39–40.

⁷⁸ Westberg, Friedrich: *Beiträge zur Klärung orientalischer Quellen über Osteuropa*. Izsztija Imperatorskoj Akademii Nauk. Ser. 5. Tom. 11/5. (1899) [1900] 288–292.; Lewicki, Tadeusz: *Ze studiów nad źródlami arabskimi*. Slawia Antiqua, 3. (1952) 137–140.; Fjodorov-Davydov, German A.: *Gorod i oblast' Saksin v 12-14 vv*. In: *Drevnosti Vostočnoj Evropy*. Otv. red. Evtjuhova, A. L. Moskva, 1969. 253–261.; Bolsakov, O. G. – Mongajt, A. L.: *Abu Hámíd al-Garnáti utazása Kelet-és Közép-Európában 1131–1153*. Budapest, 1985. 106–110.; a Szakszín elleni mongol támadásokról: Balogh László: *A mongol támadások a Volga-vidéki népek ellen (1222–1236)*. In: *Tanulmányok*

tott a Volga alsó folyásánál az urbanizáció. Néhány évtizeddel később már Batu utódja, Berke kán is várost építtetett, a későbbi Új-Szerájt. A 14–15. században mindkét város virágzó település volt. Ezenkívül a közelben a Volga-deltában feküdt Hádzsi-Tarkán városa, ami fontos kereskedelmi központnak számított, és egy Gülisztán nevű város. Számos írott forrás megemlékezik róluk, a tranzitkereskedelemben jelentős szerepet tölthettek be, és pénzverdék is működtek bennük. Az Arany Horda hanyatlásával elvesztették jelentőségüket, de a Volga-delta nem maradt város nélkül: a 16. században az Asztraháni kánság lépett a Horda örökébe a Volga alsó folyásánál, Asztrahán központtal.⁷⁹

A tanulmányokat röviden így lehetne összegezni: 1. Etil egyelőre csak az írott források alapján tanulmányozható. A település szerkezete és külső képe részben hasonlított a középszerű városokhoz, részben eltért azoktól, elsősorban a nomád világra emlékeztető sátrak jelenléte, valamint az utcahálózat hiánya miatt. Ugyanakkor a kortársak szerepéből következően egyértelműen városként tartották számon: fontos politikai, kézműves, mezőgazdasági, kereskedelmi és kulturális központ volt. 2. Etil kezdeteiről keveset tudunk, a fő kérdés, hogy a kazárok az arab veszély miatt kényszerből telepítették-e át központjukat a Volgához, vagy attól függetlenül, a távolsági kereskedelemben rejlő lehetőségek miatt tudatosan választották meg helyét a Volga alsó folyásánál. Az előbbi esetben a kronológia alsó határa a 723–740 közötti időszakra tehető, a másik esetben viszont lehet ennél későbbi is az alapítás, mégpedig a 8. század utolsó negyede és a 9. század első negyede (harmada) közötti időszak, amikor a kereskedelmi forgalom jelentősen megnövekedett. De elképzelhető a két esemény összekapcsolódása is: az eredetileg kényszerből áttelepült politikai központ a körülmények kedvező alakulása következtében később nagy kereskedőkolóniává bővült. 3. A Volga-vidéken Etil kialakulásával kezdődött meg az urbanizáció, a 9–10. századtól kezdve folyamatosan létezett város a középkorban ebben a régióban, és ezek a városok két időszakban birodalmak központjai voltak (Kazária és az Arany Horda).⁸⁰ A Volga alsó folyásánál kialakult „nomád birodalmi központok” hatással voltak a kelet-európai régió nagyobb területeire is. A mongol korban a politikai központ Volga melletti helye elsősorban a Rusz számára volt hátrányos, amely társadalmi és kulturális szempontból teljesen különbözött a steppei civilizációtól. A mongol hódítók politikai központja nem orosz területen volt, hanem a steppén, ami nem tette lehetővé az oroszoknak, hogy asszimilálják a mongol vezető réteget, és ezért sokkal korlátozottabbak voltak a lehetőségeik a Hordával szemben – ezért is tartott olyan sokáig számukra a mongol uralom.⁸¹ Etil (és az utána épült városok) másik jelentősége a gazdasági javak és kulturális minták, civilizációs eredmények közvetítése volt Kelet-Európa más, távolabbi régiói számára. A kereskedelemről befolyó jövedelmek a birodalom fenntartásához járultak hozzá, az iszlám terjedése pedig Kelet-Európa vallási viszonyainak alakulásához. Minden tökéletlensége ellenére Etil nagymértékben hozzájárult az eurázsiai steppe civilizációjának gazdagodásához.

nyok a középkorról. A II. Medieviztikai PhD-konferencia (Szeged, 2001. április 3.) előadásai. Szerk. Weisz B. – Balogh L. – Szarka J. Szeged, 2001. 14–18.

⁷⁹ Hádzsi-Tarkán: pl. Zajcev, Il'ja V.: *Astrahanskoe hanstvo*. Moskva, 2006. 7–29.

⁸⁰ Zimonyi István: *A nomádok jelentősége a középkori Európában*. Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica., 128. Szeged, 2011. 103.

⁸¹ Az Arany Horda és a Rusz: Vásáry István: *Az Arany Horda*. Budapest, 1986. 87.

SZABOLCS POLGÁR

The City of the Khazars: Etil.
The Beginnings of Urbanization in the Lower Volga Region

One of the important topics in the history of the Khazars is the localization, origin and role of their „capital”, Etil (Atil). New archaeological findings in the region of the modern town of As-trakhan may be connected to the former Khazar settlement. The paper aims to summarize the information from the written sources on Etil. It consists of three parts: 1. The problem of the localization and structure of Etil: Where was Etil? Was Etil a real town? Did it have urban structure? 2. The foundation of Etil. When and how was Etil established? 3. The role Etil played in the history of Eastern Europe and other medieval towns in the lower Volga region.

We cannot localize Etil for certain. According to the written sources, it was located in the delta of the Volga river, but more precise localization would require archaeological data. Etil was a town, which consisted of two or three parts on the right and left banks of the river and on an island. Contemporary Muslim authors mentioned Etil as a „town”, it had a royal palace, markets, mosques and public baths. The royal palace (fortress) was built brick building, while the city houses were made of wood. There were tents as well in the city. It seems that Etil was similar to the towns of Central Asia but it had a special character (the tents and maybe the imperfection of the street-system).

The origin of Etil is questionable. Tradition has it that the foundation of Etil was connected to the Arab threat. The original Khazar centers, situated in the Northern Caucasian region, as well as the Khazar royal court were moved north, near the Volga river. The terminus post quem of the migration could be the period between 722 and 737 A. D. But there is an alternative view, which claims that the founding of Etil was not related to the Arab threat but it was rather driven by the trading boom of the second half of the eighth century. The lower Volga region was located in the intersection of the most important trade routes in Eastern Europe: the „Fur road”, that is the Volga route connected the northern regions with the Caspian sea, and the Northern, Central Asian part of the Silk road, which connected Central Asia with the Byzantine empire. According to this theory, the terminus post quem should be a later date in the last quarter of the eighth century.

Etil had an important role in many different ways: it was a political center. The Khazar empire was the strongest political power in Eastern Europe in the eighth-ninth centuries and in the first half of the tenth century. Then the political center was in the steppe region. Later, in the eleventh-thirteenth centuries there existed three political centers (the nomads of the steppe: Pechenegs, Cumans), the Volga Bulgaria and the Rus. In this period, there was a balance of power. One town existed in the lower Volga region in this period: Saksin. After the Mongol occupation, the political center of Eastern Europe (the Golden Horde) was again relocated to the lower Volga region, where new „capitals” were founded: „Old” and „New” Saray.

Etil played an important role as a mediator of material and cultural goods between different societies and civilizations. The first wave of the spread of the Islam in Eastern Europe came in the Khazar period. In Etil and the other towns of Khazaria, there were Muslim communities (as well as Christians and Jews). The role of mediation was positive: the Volga, Caucasus and Don regions were subject to many cultural and religious impulses from the neighboring developed cultural centers. Thanks to the permanent existence of urban centers in the lower Volga region after the fall of the Khazar empire (Saksin and after the two Sarays), the cultural contacts did not break up, and the eastern and southeastern part of Western Eurasia did not get isolated from the Muslim civilization and the Oriental world.

PETROVICS ISTVÁN

Közjegyzők a középkori Pécsen: Pozsegavári Márton fia, Balázs*

Hiteleshelyek Magyarországon

A középkori Magyarországon közhitelű okleveleket elsősorban hiteleshelyek (*loca credibilia*) állítottak ki. A hiteleshelyek körébe tartozó egyházi intézmények (káptalanok és konventek) hozzávetőleg a 12. század vége óta foglalták írásba a hozzájuk forduló – természetes vagy jogi személynek tekinthető – egyházi és világi kérelmezők ügyeit, illetve állítottak ki királyi parancsra vagy hatósági megbízásra közhitelű okmányokat.¹ A 13. század elejétől figyelhető meg az a fejlemény, hogy a hiteleshelyek erőteljesen bekapcsolódtak a magánjogi ügyletek (például adásvétel, csere, osztozkodás, végrendelet) iratainak elkészítésébe. Az így keletkezett okiratok az érintett felek hiteleshelyek előtt tett bevallásai (*fassio*) alapján készültek. Nem sokkal később, nagyjából a 13. század harmincas éveitől kezdve a hiteleshelyek a különböző hatósági eljárásokban (például birtokbaiktatás, idézés, vizsgálat) is részt vettek, amelyekről jelentést (*relacio*) készítettek.

A hiteleshelyek tevékenységében és számában a 14. század jelentős változásokat hozott. Míg az 1300 táján keletkezett királyi tanácsi határozat 19. fejezete megszabta az oklevelek kiállításának díjtételeit, valamint rögzítette az eljárások tanúsítására kiküldött hiteleshelyi megbízottak napidíját,² addig az 1351. évi törvény 3. cikkelye elrendelte: „A törpe konven-

* A jelen tanulmány jegyzetelt és bővített változata annak az előadásnak, amely ugyanezzel a címmel 2010. szeptember 23-án hangzott el az *Előadások Pécs történetéből 2010. Fejezetek Pécs történetéből az ókortól napjainkig* című konferencián.

¹ Solymosi László: *Hiteleshely*. In: Kristó Gyula – Engel Pál – Makk Ferenc: *Korai magyar történeti lexikon* (9–14. század) (a továbbiakban: KMTL). Budapest, 1994. 263–264.

² XIX. *Ceterum si homines capitulorum vel conventuum ad reambulandum, recaptivandum, estimandum, necnon statuendum aliquam possessionem alios iudiciarios processus exercendos iuxta regium mandatum aut iudiciariam commissionem palatini vel iudicis curie regie seu alterius cuiusdam iudicis ordinarii transmissi fuerint, tunc homines vel testimonium ipsius capituli vel conventus in propriis equis laborantes et transeuntes a die egressionis usque diem reversionis et adventus ipsorum ad propria qualibet die viginti quatuor denarios, si autem ipsi homines seu testimonia in equis conductorum transierint, tunc ab eisdem conductoribus qualibet die duodecim [denarios] et non plures valeant extorquere, semper tamen in expensis conductoris transeundo. Pro emanatione [vero] litterarum super premissis processibus emanandarum non plures nisi centum simul cum notario eorum exigere possint, exceptis litteris recaptivatoriis possessionum et aliis, de quibus etiam, sicut usque nunc duodecim denarii sunt exacti, sic in futurum debeant extorqueri.* Döry, Franciscus – Bónis, Georgius – Bácskai, Vera: *Decreta Regni Hungariae. Gesetze und Verordnungen Ungarns 1301-1457.* (a továbbiakban *DRH*) Budapest, 1976. 395–396. Magyar fordítását lásd: Bertényi Iván (szerk.): *Magyar történeti szöveggyűjtemény 1000–1526.* Budapest, 2000. 302.

tek is hagyjanak fel a birtokok előrkítésével kapcsolatos okleveleiknek a kibocsátásával, és pecsétjeik híjával legyenek minden megerősítő erőnek.”³ A szóban forgó törvénycikk lényegében arról tájékoztat, hogy I. (Nagy) Lajos király felülvizsgálta a hiteleshelyek működését. Ennek során bevonta a kisebb testületek pecsétjét, és azok hiteleshelyi tevékenységét megszüntette. Intézkedése következtében az addig működő hiteleshelyek száma gyakorlatilag a felére, hozzávetőleg negyven intézményre csökkent. További változást a királyi kúria 1374. évi reformja hozott. Ekkor ugyanis megszűnt a királyi kápolnaispánnak a király székhelyén a 14. század elejétől gyakorolt hiteleshelyi tevékenysége, amit – ettől kezdve – alapvetően a budai káptalan vett át.⁴

Közjegyzők Magyarországon

A középkori Magyarországon közhitelű okleveleket, a hiteleshelyeken kívül, más testületek (például városi tanácsok), illetve személyek (közjegyzők) is kibocsáthattak. A közjegyző (*notarius publicus*) császári vagy pápai felhatalmazás alapján állította ki a maga okmányait, amelyek szigorúan meghatározott formák szerint készültek, s magától értetődően tartalmazták az illető közjegyző kézjegyét, ami a hitelesség szempontjából elengedhetetlen feltétel volt.⁵ A hivatásos jegyzők, vagyis a *tabelliók* intézménye egyébként még az ókori Rómában alakult ki, ám a Római Birodalom bukását ez a különleges intézmény csak nagyon kevés helyen élte túl, és azokban a régiókban is, ahol ennek vagyunk tanúi (például a görög nyelvű és görög írású területeken, illetve Itália), igen sajátos módon fejlődött tovább a közjegyzőség a kora középkorban.

Európában a közjegyzői intézmény újbóli felvirágzása a 11–12. század fordulója után figyelhető meg. Ekkortól tapasztalható ugyanis az oklevelek számának rohamos növekedése, ami a római jog elterjedésével, illetve a jogi élet fejlődésével párhuzamosan megteremtette az alapjait a mások ügyében is bizonyító erejű, ún. *autentikus* pecséttel megerősített közhitelű okmányok kibocsátásának. A *tabelliók* intézménye Európa különböző országaiban eltérő időpontokban bukkant fel és terjedt el, de a közjegyzők működése a 14. századra már az egész kontinensen általánosnak mondható.⁶

A Magyar Királyság területén az első – akkor még kizárólag külföldi – közjegyzőkkel a 13. század első felében találkozunk, ám az intézmény szélesebb körben való megismertetése és elterjesztése az I. Károly trónra segítése érdekében Magyarországra küldött két pápai legátus, Boccassini Miklós és Gentilis bíborosok tevékenysége következtében a 14. század első felében valósult meg, végleges meghonosodására pedig a 14. század második felében került sor. Mivel az arra az időszakra megizmosodott hiteleshelyi írásbeliség és tevékenység a hazai igényeket gyakorlatilag teljes mértékben kielégítette, a közjegyzők Magyarországon csupán másodlagos fontosságú szerepre tehettek szert. Vitathatatlan tény, hogy a közjegy-

³ *III. Minuti etiam conventus ab emanatione litterarum suarum super perpetuatione possessionum conficiendarum cessent et eorum sigilla omni careant firmitate. DRH: 131.* Magyar fordítását lásd: Bertényi: *Szöveggyűjtemény*, 305.

⁴ KMTL, 264.

⁵ Csukovits Enikő: *Közjegyző*. In: KMTL, 376.

⁶ A középkori közjegyzőség intézményének és fejlődésének rövid, országok szerinti áttekintésére lásd: *Lexikon des Mittelalters*. München, 1980. ff. S.v. *Notar, Notariat*. Lásd még: Strayer, Joseph R. (ed.): *Dictionary of the Middle Ages*. 1-12. vol. New York, 1982–1989. VII. 462–463., X. 526., XI. 126–127. Vö.: Csukovits Enikő: *Közjegyzők a középkori Magyarországon*. In: Rokolya Gábor (szerk.): *700 éves a közjegyzőség Magyarországon. (Közjegyzői Füzetek – Studia Notarialia Hungarica IX.)* Budapest, 2008. 54–73.

zők tevékenysége egyszerűsítette a magánjogi írásbeliség terén az ügyintéztést, ám működésük csakis az egyházi bíraskodás körébe tartozó ügyekre korlátozódott. A közjegyzőknek a középkori Magyar Királyság jogi és politikai életében játszott szerepét legutóbb Csukovits Enikő tekintette át. Az alábbiakban, az ő tanulmányára támaszkodva, röviden felelevenítjük a közjegyzői intézmény, illetve a közjegyzők tevékenységének legfontosabb ismérveit.

A magyarországi közjegyzők, ugyanúgy, mint Európa más területein működő társaik, császári vagy pápai, esetleg mindkét kinevezés birtokában végezték a munkájukat,⁷ de mesterségüket nem annyira egyetemi tanulmányok során, hanem gyakorló közjegyzők mellett sajátították el. Az is magyar jellegzetességnek számít, hogy a hazai közjegyzők kivétel nélkül egyházi személyek voltak, következésképpen munkájukért az okleveleikben feltüntetett egyházmegyét irányító főpaprak (érseknek vagy püspöknek) tartoztak felelősséggel. Másként fogalmazva ez azt jelenti, hogy a Nyugat- és Dél-Európában tevékenykedő közjegyzőktől eltérően a hazaiak nem voltak közjegyzői testületek tagjai, ugyanis Magyarországon nem működtek ilyen kollégiumok. A hazai közjegyzők zömének hivatali tevékenysége mellett valami más megélhetési forrást is találnia kellett, tudniillik közjegyzői munkája nem bizonyult elégségesnek a létfenntartáshoz. Legtöbbjük plébános volt, esetleg valamelyik város vagy hiteleshely jegyzőjeként dolgozott. Leginkább a püspöki és érseki székhelyeken találkoztunk velük, ahol az egyházi bíróságok működése következtében különösebb gond nélkül megtalálták a számításaikat, vagy olyan gazdagabb városban telepedtek le, ahol a sok egyházi javadalmas elegendő munkát tudott biztosítani nekik. Jelenlegi ismereteink szerint a Magyarországon tevékenykedő közjegyzők száma a 15. században állandósult, s már az 1400-as évek első évtizedeiben átlag 50 körül mozgott azoknak a közjegyzőknek a száma, akikről oklevél maradt fenn.

Miként fentebb már említettük, Magyarországon a közjegyzők tevékenysége csupán az egyházi bíraskodásra és az annak hatáskörébe tartozó jogintézményekre terjedt ki. Dekretális és okleveles adatok szerint ide tartoztak a házassági perek, a klerikusok és a nők megszűnésének esetei, a nők meggyalázása, a házasságtörés és a végrendeleti ügyek, valamint az egyháziak ellen indított perek. Vagyonjogi kérdések tekintetében az egyházi fórum illetékessége a házassággal kapcsolatos ügyekre (hitbér, jegyajándék, leánynegyed) terjedt ki.⁸ A késő középkorból külön említést érdemel Hunyadi Mátyás 1462. évi törvénye, amelynek 3. cikkelye elméleti alapon rendszerezte az egyházi hatáskörbe tartozó ügyeket. Ezek a következők voltak: a szentségekkel és a hittel kapcsolatos ügyek (beleértve az eretnokség esetét is), a végrendeleti és járulékos, a házassági és járulékos ügyek, tizedperek és járulékaik,

⁷ Ide kívánczik annak megemlítése, hogy a közjegyzői kinevezést valójában nagyon ritkán adta maga a pápa vagy a német-római császár, tudniillik a kinevezés jogát kiváltságként mások is megkaphatták. Ebben a vonatkozásban leggyakrabban a római palotagrófokról, pápai követekről, érsekekről és püspökökről olvashatunk, de a kedvezményezettek között kevésbé befolyásos személyek is találhatóak. Az is megtörtént, hogy maga a közjegyző nyert el felhatalmazást további közjegyzők kinevezésére. Ebben a tekintetben igen érdekesnek számít Rácsai Benedek Zágráb egyházmegyei klerikus esete, akit 1407-ben Johannes de Venturinis lateráni palotagróf nevezett ki császári közjegyzőnek, és aki – a kinevező okirat (Magyar Országos Levéltár Diplomatikai Levéltár [a továbbiakban: OL DL.] 9336) szerint – hazatérve 12 közjegyzőt nevezhetett ki Magyarország és Szlavónia területén. A szóban forgó oklevelet a magyar közjegyzőség történetében fontos dokumentumként tarthatjuk számon, ugyanis részletes leírást ad a közjegyzővé való kinevezés eljárásáról. Minderre lásd: Csukovits: *Közjegyzők*, 63–65.

⁸ Csukovits: *Közjegyzők*, 65–67.

az uzsora ügyei, az özvegyek és elesettek ügyei, hitszegési ügyek, továbbá minden olyan ügy, ami valakinek a kiközösítésével járt együtt.⁹

A közjegyzők által kiállított okleveleknek három fajtáját különbözteti meg a kutatás. Az elsőbe a teljes értékű közjegyzői okiratok tartoznak, vagyis azok a dokumentumok, amelyek a közjegyző nevében keltek, hitelességüket pedig a közjegyző kézjegye, aláírása és záradéka biztosította. A második típusba az egyházi bíró nevében készült szentszéki okleveleket sorolhatjuk. Ebben az esetben a szentszéki bíró gyűrűspecstje hitelesítette az okmányt, a közjegyző pedig csak nevének a szöveg alatt történő feltüntetésével jelezte: a kiadvány az ő kezéből származik. A harmadik csoportba tartozó okmányokat az egyházi bíráskodás során keletkezett oklevelek (például ítéletlevelek) képviselik, amelyek kettős megerősítéssel készültek. Ezekben a szentszéki bírák nevében kelt dokumentumokon ugyanis a szentszéki bíró megerősítő pecstje mellett egy vagy több közjegyző kézjegye és záradéka is szerepel. Ide kívánczolunk még az a megjegyzés, hogy tartalmi szempontból a közjegyzői kiadványok leginkább ügyvédi meghatalmazások voltak, de szentszéki keresetet, ítélet elleni fellebbezést, illetve végrendeletet is írásba foglaltak a közjegyzők.

Formai szempontból a közjegyzői oklevelek szigorú előírások szerint készültek. Az álló téglalap alakú oklevél szövege mindig fohással kezdődött, amit a kibocsátás pontos dátuma követett. A keltezés rendkívül részletes volt, tudniillik a kibocsátás éve mellett feltüntették az ügynevezett *indictiót*, az éppen akkor hivatalban levő pápa uralkodási évét, továbbá azt a hónapot, napot, majd végül magát az órát is, amikor a szóban forgó okirat készült. A keltezést követően az oklevél megadta az okmány kiállításának pontos helyét, ami a település nevének kívül megjelölte azt az épületet is, amelyben, vagy amely előtt, az okmányt megszoვეgezték. Ezt követte az oklevél érdemi, majd záró része. Az utóbbi a tanúk felsorolásával végződött. A hitelesítés szempontjából döntő fontosságú záradékot a szövegtől mindig elkülönítve, a hártya vagy papír alján helyezték el. A záradék tartalmazta a közjegyző nevét (beleértve származási helyét, apja nevét, illetve a saját keresztnévét), megjelölte azt az egyházmegyét, ahonnan a közjegyző származott, továbbá megadta azt is, hogy a közjegyző kinek a felhatalmazásából (pápa, császár, esetleg mindkettő) gyakorolta a tevékenységét. A megerősítő záradéktól balra helyezkedett el a közjegyző különleges kézjegye, amely minden más közjegyzőtől megkülönböztette a szóban forgó okmány hitelesítését elvégző személyt. Ezen a ponton fontos hangsúlyozni, hogy maga az oklevél lehetett más kéz munkája is, de a hitelesítő záradékot a közjegyzőnek mindig saját kezűleg kellett készítenie.

Közjegyzők a pécsi egyházmegyében és Pécs városában

A pécsi püspökség Magyarország egyik legrégebbi egyházmegyéje. A Szent István által 1009-ben alapított püspökség nemcsak ezeréves múltja miatt érdemel figyelmet, hanem azért is, mert a középkori Magyar Királyság egyik leggazdagabb egyházmegyéjeként tartották számon.¹⁰ Pécs városa pedig, amely az egyházmegye központja volt, olyan településnek tekinthető, amely az egyházi hierarchiában betöltött kiemelkedő szerepe és nagy hatósugarú hiteleshelyként működő székeskáptalanja révén az egész középkor során fontos feladatokat látott el az egyházi életben. Pécs tehetős és művelt püspökei a mindennapi feladatok mellett gyakran teljesítettek diplomáciai és kormányzati megbízásokat, illetve végeztek világi

⁹ Döry, Franciscus – Bónis, Georgius – Bácskai, Vera: *Decreta Regni Hungariae. Gesetze und Verordnungen Ungarns 1458–1490*. Budapest, 1989. 126–127. Vö.: Csukovits: *Közjegyzők*, 65–67.

¹⁰ Fedeles Tamás – Sarbak Gábor – Sümegi József: *A pécsi egyházmegye története I. A középkor századai (1009–1543)* (a továbbiakban: *PET*). Pécs, 2009.

igazgatási feladatokat is, hiszen a 15. század utolsó harmadától Baranya megye örökös ispánjaként tevékenykedtek. A kedvező külpolitikai konstelláción kívül ugyancsak az itteni püspöki székhely, illetve az a tény, hogy a pécsi egyházmegye az ország egyik legsűrűbben lakott és leggazdagabb püspöksége volt, adja a magyarázatát annak, hogy 1367-ben itt jött létre a királyság első egyeteme. A középkori Pécs egyházi székhely, uradalmi és hiteleshelyi központ jellegéből fakadóan igényes és népes piacot biztosított az itteni kézművesek, valamint a helyi, illetve távolabbi régiók kereskedői által forgalmazott termékek számára, közvetkezésképpen a város különösen a 14. századtól egyszerre volt fontos igazgatási és gazdasági, elsősorban kereskedelmi központ. Ennek köszönhetően városfunkciókat látott el a Dél-Dunántúl városmentes régiójában, azaz jogi helyzete ellenére valódi városnak tekinthető.¹¹

Pécs egyházi székhely jellegével függ össze, hogy már 1181-ben felbukkantak itt a *hospesek*, akik kezdetben „latinok”, később pedig döntően németek voltak, de magyarok is szép számmal akadtak közöttük. A Pécssett letelepedett „latin” és német vendégek tekintélyes része kereskedőként (*institor*, *mercator*, *bolto*s) tevékenykedett, s jelentős tőkével rendelkezett. Az előbbieket feltehetőleg luxuscikkkel, míg az utóbbiak főleg kölni posztóval, szatóc- és fémárukkal üzleteltek, de mindkét kereskedőcsoport tagjai részt vettek – a Pécssett élő magyarok mellett – a bor, a marha, illetve a fontos bőjti eledelnek számító hal forgalmazásában is. Az idegen telepések másik része kézműves foglalkozást űzött, s a városfalakon belül lakott, ellentétben a magyar származású kézművesekkel, akiknek zöme a Malomszeg városrészben élt.¹² A középkori Pécsen különösen fejlett és jelentős volt az ötvösség, amely kegytárgyakkal látta el a városban működő egyházi intézményeket, illetve az ott élő nagyszámú klerikust.

A fentiek alapján egyértelműen leszögezhető: a pécsi egyházmegye és maga Pécs városa ideális „terepet” biztosított a közjegyzők működéséhez. Jelenlegi ismereteink szerint Cremonai Miklós pécsi kanonok és valkói főesperes (1383–1387) volt a pécsi püspökség területén működő első *notarius publicus*.¹³ Az ő nevéhez köthető annak az 1383-ban Budán kelt oklevélnek a kiállítása, amelyben Mária és Erzsébet királynők megerősítették az 1381. évi torinói békét.¹⁴ Fennmaradt Cremonai Miklós két évvel később, vagyis 1385-ben Pozsegarórott kelt oklevele is, amelyet pápai és császári közjegyzőként Szentiváni Péter zágrábi közjegyzővel közösen állított ki. A szóban forgó okmány azt bizonyítja, hogy Cremonai Mik-

¹¹ Kubinyi András: *Pécs gazdasági jelentősége és városiassága a késő-középkorban*. In: Font Márta (szerk.): Pécs szerepe a Mohács előtti Magyarországon. (Tanulmányok Pécs történetéből 9.) Pécs, 2001. 43–52.; Petrovics István: *Püspöki székhely és város: Pécs a középkorban*. In: Erdős Zoltán – Kindl Melinda (szerk.): Pécs az egyháztörténet tükrében. Pécs, 2010. 79–92.; Fedeles Tamás: „Eztán Pécs tűnik szemünkbe.” A város középkori históriája 1009–1526. Pécs, 2011.

¹² Petrovics István: *A középkori Pécs polgárai*. In: Font: Pécs szerepe, 163–196.; uő.: *Újabb adatok Pécs középkori polgárságának történetéhez*. In: Almási Tibor – Draskóczy István – Jancsó Éva (szerk.): *Studia professoris-professor studiorum*. Tanulmányok Érszegi Géza hatvanadik születésnapjára. Budapest, 2005. 275–279.; uő.: *A középkori Pécs idegen származású polgárai*. (Sajtó alatt.)

¹³ Fedeles Tamás: *A pécsi székeskáptalan személyi összetétele a késő középkorban (1354–1526)*. (Tanulmányok Pécs történetéből 17.) Pécs, 2005. 340.; *PET*: I. 163.

¹⁴ „*Ego Nicolaus quondam Christophori de Rodanis de Cremona, archi Diaconus de Vulcho in Ecclesia Quinque Ecclesiensium, et Canonicus Ecclesie Aquilejensis, Publicus Apostolica et Imperiali auctoritate notarius, et Scriba Reverendi in Christo Patris et Domini domini Valentini Episcopi Quinque-Ecclesiensis...*” Wenzel Gusztáv: *Magyar diplomacziái emlékek az Anjou-korból*. 1-3. Budapest 1874–1876. III. 523. Vö.: *PET*: I. 163.

lós nemcsak közjegyzői feladatokat látott el, hanem ő maga vezette Alsáni Bálint pécsi püspök kancelláriáját is.¹⁵

A 15. század elejétől aztán megszorodnak azok az adatok, amelyek a pécsi püspökség területén működő, illetve a pécsi egyházmegyéből származó közjegyzők tevékenységéről tájékoztatnak. Lássunk előbb néhány példát olyan közjegyzőkre, akik pécsi egyházmegyéből származó klerikusként szerepelnek az írott kútfőkben, de nem a pécsi püspökség területén működtek! Ilyennek számít az 1410. január 16-án említett Szentmihályi István fia: György császári,¹⁶ az 1456. január 16-án felbukkanó Etei Antos Fülöp fia: Ferenc ugyancsak császári,¹⁷ valamint az 1469. november 2-án említett Tamasi Ferenc fia: Ambrus szintén császári közjegyző.¹⁸ A pécsi püspökség területén, illetve a Pécs városában működő közjegyzők közül a korábbi kutatás, példának okáért, a következő személyeket ismerte: Pozsegavári Antal fia: Gergely császári (1449),¹⁹ Szőlősi Pál fia: Demeter császári (1471),²⁰ Nagyvátyi Gáspár fia: Pál császári (1515),²¹ Pécsi Mihály pápai (1526),²² valamint Hercegszöllősi Pauko Oszvald fia: András pápai *notarius publicus*okat.²³

Érdekes esetről tájékoztat egy 1526. január 20-án Pécsen kelt oklevél. A szóban forgó okmányból ugyanis kiderül, hogy Atádi Márton (*Martinus de Attad*) – egyebek között – augusopolisi püspök, maróti prépost és a pécsi székeskáptalan főesperese a X. Leó pápától nyert felhatalmazás alapján közjegyzővé nevezte ki a veszprémi egyházmegyébe való Atádi Töttös Tamás fiát, Kálmánt.²⁴

Pozsegavári Márton fia, Balázs

A továbbiakban egy eddig ismeretlen pécsi közjegyző személyére kívánok kitérni, akinek tevékenységére a Mecsek-alji város középkori polgárságával kapcsolatos újabb kutatásaim során derült fény. Pozsegavári Márton fia Balásról van szó, aki 1459-ben tűnik fel először az írott forrásokban, mégpedig Bastogne-i Henrik pécsi polgár végrendeletében.

¹⁵ „Ego Nicolaus quondam Christofori de Rodano de Cremona, archidiaconus de Valcho ac Cancellarius in Ecclesia Quinque Ecclesiensis et, Publicus Apostolica et Imperiali auctoritate notarius [...] consueto signo Tabellionatus mei roboravi.” Wenzel: *Magyar diplomáciai emlékek*, III. 566. Vö.: *PET*, I. 163., 171.

¹⁶ OL DI 25174. Regesztáját lásd: ZsO. II/2. nr. 7286.

¹⁷ OL DI 15022.

¹⁸ OL DI 16832.

¹⁹ OL DI 14 227. Regesztáját lásd: Bónis György: *Szentszéki regeszták. Iratok az egyházi bíraskodás történetéhez a középkori Magyarországon*. A szerző hátrahagyott kéziratát gondozta és szerkesztette: Balogh Elemér. Szeged 1997. nr. 2647.

²⁰ OL DI 17159

²¹ OL DI 49527. Az oklevél szövege kiadva: Fekete Nagy, Antonius – Kenéz, Victor – Solymosi, Ladislaus – Érszegi, Geisa (eds.): *Monumenta rusticorum in Hungaria rebellium anno MDXIV*. Budapest 1979. 356–360.

²² OL DI 34435. Vö.: Mályusz Elemér: *A szlavóniai és horvátországi középkori pálos kolostorok oklevelei az Országos Levéltárban*. Első közlemény. Levéltári Közlemények, 3. évf. (1925) 1-4. sz. 185–186. 136. sz. regeszta.

²³ OL DI 49528.

²⁴ OL DI 34435. Vö.: Mályusz: *A szlavóniai és horvátországi, 185–186. sz. regeszta*. Atádi Mártonra lásd: Fedeles: *A pécsi székeskáptalan*, 317–318.

A szóban forgó Bastogne-i Henrik az egyetlen olyan ismert középkori pécsi polgár, akinek részletes végrendelete az utókorra maradt.²⁵ Mivel az oklevél eredeti példánya a Firenzei Állami Levéltárban – általam ismeretlen helyen – található, ezért csak azt a tartalmi kiadványt tudtam használni, amelyet Giulia Camerani Marri tett közzé 1951-ben megjelent okmánytárában.²⁶ A végrendelező személy, Bastogne-i Henrik (*Henricus alias de Baschanya civis Quinque Ecclesiarum*) rendkívül érdekes alakja Pécs középkori polgárságának, akinek testvérét, az egyházi pályán mozgó Bastogne-i János baranyai főesperest és püspöki helynököt ugyan jól ismerte a kutatás,²⁷ ám a pécsi polgárok közé tartozó Henrikre, Teke Zsuzsa kivételével, eddig még senki sem hívta fel a figyelmet.²⁸

A rendelkezésre álló adatok alapján úgy vélem, hogy János és Henrik Vallóniából került Pécsre, hiszen származási helyük, Bastogne (latinul Bastonia) városa a mai Belgium Vallónia régiójának Luxembourg tartományában található. Eredeti lakóhelyük azonosításában a Bastonya/Bastonia/Baschanya névalakon kívül a források azon fontos információja is segít,

²⁵ A pontosság kedvéért megjegyzem: a középkori Pécs történetéből még egy érdekes polgári végrendelet, illetve azzal kapcsolatosan egy hosszan elhúzódó hagyatéki ügy ismert. Ebben az ügyben egy pécsi polgárosszony, Margit és férje, Antal szabó az örökséghez jutott felek, ám Margit atyjának, Gurman Kristófnak és magának Margitnak a végrendelete eredeti formájában ismeretlen és távolról sem olyan részletes, mint Bastogne-i Henriké. Gurman Kristóf és Margit testamentuma ráadásul alapvetően Bécsben, illetve annak környékén fekvő ingatlanokról rendelkezik, Pécs és Buda városát csupán az általánosság szintjén említi. Lássunk néhány fontos részletet a szóban forgó ügygel kapcsolatosan! Jelenlegi ismereteink szerint az 1425 és 1446 közötti időszakból hozzávetőleg egy tucat olyan oklevél maradt fenn a Bécsi Városi Levéltárban (Wiener Stadt- und Landesarchiv), amely Hanman Antal (*Anthon(ius) Hanman*) pécsi polgár feleségének az örökségével kapcsolatos. A fenti okmányokból megtudjuk, hogy Hanman Antal Gurman Kristóf (*Christof Gurman*) bécsi és budai polgár leányát, Margitot vette feleségül, továbbá azt, hogy Gurman Kristóf halálát megelőzően végrendelezett, és valamikor 1425. november 23-a előtt távozott az élők sorából. Testamentumában Bécs, Buda és Pécs városában levő ingó és ingatlan vagyonát lányára, Margitra hagyta. Margit viszont a pécsi városi tanács 1437. június 24-én kelt oklevele szerint az atyjától megörökölt javakat férjére, Hanman Antal pécsi szabóra bízta, majd néhány évvel később végrendeletileg is rá, illetve az anyjára hagyta. Az örökséget képező ingatlanok között a legtöbb probléma a Bécsben, az Elülső Pék utcában, a regensburgi udvar mellett (...wegen des hauses in der Vordern Pekchenstross nechsts des Regenspurger hof...) álló házzal kapcsolatosan adódott. Ebben a házban, amelynek háromnegyed részét Margit a férjére, negyed részét pedig az anyjára, Annára hagyta, egy vendégfogadó működött. Ennek a háznak a megvételére Hanman Antal elővásárlási jogot ígért egy Niclas Teschler nevű bécsi polgárnak, ám később mégis másnak adta el a szóban forgó ingatlant. Minderre ld. Petrovics: *A középkori Pécs polgárai*, 174–176.; Idem: *Gurman Kristóf hagyatékának ügye*. (Sajtó alatt.)

²⁶ Marri, Giulia Camerani: *I documenti commerciali del fondo diplomatico medico nell'Archivio di Stato di Firenze (1230–1492)*. Firenze, 1951. 89–90. 254. sz. regeszta. Itt jegyzem meg, hogy Marri szóban forgó okmánytára, főleg a magyar személy- és helynevek esetében számos téves olvasatot tartalmaz, ami gyakran megnehezíti az azonosítást. Bastogne-i Henrik végrendeletére lásd: Petrovics István: *Bastogne-i Henrik pécsi polgár és végrendelete*. Pécsi Szemle, 12. évf. (2009) 4. sz. 2–9.

²⁷ Fedeles: *A pécsi székeskáptalan*, 323.

²⁸ Teke Zsuzsa: *Velencei – magyar kereskedelmi kapcsolatok a 13–15. században*. Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 86. Budapest, 1979. 54.; uő.: *Gazdaság és politika Firenze és Magyarország kapcsolatában (14. század második fele – 15. század első fele)*. Kézírtas kandidátusi értekezés. Budapest, 1994. 124. Lásd még: Petrovics: *Bastogne-i Henrik*, 5–6.

amely szerint a kölni egyetemen kánonjogi fokozatot szerzett Bastogne-i János a liège-i egyházmegyéből (*diocesis Leodiensis*) származott.²⁹

Az 1459. évi végrendelettel kapcsolatos történet számai korábbi időkre nyúlnak vissza. Egy 1450-ben kelt oklevél szerint Bastogne-i János Velencében, a Medici bank ottani fiókjánál egy pécsi egyházmegyei klerikussal a maga és testvére számára 800 magyar aranyforintot helyeztetett letétbe. Az összeg tizenöt évig maradt a banknál, mire végre sikerült visszaszerezni azt, jóllehet Bastogne-i Henrik és örökösei erre többször tettek kísérletet. Alessandro Martelli, a Medici bank velencei fiókjának vezetője, miként levelei bizonyítják, állandó kapcsolatban állt Bastogne-i Henrikkel, illetve annak feleségével, akik a pénzt Budára vagy Pozsonyba szerették volna átutaltatni. Martelli viszont azt szorgalmazta, hogy ügyfelei jöjjenek Velencébe, mert ő nem talál a lagúnák városában olyan embert, akinek megbízást adhatna a kifizetésre. A levelezésből az is kiderül, hogy Martelli Bastogne-i Henrik kérésére különféle szöveteket és luxuscikket küldött ügyfelének, nyilvánvalóan a letétbe helyezett összeg kamatainak kiegyenlítésére.³⁰

Bastogne-i Henrik 1459. január 27-én végrendekezett Pécsen,³¹ s még valamikor annak az évnek a folyamán meg is halt. Végrendeletében kisebb-nagyobb összegeket hagyott a különböző pécsi plébániákra és kolostorokra, s kikötötte azt is, hogy a Szent Bertalan-templomban helyezték örök nyugalomra. Rendelkezett arról a 800 magyar aranyforintról is, amely a Medici bank velencei fiókjánál volt elhelyezve. Ebből az összegből 100 forintot rendelt a saját lelki üdvére, 50 forintot a székesegyházban levő Szent Imre oltárnak, fél forintot pedig Jánosnak, a Szent Benedek-egyház papjának utalt ki. A pénz fennmaradó részét a feleségére, Katalinra és a gyermekeire testálta minden más hagyatékával, szőlőkkel, ruhákkal és egyebekkel együtt. (Függelék, 1. sz. okmány)

Az özvegy nem sokáig búslakodott férje halálán, mert a következő év elején már Kislengeli vagy Kislengyeli Sebestyén feleségéként tűnik fel abban az 1460. április 2-án kiállított oklevélben, amelyben Katalin új férjét jelöli meg ügyvédjéül, aki jogosult a nevében a hagyaték, különösen a Velencében levő pénz ügyében eljárni.³² (Függelék, 2. sz. okmány) Kislengeli vagy Kislengyeli Sebestyént (*Sebastianus de Kislengel/Lenzey/Chislenger*) várnagyként (*castellanus*) említik a források. Azt azonban érdekes módon egyetlen alkalommal sem nevezik meg, hogy melyik vár *castellanusa* volt. Családi kapcsolatai és az ügyben betöltött szerepe alapján, továbbá figyelembe véve egy 1465. április 4-én kelt oklevél kitételét, ami szerint Sebestyén Pécsen lakott (*habitans Quinque Ecclesiis*), még az is feltételezhető, hogy pécsi várnagy volt. Ugyancsak problematikus Sebestyén származási helyének meghatározása. Úgy vélem, magának Sebestyénnek, esetleg Sebestyén családjának a származási helye egy (Kis)lengyel(d)nek nevezett hely lehetett. (Kis)lengyel(d) nevű települést azonban kettőt is ismerünk: az egyik Baranya, a másik Zala megyében található.³³

Jóllehet Kisleng(y)eli Sebestyén származásának kérdésében nem tudok egyértelműen állást foglalni, azt határozottan leszögezhetem: Sebestyén várnagy lett Katalin asszony új

²⁹ Fedeles: *A pécsi székeskáptalan*, 323. Fedeles Bónis György regesztája alapján (Bónis: *Szentszéki regeszták*, 2647. számú regeszta) János baranyai főesperes és püspöki helynök „vezetéknevét” Bashtonyai formában használja. Magunk úgy véljük, hogy mind János, mind testvérenek nevével kapcsolatosan szerencsésebb a magyar fül számára kétségtelenül idegenül csengő, ám a testvérpár származására pontosabban utaló Bastogne-i nevet használni.

³⁰ Teke: *Gazdaság és politika*, 124.

³¹ Marri: *I documenti*, 89–90. 254. sz. regeszta. Vö.: Petrovics: *Bastogne-i Henrik*, 6–7.

³² Marri: *I documenti*, 92. 264. sz. regeszta.

³³ Petrovics: *Bastogne-i Henrik*, 7–8.

férje és ügyvédje (*procurator*). Bastogne-i Henrik hagyatékának ügye, miként ezt az 1464. június 21-én, illetve június 25-én kelt oklevelek bizonyítják, tovább bonyolódott. Különösen a június 21-én keletkezett diploma fontos a számukra, amelynek megszövegezője, Franciscus Iustinianus velencei követ kancellárja, Ludovicus de Manentis volt. Ez már önmagában jelzi: nem mindennapi eseményre került sor Pécssett a fenti napon. Az oklevélből kiderül: Sáfár Mihály pécsi bíró (*Michael Safar iudex civitatis Quinque Ecclesiarum*), Alszegi Balázs volt bíró és esküdt (*Blasius Asegi olim iudex et iuratus civis*), Mihály és Fábrián szabók, esküdt polgárok (*Michael et Fabianus sartores iurati [cives] eiusdem civitatis*), továbbá Capronai Antal (*Antonius Capronai*) és Sicra Bálint (*Valentinus Sicra*) pécsi polgárok (*cives Quinque Ecclesiarum*) meghívására a Mecsek-alji városba érkezett Franciscus Iustinianus velencei követ, akit a bíró, továbbá az említett esküdtek és polgárok Sebestyén várnagy házába invitáltak. A követ itt találkozott Katalinnal, akiről a bíró, az esküdtek és az említett két pécsi polgár elmondása alapján megbizonyosodhatott, hogy ő volt Bastogne-i Henrik felesége, és aki jelenleg Sebestyén várnagy hitvese. Sáfár Mihály és az említett pécsi polgárok azt is tanúsították, hogy Henrik és Katalin Pál nevű fia még a nagykorúság elérése előtt elhalálozott. Ezek után a pécsi eljárásság arra kérte Katalin asszonyt, hogy a velencei követ, annak kancellárja, illetve a többi tanú előtt bízta meg Sebestyén várnagyot, vagyis jelenlegi férjét az Alessandro Martellitől Bastogne-i Henrik után neki járó pénzek behajtásával, amibe Katalin bele is egyezett.³⁴ (Függelék, 3. sz. okmány)

Négy nappal később, június 25-én Katalin asszony, továbbá Pozsegavári Gergely, a Keresztelő Szent János társaskáptalan prépostja, valamint Barley Lukács (*Lucas Barley*), Bastogne-i Henrik végrendeletének végrehajtói Pécssett meghatalmazták Sebestyén várnagyot, hogy a Velencében levő pénzt felvegye.³⁵ (Függelék, 4. sz. okmány) Ez csaknem egy évbe telt, amit onnan tudunk, hogy 1465. április 4-én a korábban már említett Franciscus Iustinianus, továbbá Laurencius Maurocenus és Bartholomeus de Camuciis hivatalos okiratban tanúsították, hogy Kisleng(y)eli Sebestyén várnagy Velencében megkapta a korábban ott letétbe helyezett 800 magyar aranyforintot.³⁶

Bastogne-i Henrik végrendeletének és a Velencében letétbe helyezett 800 aranyforint történetének az ismertetése után térjünk vissza Pozsegavári Márton fia, Balázs közjegyző személyéhez. Származásáról – neve alapján – annyit tudunk, hogy családja a Pozsega megyében található, vám- és sedriahelynek számító Pozsegavár *oppidum*hoz köthető.³⁷ Az egyházi igazgatás szempontjából Pozsegavár a pécsi püspökséghez tartozott, így a mezőváros parasztpolgárainak gyermekei közül többen, akik az egyházi pályát választották, a szóban forgó püspökség székhelyén tűntek fel. Pozsegavári Márton fia, Balázs mellett ilyen személynek tekinthető Pozsegavári Gergely is, aki 1463 és 1467 között a pécsi székeskáptalan kanonokjaként, 1463-64-ben pedig kispripostként és vicariusként szerepel az írott kútfőkben.³⁸ Pozsegavári Márton fiáról, Balászról egészen 1459-ig nem hallunk. Követke-

³⁴ Simonyi Ernő: *Florenzi okmánytár*. I–II. Kézirat. MTA Könyvtára. Kézirattár. II. 763–765. CCLXXX. sz. oklevél. Az eredeti oklevél lelőhelye és jelzete: Archivio di Stato di Firenze. Mediceo avanti il Principato (a továbbiakban: ASF MAP). Filza 68. Doc. 64.

³⁵ Marri: *I documenti*, 122. 372. sz. regeszta.

³⁶ Marri: *I documenti*, 126. 384. sz. regeszta.

³⁷ Csánki Dezső: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*. I–III., V. Budapest 1890–1913. II. 397.; Csukovits Enikő: *Sedriahelyek – megyeszékhelyek a középkorban*. Történelmi Szemle, 39. évf. (1997) 3–4. sz. 382.

³⁸ Fedeles: *A pécsi székeskáptalan*, 434. Fedeles azonban adatárában, mivel az 1464. évi oklevél korábban ismeretlen volt, természetesen csak az 1463. évet adja meg Pozsegavári Gergely préposti tevékenységével kapcsolatosan. A pécsi székeskáptalan kanonokjai között két Pozsegai nevű is ta-

zéseképpen semmit sem tudunk arról, hogy hol végezte az iskoláit. Ugyanígy homályba vész az is, hogy kitől kapta a közjegyzői kinevezését. Arra vonatkozó információ sem maradt fenn, hogy császári vagy pápai *notarius publicus* volt-e. Az sem állapítható meg továbbá, hogy a közjegyzőin kívül milyen más tevékenységet folytatott. Egy dolog biztos csak: Bastogne-i Henrik 1459. január 27-én kelt végrendeletében már *clericusként* és *notariusként* bukkan fel. Roppant valószínű, hogy Henrik testamentumát Pozsegavári Márton fia, Balázs jegyezte fel. Az eredeti okmány ismeretének hiányában ugyan ez csak feltételezhető, ám az a körülmény, hogy a végrendeleteket általában közjegyzők foglalták írásba – különösen a püspökvárosok „polgárainak” esetében –, továbbá az a tény, hogy a regesztában Pozsegavári Márton fia, Balázs neve a tanúkétól elválasztva szerepel, megerősíteni látszik a fenti hipotézist. Egyébként Bastogne-i Henrik testamentumának tanúi között két egyházi személy – János presbiter és Cserkúti(?) Pál klerikus – két világi embert is találunk. Az utóbbiak neve Alszegei Balázs és Bató Lőrinc voltak. Alszegei Balázsról a fentebb hivatkozott, 1464. június 24-én Pécsen kelt oklevélből még annyi kiderül, hogy valamikor 1464 előtt a Mecsek-alji város bírója, 1464-ben pedig esküdt polgára volt. Bató Lőrinc viszont nem szerepel többé a forrásokban. Róla tehát jelenleg csak annyit tudunk, hogy világi személy volt. Nem kizárt azonban, hogy Bató Lőrinc a jómódú pécsi polgárok közé tartozott, hiszen Bastogne-i Henrik végrendeletében Alszegei Balázs mellett említik a tanúk között.

Érdekes, hogy Pozsegavári Márton fia, Balázs nevével nem találkozunk abban az 1460. április 2-án kelt oklevélben, amelyben Katalin asszony új férjét, Kisleng(y)eli Sebestyén várnagyot nevezte meg ügyvédjéül, akit feljogosított arra, hogy a nevében eljárjon Bastogne-i Henrik hagyatéka, különösen a Velencében levő pénz ügyében. Ezt az okiratot ugyanis Szentdemeteri (?) Simon fia, Antal zágrábi diaconus és jegyző (*Anthoniuss filius Simonis de Zenthdemat diac[onus] Zagrabien[sis] not[arius]*) állította ki.³⁹ Magától értetődik viszont az, hogy az 1464. június 21-én, a velencei követ pécsi látogatása alkalmából kiállított diploma nem tesz említést róla. Négy nappal később azonban Pozsegavári Márton fia, Balázs szövegezte meg azt az okiratot, amelyben Katalin asszony, továbbá Pozsegavári Gergely, a pécsi Keresztelő Szent János társaskáptalan prépostja, valamint Barley Lukács, Bastogne-i Henrik testamentumának végrehajtói Pécsen meghatalmazták Sebestyén várnagyot, hogy a Velencében levő pénzt felvegye.⁴⁰

Sajnos nem maradt fenn több olyan oklevél, amelyet Pozsegavári Márton fia, Balázs *notarius publicusként* állított ki. Ami még ennél is fájdalmasabb: az általa megszövegezett okmányokat is csak regeszta formájában használhattam, tudniillik az eredeti példányoknak a Firenzei Állami Levéltár Medici-levéltárának anyagában (*Archivio di Stato di Firenze. Mediceo avanti il Principato*) ez ideig nem sikerült a nyomukra akadni.⁴¹ Következésképpen Pozsegavári Márton fia, Balázs közjegyzői kézjegyről semmit sem tudok mondani.

lálunk, Demetert és Jánost, akikről feltételezhető, hogy ugyancsak Pozsegavárról származtak. Vö.: Fedeles: *A pécsi székeskáptalan*, 433–434.

³⁹ Marri: *I documenti*, 92. 264. sz. regeszta.

⁴⁰ Marri: *I documenti*, 122. 372. sz. regeszta.

⁴¹ A Firenzei Állami Levéltár Medici-levéltárának anyagában található, a Bastogne-i Henrikre, illetve Pozsegavári Márton fia, Balázusra vonatkozó eredeti okleveleknek a felkutatásában Teke Zsuzsa, Arany Krisztina és Prajda Katalin voltak a segítségemre. Önzetlen segítségüket ezúttal is hálásan köszönöm. Sajnos a közös erőfeszítés ellenére sem sikerült a keresett okmányok egy részének – köztük Bastogne-i Henrik végrendeletének – eredeti példányát megtalálni. A Firenzei Levéltárra lásd: Gárdonyi Albert: *A Firenzei Állami Levéltár. Levéltári Közlemények*, vol. 5. (1927) 128–135.

Az újabb kutatások révén viszont ismertté vált egy 1465-ben keletkezett oklevél, amely Pozsegavári Márton fia, Balázs jegyzői tevékenységét méltatja.⁴² (Függelék, 5. sz. okmány) A szóban forgó diplomát a Sáfárnak mondott Mihály pécsi bíró és az esküdtek állították ki, vagyis egy rendkívül értékes városi kiadványról van szó. A Mecsek-alji város tanácsa az említett oklevélben azt tanúsítja, hogy a pécsi egyházmegyéből való bölcs és körültekintő férfiú, Pozsegavári Márton fia, Balázs a diploma kibocsátásának idején és azt megelőzően közjegyzőként működött Pécs városában. A nevezett „*tabellio*” az évek során különböző okleveleket, jegyzőkönyveket és ügyiratokat szerkesztett a megkívánt hivatalos forma szerint. A pécsi bíró és esküdtek azt is hangsúlyozták, hogy Pozsegavári Márton fia, Balázs közjegyzőként mindig törvényesen, valamint mindenki meglegedésére végezte a munkáját.

Bizonyára nem járok messze az igazságtól, ha azt állítom: országos viszonylatban is kevés azoknak a városi okleveleknek a száma, amelyekben a bíró és az esküdt polgárok az illető városban működő közjegyzők tevékenységét méltatják. Pécs esetében is csak egyetlen ilyen okmányról tudok. A fenti diplomát azonban nemcsak emiatt illeti meg kitüntetett hely a Mecsek-alji város történetében, hanem azért is, mert ránk hagyományozta egy bíró nevét, és eggyel növeli a pécsi városi hatóság által kiadott, az utókorra maradt oklevelek számát.⁴³ Az oklevelet kiállító bíróval, Sáfár Mihállyal már korábban, egészen pontosan 1460. április 2-án találkozunk a város élén. A most előkerült diploma arra utal, hogy Sáfár Mihályt – Székely Pálhoz (1500, 1507) és Scheiber Farkashoz hasonlóan (1528, 1536, 1542) – több alkalommal választották meg *iudex*nek Pécssett.⁴⁴

Ugyancsak a város története szempontjából érdemel figyelmet az a tény, hogy a szóban forgó oklevelet a város vezetése Pécs kisebb pecsétjével erősítette meg: „*In quorum fidei presentes litteras nostras fieri et sigillo nostre civitatis minori fecimus communiri.*” Pécs tehát – más városokhoz hasonlóan – a 15. század dereka táján két pecsétet használt: egy nagyobbat és egy kisebbet.⁴⁵ A Pozsegavári Márton fia, Balázs közjegyzői tevékenységét méltató városi kiadványon kívül nem maradt fenn más olyan oklevél, amely megőrizte volna Pécs városa kisebb pecsétjének emlékét. Sajnos a Firenzei Állami Levéltárban található oklevélen csak a *sigillum minus* nyoma látszik, ebből fakadóan maga a pecsétkép és a körirat rekonstruálhatatlan.

Végezetül megjegyzem: a közeljövőben remélhetőleg sikerül megtalálni a Firenzei Állami Levéltárban mindazoknak az okleveleknek az eredeti példányát, amelyeket jelenleg csak regesztá formájában ismerek. Ha ez így lesz, akkor az eredeti okmányok segítségével a jelen tanulmány számos állítását több ponton árnyalhatom majd.

⁴² ASF MAP, Filza 139. Doc. 215.

⁴³ A Pécs városa által kiadott oklevelekre lásd: Petrovics: *A középkori Pécs polgárai*, 186.; uő.: *Püspöki székhely és város*, 87.; uő.: *A középkori Pécs idegen származású polgárai*.

⁴⁴ Petrovics István: *Városi elit a középkori Dél-Magyarországon. Pécs, Szeged és Temesvár esete*. Urbs. Magyar várostörténeti évkönyv. III. 2008. 56–57., 62.

⁴⁵ Holub József: *Pécs város pecsétjei*. A pécsi Janus Pannonius Múzeum Évkönyve, 3. évf. (1958) 137–146.; Petrovics: *Városi elit*, 53.; Fedeles: „*Eztán Pécs tűnik szemünkbe*”, 144.

FÜGGELÉK

1. Bastogne-i Henrik végrendelete:

1459. január 27. Pécs.

Henricus alias de Baschanya civis Quinque Ecclesiarum fecit testamentum et reliquit: Ecclesie S. Benedicti flor. VIII auri; Hospitali S. Elizabet reyne flor. VIII auri; claustro S. Nicolai flor. VIII auri. Dixit quod Dionisius de Ziulus obligaretur sibi cum flor. XIII auri; Benedictus de Pachach cum flor. XII; Niculus Zakes cum flor. III et den LXXX. Item dixit se obligari Luce Barbirio cum flor LXXX auri, de quibus VIII vasa vini emerat. Fessus est se habere Venetiis florenum DCCC auri apud Alexandrum Marchali [Martelli] de Florencia de societate Cosime del Medicis, ex quibus commisit expendere pro anima sua flor. C; flor L legavit altari S. Emerici in ecclesia cathedrali et ceteros legavit Katerine uxori sue et pueris suis. Claustris S. Francisci, b. Thome, S. Charoli et Bartholomei, Omnium Sanctorum et monasterio S. Spiritus flor VIII reliquit et Johanni presbitero capellano S. Benedicti flor. dimidium. Sepulturam eligit in ecclesia S. Bartholomei et eidem ecclesie legavit vineam suam sitam in Zaboth. Item post alia legata, omnia bona sua, vestita, vineas etc. uxori et filiis suis legavit. Dicta legata et solutiones fieri cum d. pecunia de Venetiis exportata voluit. Act. Quinque Ecclesiis. – Tt. Johannes presb., Blasius Alzegii, Laurencius Batho et Paulus cler. De Cherkinch. – Blasius martini de Posegaviar cler. not.

Marri: *I documenti commerciali*, 89–90. nr. 254.

2. 1460. április 2. Kisleng(y)el.

Katherina < contoralis > Sebastiani de Kislengel f. Bartholomei et olim consors q. Henrici de Bastonya constituit procuratorem Sebastianum maritum suum presertim ad causas, que haberet cum Allexandro de Mortelli [Martelli] de societate Cosme de Medicis de Florentia. – Act. de Kislengel. – Tt. Michael Safar iudex, Anthonius presbiter et alii. Anthonius f. Simonis de Zenthemat diac. Zagrabiensis not.

Marri: *I documenti commerciali*, 92. nr. 264

3. 1464. június 21. Pécs.

IHS MCCCCLIII die XXI Mensis Junii

In Quinque Ecclesiis

Pateat universis presentem scripturam inspecturis et lecturis quod magnificus et presentissimus miles Dominus Franciscus Iustinianus Orator Illustrissime Domini Venetiarum ad Serenissimum Dominum Hungarie Regem, vocatis et requisitis a Domino Michaele Safar iudice civitatis Quinque Ecclesiarum seu a prudentibus viris Blasio Alsegi olim iudice et Michaele et Fabiano sartoribus juratis eiusdem civitatis et Antonio Capronai et Valentino Sicra Civibus Quinqueecclesiarum, ivit ad domum Domini Sebastiani castellani, ubi erat quedam Domina, quam supradicti cives Catarinam nominari et fuisse uxorem olim prudentis viri Henrici de Bastonia, et affirmaverunt coram ipso Domino Oratore et me notario et testibus infrascriptis mortuum esse Paulum filium suum ante legitimam aetatem. Quiquidem cives petierunt a suprascripta Domina Catarina si erat contenta quod Dominus Sebastianus vir suus exigeret pecunias, quas societas de Medicis et Dominus Alexander Marteli ei dare tenentur. Que respondit coram prefato Domino Oratore et me notario ac testibus infrascriptis, quod erat contenta, quod ipse Dominus Sebastianus vir suus exigat et habeat pecunias illas, et de eis faciat tamquam de re sua.

Testes Ser Ludovicus Braga condam Domini Gasparis Civis Tarvisii et
Ser Petrus Hungarus quondam ser
Augustini Aurifex, habitator Vanetiarum.
Ego Ludovicus de Manentis,
quondam Ser Jacobi Illustrissimi Domini
Venetiarum Notarius, et prefati Magnifici
Domini Oratoris Cancellarius, suprascriptis
Omnibus, dum sic agerentur presens fui
Cum suprascriptis testibus et rogatiis scripsi.
Simonyi: *Florenczi okmánytár*, II. 763-765. CCLXXX. sz. oklevél.
Az oklevél eredeti példányának lelőhelye és jelzete: ASF MAP. Filza 68. Doc. 64.

4. 1464. június 25. Pécs.

Gregorius de Peseyaviar propositus [recte: prepositus] ecclesie S. Johannis Ba[p]tiste
Quinque ecclesiarum, executor testamentarius q. Henrici de Baschonia, Katerina relicta d.
Henrici, nunc uxor Sebastiani de Lenzey castellani et Lucas Barley executor ut supra, con-
cesserunt d. Sebastiano ad levandum summam flor. DCCC ad de q. Henricum spectantem,
quam habet Venetiis Alexander Marchali [Martelli] de Florentia de sociatate Cosme de
Medicis. Act. In civitate Quinque ecclesiarum. – Tt. Gregorius rector altaris S. M. Mag-
dalene, Paulus presb. Rector altaris S. Katerine, Demetrius de ...et Elya de Bisso. – Klasius
Martini de Peseyaviar not.

Marri: *I documenti commerciali*, 122. nr. 372.

5. 1465. március 8. Pécs.

Michael Saffar dictus iudex iurati ceterique cives civitatis Quinqueecclesiensis.
Universis et singulis presentes litteras inspecturis pateat evidenter quod prudens
et circumspectus vir Blasius Martini de Posegawar Quinqueecclesiensis dyocesis
fuit et est publicus et autenticus tabellio et notarius ac artem huiusmodi
notariatus et tabellionatus a pluribus annis transactis in civitate nostra
predicta et alia loca bene fideliter et legaliter fecit et exercuit sine
fraude. Instrumenta diversa et protocolla ac actus et processus diversos
in formam publicam redigens prout quilibet bonus fidelis ac rectus
notarius et tabellio facit et exercet. Et ab omnibus cognoscentibus
eum pro bono fideli et legali notario et tabellione habetur et
reputatur. In quorum fidem presentes litteras nostras fieri et sigillo nostre civitatis
minori fecimus communiri. Datum feria sexta proxima ante dominicam
Reminiscere. Anno domini Millesimo Quadringentesimo Sexagesimo Quinto.
ASF MAP, Filza 139. Doc. 215

ISTVÁN PETROVICS

Notaries in medieval Pécs: Balázs, the son of Márton Pozsegavári

The paper consists of four chapters. The first discusses the history of the places of authentication (*loca credibilia*) in medieval Hungary. In the second, the author examines the operation of notaries licensed to issue authentic charters and describes the formal characteristics of the documents they prepared. He claims that it was only in the second half of the 14th century when notary offices finally became widespread in Hungary. As the scribal culture and the activity of the places of authentication could practically completely fulfill local demand, notaries were of secondary importance. They dealt only with ecclesiastical jurisdiction and the connected legal institutions. The third chapter describes the notaries active in the diocese and the city of Pécs. Among them, a person, who has only recently become known, played an especially important role, he was Balázs, the son of Márton Pozsegavári. He is first mentioned in 1459 in the last will of a Pécs citizen, Henry of Bastogne. Probably it was he who prepared the testament for Henry, in which he is mentioned in relation to its execution as well. His notarial activity was praised in a charter issued by the city of Pécs on 8 March, 1456. This recently discovered document, published by the author in the appendix, has survived in the Medici collection of the State Archives of Florence (Archivio di Stato di Firenze. Mediceo avanti il Principato).

KARÁTH TAMÁS

Egy ortodox püspök eretneksége: Reginald Pecock pere, 1457*

Furcsán borzolja fel az angol 15. század állóvizét Reginald Pecock St. Asaph-i (1444–1450), majd chichesteri (1450–1458) püspök eretnekpere. A per előzményei és az általa kavart hullámok azonban sokkal inkább arra utalnak, hogy valóságos viharzónába tévedünk, bármelyik motívumot ragadjuk is ki a Pecockra vetülő gyanúk közül. Az eset különlegessége első megközelítésben abban rejlik, hogy egy eseménytelen és a kontinens szellemi pezsgéséből mit sem mutató korszak egyetlen izgalmas – mértéktartóbban fogalmazva, inkább enyhén felborzoló – s ezáltal némi figyelemre számot tartó epizódja lenne. Önmagában már az egyedi momentumokért is érdemes lehorgonyozni: a kor számos eretnekperében egyetlen másik püspököt sem találunk, aki ellen akár csak felmerült volna az eretnokség vádja. Az ortodoxia védelmében és a Wyclif-követő lollardok immár második generációjával szemben fellépő Pecocknak nyilvánosan kellett magát az eretnokség vádja alól tisztáznia, könyveit Londonban elégették, majd a pápai rehabilitáció ellenére élete utolsó éveiben Thorney apátságában tartották házi őrizetben, ahol Bibliáján kívül se papírt, se pennát nem tarthatott maga mellett. Az ész erejében, a logikai szillogizmusok hatalmában és a hitet is igazoló véledhetetlen ítéletében bízó püspök életét valóban nem a saját gondolati rendszerében való hite mentette meg. Valószínűleg az alkotás nélküli életben hinni már nem tudott, és valamikor 1458-ban elsovadt Thorney-ban; ezután eltűnnek ugyanis az életét dokumentáló források.

A korszakkal foglalkozó angolszász irodalom- és történetírás napjainkra – és egyelőre – leszámolt az „unalmas, szürke, sőt érdektelen” 15. század sztereotípiájával.¹ Az eddig meghatározó álláspontok magától értetődőnek tekintették, hogy két színes és szellemében

* A tanulmány az MTA Bolyai János Kutatói Ösztöndíjának támogatásával készült.

¹ Ez az álláspont hatja át Henry Stanley Bennettnek az *Oxford History of English Literature* sorozatban megjelent kötetét is. Sorait nem mérvadónak, hanem inkább jellegzetesnek tekintem, mely több kutatógeneráció hozzáállását meghatározta az angol XV. század irodalmához és történetéhez: „Chaucer 1400-ban bekövetkező halála egy csapásra megfosztotta Angliát költőfejedelmétől. Követői imitátorok seregét alkotják, akik közül kiemelkedik Hoccleve és Lydgate, néhány skót költő, akik gyér szálakon ugyan még Chaucerhez kötődnek, de megvan a saját hangjuk, valamint egy sor névtelen poéta, akiknek gyökereit már nehezebb feltárni, és akik az udvartól és az arisztokrata udvartartásoktól távoli zordabb vidékeken énekeltek egyszerűbb közönségüknek. [...] Aligha lehet nehezebb feladat annál, mint magyarázatot találni arra, hogy egy korban miért nem születnek nagy irodalmi alkotások. [...] Semmiképp sem ringathatjuk magunkat abban a hitben, hogy Lydgate és társainak gyengesége kizárólag a »kor szellemének« tulajdonítható, ugyanakkor azt sem tehetjük meg, hogy e szellemről nem veszünk tudomást.” Bennett, H. S.: *Chaucer and Fifteenth-Century Verse and Prose*. Oxford, 1948. 97–98. [a szerző fordítása]

nyughatatlan kor között szükségszerű egy szürke átmeneti időszak. Ugyanakkor azt is adottnak vették, hogy a kor szellemi életére ható világi és egyházpolitikai törekvések – IV. Henriknek az eretnekek állami üldözését elrendelő *De haeretico comburendo* statútuma (1401) és a Thomas Arundel canterburyi érsek által hivatalosan 1409-ben kiadott, a népnyelvű írásokat, az intézményes oktatás különböző szintjeit és a teológiai vitákat cenzúrázó konstitúciói – olyan mértékben határozták meg a kor arculatát és hangulatát, mint amekkorára hatást e dokumentumoknak szó szerinti olvasatukban tulajdoníthatunk. Pecock perének tágabb összefüggéseiből azonban éppen az derül ki, hogy a szellemi és akadémiai intézményrendszert is konzerváló intézkedések ellenére a kor tabuit sokszor maguk a konzerválók fessegették, s ennek keretében a szellemi élet intézményes kereteinek és tekintélyének határait próbálták máshol meghúzni. A Pecock alakja és pere körül kirajzolódó polémiából olyan akadémiai világ és közélet körvonalazódik, mely tudatában van a korszak szellemi átalakulásának folyamatával és feszültségeivel, még ha azokra a kollektív félelmen kívül egyelőre más kézzel fogható választ nem is tudott adni.

Pecock perét és „bukását” már eddig is sok szempontból dolgozták fel a püspök életrajzírói és az angol 15. század szellemi életének, valamint egyház- és politikatörténetének kutatói. A történeti kutatásban Pecock alakjának ellentmondásosságát gyakorlatilag a kezdetektől fogva meghatározta az a tény, hogy John Foxe belefoglalta az ortodoxia védelmében és a lollardok ellenében fellépő katolikus püspököt protestáns mártírológiájába. Ahogy Pecock máig egyik legjelentősebb életrajzírója, Vivian H. Green megjegyezte, a püspök megítélése a reformáció korától még több évszázadon át teológiai állásfoglalás kérdése volt, így a 16. század és a 19. század vége közt született Pecock-életírások sokkal többet árulnak el az adott monográfiák történeti–vallási–kulturális kontextusáról, mint Pecockról.² S ezzel minden bizonnyal nincsenek (és valószínűleg nem is lesznek) sokkal másképp a történelmi objektivitás eszméjét maguknak vindikáló historiográfiai paradigmák sem. A felvilágosodás utáni történelemszemlélet a korábbi katolikus – protestáns, illetve konzervatív – vallási reformer kategóriák helyett újabb antagonisztikus ellentétpárokat kínált csak fel a püspök alakjának megközelítésére: irracionális/ultrapápista szemben a racionális/pietista gondolkodóval.³ A Churchill Babington által szerkesztett kétkötetes *Repressor of Over Much Blaming of the Clergy* című Pecock-értekezés kiadásával (1860)⁴ egy korábban kevésbé hangsúlyos motívum vált meghatározóvá az ezt követő Pecock-szakirodalomban: a vallási türelemé, mellyel Pecock messze saját intoleráns kora fölé emelkedik. Mivel e szemléletmód is meglehetősen relatív, Pecock alakja is aszerint változik, hogy mit jelent valójában a 15. század intoleranciája a történészek számára. Napjaink újabb kutatási irányvonala éppen azokat az alapokat és axiómákat ingatja meg, árnyalja vagy éppen dekonstruálja, amelyek eddig nagyjából axiómaként szerepeltek a Pecock-kutatásban, azaz a korszak kulturális és egyházi cenzúrapolitikájának alapjegyzeit.

Az első „kritikai” szövegkiadások és a legújabb Pecock-kurzus közti időszak kritikai sokszínűségének legfontosabb fejleményei két megállapításban foglalhatók össze: (1) a 19–20. század fordulója körüli évtizedekben a pozitivistá történetírás hullámában megjelentették Pecock összes fennmaradt művét, s ezt azóta sem követték újabb, a modern szövegkritika és forráselemzés követelményeit is figyelembe vevő kiadások. (2) A Pecock-elemzések meg-

² Green, V. H. H.: *Bishop Reginald Pecock. A Study in Ecclesiastical History and Thought*. Cambridge, 1945. 2–4.

³ Green: *Bishop Reginald Pecock*, 4–5.

⁴ Babington, Churchill (ed.): *Reginald Pecock: The Repressor of Over Much Blaming of the Clergy*. Vols. 1-2. London, 1860.

szabadultak a korábbi ideológiai keretrendszerektől. A forráskiadásokra és az azokat kiegészítő kéziratfeltárásokra és -elemzésekre épül mind a mai napig a legtöbb, Pecock életútját elemző munka. Green az öt fennmaradt Pecock-mű mellett harminchat olyan címet sorol fel művének függelékében, melyeket a püspök fennmaradt művei említenek, s a lajstromot még vagy fél tucat olyan művel bővíti, melyeket más források tulajdonítanak Pecocknak, s valószínűleg nem azonosak Pecock egyetlen korábban említett művével.⁵ Az öt fennmaradt műből a *Repressor* a *Rolls* sorozatban jelent meg, a *Book of Faith* című dialógust J. L. Morison szerkesztésében adták ki 1909-ben, míg a további három mű mind az *Early English Text Society* sorozatban látott napvilágot: a *Donet* 1921-ben, a *Folewer to the Donet* 1924-ben és a *Reule of Chrysten Religioun* 1927-ben.⁶ Az ötből négy szöveget először közölték, míg a *Book of Faith* című dialógusnak létezett egy 1688-ban kiadott előzménye Henry Wharton szerkesztésében.⁷ A szövegkiadásokat kísérő filológiai érdeklődést tanúsítja Charles Wager cikke, mely Pecock Biblia-idézeteit és hivatkozásait elemzi és veti össze a Wyclif-féle Biblia-fordításokkal.⁸

A filológiai és ideológiai munkák szintéziséből jöttek létre az első átfogó Pecock-monográfiák. Green nagy áttörést hozó életrajzának kiadása (1945) előtt fontos állomás volt Ernest M. Blackie cikke az *English Historical Review*-ban, mely a hit és ráció tengelyében elemzi Pecock írásait, és a püspök gondolati rendszerét a kortársak (Thomas Gascoigne, Thomas Netter of Walden és Thomas Bourchier érsek) által alkotott szellemi közegben vizsgálja.⁹ Green jelentősége nagyrészt abban áll, hogy először foglalja össze a Pecock-kutatás és -kritika több évszázados előzményét, magát is belehelyezve e történetírási tradícióba, megfogalmazza annak néhány hiányosságát, s definiálja saját álláspontját és célkitűzéseit. Általában elmarasztalja történész-elődeit, amiért Pecockot túlságosan egyoldalúan próbálták bemutatni, komplex életművéből és pályájából kizárólag a perére fókuszáltak, s alakját saját korának kontextusától függetlenül elemezték.¹⁰ Saját megközelítésében Green egyszerre szeretné ábrázolni a történelmi, író–alkotó–gondolkodó Pecockot és azt a kort, azokat az érzelmeket, hangulatokat és aspirációkat, melyek Pecockban is rezonáltak.¹¹ Ennek és korának szellemében könyve a 20. század eleji pozitivistá történetírás és a kor levegőjében – bár nem tudományos jelleggel – jelen lévő naív pszichologizálás érdekes keveréke. A könyv hetedik fejezete például Pecock személyiségének főbb vonásait igyekszik megragadni saját írásaiból kiemelt „önreflexiók”-ra támaszkodva, olyan értékek alapján, melyek a korábbi évszázadok keresztény devóciós, lovagi és sztoikus erkölcsi kódexeinek eklektikus keverékét adják. Ugyanakkor tagadhatatlan, hogy Green műve Pecock máig is mérvadónak tekintett életrajza.

⁵ Green: *Bishop Reginald Pecock*, 238–245.

⁶ Morison, J. L. (ed.): *The Book of Faith. A Fifteenth-Century Theological Tractate Edited from the MS in the Library of Trinity College, Cambridge*. Glasgow, 1909.; Hitchcock, Elsie Vaughan (ed.): *The Donet*. Early English Text Society Original Series 156. London, 1921.; Hitchcock, Elsie Vaughan (ed.): *The Folewer to the Donet*. Early English Text Society Original Series 164. London, 1924.; Greet, W. C. (ed.): *The Reule of Chrysten Religioun*. Early English Text Society Original Series 171.

⁷ Wharton, Henry (ed.): *A Treatise proving Scripture to be the Rule of Faith*. London, 1688.

⁸ Wager, Charles H. A.: *Pecock's Repressor and the Wyclif Bible*. Modern Language Notes, vol. 9 (1894) 97–99.

⁹ Blackie, E. M.: *Reginald Pecock*. The English Historical Review, vol. 26 (1911) 448–468.

¹⁰ Green: *Bishop Reginald Pecock*, 1.

¹¹ Green: *Bishop Reginald Pecock*, 7.

Bár részletesebb biográfia azóta sem született, Wendy Scase 1996-ban publikált, rövidebb terjedelmű életrajzi összefoglalója nemcsak abból a szempontból a legteljesebb, hogy összegzi a Pecockkal kapcsolatos 20. századi szakirodalmi eredményeket, és több vitatott kérdésben állást is foglal, hanem gazdag dokumentum-mellékletekkel illusztrálja Pecock életét. Több levéltári forrást ő közöl első ízben.¹² A Pecock alakjával foglalkozó tanulmányok egyike sem nélkülöz egy-egy rövidebb-hosszabb életrajzi áttekintést a chichesteri püspökről, melyek olykor hasznos adalékokkal egészítik ki Green tanulmányát, olykor pedig újabb szempontok szerint rendezik el Pecock életének gyéren dokumentált adatait.¹³ Érdekes módon a 20. század első felét jellemző Pecock iránti felbuzdulás szinte teljesen el-lankadt az 1980-as évek közepétől napjainkig tartó újabb hullámig. Az 1950–1970-es évek gyér publikációi Pecock egyediségének és zsenijének hangsúlyozásával billentik át a mérleget Pecock addig inkább negatívnak mondható recepciójából a másik véglet felé.¹⁴ Az 1980–1990-es évek mikrotörténeti kutatásainak központi kérdése Pecocknak az egyház-szervezetben és a kormányzati gépezetben betöltött szerepe volt. Pecock pere remek laboratóriumi körülményeket kínált a Lancaster–York erőviszonyok tanulmányozására egy viszonylag könnyen lehatárolható jogi eljárás kapcsán.¹⁵

A kortárs Pecock-kutatás Green célkitűzéseit maradéktalanul megvalósította: Pecock pályájának kutatása egyáltalán nem korlátozódik az ellene folytatott perre, és Reginald személye önmagában gyakorlatilag nem is képezi tárgyát egyetlen történeti munkának sem, hanem alakja szorosan összeforrt a korszak cenzúrapolitikáját, gondolkodását, filozófiáját, intellektuális tabujait és autoritásait vizsgáló művekkel. Pecock utóéletének érdekes fordulata, hogy alkotásainak és életének ellentmondásosságai sokkal nagyobb érdeklődést váltanak ki manapság a késő középkori devócióval, irodalommal és szellemi történettel foglalkozó kutatók körében, mint a politika-, kormányzat- és egyháztörténetesek műhelyeiben. A szemléletváltáshoz nagy lendületet adott Nicholas Watsonnak a 15. századi Anglia szellemi életét megkötő cenzúrapolitika jelentős következményeiről szóló, máig is vitatott és

¹² Scase, Wendy: *Reginald Pecock*. In: Seymour, M. C. (ed.): *Authors of the Middle Ages: English Writers of the Middle Ages*. 3. Aldershot, 1996. 69–146.

¹³ Emerson, Everett H.: *Reginald Pecock: Christian Rationalist*. *Speculum*, vol. 31. (1956) 235–242.; Ferguson, Arthur B.: *Reginald Pecock and the Renaissance Sense of History*. *Studies in the Renaissance*, vol. 13. (1966) 147–165.; Haines, Roy Martin: *Reginald Pecock: A Tolerant Man in an Age of Intolerance*. *Studies in Church History*, vol. 21. (1984) 125–137.; Brockwell, Charles W.: *Bishop Reginald Pecock and the Lancastrian Church: Securing the Foundations of Cultural Authority*. Lewiston – New York, 1985.; Foss, David B.: „Overmuch Blaming of the Clergy's Wealth”: *Pecock's Exculpation of Ecclesiastical Endowment*. *Studies in Church History*, vol. 24. (1987) 155–160.; James, Sarah: *Revaluing Vernacular Theology: The Case of Reginald Pecock*. *Leeds Studies in English*, vol. 33. (2002) 135–171.

¹⁴ Emerson Pecock intellektuális egyediségét hangsúlyozza, míg Ferguson a humanista történelem-szemlélet előfutárát látja Pecockban, lásd: Emerson: *Reginald Pecock: Christian Rationalist*, 235–236.; Ferguson: *Reginald Pecock and the Renaissance Sense of History*, 147–165.

¹⁵ Haines: *Reginald Pecock*, 125–137.; Brockwell: *Bishop Reginald Pecock*, i. m.; Foss: „Overmuch Blaming of the Clergy's Wealth”, 155–156.; Swanson, Robert Norman: *Church and Society in Late Medieval England*. Oxford, 1989. 323–325.; Catto, Jeremy: *The King's Government and the Fall of Pecock, 1457–58*. In: Archer, Rowena E. – Walker, Simon (eds.): *Rulers and Ruled in Late Medieval England. Essays Presented to Gerald Harriss*. London, 1995. 201–222.; Ball, R. M.: *The Opponents of Bishop Pecock*. *Journal of Ecclesiastical History*, vol. 48. (1997) 230–262.

sok szempontból revízió alá vett tanulmánya.¹⁶ Pecock írásai elsősorban a „népnyelvi teológiának” nevezett jelenség szempontjából váltak kiemelten fontossá. A Pecock-kutatás újabb kérdéseit főleg az ortodoxia és heterodoxia találkozásának újabb elemzései határozzák meg, Pecock írásait sokkal tágabb kontextusban, a Wyclif fellépését követő egy évszázad teológiai és szellemi pezsgésében vizsgálják.¹⁷

A kutatások gyakorlatilag kiterjedtek mindazokra a Pecock-életműben felmerülő kérdésekre, amelyek a korszak szellemi életének főbb problémaköreit jelentik. Milyen szerepe volt Pecocknak az állami és egyházi hatalom közt folyó vetélkedésben; milyen mértékben tekinthető Pecock a Lancaster és York családok közt folyó dinasztikus vetélkedés áldozatának? Mennyiben illeszkedik Pecock egyházi pályafutása a kortárs püspökök által befutott életutakba? Milyen stratégiákat alakított ki a püspök a Wyclif-követő lollardokkal szemben; írásaiban hogyan képviselte az Arundel-féle politikát az arundeli cenzúrával szembehelyezkedő hitvallással? És végül, milyen helyet foglalt el a kor intézményes és intézményen kívüli szellemi életében? Ahogy lenni szokott, a történet sokkal bonyolultabb néhány racionalizálható ok vagy azok összegének kimutatásánál. Nem szeretném tehát a „Pecock-narratívák” számát egy újabb verzióval gyarapítani, mert mint látni fogjuk, a kortársak egyértelmű ítéletei is sok irányba tartanak. A Pecock-polémia forrásainak vizsgálata viszont részben arra is magyarázatot adhat, hogy milyen határokat és kiknek az érzékenységét feszegethette írásaival és gondolataival a chichesteri püspök.

Pecock életének és perének forrásai

Pecock életének általunk is belátható ívét nem nehéz néhány tény segítségével megragadni. Mint minden kiragadott adatokra épülő pályarajz, természeténél fogva a következő összefoglalás is szelektív, és a legkevésbé sem képes egy élet – különösen egy bizarr fordulatokat sem nélkülöző élet – komplexitásának ábrázolására, ám egy jellegzetes ívet mégis megrajzol. Pecock valamikor a 14. század végén született, valószínűleg Walesben.¹⁸ Legkésőbb 1409-ben kezdte el stúdiumait Oxfordban, amit 1413–1414 fordulójára valószínűleg befejezett. 1414-től már az Oriell kollégium tagjai közt találjuk. Ha Pecock 1416-ban abszolválta magiszteri tanulmányait a szabad művészetekből, első teológiai fokozatát leghamarabb

¹⁶ Watson, Nicholas: *Censorship and Cultural Change in Late Medieval England: Vernacular Theology, the Oxford Translation Debate, and Arundel's Constitutions of 1409*. *Speculum*, vol. 70. (1995) 822–864.

¹⁷ Kemp, Theresa: *The Lingua Materna and the Conflict over Religious Discourse*. *Philological Quarterly*, vol. 78. (1999) 233–257.; Bose, Mishtooni: *Two Phases of Scholastic Self-Consciousness: Reflections on Method in Aquinas and Pecock*. In: Van Geest, Paul – Goris, Harm – Leget, Carlo (eds.): *Aquinas As Authority: A Collection of Studies Presented at the Second Conference of the Thomas Instituut te Utrecht, 14–16 December 2000*. Leuven, 2002. 87–107.; Bose, Mishtooni: *Reginald Pecock's Vernacular Voice*. In: Somerset, Fiona – Havens, Jill C. – Pitard, Derrick G. (eds.): *Lollards and Their Influence in Late Medieval England*. Woodbridge, 2003. 217–236.; Bose, Mishtooni: *Vernacular Philosophy and the Making of Orthodoxy in the Fifteenth Century*. In: Scase, Wendy – Copeland, Rita – Lawton, David (ed.): *New Medieval Literatures*, vol. 7. Oxford, 2005. 73–99.; Campbell, Kirsty: *Reginald Pecock and the Religious Education of the Laity in Fifteenth-Century England*. *Studies in Philology*, vol. 107. (2009) 48–73.

¹⁸ Scase a Pecock-életrajzokban elterjedtebb 1396–1397-es születési dátum helyett valószínűbbnek tartja az 1390. évet. Scase: *Reginald Pecock*, 1.

1424-ben szerezhette meg. A St. Asaph-i püspöki kinevezését tartalmazó pápai bulla 1444-ben Pecockot a szabad művészetek mesterének és a teológja *baccalaureus*ának nevezi.¹⁹

Egyházi karrierje az 1420-as évek elején kezdődik. 1420 decemberétől alszerpapként szolgál a dunstable-i domonkosok templomában, 1421 februárjában a hatföldi plébániára nevezik ki diakónusnak, majd 1421. március 8-án szentelik pappá. Első plébániai javadalma a gloucesteri Szent Mihály plébánia, melyhez 1424. október 25-én jut, s ezzel egyidőben lemond orielbeli tagságáról. Javadalmát 1431-ig élvezzi, mikor a londoni Whittington káptalan feje lesz, mellyel együtt ellátja a Királyi Szent Mihály „Paternoster” plébániai teendőit. IV. Jenő pápa 1444. április 22-én kelt bullájával nevezi ki Pecockot a presztízisében igen csak jelentéktelen walesi St. Asaph püspöki székébe, ahonnan V. Miklós pápa Chichester püspökségébe helyezi át 1450. március 23-án.

Életének két „botrányos” fordulópontja már püspöki tevékenységéhez kötődik. 1447-ben (egyес források szerint 1445-ben) Pecock a londoni Szent Pál-keresztnél prédikált a püspökök feladatairól, s – nem igazán elfogulatlan „méltatói” szerint – állítólag vitatta a püspökök prédikálási kötelezettségét.²⁰ Maga a beszéd nem maradt fenn, de Pecock két kortársa is részletesen beszámol a prédikáció tartalmáról és Pecock főbb konklúzióiról. Thomas Gascoigne *Liber veritatum* című teológiai enciklopédiája több szócikkben elszórva tartalmaz kritikus, sőt nyíltan ellenséges részleteket Pecock akadémiai és püspöki pályájáról.²¹ A másik fontos kortárs beszámoló a sheeni kartauzi kolostor szerzetesétől, William Mede-től származik, akinek feljegyzései közt a prédikáció *reportatió*ját is megtaláljuk. Ezt Churchill Babington olvasata alapján sokáig tévesen *Abbreviatio Reginaldi Pecok* címen tartották számon. Wendy Scase a kézirat tüzetes elemzése után a nehezen olvasható fejlécut *Abrenunciatio Reginaldi Pecokra* javította.²² Az *abrenunciatio* kivonatolja a prédikáció hét konklúzióját, előszavában pedig utal a beszéd fogadtatására és annak következményeire.²³ Pecockot többen tévelygéssel és eretnekséggel vádolták a beszéd tartalma miatt. Az alaptalan vagy nyíltan senki által nem vállalt vádak ellen Pecock valószínűleg egy érseki

¹⁹ „[...]ad dilectum filium Reginaldum [...], in artibus magistrum ac in theologia bacallorium.” IV. Jenő 1444. április 22-én kelt bullájának részletét lásd: Scase: *Reginald Pecock*, 120.

²⁰ Scase: *Reginald Pecock*, 95.

²¹ Gascoigne kétkötetes kéziratát az oxfordi Lincoln College őrzi (MSS Lat. 117, 118), melyből James E. Thorold Rogers közölt részleteket – nem mindig megbízható átirásban: Rogers, James E. Thorold (ed.): *Loci e Libro Veritatum: Passages Selected from Gascoigne's Theological Dictionary Illustrating the Condition of Church and State, 1403–1458*. Oxford, 1881.

²² Mede feljegyzéseinek Pecockra vonatkozó részleteit (MS Oxford, Bodleian Library, Bodley 117, ff. 11–13.) Churchill Babington közölte Pecock *Repressor* című traktátusának függelékében: Babington: *Reginald Pecock: The Repressor*, II. 615–619. A részletet Wendy Scase javított olvasatban közli Pecock-életrajzának 5. mellékletében: Scase: *Reginald Pecock*, 130–132. Scase értelmezése szerint az „*abrenunciatio*” szó nem a középkori latinban általános „lemondás, visszakozás, tételek megtagadása” értelemben szerepel a címben, hanem a klasszikus latin „*renuntiatio*” szó prefixummal megerősített alakjaként, melynek jelentése „intés, intelem, figyelmeztetés”.

²³ Az *abrenunciatio* hét konklúziót sorol fel: (1) Senki sem tudja bizonyítani, hogy a püspökök pozíciójuknál fogva kötelesek lennének saját személyükben prédikálni egyházmegyéjük híveinek. (2) A püspökök mentesek a prédikálás kötelezettségétől. (3) A püspököknek több ismerettel és nagyobb tudással kell rendelkezniük a keresztény hitről, melyekről az alárendelt klérusnak kell prédikálni a híveknek. (4) A püspökök – egyéb lelkipásztori feladataiktól függően – felmenthetik magukat a prédikálás kötelezettsége alól. (5) A püspökök nem kötelesek egyházmegyéjük székhelyén tartózkodni. (6) Sokkal előbbre való a keresztény lelkek gondozása, mint a prédikálás. (7) Sem a pápa, sem az angol püspökök nem esnek a *simonia* bűnébe azért, hogy püspökségüket a pápától anyagi ellenszolgáltatásért kapják. Vö.: Scase: *Reginald Pecock*, 130–131. [a szerző fordítása]

audiencián lépett fel, melynek utólagos eredménye az *abrenunciatio* (tehát intés), melyben Pecock rágalmozóit véleményük nyílt vállalására szólítja fel.

A Pecock ellen 1457-ben induló eljárás talán nem is elemezhető e botrányos prédikáció mint előzmény nélkül. Thomas Gascoigne *Liber veritatum*a többször egyenesen erre az eseményre vezet vissza Pecock talajvesztését és tévelygései kezdetét. A kulisszák mögé azonban csak szórványos utalások révén tekinthetünk be. Ezek nagy része szintén Gascoigne kritikával kezelendő enciklopédiájából származik. Annyi azonban bizonyos, hogy Pecock az angliai Chichester püspöki székébe való áthelyezésével sokkal inkább előtérbe került, és potenciális (vagy már aktív) szereplője lett a Lancaster-korabeli egyház politikai pártfogók közt labilisan egyensúlyozó klikkjeinek. A londoni beszéd mindenestre lassan csillapuló hullámokat vert. Gascoigne tudni véli, hogy Pecockot már John Kemp canterburyi érsek (1452–1454) is maga elé idézte, hogy konklúzióit megvizsgálja.²⁴ Pecockot magát is élénken foglalkoztatta a rá vetülő eretnokség gyanúja: *Folewer to the Donet* című dialógusának egy később keletkezett passzusában még mindig a polémia élével és az *abrenunciación*nál nem kevésbé kihívó hangon számol be arról, hogyan intrikált ellene sikertelenül néhány teológiai fokozattal rendelkező klerikus.²⁵

Időközben azonban a vádak átalakultak, s a Pecock elleni eljárást és írásainak átvizsgálását lezáró konklúziók már egészen új alapokon bírálták a püspököt, akinek „eretnoksége” immár nem névtelen intrikusok koholmánya volt.²⁶ A Pecock elleni jogi eljárás története valószínűleg azzal az évszám nélkül (valószínűleg 1457.) június 24-én keltezett levéllel indul, melyben Beaumont vikomtja figyelmezteti VI. Henriket Pecock felforgató gondolataira. 1457. október 22-én Thomas Bourchier, Canterbury érseke levélben utasítja tartománya papjait, hogy ne marasztalják el Chichester püspökét, mivel ügye éppen tárgyalás alatt áll. A csakis halogatásnak betudható érseki levél megírása után novemberből az események látzólag új fordulatot vesznek, és az eljárás felgyorsul. November 11-én Pecock átvizsgálásra nyújtja át könyveit a lambeth-i érseki palotában. Az eretnek tézisek alól a püspök december 3-án tisztázza magát Lambeth-ben, másnap pedig a londoni Szent Pál-keresztnél nyilvánosan is megtagadja konklúzióit. Ez azonban nem zárja le az eljárást. III. Callixtus pápa 1458. június 13-án kelt levelében rehabilitálja Pecockot, és visszahelyezi Chichester püspökségébe. Ugyanezen év szeptemberében VI. Henrik levélben értesíti Thomas Bourchier-t, hogy a pápai mandátum ellentétes az angol uralkodó prerogatíváit védő, 1353-as *Praemunire* statútummal, és Pecocknak élete végéig szóló járadékot kínál annak fejében, ha lemond püspökségéről. 1459 januárjában II. Pius pápa John Arundelt nevezi ki Chichester püspökévé, majd áprilisban új vizsgálatot rendel el Pecock ügyében, aki az angol király és királyné értesítése alapján visszaesett az eretnokség bűnébe. Pecock valamikor ezt követően kerül házi őrizetbe Thorney apátságában, ahol végleg megfosztják tollaitól.²⁷

A Pecock elleni eljárást meghatározó erővonalakat a legújabb kutatások már nem azonosítják a kor politikai–egyházi klikkjeiről immár vajmi keveset mondó Lancaster–York szembenállással. Wendy Scase éppen Beaumont levele kapcsán hívja fel a figyelmet, hogy a

²⁴ Scase: *Reginald Pecock*, 102.

²⁵ A szóban forgó részlet Pecock saját állítása szerint hat évvel a vádaskodás kipattanása után keletkezett: Hitchcock: *The Folewer to the Donet*, 108–109.

²⁶ A per tényeinek összefoglalását lásd: Scase: *Reginald Pecock*, 103–111.; James: *Revaluating Vernacular Theology*, 158–161.

²⁷ Pecock nevének jelentése (páva) több kortárs beszámolóban is cinikus élcek forrása. Mint azt alább látni fogjuk, Pecock büntetése – tollaitól való megfosztása – azonnal a hiúság bűnébe eső ember bűnhődésének metaforájává vált.

polémia túlmutat a 15. század fekete–fehérre egyszerűsített konfliktusán, s a püspök elleni York-párti összeesküvés teóriája már csak az alapján is kizárható, hogy a vikomt Lancaster-párti volt.²⁸ Scase szerint az ügy előrevitelét eleinte éppen az hátráltatta, hogy a legfelső egyházi és világi körök véleménye megoszlott a tekintetben, hogy szükséges-e a Pecock elleni fellépés. Egyáltalán nem mellékes az a körülmény, hogy Bourchier külön gondot fordított arra, hogy Pecockot megvédje az eljárás hivatalos lezárása előtti elmarasztalásoktól. Ugyanakkor az is világos, hogy ha Bourchier nem is volt különösebben elkötelezett a Pecock elleni vizsgálat iránt, bizonyára voltak olyan egyházi személyek, akikre a korona és a világi körök méltán számíthattak a per előre eltervezett levezénylésében.²⁹

A lambeth-i érseki vizsgálat hat ponton marasztalta el a püspököt, melyek mind a katolikus hit alapvető tételeivel kapcsolatosak:

- (1) Az üdvösséghez nem kell hinni abban, hogy Urunk Jézus Krisztus alászállott a pokolra.
- (2) Az üdvösséghez nem kell hinni a Szentlélekben.
- (3) Az üdvösséghez nem kell hinni a katolikus Anyaszentegyházban.
- (4) Az üdvösséghez nem kell hinni a szentek közösségében.
- (5) Az egyetemes Egyház tévedhet a hit dolgaiban.

(6) Az üdvösséghez nem kell hinni, hogy amit az egyetemes zsinat vagy az egyetemes Anyaszentegyház elrendelt, elhatározott és elfogadott a hit kérdéseiben és a lelkek üdvözülésére, azt Krisztus minden hívőjének el kell fogadnia és vallania, illetve hogy amit a zsinat vagy az Egyház a katolikus hittel és a jó erkölccsel ellentétesnek állapít és ítél meg, azt minden hívőnek ugyanúgy kell elfogadni és megítélni.³⁰

A koncepciók eljárás gyanúja óhatatlanul felvetődik, ha összevetjük a Pecocknak hivatalosan tulajdonított eretnek téziseket azokkal a vádakkal, melyek az eljárást katalizáló vagy annak kimenetelére reflektáló forrásokban olvashatók. Sarah James annak lehetőségét is felveti, hogy az eljárásban egyáltalán nem a tézisek tartalmának, hanem pusztán az eretnekség tényének volt jelentősége. Mivel a politikai szándékkal megindított vizsgálat időközben okafogyottá vált, Pecock is közreműködött a meghallgatás és per mielőbbi lezárásában – akármilyen áron is.³¹ Mivel Pecock műveiben több helyen is fenntartotta tévedésének lehetőségét, és írásait már „hivatalos publikációjuk” előtt saját baráti körében terjesztette a hibák korrigálásának szándékával, az ellene fordított tézisek egy része beleillik a művek ortodox cenzúrájának, illetve átszerkesztésének folyamatába.³²

²⁸ Scase: *Reginald Pecock*, 103.

²⁹ Scase: *Reginald Pecock*, 106. Jeremy Catto is azt képviseli, hogy Pecock ellen nem egy összehangolt kormányzati támadás indult: Catto: *The King's Government and the Fall of Pecock*, 202. Sarah James tovább árnyalja a Pecock-per háttérében húzódó, Wendy Scase által kifejített motivációkat. A Pecock elleni eljárás látványos előrelépéseit és megrekedéseit meggyőzően köti össze a királyi hatalomnak az egyházzal és külpolitikai tényezőkkel szemben adott pillanatban kialakított offenzív vagy defenzív stratégiáival. Lásd: James: *Revaluing Vernacular Theology*, 161–162.

³⁰ A Pecock ellen szegezett tézisek a latin *abiuratió*ban és az eretnek tételek angol nyelvű nyilvános megtagadásában is latinul szerepelnek a per dokumentációját tartalmazó kéziratban (MS Oxford, Bodleian Library, Ashmole 789, ff. 303v-304r). Részletek közlését lásd: Scase: *Reginald Pecock*, 132–134. [a szerző fordítása]

³¹ James: *Revaluing Vernacular Theology*, 162.

³² Lásd például a *Folewer to the Donet* című dialógusának erre vonatkozó megjegyzéseit: *Folewer*, 6., 210.

Mint ahogy azt többen is kimutatták már, a tézisek többségét lehetetlen Pecock fennmaradt művei alapján bizonyítani.³³ Az Egyházzal és egyházi tekintéllyel kapcsolatos érvelések javarészt Pecock legkésőbb írt és fennmaradt művében, a *Book of Faith* című dialógusban koncentrálnak. Green és James viszont éppen arra hívja fel a figyelmet, hogy e mű gondolatai csak nagyon áttételesen tekinthetők az eretnek tézisek előzményeinek. Ha fenntartjuk jóhiszeműségünket, és ragaszkodunk ahhoz, hogy a tézisek valahol megtalálhatóak Pecock írásaiban, akkor kénytelenek vagyunk elfogadni, hogy ezek az írások mind elvesztek. Ugyanakkor aligha hihető, hogy Pecock egymással összefüggő gondolati rendszert alkotó műveiben ilyen mértékű legyen a törés: eretnekgyanus vagy eretneknek ítélt gondolatait csak azok a művei tartalmazták volna, amelyek mára elvesztek, miközben e gondolatoknak semmi lenyomatát nem találjuk fennmaradt, jelentős könyveiben. Aligha tételezhetjük fel, hogy Pecock eretnek gondolatokat tartalmazó műveit szisztematikusan megsemmisítették volna, bár van tudomásunk könyveinek nyilvános elégetéséről. Pecock téziseinek megtagadását rögtön egy égetés követte Londonban 1457. december 4-én. Thomas Bouchier canterburyi érseknek a per után kelt levele is tilalom alá vonja Pecock könyveit, de sem az érseki levél, sem más forrás nem említ egyes címeket vagy műveket, melyeket megsemmisítésre ítélnének Pecock egyéb, ortodox tartalmú könyveivel szemben. Egyedül Thomas Gascoigne, Pecock csillapíthatatlan bírálója ereszkedik polémiába a *Book of Faith* egyházi tekintélyt érintő gondolatai miatt. Nagyon is helyénvalónak tűnik Sarah James véleménye, miszerint Pecock perében legkevésbé sem az eretnek tézisek igazolása és a kánonjogi elemek játszották a főszerepet.

A Pecock elleni eljárás peranyagából³⁴ rekonstruálható kronológiának és narratívának számos alternatívájával találkozunk az eljárás más forrásaiban. A cikk további részében – a források rövid áttekintése után – a különböző verziók kialakulásának és hatásának körülményeit fogom vizsgálni. Elemzésemben arra fogok rámutatni, hogy e verziók a peranyag hiányos ismeretében (vagy ismerete ellenére is) sokkal többet árulnak el a per hátterében húzódó valós erővonalokról és az eljárás ki nem mondott tétjéről.

Valójában már az eljárás egyik forrásának kellene tekinteni John Bury ágostonos szerzetes *Gladius Salomonis* című polemikus írását, melyet Pecock *Repressor* című művére írt válaszul.³⁵ A mű előszava alapján a *Gladius* azonban még az eljárás vége előtt keletkezett, s kevésbé magára a perre, mint Pecock gondolati rendszerére figyel. John Bury szándéka az volt, hogy Pecockot művének szó szerint idézett részleteivel és azok kíméletlen boncolásával hívja tetemre. Scase feltételezi, hogy Bury tevékenysége is azon vállalkozások sorába illeszkedik, melyek a perrel párhuzamosan Pecock írásaiban igyekeztek bizonyítékokat találni a püspök eretnekségére.

Az eljárás menetét több kortárs vagy kortárs elbeszélésekre épülő későbbi krónika rekonstruálja, melyek terjedelme, stílusa és célja meglehetősen széles skálán mozog. Az egyik szélsőséget egy 15. századi londoni városi krónika szűkszavú és tényszerű beszámolója képviseli,³⁶ míg a per gazdagon illusztrált, személyes hangú beszámolóját Whethamstede St.

³³ Green: *Bishop Reginald Pecock*, 60.; James: *Revaluing Vernacular Theology*, 136–142.

³⁴ MS Oxford, Bodleian Library, Ashmole 789.

³⁵ Bury válaszána két kézírata ismert: MS Oxford, Bodleian Library, Bodley 108 és MS Durham, Durham Cathedral Library, Hunter 4° 59. Babington Pecock *Repressor* című traktátusának kiadásában közöl részleteket a második kötet mellékletében (II. 567–613).

³⁶ Nicolas, Nicholas Harris – Tyrrell, Edward (eds.): *A Chronicle of London, from 1089 to 1483; written in the fifteenth century, and for the first time printed from MSS. in the British museum: to which are added numerous contemporary illustrations, consisting of royal letters, poems, and*

Albans-i apát kolostori krónikája példázza. A Pecock-per ábrázolásának szélsőségei a krónikahagyomány korabeli átalakulását tükrözik. Az egyházi szerzők körében még élő minta volt a világkrónika műfaja, melynek késő középkori angol prototípusát, Ranulph Higden chesteri apát *Polychronicon* című világtörténetét John Trevisa 14. századi angol fordítása is népszerűsítette. Ugyanakkor a londoni közemberek által írt napi feljegyzések egyre jelentősebb csoportját alkották a korabeli krónikaszerű beszámolóknak. A világkrónikáktól eltérően e feljegyzések az *annales*ek hagyományát követték: rövid, évekre osztott feljegyzéseiket a londoni polgármesterek és *sheriff*ek ciklusai strukturálták.³⁷ Az egyházi krónikákkal szemben a londoni krónikák majdnem mind angol nyelvűek, tartalmukat elsősorban a közemberek számára látható, London életét meghatározó, de a kormányzati politika kulisszatitkait fel nem táró események határozták meg.³⁸ Pecock 1457. december 4-i nyilvános esküje és eretnek tanainak megtagadása a laikus londoni krónikáirók érdeklődésére is feltétlenül számot tartott.

Míg Pecock perének nyilvános záróaktusát több kortárs beszámoló is megőrizte, a lambeth-i érseki palota zárt ajtóit mögött folyó perről csak kevés szerzőnek – Thomas Gascoigne-nak és John Whethamstede-nek (Wheathampstead) – van tudomása, s azok is sokszor ellentmondanak a per dokumentumainak.³⁹ Nem meglepő, hogy a krónikák konstruálta Pecock-narratívák kizárólag a december 4-i nyilvános eskütétel köré rendeződnek. A kiemelkedő eseményeket szüksézávan lajstromozó krónikákban nem is találunk többet a Szent Pál-keresztnél tett eskü egymondatos említésénél.⁴⁰

Gyökereit, műfaját és stílusát tekintve a londoni városi krónikák közé tartozik a 19. századi szerkesztője által megtévesztő néven elkeresztelt *Londoni ferences krónika* is. John Gough Nichols előszavában megállapítja, hogy a krónika I. Richárd uralmától VII. Henrik uralkodásának végéig egy szokványos londoni krónika, mely több más 16. századi kézirattal rokonítható.⁴¹ A krónika szerzője az 1530-as évektől 1556-ig terjedő évek meglepően részletes és egyedi rögzítésével teszi le névjegyét. A mű mintegy kétharmadát kitevő két és fél évtized krónikája (szemben a maradék harmadot kitevő közel három és fél évszázados történeti áttekintéssel) a *City* egyházi változásait követi aggódó alaposággal. Nichols feltételezi, hogy a volt ferences szerzetes a londoni rendház feloszlása után jutott hozzá egy regisz-

other articles descriptive of public events, or of the manners and customs of the metropolis. (A MSS British Library, Harley 565 és Cotton, Julius B. i. kéziratok alapján) Felinfach, 1995. [az 1827. évi londoni kiadás reprintje]

³⁷ Az „Angol krónikáknak” nevezett forráscsoport közvetlenül a *Brute [Chronicle of England]* próza-krónikájának folytatása. A továbbiakban egyszerűen *English Chronicle* – azaz *Angol krónika* – címen említett forrás kéziratairól lásd: Davies, John Silvester (ed.): *An English Chronicle of the Reigns of Richard II, Henry IV, Henry V, and Henry VI, Written before the Year 1471*. Camden Society, 1856.

³⁸ A korabeli krónikairodalom főbb hagyományairól lásd: Harriss, G. L. – Harriss, M. A. (eds.): *Introduction [to John Benet's Chronicle]*. London, 1972. 159.; Flenley, Ralph (ed.): *Six Town Chronicles of England*. Oxford, 1911. 10–26.

³⁹ A dokumentumértékű kéziratosokat Wendy Scase vetette össze a Pecock-perről nyilatkozó narratív forrásokkal: Scase: *Reginald Pecock*, 106–110.

⁴⁰ *A Chronicle of London*, 139., továbbá a *Miscellanea Historica Civitatis Londinensis* címmel ellátott MS Oxford, Bodleian Library, Rawlinson B. 355 jelzetű kézirat latin nyelvű londoni krónikája, illetve Robert Bale krónikája (MS Dublin, Trinity College, E. 5. 9.), valamint a MS Oxford, Bodleian Library, Gough London 10 jelzetű kézirat londoni krónikája: *Six Town Chronicles*, 111., 145., 159.

⁴¹ Nichols, John Gough (ed.): *Chronicle of the Grey Friars of London*. Camden Society, 1852. V–VIII.

terszerű londoni krónikához, melyet aztán saját érdeklődésének megfelelően és egyéni stílusában folytatott tovább.⁴² A ferences nézőpont ennek ellenére nemcsak a reformáció eseményeit taglaló évtizedekben érvényesül, hanem – amint látni fogjuk – éppen a korábbi eseményekhez képest kicsit bővebben taglalt Pecock-per esetében is.

A londoni krónikáknál bővebb források csoportját három 15. századi krónikarészlet, valamint Thomas Gascoigne teológiai enciklopédiája alkotja. A már említett *Angol krónika*-verzió III. Edvárd uralkodásának végéig szorosan követi a *Brute* prózakerónikát, majd II. Richárd uralkodásától számos részlettel bővíti azt. A krónikakompozíció valószínűleg VI. Henrik uralkodásának utolsó évtizedében (1461–1471) keletkezett Canterbury vagy Malmesbury monasztikus központjaiban.⁴³ Pecock nyilvános esküjét és bűnbánatát angol nyelven is közli, az eskü szövegében pedig négy eretnek tézist idéz latinul. Az epizód egy rövid angol gúnyverssel, majd Pecock kegyvesztett éveinek rövid összegzésével zárul.⁴⁴

John Benet kortárs krónikájának kézírata is tartalmazza Pecock eretnek téziseit – ráadásul nem is egy verzióban. A kézirat tipikus példája a késő középkori, didaktikus céllal készült kompilációknak (*commonplace book*), szerkesztője kiemelt érdeklődést mutatott a politikai és történelmi problémák iránt. A gyűjtemény leghosszabb darabja egy hosszú latin krónika, mely a kézirat 132. és 188. lapja között található, s az 1471. évvel váratlanul megszakad. Ebben Benet angolul idézi Pecock esküjét, melyben öt eretnek tézist sorol fel latinul. A kézirat egy további lapján – szintén a krónikaszerző kézírásával – Pecock esküjének az *Angol krónikával* megegyező verziója olvasható.⁴⁵ A kézirat nagy részét ugyanaz a 15. századi kéz írta, de a kompiláció tartalmaz 13–14. századi töredékeket, valamint tucatnyi későbbi (15. század végi – 16. század eleji) kézírással írt annotációt.⁴⁶ John Benet krónikája, a kézirat leghosszabb terjedelmű műve számtalan más írás – politikai balladák, vallásos versek, próféciák, történelmi és kronológiai töredékek, krónikarészletek és a *memorabilia et mirabilia* kategóriájába tartozó feljegyzések – társaságában olvasható. A kézirat szerkezete és tartalma sok általánosabb filológiai és szerzőségi problémát vet fel. A *possessor-bejegyzések* tanúsága szerint John Benet az 1461 és 1471 közti években mindvégig Harlington plébánosa volt. A krónika 1440 utáni részeinek tartalma azonban arra utal, hogy a szerző huzamosabb ideig élt Oxfordban, illetve Londonban, amire semmi sem utal a korabeli egyházi regiszterekben.⁴⁷ Gerald Leslie Harriss szerint azonban az ellentmondó következtetések egyáltalán nem zárják ki John Benet szerzőségét. A kompiláció tartalmából is látszik, hogy Benet valószínűleg egy kiterjedt kéziratgyűjtő hálózatba kapcsolódott, melynek révén

⁴² *Chronicle of the Grey Friars of London*, VIII.

⁴³ Riley, Henry Thomas (ed.): *Chronica Monasterii S. Albani: Registra quorundam abbatum monasterii S. Albani, qui saeculo XV^{mo} floruerunt. Vol. I: Registrum abbatiae Johannis Whethamstedae, abbatis monasterii Sancti Albani, iterum susceptae; Roberto Blakeney, capellano, quondam adscriptum. Rerum Britannicarum Medii Aevi Scriptores* 28. 6/1. Wiesbaden, Kraus Reprint, 1965. [az eredeti kiadás újranyomása: London, Her Majesty's Stationery Office, 1872.], XVIII–XIX.; *An English Chronicle*, VII–XIV.

⁴⁴ *An English Chronicle*, 75–77.

⁴⁵ A per első összegzésében a kézirat a következő öt eretnek véleményt sorolja fel: (1) Pecock tagadja, hogy az üdvözüléshez hinni kell Krisztus alászállásában a pokolra, (2) a Szentlélekben, (3) a szentek közösségében, (4) az egyházi zsinatok megkérdőjelezhetetlen tekintélyében és (5) az Egyház tévedhetetlenségében. A második verzióból hiányzik a második tézis. *John Benet's Chronicle*, 219–220.

⁴⁶ A kéziratot a dublini Trinity College-ban őrzik MS E. 5. 10. jelzet alatt. Bővebb leírását lásd: *Introduction [to John Benet's Chronicle]*, 153.

⁴⁷ *Introduction [to John Benet's Chronicle]*, 169–172.

naprakész londoni értesülésekhez juthatott. Egyik feltételezés szerint Benet 1462 táján szerzett egy olyan szöveget, mely az 1440 körüli időtől rögzítette az eseményeket, s azt már meglévő krónikájának konklúziójaként használhatta fel. Egy másik elképzelés szerint több londoni krónikaszerző által írt szövegrészletet is beépített alapvetően egyházi jellegű krónikájába. Mivel egyik feltételezés bizonyossága sem erősebb a másikinál, egyelőre csak fenn tartásokkal fogadhatjuk el John Benetet a teljes krónika szerzőjének.⁴⁸

A harmadik s egyben legrészletesebb krónikának, a *Registrum abbatiae Johannis Whethamstede abbatis monasterii Sancti Albani* címen ismert kompilációnak szintén vitatott a szerzősége. John Whethamstede két ízben állt St. Albans bencés apátsága élén (1420–1440 és 1451–1465). A *Registrum* második apátságának első évtizedét foglalja össze, de egyes részeit már nyilvánvalóan az apát halála után írták.⁴⁹ Riley szerint a *Registrum* nyelvi hibái, hangvétele, időnként az apáthoz közelálló szerzetesek ellen irányuló erős polemikus éle, John Whethamstede-et felmagasztaló részletei és a nyilvánvalóan későbbi interpolációk miatt nem származhat a mű az apát tollából.⁵⁰ A szöveg továbbá két *registrumra* is utal, melyek közvetlenül vagy közvetve Whethamstede által felügyelt korábbi apátsági krónikák lehettek. E belső utalások is azt valószínűsítik, hogy a Whethamstede-nek tulajdonított *Registrum* olyan, az apát halála után készített kompiláció, amely sokat merít Whethamstede korábbi, mára elveszett feljegyzéseiből.⁵¹ Ennek fényében gyakorlatilag nem lehet megállapítani, hogy pontosan mely részletek kerültek át Whethamstede eredeti krónikájából. Különösen problematikus e felvetés a prózakerónikát tagoló versbetétek esetében, melyek nemcsak színezik a beszámolót, hanem kommentálnak és állást is foglalnak.

Írásom végén külön fejezetet alkotnak Thomas Gascoigne *Liber veritatum* című teológiai enciklopédiájának Pecock életével és perével kapcsolatos szócikkek. Thomas Gascoigne Pecocknál egy nemzedékkel fiatalabb magiszter volt, több ízben az Oxfordi Egyetem kancellárja. Akadémiai pályafutása azonban nagyon is párhuzamosan haladt Pecockéval. Vasikos teológiai fogalommagyarázatának szócikkek az 1433 és 1457 közti években születtek. Az enciklopédia szerkesztésének *ante quem*je is egy Pecockhoz kötődő esemény: könyveinek nyilvános elégetése 1457. december 17-én. A *Liber veritatum* különböző teológiai és pasztorációs témákkal kapcsolatos, mérhetetlen mennyiségű feljegyzést tartalmaz, melyből – több szócikkben elszórva – kirajzolódik Pecock életének és tevékenységének egy szelete. Az enciklopédia töredékes természetéből adódóan nem szükségszerű, hogy szerzője több szócikken is átívelő, folyamatos narratíva felvázolására törekedjen. Annál meglepőbb az a fejlemény, hogy Gascoigne gyakorlatilag mégis erre törekszik Pecock esetében. Nyíltan vádaskodó és ellenséges hangvétellő életrajz-mozaikjai a Pecock-per és előzményeinek egy lehetséges változatát rekonstruálják nagyjából ugyanazokra az értesülésekre alapozva, melyek a kortárs krónikaíróknak is rendelkezésre álltak.⁵² Ugyanakkor a Gascoigne-narratíva az enciklopédia szükségszerű műfaji korlátainak is alá volt rendelve. Pecock életútja töredékesen bontakozik ki az egyes szócikkekből. A részletek azonban nem statikus blokkokban írják le a püspök pályáját, hanem minden egyes új epizód újabb lendületet ad a Pecock-narratívának: a visszatérő részletek variálódnak, színeződnek s új elemekkel is gazdagodnak. A spirális körköz hasonlóan bővülő Pecock-életrajz narratív kiegészítései és Gascoigne személyes megjegyzései olyan rendszerré állnak össze, melyben a sokáig elhallgatott

⁴⁸ Introduction [to John Benet's Chronicle], 172.

⁴⁹ *Registrum*, XIV–XV.

⁵⁰ *Registrum*, XIV–XVII.

⁵¹ *Registrum*, XVII.

⁵² *Scase: Reginald Pecock*, 106.

motivumok ugyanolyan fontosak, mint az állandóan ismételt részletek. Gascoigne Pecock-életrajzának valójában két rétege van: a felszínen monoton módon ismétlődő vádjai csak kritikájának és vádaskodásának egyik felét alkotják. E retorikánál sokkal többet árulnak el Gascoigne „elhallgatásai” és szinte láthatatlan cenzúrázásai az enciklopédia szócikkeiben.

A per „hivatalos verziója”

A per bonyodalmainak szálait érdemes a végéről felfejteni. Thomas Burchier canterburyi érsek 1458-ban, legalább öt hónappal Pecock tanainak nyilvános, eskü alatt tett megtagadása után levelet ír egyháztartománya plébánosainak és prédikátorainak, melyben arra figyelmeztet, hogy Pecock vagy lollard szerzők műveinek olvasása szankciókat von maga után: „...hallomást szereztünk róla, hogy canterburyi egyházmegyénkben egyesek – feljebb bölcselkedvén annál, mint ahogy bölcselkedni kell – chichesteri püspöktársunk angol nyelven megírt műveinek könyveit, melyek élénk bocsáttattak, alaposan átvizsgáltattak, majd miután tévedések és eretnokségek gyanújában találtattak, azok olvasását felfüggesztettük és elítéltük [...], továbbá más, a Szentírásból latinról angolra fordított és átültetett műveket birtokolnak, ezen könyveket olvassák és tanulmányozzák, s ezáltal nyilvánvalóvá teszik, hogy a szent atyák tilalmait, valamint az anyaszentegyház rendelkezéseit és határozatait megvetik és semmibe veszik.”⁵³ A levél Pecock könyveit egy kalap alá veszi a lollard bibliafordításokkal, és tulajdonosaikat vagy olvasóikat az intellektuális kutatást, illetve a hiú tudásvágyat – a *curiositast* – tiltó, toposszá vált Szent Pál-i tabuval (Róm. 12:3) félemlíti meg. Szent Pál invokációja egy hosszú egezetikai hagyományt idéz fel a levélben, melynek két alapillére a Burchier levelében is idézett passzuson kívül a Rómaiakhoz írt levél egy közvetlen megelőző verse volt: „*Noli altum sapere, sed time*” (Róm. 11:20).⁵⁴ Bár a korszak néhány, az intézményes akadémiai világ falain kívül írt műve éppen e Szent Pál-i passzus újraértelmezési kísérletéről – és a *curiositas* és *auctoritas* határainak tágitásáról – tanúskodik,⁵⁵ Burchier e próbálkozásokkal ellentétben Szent Pál sorait és az azokat övező vitát

⁵³ „...deduxerit ad auditum quod nonnulli nostre prouincie Cantuariensis plus sapere conantes quam oportet libros habentes diuersorum operum non solum confratris nostri Cicesterensis episcopi in uulgari anglico compositos quos coram nobis exhibitos et per nos examinatos tanquam errorum et heresum suspectos quantum ad usum suspendimus et dampnauimus [...] sed alios e latino in anglicum ex sacra scriptura traductos siue translatos in ipsis libris student et laborant, sanctorum patrum sanctionibus, dictis et decretisque alma mater ecclesia hactenus approbant spretis pariter et neglectis.” [a szerző fordítása; az idézetben szereplő Szent Pál-levélrészlet parafrázisához a Károli-Bibliát használtam; vö.: „Mert a nékem adott kegyelem által mondom mindenkinek közöttetek, hogy feljebb ne bölcselkedjék, mint a hogy kell bölcselkedni; hanem józanon bölcselkedjék, a mint az Isten adta kinek-kinek a hit mértékét” Róm 12:3] Logan, F. Donald: *Archbishop Thomas Bourghier Revisited*. In: Barron, Caroline M. – Harper-Bill, Christopher (eds.): *The Church in Pre-Reform Society: Essays in Honour of F. R. H. Du Boulay*. Dover – New Hampshire, 1985. 187.; Scase: *Reginald Pecock*, 124. Logan 1458 márciusára datálja a levelet. Ezzel szemben Wendy Scase inkább 1458–1459 fordulóját valószínűsíti: Scase: *Reginald Pecock*, 124.

⁵⁴ „Ne légy hát fennhéjázó, hanem félj!” [a Magyar Katolikus Biblia fordítása] Ugyanez Károli Bibliájában így hangzik: „[F]el ne fuvalkodjál, hanem félj.” A tiltott tudás bibliai motivumának korajkori átértelmezéséről írt cikkében Carlo Ginzburg röviden a középkori egezetikai előzményeket is áttekinti; lásd: Ginzburg, Carlo: *High and Low: The Theme of Forbidden Knowledge in the 16th and 17th Centuries*. Past and Present, vol. 73. (1976) 28–41.

⁵⁵ Feltűnő azoknak az angol nyelvű irodalmi, devóciós vagy misztikus (tehát nem egezetikai és nem tudományos) műveknek a koncentrációja, melyek a 14. század végén és a 15. században Szent Pál Rómaiakhoz írt levelének 11:20 verséből kiindulva értelmezik újra szerzőjük és a tilalommal öve-

visszahelyezi konvencionális keretébe, és Pecockot mint a megismerés tabuít döntőgetőt bélyegzi meg.

Bourchier olvasatában a Pecock-per hangsúlyai eltolódnak, és a per egyes mozzanatai furcsán összemosódnak a vádbeszédként megírt levél új motívumaival. Az érsek csak a per két lényegi elemére, a könyvek átvizsgálására és elítélésére utal. Pecock nyilvánosan elítélt, majd visszavont téziseivel szemben, melyeket – mint korábban láttuk – valójában a szerző fennmaradt írásai sem támasztanak alá maradéktalanul, Bourchier egyetlen elmarasztaló megjegyzése az angol nyelven való írás. Pecock nem téziseivel, hanem szerzői mentalitásának alakításával válik eretnekké, s e tekintetben egy csoportba kerül a Bibliát fordító lollardokkal. Pecock bűne depolitizálódik abban az értelemben, hogy megítélése függetlenedik az őt elítélő eljárástól. Bourchier vádja nem a Pecockot elmarasztaló nyilvános eljárás vádpontjait idézi, hanem a per fennmaradt dokumentációjában elő nem forduló bűnök: Pecock túlzott gógjét és hiú kíváncsiságát. Erre válaszul az érsek egy egezetikai vita megidézésével emlékeztet arra, hogy eretnekséggel egyenrangú bűn az akadémia határainak feszegetése, s Pecock esetét mintegy hivatalosan is visszarendeli az Arundel-féle cenzúrapolitika felségterületére.

Bourchier állásfoglalása érezhetően új irányt szab a Pecock-vita jelentőségének. A per zavaróan ellentmondásos részletei helyett a római passzus körül forgó vita újabb felvonását nyitja meg, s mondanivalóját erősen az aktuális kultúrpolitikai erőtérbe helyezi. A „*noli altum sapere*” tilalmát az intellektuális keresésnek határt szabó, univerzális tabuként erősíti meg. Bourchier levele azonban nem utal arra, hogy a vitát az intézményes akadémiai tekintélyek síkjára is ki akarná terjeszteni, bár levelének célja és címzettjei szükségszerűen emlékeztethették arra, hogy Thomas Arundel óta az akadémiai világ nem maradhatott érintetlen az egyház és az állam kultúrpolitikai törekvéseitől.

A csak szórványosan dokumentált (vagy fennmaradt) eretnekperekéből és az eretneküldözés nyilvánvalóan lankadó hevéből következtethetünk arra, hogy Arundel politikájának alkalmazása messze nem volt következetes és szigorú a 15. század előrehaladtával. Bourchier retorikája, kényszeredettsége és erőtlen fellépése szintén azt az igényt támasztja, hogy egy halványulóban lévő egyházpolitikai stratégiát támasszon fel olyan egezetikai érveléssel álcázva, amit már a korabeli devóciós irodalom – természetéből fakadóan konzervatívabb hulláma – sem tekintett evidenciának.⁵⁶ Ugyanakkor Bourchier fent idézett levélrészlete nem *ad hoc* véleménynyilvánítás Pecock ügyében, hanem egy gondosan előkészített, átgondolt és hosszabb távra szóló stratégia egyik lenyomata. Ezt igazolja Bourchier ko-

zett tudás, valamint az intézményes tekintély és a tekintéllyel fel nem ruházott tanítások kapcsolatát. A Szent Pál-i gondolat újraértelmezésének kereteit vizsgáltam doktori disszertáciomban a következő művek alapján: Heinrich Suso *Horologium sapientiae* című misztikus írásának egy középanyol fordításában (Horstmann, Karl: *Orologium Sapientiae or The Seven Poyntes of Trewe Wisdom, aus MS Douce 114*. Anglia, vol. 10. (1888) 323–389.); a *Wisdom* címen ismert moralitásban (Riggio, Milla Cozart (ed.): *The Play of Wisdom: Its Texts and Contexts*. New York, 1998.); a kelet-angliai eredetű N-Town (korábban *Ludus Coventriae*) misztériumciklus Krisztus és a doktorok című epizódjában (Spector, Stephen (ed.): *The N-Town Play. Cotton Vespasian D. 8. I: Text. II: Commentary, Appendices and Glossary*. Oxford, 1991.), valamint a Pecock-polémiához kapcsolódó írásokban, melyeket a továbbiakban fogok elemezni. Karáth Tamás: „*Altum Sapere*”: *The Risks of the Authority and Responsibility of Knowledge in Late Medieval English „Extramural” Literary Texts*. (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, 2008). A disszertáció a Doktori Iskola honlapján is megtekinthető a következő címen: <http://doktori.btk.elte.hu/lit/karath/diss.pdf>.

⁵⁶ Lásd az 55. jegyzetet.

rábbi levele, melyet 1458. március 9-én címzett Thomas Bekyntonnak, Bath és Wells püspökének: „... hallomást szereztünk arról, hogy canterburyi egyházmegyénkben egyesek, mindkét nembeli alattvalóink és alárendeltjeink – feljebb bölcselkedvén annál, mint ahogy bölcselkedni kell – nemcsak chichesteri püspöktársunk angol népnyelven megírt műveinek könyveit, hanem e püspök más írásait is, sőt az egyházi tilalmak és a szent atyák rendelkezéseinek ellenére a Szentírásból latinról angolra fordított írásokat birtokolnak, s miután azok közül néhányat ítélőszékünk előtt bemutattak, s mi megvizsgáltuk, azokban az anyaszentegyház rendelkezésével és a katolikus hittel egybe nem hangzó és ellenkező tévedéseket és eretnkségeket találtunk, melyeket elítéltük, és az igazságosság erejénél fogva elrendeltük azok elégetését.”⁵⁷

Alig fél évvel Pecock nyilvános elítélése után az eleinte habozó érsek Szent Pál passzusának („*plus sapere quam oportet*”) felidézésével pecsételte meg Pecock ítéletét, s az eset emlékét a cenzúrázatlan szellemi alkotások – egyáltalán a tekintéllyel szembehelyezett bárminemű más tekintély – elleni fellépés igazolására használta fel. Bouchier vádja meglepően pontos „bibliai fordítása” azoknak a Pecockkal kapcsolatos legkorábbi aggodalmaknak, melyek a világi kormányzat berkeiben ütötték fel a fejüket, s amelyek valószínűleg az egyházi kormányzatot is megkésett, ám annál látványosabb büntetőlépésekre készítették. A Pecock-per egyes rekonstrukciói világi főurak és a királyi udvar politikai machinációinak tulajdonítják a Pecock-lavina elindítását.⁵⁸ Beaumont feltehetően 1457. június 24-én írt levelében éberségre inti VI. Henriket a királysága stabilitását fenyegető hitbéli széthúzással szemben, amely legalább akkora mótely, mint „Mahomet” hite. A lollardok második és harmadik nemzedékével foglalkozó számos tanulmány kiemeli, hogy a kor politikai nyelvében a „lollard” az „eretnek” vagy „hitbéli felforgató” szinonimája lett minden politikai szembenállással gyanúsítható vagy konkrét felforgató,⁵⁹ ahogy azt a vikomt logikája is tanúsítja. A veszély legfőbb forrását ő Pecockkal azonosítja, bizonyítás helyett pedig magáért beszél a retorika – a püspök a világi kormányzat útjában áll: „Mostanában egyre zajosabban terjed az a híresztelés, hogy új hittételeket koholnak, és azokat alattomosan – egyéni és eddig soha nem hallott módokon – az emberek fülébe akarják csepegtetni, miáltal a mi hitünk olyan végveszélybe, ha máris nem végromlásba került, mint – ahogy a hír járja – soha „Makamete” [Mohamed] óta. [...]

És azt is mondják, hogy ez a Pecock, Chichester püspöke hivalkodásával és hiú tudásvágyával [curiosite] igencsak felfuvalkodott elméjében, ezért jobb lesz annak mielőbb véget vetni, utánajárni és felséged hatalma és rendelkezése szerint az érsekekhez, prelátságokhoz és a doktorokhoz utalni kivizsgálásra. És ha a hír hitelt érdemlően bizonyítást nyerne, ítéljék el,

⁵⁷ „...*ad nostrum deduxit auditum quod sunt nonnulli nostre Cantuariensis prouincie vtriusque sexus subditi et subiecti plus sapere quam oportet, libros diuersorum operum habentes, non solum confratris nostri Reginaldi Cicestrensis Episcopi in vulgari Anglicos compositos verum eciam alios nonnullos per eundem confratrem nostrum et alios contra prohibiciones ecclesiasticas et sanctorum patrum decreta, e Latino in Anglicum ex sacra scriptura translatos; quorum certos coram nobis iudicialiter pro tribunali sedente exhibitos et diuersimodi examinantur, hereses, errores et contra determinacionem sancte matris Ecclesie male sonantes ac fidei orthodoxe contrariantes, continentes, dampnauimus et eosdem iusticia exigente decreuimus comburendum.*” [a szerző fordítása] A levelet idézi Scase: *Reginald Pecock*, 123–124.

⁵⁸ Scase: *Reginald Pecock*, 103–106.; Green: *Bishop Reginald Pecock*, 49.; Catto: *The King’s Government*, 202–203.

⁵⁹ Aston, Margaret: *Lollardy and Sedition 1381–1431. Past and Present*, vol. 17. (1960) 1–44. A cikket Aston egy későbbi tanulmánykötetében újra megjelentették: Aston, Margaret: *Lollards and Reformers: Images and Literacy in Late Medieval Religion*. London, 1984. 1–48.

és bűnhődjön felséged akaratából (aki mindenki véleménye szerint olyan, amilyennek egy világi fejedelemnek lennie kell, hogy a szükség idejében az egyház tőle remélhessen segítséget és támogatást).⁶⁰

A levél nemcsak arra figyelmezteti Henriket, hogy Pecock írásaiban teológiailag kétségbe vonható állítások szerepelnek, hanem egyenesen előrebocsátja a még csak tervben létező pert záró ítéletet. Beaumont szellemi elbizakodottsággal és öntelt kíváncsisággal – azaz a *vana curiositas* toposzával – vádolja Pecockot. A levél kimondott célja az, hogy a királytól olyan eljárás kereteinek megteremtését sürgesse, amelyben az intellektuális elbizakodottság elleni konvencionális panaszok megalapozott jogi vádakká fordíthatók át. Beaumont párhuzamos diskurzusok furcsa igényével lép fel levelében, amit Bouchier későbbi, egyházmegyeje plébánosainak írt levele be is teljesít. A megoldást önmagában mégsem az eretnek-kirakatper jogi síkra terelt játszmája vagy Bouchier egzegetikai színezetű újraértelmezése jelentette. A pert a világi és egyházi kormányzat képviselőinek egymást visszhangzó retorikája keretezi, mely Pecock bukásának szükségességét vagy (immár lezárt) tényét a püspök túlzott gőgjének és szellemi önteltségének tulajdonította. Míg azonban a pert szorgalmazó hang elszántan, de mégis bizonytalanul igyekszik igazolást nyerni retorikájához, a pert utólag értelmező Bouchier-visszhang saját bizonytalanságát megkésve azzal oszlatja el, hogy ugyanezt a retorikát Thomas Arundel retorikájának tudatos feltámasztásával köti össze.

Pecock perének visszhangjai a korabeli krónikákban: a „hivatalos verzió” utóélete

A Pecock elleni eljárás számottevő nyomot hagyott a korabeli vagy a nem sokkal később keletkezett elbeszélő forrásokban, melyek Thomas Gascoigne kivételével mind a per valamely látható mozzanatát helyezik előtérbe. Nem találkozunk olyan nyilvánvaló polemizálással, mint ahogy azt az eljárás hivatalos verziójának megszületésében végigkövethettük, ugyanakkor a per egyéni célokat vagy aspirációkat igazoló – Pecockkal akár személyesen is szembehelyezkedő – nyílt átértelmezését sem látjuk (mint Gascoigne esetében). A terjedelmében, részletességében, stílusában és hangvételében szélsőségesen eltérő krónikabejegyzések első megállapításra azt bizonyítják, hogy Pecock elítélése a korabeli nyilvánosság élénk figyelmét váltotta ki. Az esemény egyik legrövidebb méltatásával egy 15. századi londoni krónikában találkozunk, melyben az 1457. év bejegyzései közt egyebek mellett egy mondat szerepel Pecock könyveinek elégetéséről is: „Ebben az évben a franciák kifosztották Sandwich szigetét. És ugyanebben az évben szigorú őrizet alá vették Londont: a kapukat minden éjjel örök vigyázták, és a városi tanács két tagja is őrködött. Nem sokkal ezután a lordok és a király megegyeztek, és körmenetben vonultak a Szent Pál-székesegyházban. Ebben az évben tagadta meg tanait Pecock püspök, és könyveit elégették.”⁶¹

⁶⁰ Scase: *Reginald Pecock*, 121.

⁶¹ *Chronicle of London 1089–1483*, 139. [a szerző fordítása] Több korabeli londoni krónika is hasonló tömörséggel emlékezik meg Pecock nyilvános bűnbánatáról, melyeket a továbbiakban az egyes források bővülő részletességének sorrendjében idézek: „Ebben az évben [1457–1458] Pecock nyilvánosan visszavonta tanait a Szent Pál-keresztelnél.” *Six Town Chronicles*, 159. „In isto anno [1457–1458] xxvij die novembris [sic] episcopus cicestrensis nomine Pecok stetit ad crucem sancti pauli londonii coram omni populo et abiuravit ibidem manifeste certos articulos heresis et ibidem multi de suis libris fuerunt combusti.” *Six Town Chronicles*, 111. „Item [1457–1458] Pecock magiszter, Chichester püspöke december 3. napján, szombaton Lambeth-ben, visszavonta összes eretnek tézisének Canterbury, Winchester és Rochester püspökeinek jelenlétében; nyilvános bűnbánatot róttak

A *Londoni ferences krónika* (*London Grey Friars' Chronicle*), melyet a rend egyik utolsó „túlélője” jegyzett le a szerzetesrendek feloszlatása körüli pillanatokban, VIII. Henrik korában, Pecock nyilvános visszalépésének ferences szálaait emeli ki: „Ebben az évben [VI. Henrik uralkodásának 36. évében] november 27. napján, ami vasárnapra esett, Pecock, Chichester püspöke, akit több eretnek tézise miatt is megvádoltak, nyilvánosan kiállt a Szent Pál-kereszthez, és eskü alatt visszavonta azokat, s a prédikáció szokásos idejében a canterburyi érsek, a londoni, a durhami püspök és több más prelátnak jelenlétében tanait megtagadta. És ugyanott a prédikáció idejében sok általa írt eretnek könyvet – melyek sok pénzbe kerülhettek – ítélték el és égették el a saját szeme láttára. Idősebb William Goddard doktor, ferences provinciális emelte ellene az eretnokség vádját.”⁶²

E rövid krónikarészletek kevésbé lépnek fel azzal az igénnyel, hogy a kor egyik fontosnak ítélt eseményéről részletesen számoljanak be, hiszen ez sem az adott krónikák műfaji adottságából, sem a javarészt kulisszák mögött zajló eljárás jellegéből adódóan nem volt lehetséges. A rövid krónikák nem törekednek arra sem, hogy a pernek a nyilvánosság számára erősen megszürt látható felületéből a mélyben húzódó erővonalakra következtessenek. Pusztán annak tanúja, hogy Pecock eskü alatti visszakoizása 1457 végének egyik jelentős eseménye maradt a kollektív emlékezetben is.

A hosszabb elbeszélő forrásrészletek az előbbiekkal szemben olyan kísérleteket őriztek meg számunkra, melyekben nyilvánvalóan kívülálló szerzőik igyekeznek a per számukra rejtett részleteit kiegészíteni vagy megalkotni. E forrásanyagok nem történelmi hitelességük vagy a megtörtént események pontos részletessége révén válnak értékkessé számunkra, hanem az azokat átható koncepciók és értelmezési szándékok folytán, melyek egyrészt a hivatalos verzióval (és annak kialakítóival) való kapcsolatukra, másrészt pedig a hivatalos verzió által burkoltan sejtetett erővonalakra reflektálnak. Wendy Scase több ilyen hosszabb krónikarészlet eltéréseit elemezte annak a kéziratnak a fényében, amely a per dokumentumait tartalmazza.⁶³ A források tartalmának részletes összevetésétől eltekintek, hiszen elsődleges célom nem az, hogy a források hitelességének kérdését firtassam a per leírása kapcsán. Elsősorban arra keresem a választ, hogy a Pecock eretnokségéről és téziseinek nyilvános megtagadásáról szóló diskurzust hogyan alakította a Pecock-per hivatalos verziója és a kollektív emlékezet, még ha e beszámolók a kortársak által terjesztett feljegyzések alapján készültek is.

A John Benet krónikáját tartalmazó, kétes szerzőségű kézirat két verzióban is megőrizte Pecock téziseinek nyilvános megtagadását és vallomását. Az első az 1457. év eseményei közt szerepel, és öt eretnek tézist sorol fel, míg a második verzió csak négy eretnek tézist említ. E második változat – bár az elsővel megegyező kézírásban maradt fenn – a kézirat végén, egy javarészt későbbi kéz által írt történelmi feljegyzések közt található.⁶⁴ A két dokumentáció közti eltérésnek feltehetőleg Benet is tudatában lehetett, ám ez a legkevésbé sem zavarta Pecock vallomásának megítélésében: a püspök gondolataiban és tanításában tévelygett, mivel „az emberi értelmet fölébe helyezte az Ó- és Újszövetségnek, valamint az Anyaszentegyház tekintélyének és rendelkezésének”.⁶⁵

ki rá, melyre másnap reggel a Szent Pál-keresztnél került sor nagy közönség és sok ember szeme láttára; számos könyvét elégették.” *Six Town Chronicles*, 145. [a szerző fordítása]

⁶² *Chronicle of the Grey Friars of London*, 20. [a szerző fordítása]

⁶³ Scase: *Reginald Pecock*, 103., 106–109.

⁶⁴ Lásd a 92–93. oldalt.

⁶⁵ *John Benet's Chronicle*, 219. [a szerző fordítása]

A kánonjog által előírt eskü szövegének szigora, önkritikája és elmarasztaló hangütése alapvetően meghatározza a Pecock peréről beszámoló hosszabb krónikák hangvételét. Mivel e források mind a pert lezáró aktust tekintik az eljárás csúcspontjának, Pecock bukása mindegyikben ugyanabból a nézőpontból jelenik meg. A Pecockkal szemben emelt vagy felmerülő egyedi vádak helyett (melyek Pecock perét mindenképpen megkülönböztetik a kor számos más eretnekperétől) azt a tényt hangsúlyozzák, hogy Pecock is eretnek volt. A hosszabb elbeszélő forrásokban Pecock hétköznapi lollarddá alakul át, akinek gondolatai, tanításai és talán még megjelenése is alkalmas arra, hogy ébren tartsa a lollardok szektájával kapcsolatban kialakult korabeli elképzeléseket és sztereotípiákat.⁶⁶ John Benet krónikájában Pecock perének leírása szinte észrevétlenül egybefolyik egy essexi eretnek nyilvános bűnbánatáról beszámoló epizóddal. Pecock vallomása után a szerző mindenféle átvezetés nélkül fordul a „rákövetkező vasárnap” eseményeihez, melynek főszereplőjéről lassan kiderül, hogy már nem azonos Pecockkal. A két eretnekper egymás mellé helyezésével azonban sokkal inkább a hasonlóságokat felnagyító áthallások, mintsem az egyediségeket hangsúlyozó eltérések dominálnak.⁶⁷

Pecock „lollard metamorfózisát” szolgálják a satirikus elemek és gúnyversek is. Az úgynevezett *Angol krónika* és Whethamstede *Registruma* gúnyversekkel figurázza ki Pecock igyekezetét, hogy az értelmet akarta a hit fölé helyezni. E több-kevesebb fűzfapoétai ihletettséggel költött – olykor-olykor jambusokban, latin verseknél hexameterekben is lüktető – versikékkal számos korabeli krónikás köszörülte nyelvét a démonizálás minden eszközt elbíró lollardokon.⁶⁸ Az *Angol krónika* szerzője Pecock nyilvános vallomását egy satirikus verssel kommentálja, mely kárörömmel beszél a hit és ráció természetes hierarchiáját megbolygatók kudarcáról.⁶⁹

Whethamstede *Registruma* sem fukarkodik epés megjegyzésekkel. A szerző itt is próza és vers ötvözésével építi fel pazar allegóriáját, melyben Pecock végül kiöklendezni kényszerült a hitetlenség mérgezett italát.⁷⁰ A satíra Pecock (angolul „páva”) nevét sem kíméli; Whethamstede a keresztelés torz rítusát játssza végig Pecockkal. A leleplezett páva már csak egy tollaitól megfosztott bagoly („bubo”), aki rekedt hangon próbálja elbűvölni hallgatóit, de porhintését kíméletlenül leplezi a nem kevés indulattal fűtött támadás, mely a 13. század elején írt *Bagoly és csalogány* (*The Owl and the Nightingale*) marakodását idézi vissza egy 15. századi püspök kegyvesztettsége láttán. Az irodalmi előzménnyel szemben azonban itt a vita explicit konklúzióval ér véget, ami az arany középút biztonságát javasolja

⁶⁶ A lollardok szektás megítélésének kialakulásában különösen fontos szerepet játszottak a külső megjelenésükkel, viseletükkel kapcsolatos korabeli sztereotípiák. Lásd: Hudson, Anne: *The Pre-mature Reformation: Wycliffite Texts and Lollard History*. Oxford, 1988. 144–148.

⁶⁷ *John Benet's Chronicle*, 220–221.

⁶⁸ A már idézett *Londoni krónika* így kommentálja az 1401-ben kihirdetett *De haeretico comburendo* statútum első áldozatának nyilvános megégetését: „*Hereticus credat ve' perustus ab orbe recedat / Ne fidos ledat satel hunc baratro sibi perdat.*” *A Chronicle of London, 1089–1483*, 92.

⁶⁹ „*Wythe wonder the that reson nat telle can, / Howe a mayde ys a moder, and God ys manne, / Fle reasoune, and folow the woundre, / For beleue hathe the maystry and reasone ys vnder.*” („Csak csodáld, mit elméd elfogadni nem mer: / Hogy a szív fiút szült, Isten pedig ember. / Ítéleted megcsal, járj a hit nyomában, / Mert a hit parancsol, s elméd a szolgálja. – a szerző fordítása) *An English Chronicle*, 77.

⁷⁰ „*Sic etiam intoxicator ille impiissimus, qui perfidiae venenum imbiberat, ut ipsum, imbitum, effunderet iterum, ac populum simplicem in fide infective informaret, expuit ipsum modo, taliterque evomuit, quod 'Dum Sol dat radium, Mars gerit aut gladium,' ipsum rebibere, seu reglutire, nullatenus ausus erit.*” *Registrum Whethamstede*, 288.

a szélsőséges magasságokban és mélységekben való kalandozásokkal szemben. Pecock a *hybris*éért lakoló ember furcsa paródiája lett. Akár a mélyben, akár a magasban feszegette a határokat Pecock (bár a latinban egyre megy: „*noli altum sapere*”), Whethasmtede biztosságos toposzokkal és hosszú múltra visszatekintő irodalmi konvencióval helyettesíti a Pecock-per igazi tétjéről való elgondolkodás időszerűségét:

Tollaitól megfosztván, ékét vesztí a páva,
 Szótlan szárnya szegett, csak károgva hebeg.
 Hírnév és becsület kísérték egykor a szárnyast,
 Páva maradt a neve, baglyot rejt veleje.
 Kénytelen elbúcsúzni nevétől, s tiszte is elszáll,
 Hogyha hitében inog, s Istene ellen fordul.
 Ily csúfos vég nem vár arra, ki ezt olvassa,
 Túl mélyen ne kutass, nagy magasokra se hágj!⁷¹

Pecock lollard színekkel való átfestésének egy másik közkeletű eszköze volt, hogy a chichesteri püspök elleni vádakát összemosták a lollardok gyakori „tévelygéseivel”. Korábban megállapítottam, hogy Pecock pere abban mindenképp egyedi volt a korszakban, hogy a püspök mindvégig tudatosan elhatárolta magát attól a gondolat- vagy hitrendszerrel, melyet a korabeli ortodoxia intézményes képviselői egyszerűen „eretnecségként” vagy „lollard tévelygésként” címkéztek. Bár az eltérő változatokban fennmaradt vádak néhány elemét wyclifi hatásokra is vissza lehetne vezetni, Pecock konklúziói a lollard szemléletet feltételező, de teljesen egyéni logikai rendszerből kinövő gondolatok voltak. Ennek ellenére a legtöbb forrás felnagyítja a per azon részleteit, melyek a Pecock és a lollardok közti gondolati rokonságra utalhatnak. A kortárs szerzők Pecock elmarasztalását két gyakran visszatérő érveléssel igazolják: az arundeli cenzúra szemében gyanúsnak minősülő népnyelven írt és cenzúrázatlan írásokat terjesztett a laikusok körében. John Benet krónikája első helyen említi, hogy Pecock angolul írt, s csak másodsorban, hogy a Miatyánk és a Hiszekegy egyéni változatát alkotta meg.⁷² Az *Angol krónika* Pecocknak saját Biblia-fordítását rója fel: „Reynold Pocockot [sic], Chichester püspökét, a teológia doktorát, aki hosszú időn át fáradozott, hogy a Szentírást angol nyelvre fordítsa le [...], bizonyos hittételekben eretnecséggel vádolták.”⁷³ Whethasmtede *Registruma* némileg habozni látszik, hogy Pecock melyik hibáját tekintse súlyosabbnak – az anyanyelven való írás tényét vagy az apostoli hitvallás önkényes

⁷¹ „*Sic deplumatus pavo fuit, et spoliatus, / Sique sibi siluit, vox quia rauca fuit. / Sic dudum volucris, quae nomen habebat honoris, / Bubo, non pavo, dicitur esse modo. / Nomine privari vult, atque gradu spoliari, / Qui violat fidei dogmata, sive Dei. / Ne sic priveris, haec qui legis, aut spolieris, / Nec basse tendas, nec nimis alta petas.*” [a szerző fordítása] *Registrum Whethasmtede*, 288.

⁷² *John Benet's Chronicle*, 219. Az eretnekperben Pecocknak tulajdonított tézisek többsége valóban a keresztény hitvallás egyes téziseinek felülbírálatát vetik Pecock szemére, de nincs tudomásunk a Miatyánk hasonló szellemben megfogant egyéni átíratáról vagy kritikájáról.

⁷³ *An English Chronicle*, 75. Pecock Biblia-idézeteinek elemzéséből ugyanarra a következtetésre jutott Babington és Wager. Biblia-passzusai jórészt a második Wyclif-Biblia szövegét követik, kivéve, amikor Pecock nyilvánvalóan emlékezetből idéz – különösen a *Repressor* első szakaszában. Wager szerint Pecock Biblia-parafrazisai *Repressor* című kései művében nem mutatnak feltűnő következetességet a forráskövetésben, ugyanakkor a mű vége felé haladva egyre pontosabbak, illetve szövegűek lesznek. Wager, Charles H. A.: *Pecock's „Repressor” and the Wyclif Bible*. *Modern Language Notes*, vol. 9. (1894) 97.

átírását: „ama bizonyos üdvösséges imán kívül, melyet minden tanítók legbölcsebb tanítója, tudniillik Jézus Krisztus saját nyelvével költött, még három másikat tett közzé a saját anyanyelvén, és azokat szóban is terjesztette; ráadásul az Egyház három hitvallásához hozzatette a maga negyedik, népnyelvi változatát.”⁷⁴

Pecock nemcsak egyes téziseiben válik eretnekké az elbeszélő forrásokban, hanem az ellene emelt eretnekségvád egész lényére, hitvallására, sőt természetére rávetődik. Ugyanakkor egyetlen krónika sem mutat különösebb érdeklődést Pecock téziseinek gyökerei vagy alakulása iránt. A püspök nyilvános elítélése és visszakozása egyetlen statikus mozzanatként jelenik meg. A nem mindennapi esemény függetlenedik Pecock korábbi jelentéktelenebb, de megütközéssel kísért megnyilvánulásától, mely a krónikák hallgatása ellenére kétségkívül kapcsolatba hozható azzal, hogy ő lett e furcsa eretnekper főszereplője. Thomas Gascoigne *Liber veritatum* című enciklopédiájából és néhány korabeli dokumentumból kiderül – ahogy már említettük –, hogy Pecock 1447-re (mások szerint 1449-re) tehető londoni prédikációja ugyancsak irritálta az egyházi köröket.⁷⁵ A források továbbá a „hivatalos verzió” azt a nehezen leplezhető formai következetlenségét sem segítenek áthidalni, hogy Pecock eretnek tézisei egy-két kivételtől eltekintve gyakorlatilag nem is lelhetőek fennmaradt műveiben. A kollektív hallgatást erősítik meg a korabeli elbeszélő források is: Pecock egyetlen könyvére, írására, de még csak egy címre sem hivatkoznak. Egyetlen utalást sem találunk arra, hogy milyen összefüggésben írta le Pecock az ellene szegezett téziseket.

A korabeli vagy korban közeli elbeszélő források sokszínűségük ellenére a hivatalos verzió diskurzusának elemeit használják fel. A perből parabola lesz, melynek központi eleme annak az embernek a bukása, aki az isteni tabukat akarta kifürkészni. Két forrás – Whethamstede *Registruma* és az *Angol krónika* – nyíltan is a „hivatalos verzió” érvelését felhasználva alakítja saját beszámolóját. Whethamstede a Róm. 12:3 evokációjával nagyítja fel Pecock romlottságát, s retorikailag ezzel készíti elő a püspök szánalmas bukását: „És így ez a bukott pásztor, aki minél többet okoskodott, annál okatlanabb lett, és akinek elméje minél higgadtabbnak látszott, annál inkább tévelygett, végül belátta, hogy megtévedt, megtörve kijózanodott, alázatosan magába szállt, és még alázatosabban megvallotta, hogy eltévelyedett, de kijózanodva már világosan megmutatta bölcselése, meddig kellett volna bölcselkednie.”⁷⁶

A *Registrum* egy korábbi passzusában Whethamstede a Római levél másik kulcsfontosságú versét idézi (Róm. 11:20), amikor a Pecockéhoz hasonló eretnekségek természetéről

⁷⁴ „[...] ultra orationem illam salvificam, quam Doctor doctorum doctissimus, Dominus, videlicet, Ihesus Christus, proprio suo ore composuit, ederet in suo vulgari nedum alias tres, et populo dicendum pro palaret, quinimmo ulterius, ad tria Symbola Ecclesiae [...] superadderet in vulgari etiam suo quartum”. *Registrum Whethamstede*, 280.

⁷⁵ Thomas Gascoigne álláspontjának különlegessége éppen abban rejlik, hogy Pecock sorozatos bal lépéseinek nyitányát e londoni prédikációra vezeti vissza. A prédikációt követő érseki kihallgatás dokumentumait a MS Oxford, Bodleian Library, Bodley 117 őrzi.

⁷⁶ „Sicque pastor ille perditissimus, qui in quanto plus sibi sapuit, in tanto plus desipuit, quantumque in se sanioris opinionis videbatur sibi fuisse, tantum magis insaniit, insaniorisque opinionis convincebatur extitisse, humiliter modo de se sentit, humiliter in se sapit, humiliterque, immo humillime, fatetur se errasse, ac quod apud se sapuit amplius quam oportuit ipsum sapuisse.” [a szerző fordítása; az általam kiemelt részlet a Róm 12:3 versére építi szójátékát] *Registrum Whethamstede*, 287–288.

elmélikedik.⁷⁷ Az *Angol krónika* a Róm. 11:20 evokációjára történő hivatkozást az „*altum sapere*” kifejezés körülírásával – mintegy glosszájával – helyettesíti: „Reynold Pocockot [sic – K. T.], Chichester püspökét, a teológia doktorát [...], aki túllépte a teológia és a keresztény hit határait, bizonyos hittételekben eretnokséggel vádolták meg”.⁷⁸ A VI. Henrik uralkodásának végén írt, befolyásos monasztikus körökkel kapcsolatba hozható két legrészletesebb elbeszélő forrás egybehangzóan a püspök bukásának „hivatalos verzióját” örökítette meg. A Római levélről (és annak a korabeli autoritás koncepcióját érintő verseiről) folyó egzegetikai vita láthatóan olyan, az intellektuális vagy vallásos heterodoxiáról folyó diskurzusokra húzott kényszerzubbonyt, melyek megvitatása nem nyert hivatalos engedélyt a tekintély határait meghúzó egyházi vagy világi intézmények képviselőitől.

Egy akadémiai ellen-narratíva: Thomas Gascoigne

Első ránézésre Gascoigne a „hivatalos verzióhoz” híuen interpretálja a Pecock-pert. Írásának hangvételét meghatározzák a Whethamstede *Registrum*ának stílusát idéző szatirikus vers- és prózakommentárok és kiszólások. Pecock önteltségének kifigurázása sem marad el a korabeli krónikák eszköztárából: „Bolond pedig az az ember, aki a napot akarja nyilaival elsötétíteni; nem kevésbé volt bolond Pecock, aki saját szavait köpte Szent Jeromos, Ambrosius és a többi egyházatyá ellen, mivel az írásaikra kilőtt nyilak a támadó fejére estek vissza, amikor – Isten igaz ítéletére – megtagadta saját tévedéseit, eretnek nézeteit és könyveit, és azokat maga is a lángok közé kívánta.”⁷⁹ De Gascoigne elbeszélésében a szellemi felfuvalkodottságot erkölcsi alapon bíráló vád mellett ugyanakkora – ha nem nagyobb – jelentőséget nyert Pecock intellektuális megsemmisítése. Gascoigne beszámolója egyedülálló a tekintetben, hogy a „hivatalos verzió” végkicsengésével megegyező vádiratát arra az évrre építi fel, hogy Pecock bukását az akadémiai élet szabályaival való visszaélése idézte elő, azaz hogy a chichesteri püspök semmibe vette az akadémiai intézményrendszer tekintélyelvű berendezkedését.

Pecock perének története – ahogy arra már utaltunk – több, egymást is ismétlő szócikkből áll össze Gascoigne enciklopédiájában. Az utolsó s egyben leghosszabb rész összegzi a prédikációs botrány következményeit, és végigköveti a Pecock elleni eljárást a könyvek átvizsgálásától azok nyilvános elégetéséig. Az önmagában is teljes – bár nem minden részletet említő – beszámoló mindent annak a ténynek rendel alá, hogy Pecock a tilalmak ellenére átlépte az Egyház és az egyházatyák által megszabott határokat. Pecock meghallgatása Gascoigne verziójában a királyi tanácsban zajlik, a chichesteri püspök ellen emelt legfőbb vád pedig az volt, hogy „bonyolult témákat” angolul fejtegetett.⁸⁰ Ugyanez a motívum visz-

⁷⁷ „In tantum etenim in suo sensu de sua scientia superbierat, taliterque se supra se in altum elevabat” *Registrum Whethamstede*, 280.

⁷⁸ *An English Chronicle*, 75.

⁷⁹ „Fatuus est enim homo qui sagittat ut destruat solem; sic fatuus fuit iste Pecok qui verba evomebat contra sanctos jeronimum, Ambrosium, et alios plures sanctos patres, et eorum scripta, nam sagittae suae contra scripta eorum emissae ceciderunt super caput ipsius sagittantis, quando justo Dei iudicio errores suos, et haereses, et libros suos proprios abjuravit, et ipsos comburi optavit.” *Loci e Libro veritatum*, 217.

⁸⁰ „[M]ultum infesti erant ei propter diversas causas; una fuit, quia scripsit tales profundas materias in Anglicis, quae magis aptae erant laedere legentes et audientes quam illis proficere.” *Loci e Libro veritatum*, 213.

szatér a Pecock tételeinek nyilvános cáfolatakor felolvasott vádak közt is.⁸¹ A latin „*altum*” szó kétértelműségét (magas és mély) Gascoigne az utóbbi jelzővel oldja fel. Bár az egzegetikai vitában a tabuk hagyományosan a felfelé irányuló kereséssel kapcsolódtak össze, Gascoigne ugyanilyen veszélyt tulajdonít a tanulmányokban és kutatásban való elmélyülésnek, melynek kimenetele ellentmond a hivatalos kánonnak. Az irányok megfordítása azonban még markánsabban kijelöli e kánon egyik képviselőjének „vertikális” félelmét és azon igyekezetét, hogy a Szent Pál-i figyelmeztetést ő is az intellektuális keresést tiltó tabuként értelmezze. A *Liber veritatum* további részleteinek bővebb elemzése azonban arra is rávilágít, hogy Gascoigne e tabuhoz nemcsak elvi megfontolásból ragaszkodott, hanem saját személyes céljaira, akadémiai tekintélyének megerősítésére és Pecockkal szembeni érvényesítésére is felhasználta a régről ismert toposzokat. Gascoigne számára életbevágóan fontos volt, hogy fenntartsa a „hivatalos verzió” retorikáját (még ha más érvelést is talált ahhoz). Ha Pecock teológiai doktori fokozata pusztán arra szerzett belépőt a püspöknek az akadémia világába, hogy annak rendszerét kétségbe vonja, milyen alapon vitathatta – vagy tagadhatta meg – Gascoigne e jogot Pecocktól, az intézményrendszerben társult kollégájától?

Wendy Scase nem tulajdonít különösebb jelentőséget Pecock és legfontosabb kortárs kritikusa, Gascoigne közti ismeretség lehetőségének. Valószínűbbnek tartja, hogy az életútbeli párhuzamok ellenére személyesen soha sem találkoztak, mivel erre nincs semmiféle „perdöntő” bizonyíték.

Bár Pecock valóban a londoni prédikációs botrányval lép be Gascoigne narratívájába, nem kevésbé feltűnő, hogy a kritikus mekkora jelentőséget tulajdonít Pecock méltatlan körülmények közt megszerzett doktori fokozatának. Gascoigne „szerkesztett” verziójában ez az epizód megy át a legszembeűnőbb átalakuláson. Nyilvánvaló, hogy Gascoigne-t személyesen is foglalkoztatta Pecock akadémiai előmenetele. Hogy a féltékenység katalizátora valójában egy ismerős vagy egy ismeretlen, de Gascoigne pályáját időről-időre megkísértő és keresztező sorstárs volt-e, szinte mellékes annak tükrében, hogy a két „tudós” pályája bizonyos szálakon mégiscsak összefonódott. Gascoigne és Pecock előmenetelének összevetése számos érdekes megállapításra ad lehetőséget: bár Gascoigne – ahogy Wendy Scase érvel –, egy „nemzedékkel fiatalabb” volt, Pecockot „behozva” hódította meg az egyetemi pálya mérföldköveinek számító stációkat. Gascoigne valószínűleg akkor kezdte oxfordi tanulmányait, amikor Pecock megszerezte a szabad művészetek magiszteri fokozatát 1416-ban. Első teológiai fokozatuk megszerzésének idejére Pecock Gascoigne-nal szembeni előnye teljesen eltűnt (Gascoigne 1423-ban, Pecock pedig egy évre rá lett a teológia *bacclaureusa*). Egy bő évtizeddel később (1434) Gascoigne-t a teológia doktorává avatják, míg Pecock ugyanezt a fokozatot csak 1444-ben szerzi meg. A fennmaradt archívumok alapján Gascoigne 1436-ban, illetve később még két alkalommal 1442–1443-ban és 1445-ben volt az Oxfordi Egyetem kancellárja.⁸²

⁸¹ „*Scripsit altas materias, i.e. profundas, in Anglicis, quae potius abducerent laicos a bono quam ex vero simili plures ducerent ad bonum.*” *Loci e Libro veritatum*, 214.

⁸² *Loci e Libro veritatum*, XBIII–XIX.; Scase: *Reginald Pecock*, 78–79. Pronger későbbi időpontot (ca. 1420) feltételez Gascoigne egyetemi tanulmányainak kezdetére. Pronger, Winifred: *Thomas Gascoigne. Part 1*. *The English Historical Review*, vol. 53. (1938) 611. Emden regisztruma 1429-re teszi Gascoigne első említését Oxfordban. Ebben az évben az Exeter College-ban bérelt szobát, majd ugyanebben az évben átköltözött az Orielle, ahol 1449. február 8-ig maradt állandó rezidens. Ekkor „*pro diversis donis que ex largiflua bonitate sue caritatis nostro collegio antedicto contulit*” szobájának térítés nélküli használatával jutalmazták. Emden, A. B.: *A Biographical Register of the University of Oxford to A.D. 1500*. Vol. 2. Oxford, 1957. 746.

Gascoigne többször is visszatér Pecock doktori fokozatszerzésének körülményeihez, de a legbővebb beszámoló a Pecock-narratívát kiadó szócikkek utolsó részében szerepel. Amikor az epizód Pecock könyveinek megégetéséhez ér, a beszámolót hirtelen keserű nekrológ hatású szöveg szakítja félbe: „S akkor abban a temetőben, Szent Pál apostol keresztjénél saját [Pecock] szemé láttára elégették ennek a Reginald Pecock magiszternek a könyveit, aki Walesből származott, most Chichester püspöke volt, előtte a walesi St Asaph püspökésébe ült, egykor az oxfordi Oriell kollégium tagja, s szintén Oxfordban a teológia doktora lett, de tanulmányi előmenetele sem fokozata megszerzése előtt, sem azután nem történt pro forma, s fokozatát csakis az oxfordi oktató magiszterek különleges engedélyének, jobban szólva érdemtelen kegyének és a rosszra való rábólintásának köszönheti – amint arról én, Thomas Gascoigne részletesen értesültem. Amikor Pecockot Willelmus, Suffolkercege és Walter Hart, Norwich püspökének közbenjárására a chichesteri püspökségbe helyezték át, s Pecock egy ciszterci szerzetes vezetése alatt elkezdte teológiai stúdiumait, akkor én, az imént említett Gascoigne (aki a yorki egyháztartományban születtem) oxfordi kancellár voltam az 1445. év folyamán, s amikor a fent nevezett évben, hónapban és napon Pecock könyveit elégették Londonban, ez a Pecock püspök maga is jelen volt az égetésnél, s a püspökök lábainál ült.”⁸³ Pecock könyveinek megégetése a szerző bukásának és (kissé megalólegzett halálának) allegóriája lesz. A Szent Pál-kereszt nem azáltal nyer jelentőséget, hogy ez volt Pecock korábbi prédikációs botrányának helyszíne, hanem hogy temető is egyben. Ebben a szánalomtól és együttérzéstől mentes megemlékezésben Gascoigne még utójjára elmarasztalja Pecockot méltatlan doktori eljárásáért. Az utolsó visszatekintésből kirajzolódó vádak szerint Pecock soha nem folytatott akadémiai tevékenységet („*in scolis pro forma sua*”), éppen ezért fokozata sem szakmai érdemeit ismerte el. Végezetül Gascoigne utal Pecock pártfogóira, Suffolkercegére és Norwich püspökére, s ezzel olyan politikai színezetű manóvert sejtet a háttérben, ami az egyetemi tanácsot annak idején kényszerű döntés meghozatalára kötelezhette.

Gascoigne mindkét „gyanúsítást” előkészíti az enciklopédiából kirajzolódó narratíva korábbi szócikkeiben. A Pecock eretnekségét tárgyaló, jóval korábbi részletben a patrónusok motívumát más összefüggésben építi be a Pecock-életrajzba: St. Asaph püspökét két ismeretlen személy közbenjárására helyezték át Chichesterbe.⁸⁴ Ugyanez a részlet Pecock kétes akadémiai háttérét is szóvá teszi: „[Pecock] kiemelt kegy által lett doktor Oxfordban. Ugyan-

⁸³ „[C]ombusti fuerunt tunc ante eum ad crucem Sancti Pauli apostoli, in illo cimiterio, libri ejusdem magistri Reginaldi Pecok, Wallici origine, et tunc episcopi Cisticensis, qui antea fuit episcopus Assavensis in Vallia, et quondam fuit socius collegii de Oriell in Oxonia, et doctor fuit Oxoniensis in Theologia, et nec ante gradum illum nec post gradum illum fecit aliquem actum in scolis pro forma sua, sed recepit illum gradum per dispensacionem, i.e. per dissipacionem seu licenciam ad malum per regentes in Oxonia, ut ego Thomas Gascoigne novi, quando ipse Pecok, provisus tunc in episcopum Cisticensem per media Willelmi ducis Suthfolciae et Walteri Hart episcopi Norwycensis, incepit in Theologia sub quondam monacho Cisterciensis ordinis, quando ego, praedictus Gascoigne, Eboracensis diocesis natus, fui cancellarius Oxoniae circa annum Dni 1445, et quando libri praedicti Pecok fuerunt combusti Londonii, anno, die et loco praedictis, ipse episcopus Pecok fuit praesens in loco combustionis eorundem, sedens ad pedes episcoporum.” *Loci e Libro veritatum*, 215.

⁸⁴ „Reginaldus Pecok, Wallicus origine, et episcopus Assavensis in Wallia, postea Cisticensis episcopus, qui per [H]enricum sextum, regem tunc juvenem, instancia duorum virorum factus est ibidem episcopus.” *Loci e Libro veritatum*, 26. Gascoigne egy későbbi utalásban csak William de la Pole-t említi, aki Pecock útját egyengette a püspöki székre: „Anno Dni 1449 praedicavit Reginaldus Pecok episcopus Assavensis, et postea, per media Willelmi Pule ducis Suthfolciae, episcopus Cisticensis...” *Loci e Libro veritatum*, 41.

is soha ezt megelőzően nem válaszolt egyetlen doktornak sem az előírások szerint, ami feltétele lett volna kinevezésének, és teológiai tanulmányai során sem teljesített egyetlen feladatot sem Oxfordban. Hogy azóta abszolválta volna ezeket, nem tudjuk. Mindenesetre oxfordi stúdiumainak kezdetétől a mai napig egyetlen akadémiai előfeltételt sem teljesített: nem adott elő, nem prédikált, nem vett részt és nem kérdezt és határozott disputákban.”⁸⁵

Pecock (Gascoigne által biztosan nem ismert) akadémiai teljesítményével kapcsolatos kételyeknek nyoma sincs a Pecock-nekrológban: a kritikus itt már tényként kezeli a bukott püspök alkalmatlanságát. Először is azt állítja, hogy Pecock kivonta magát az akadémiai világ által kötelezően előírt penzumok elvégzése alól, ebből következően nem is lehet képes arra, hogy megfelelő érvekkel igazolja akadémiai státuszát. Ugyanakkor Gascoigne azt is megfogalmazza, hogy Pecock státuszához való ragaszkodását nem támasztja alá pályája, s ezért az írásai által felvetett problémák az akadémiai világ határain kívülre tartoznak.

Gascoigne látványos erőfeszítéssel készíti elő Pecock akadémiai száműzetését. Pecock sohasem kötődött hivatalosan az akadémiai világ egyetlen intézményes képviselőjéhez sem, s ez elég is volt Gascoigne-nak ahhoz, hogy Pecockot ő maga is leírja anélkül, hogy a püspök téziseit tartalmilag tárgyalnia kellett volna. Gascoigne első formai érve azon nyugodott, hogy Pecock prédikációját nem lehet az egyetemi mértékkel megítélni, mivel az a pasztoráció területéhez tartozik (így a problémát az intézményes egyházi tekintélyekhez utalta át). Másodszor Pecock írásait az akadémiai világ falain kívülre delegálta azzal, hogy szerzőjük nem ismeri el az akadémiai gondolkodás kereteit megszabó szabályokat. Pecock eretnekségének második érve közvetlenül összekapcsolódik a püspök (Gascoigne szerint 1449-ben elmondott) botrányos londoni prédikációjával. A források közül egyedül Gascoigne vonja a két eseményt ok-okozati összefüggésbe. Pecock püspöki pasztorációról vallott eltérő álláspontja egyben az akadémiai intézményrendszer heves kritikáját váltja ki: „nem tartják tiszteletben a szent [egyház]atyák által meghúzott határokat, hanem a szentek bizonyosságát átlépve, a természetfilozófiát tévesen alkalmazzák saját szándékaik igazolására”.⁸⁶ Végül Pecock angol nyelvű írásainak elemzése újabb alkalmat ad Gascoigne-nak, hogy a püspök doktorrá avatásának gyanús körülményeit állítsa előtérbe: „Ez a Reginald, aki a formális előfeltételeket mellőzve teológiai tanulmányokat kezdett Oxfordban, s doktorrá avatták, soha nem adott elő az egyetemen a fokozat megszerzése után, és semmiféle akadémiai tevékenységet nem folytatott, hanem az elmúlt húsz évben több angol nyelvű könyvet állított össze és írt.”⁸⁷ Az angolul megírt könyveket nyilvánvalóan nem tekinti nagy szakmai fegyverténynek. Pecock népnyelvi műveinek tartalmát ugyanakkor csak szóbeszéd alapján ítéli meg, kritikája bevallása szerint hallomásból származó véleményekre épül. Bármily követ-

⁸⁵ „[Pecock] doctor fuit in Oxonia per gratiam [absolutam]. Nunquam enim respondit alicui doctori pro forma sua, ut esset doctor, nec aliquem actum in scolis fecit in Oxonia, postquam incepit in theologia. An postea faciet nescitur a nobis. Per omnes annos a die inceptionis suae in Oxonia usque ad diem praesentis scripturae nullum actum fecit scolasticum, nec legendo, nec praedicando, nec disputando, nec determinando.” *Loci e Libro veritatum*, 26. Rogers az „absurdam” szót tévesen „absolutam”-nak olvassa.

⁸⁶ „non humiliter se retinent infra terminos sanctorum patrum, sed transferunt se ipsos ultra sanctorum testimonia, et philosophiam naturalem false applicant ad suum intentum.” *Loci e Libro veritatum*, 28.

⁸⁷ „[I]ste Reginaldus, qui absque forma aliqua debita in Oxonia ad incipiendum in sacra theologia factus est doctor, ibidem per gratiam non rexit post doctoratum nec aliquem actum scolasticum ibidem fecit post doctoratum, sed plures libros Anglicanos per viginti annos edidit et scripsit.” *Loci e Libro veritatum*, 30.

kezetesen igyekszik is magát eltávolítani Pecocktól, végül mégiscsak véleményét nyilvánít *Book of Faith* című könyvének akadémiai szellemű vitájában.

Gascoigne narratívájában Pecock e kései művének bírálata vezeti be a püspök meghallgatásának és nyilvános elítélésének körülményeiről szóló leghosszabb epizódot, melybe jelképesen az akadémiai világ is belegabalyodott. Pecock *Book of Faith* című dialógusa egy ponton megkérdőjelezi Nagy Szent Gergely, illetve közvetve az Egyház és az akadémiai intézményrendszer végső tekintélyét, ami magyarázatot is ad arra, hogy a doktorok népes táborára miért kapcsolódott a perbe.⁸⁸ A „tekintély” e kézzel fogható manifesztációja láttán Pecock és álláspontja nyomban összeroppant. Pecock kísérleteit Gascoigne a szellemi egyenjogúsítás elkeseredett küzdelmeként értékeli, mely szerinte szármalmas kudarcot vallott. Pecock vereségéhez Gascoigne azonban nem egyedül asszisztál, hanem mindazon tekintély „megidézésével”, akik a megismerés és tudás állandónak tekintett határait voltak hivatottak kijelölni. Ettől a ponttól kezdve Gascoigne vádló hangja ironikusra vált. Elbeszélésének hátralévő epizódjaiban Pecockot már csak hívős leereszkedéssel emlegeti. Pecock minden igyekezetét arra a megállapításra redukálja, hogy a püspök a rációt akarta a hit fölé emelni; válaszként Gascoigne az általa értelmezett doktori alkotómunka definícióját állítja szembe: „A doktori munka lényege ebben áll: minél pontosabban feltárni más doktorok szavainak értelmét, azaz jelentését és szerzőik szándékát, azokat a lehetőség szerint nyíltan megcáfolni, vagy bizonyítani, hogy azok a kijelentések, melyek által a katolikus egyház megerősíti, tanítja, prédikálja és nagy tisztelettel övezi az életszentséget és a hitvallást, hamisak lennének.”⁸⁹ Gascoigne ironizáló hajlamát tovább erősíti Pecock-narratívájának az az epizódja, miszerint Pecock ragaszkodott ahhoz, hogy ügyét és az ellene szegezett vádakot vele intellektuálisan egyenrangú (tehát az akadémiai intézményrendszert képviselő) felek vizsgálják ki, mivel püspöktársai szellemi felkészültségét nem ismerte el. Gascoigne forrásrészleteinek tükrében ez a mozzanat is a chichesteri püspök fatális státuszbeli tévelygéseit igazolja.⁹⁰

⁸⁸ „[D]iversi doctores Theologiae Oxonienses et Cantabrigienses multa fecerunt contra eundem episcopum Pecok, praedicando, scribendo, et determinando publice Londoniis in praesencia archiepiscopi Cantuariensis Stafford, qui fuit civilista, et in praesencia eciam plurium episcoporum, et postea coram archiepiscopo Cantuariensi, Kemp nomine, et postea coram domino Thoma Bouschir, archiepiscopo Cantuariensi inter quos doctores praecipue in causa Dei fuerunt M. Petrus Hyrford, Lincolnensis diocesis; M. Willelmus Myllyngton, Eboracensis diocesis; doctor Thomas Eborall; doctor Johannes Burbach; et doctores egregii eciam iij ordinum patrum; et doctor Hugo Damlet; qui in diversis scriptis ipsius Pecok Anglicis et Latinis ipsum errorem et haereticum indicaverunt.” (*Loci e Libro veritatum*, 208.) Jeremy Catto e lista alapján megállapította, hogy Pecock kritikusaiknak zöme a prédikátoroknak ahhoz az új nemzedékéhez tartozott, akik már az arundeli ortodox hittedesztés szellemében nevelkedtek. Catto: *The King's Government*, 205.

⁸⁹ „[H]aec est opus doctorale, sc. magis aperire sensum seu intellectum et intentum verborum aliorum doctorum, quam ea frontose negare, vel ea falsa esse asserere, quorum sancta vita et doctrina per catholicam ecclesiam sunt approbata, lecta et praedicta, et magna reverencia digna.” Gascoigne: *Liber Veritatum*, 210.

⁹⁰ „Pecok episcopus, exclusus illo anno de concilio regis et regni, optavit et peciit quod non iudicaretur secundum iudicium illorum doctorum, sed per sibi pares, quos estimabat esse non episcopos Angliae, qui tunc, ut credebant aliqui, inventi sunt minus habentes, sed optat habere tales examinatos librorum suorum quos ipse vocabat sibi pares in scolastica disputatione [...]” *Loci e Libro veritatum*, 211–212. Joel Thomas Rosenthal 15. századi angol püspökökről írt tanulmánya a mellett érvel, hogy a korabeli püspökök általánosan magas szintű képzettsége elmosta a *scholares* és a többi püspök közt korábban húzódo éles választóvonalat, mivel a püspökök gyakor-

Gascoigne teológiai enciklopédiájának Pecockra vonatkozó szemelvényei közvetlen kapcsolatot teremtenek Pecock akadémiai kudarca és könyveinek elégetése között. A püspök tanainak nyilvános visszavonását és az azt kísérő rituálét Gascoigne a szellemi intézményrendszer megtisztításaként értelmezi, melynek kettős célja van: Pecock politikai pártfogói fellépésének elítélésével visszaállítja az egyetem autonómiáját, ugyanakkor ezt az autonómiát alárendeli a szellemi intézményrendszer abszolút korlátainak, a hagyomány által kikristályosodott tekintélyek feltétel nélküli szolgálatának.

TAMÁS KARÁTH

The Heresy of an Orthodox Bishop: The Trial of Reginald Pecock, 1457

Reginald Pecock was the only high-ranking clergyman tried for heresy in 15th-century England. Advocating new methods for addressing and instructing the laity, the bishop wanted to defend orthodoxy, but in 1457 he was ultimately pressured to recant several of his views in public. The analysis of the debate surrounding Pecock also casts light on the attempts of reinstating or lifting the limits imposed on intellectual quests. The official “version” of Pecock’s case, described in a letter of Thomas Bourchier, Archbishop of Canterbury, condemns all who fall into the sin of vain curiosity by reading Pecock’s books. The archbishop does not engage himself in the academic discourse of the taboos of knowledge; he places his judgment of Pecock into the context of the exegetical debates over the interpretation of Paul’s two verses (Rom 11:20 and 12:3). Contemporary and close-contemporary popular and monastic chronicles elaborate on the main theme of the official version. Thomas Gascoigne, Chancellor of the University of Oxford, provides an academic alternative to the official assessment of Pecock’s case. He was the only one in the dispute to discredit Pecock on the basis of his scholarly inaptitude: his argument attacks the bishop’s failure to meet the “pro forma” requirements of academia. The broader context of Pecock’s trial reveals that, in spite of the censorship measures affecting the intellectual and academic institutions of the age, the taboos on intellectual activities were more often evoked and harped on by the very authorities. In the Pecock debate we see an academic world, which was very much aware of the intellectual transformation and tensions of the age, even if its only response was collective fear.

latilag mind rendelkeztek valamilyen egyetemi fokozattal. Rosenthal, Joel Thomas: *The Training of an Elite Group: English Bishops in the Fifteenth Century*. Transactions of the American Philosophical Society, vol. 60. (1970) 18.

ERDÉLYI GABRIELLA

Kalandozások a kora újkorban

*Péter Katalin munkássága**

Péter Katalin csaknem ötven éve kutat és ír. Ez idő alatt, kivált az 1970-es évektől számos történelmi iskola, többféle „fordulat”, megközelítés és irányzat váltotta egymást.

Péter Katalin mindig nagy érdeklődéssel figyelte, illetve reflektálta a történetírás útkereséseit. Ezek rá gyakorolt hatása elsősorban nem témaválasztásai újdonságában ragadható meg, bár az is fontos, ahogyan a nemzet történetéről, a nemzeti politikát irányító államférfiakról – amely a hagyományos történetírás elsődleges vizsgálati kerete – figyelme a kisebb társadalmi csoportok és az egyének, a család, a gyermekek és a nők története felé fordult.

Gondolkodásának változásai mélyebben, az általa alkalmazott kultúrafogalom szintjén ragadhatók meg. Vizsgálódásai kezdetben a műveltség szűkebb értelemben vett területén játszódtak: a nyomdatermékek, a könyvtárak vagy a gyülekezeti énekek tartalmi összetételét elemezte, vagyis azt, hogy mit olvashattak az emberek.¹ Kultúra-konceptiója idővel azonban kiterjedt az emberi tevékenységek sokkal szélesebb körére, a mindennapi élet rutinszerű, apró cselekedeteire. „Azt az embert látjuk-e műveltnek, aki írástudó, esetleg nagy könyvtára van, vagy azt, aki írástudatlansága ellenére eligazodik a világban? Én Robert Redfielddel és az ő iskolájával tartok. Szerintük minden célirányos emberi cselekvés nem egyszerűen műveltségre vall, de egyenesen tudományos gondolkodást feltételez, mert az értelem erejébe vetett szilárd hitre épül” – írja 2004-ben a reformációról szóló könyvében.² A reformációról szóló elbeszélésbe így kerül bele a Dózsa-felkelés: az egyszerű embereket az egyház tanításain nyugvó érvrendszerrel mozgósították, amiből az következik, hogy értettek a vallás nyelvén. Ez a kitágított kultúra-konceptió tükröződik a kora újkori házasságokról szóló legutóbbi könyvében is. Itt arról ír, hogy a házastárs kiválasztásában az emberek figyelemmel voltak a házasság bonyolult hatósági szabályozására, vagyis helyzetüknek és céljaiknak megfelelően tartották be vagy nem azokat.³ A parasztok ezen túlmenően eligazodtak a hatalom működésének útvesztőiben is: „A források olyan emberekről beszélnek, akik az úr-paraszt viszonyrendszer valamennyi nüanszát ismerik. Emellett tájékozot-

* A szerző és a szerkesztők ezzel az írással köszöntik Péter Katalint 75. születésnapja alkalmából.

¹ Péter Katalin: *A romlás és szellemi műveltség állapotai*ban. *Történelmi Szemle*, 27. évf. (1984) 1-2. sz. 80–102.; Péter Katalin: *A reformáció és a művelődés a 16. században, Magyarország története 1526–1686*. In: R. Várkonyi Ágnes (szerk.): *Magyarország története*, 3/1. Budapest, 1985. 475–604. (Magyarország története tíz kötetben).

² Péter Katalin: *A reformáció: kényszer vagy választás*. Budapest, 2004. 44.

³ Péter Katalin: *Házasság a régi Magyarországon, 16–17. század*. Budapest, 2008. (Múltidéző zsebkönyvtár) 71.

tak a hatalmas uradalmak igazgatásának bonyodalmaiban. Pontosan tudják, mivel kihez kell fordulni, és milyen személyes ellentéteket fordíthatnak a saját javukra.”⁴

Péter Katalin utóbbi években írt könyvei sokkal önreflexívebbnek tűnnek, magukon hordozzák azt az episztemológiai kételyt, amely a nyelvi fordulat óta a nemzetközi történetírás meghatározó munkáit jellemzi. A nézőpont, a szereplők, a történelmi tér és idő nem adottság, hanem döntés kérdése, mint ahogy a múltról szóló tudás sem „igazság”, legfeljebb csak vélemény. „Hosszas habozás után úgy döntöttem, hogy ebben a könyvben a mindennapi megismerés módszerét fogom követni. Úgy járkálok a történelemben, és úgy mondok régi emberekről véleményt, ahogyan a mindennapokban szoktam”⁵ – mondja, a történelmet tehát belakható, megismerhető, felfedezhető térként írja le. Olyan nyelvet használ, amelyben a történetírás ürügy arra, hogy számára érdekes kérdésekről diskuráljon olyan történészekkel, akik az adott témákban fontosat mondtak. Így a történetírás nem egyszerűen tudás vagy a múlt lajstromba vétele, hanem a diskurzus része. Más történészek eredményeit, feltevéseit mérlegeli, igazat ad nekik vagy elveti őket. Sokszor azonban anélkül vet fel és tárgyal kérdéseket, hogy végül határozott választ adna.⁶ Az olvasókkal folytatott párbeszéd, illetve az olvasó bevonása az alkotói folyamatba teszi írásait szokatlanul nyitottá⁷ és olvasmányossá.⁸

Nyíltan bevallja, hogy a számára fontos történelmi kérdések személyes élményeiből vagy generációjának identitásformáló tapasztalataiból fakadnak. A történetírást értelmező, hermeneutikai gyakorlatként műveli, amelynek célja, hogy különböző értelmezésekkel a múlt különféle nézőpontjait hozza létre. Éppen ezért írásai elején szinte szemtelen nyíltsággal – lemondva a mindentudó történész hagyományos szerzői álcájáról – leszögezi a maga nézőpontját: „Az értelmiségi középosztály szemszögéből nézem a világot, mert az értelmiségi középosztály világát ismerem.”⁹ A reformációról írva is közli az olvasóval, hogy éppen „milyen helyzetből” szemléli a reformáció alakulását, illetve hogy kérdései a historiográfia aktuális állásából és saját személyes érdeklődéséből következnek.¹⁰ A kora újkori jobbágyság huszadik századi történetírói ábrázolását értelmezve pedig abból indul ki, hogy a történészek műveit létrehozásuk sajátos kulturális kontextusában kell értelmeznünk. „Szerintem a jobbágyságnak a szakirodalomban élő képét erősen befolyásolták a kép keletkezésének körülményei. Magyarországon az 1930-as években alakult ki a jobbágyság története iránti modern érdeklődés. Ugyanakkor, amikor a társadalom figyelme a szerencsétlenül végbement jobbágyfelszabadítás és a nagybirtokra szorult, az iparosodás következtében nincstelenné vált agrárproletariátus helyzetére fordult. A paraszt a nyomor fogalmát idézte fel, mert tömegeiben tényleg nincstelen volt. [...] Ezeknek az embereknek az őseiben, a

⁴ Péter: *A reformáció*, 56.

⁵ Péter: *Házasság*, 9.

⁶ Például a reformációról szóló könyve utolsó oldalán áll feleletül egy általa feltett kérdésre: „Nincs magyarázatom.” Péter: *A reformáció*, 125. Vagy uo., 84.: „Válaszom nincs. Csak még jobban hangsúlyozom azt a tényt, hogy ...”; uo., 17.: „Nem tudom tehát, milyen kategóriába lehetne helyezni ezt a sokarcú reformációt.”

⁷ Eco, Umberto: *A nyitott mű*. Budapest, 2006. (Eredetileg: *Opera Aperta*. Milano, 1962.)

⁸ Például: „Azt remélem, az olvasó már az előző alfejezetben is érzékelte...” Péter: *A reformáció*, 73.

⁹ Péter: *Házasság*, 9–10.

¹⁰ Péter: *A reformáció*, 18., 21.

jobbágyságokban nemigen lehetett mást, mint hasonlóan szegény, megalázott és kiszolgáltatott lényeket feltételezni.”¹¹

Az alábbiakban Péter Katalin alkotói pályájának egyes területeit próbálom végigjárni. A szerző módszerét követve úgy járkálok a művek között, mint az a nyomozó, aki arra keresi a választ, mi motiválhatta az egyes szövegek megszületését a bennük leírtakon kívül. Bemutatom, hogy Péter Katalin miként újította meg a jobbágyság, a reformáció és a házasság hazai történeti diskurzusát. Végül azokat a retorikai eszközöket elemzem, amelyek az általa írt életrajzokban jelennek meg. Mint majd kitűnik, nem időrendben haladok munkássága ismertetése során, ugyanis nem szeretnék koherens és lineáris fejlődési ívet konstruálni a mindig véletlenek és esetlegességek által szabdaltnak élt életműből, annál kevésbé, mert Péter Katalin is idegenkedett mindig a fejlődés és értékelvű történetiszemlélettől.¹²

Örökké az örökös jobbágyságról

Péter Katalin élete első tanulmányát huszonnégy éves korában a jobbágyság kérdéskörében írta.¹³ Az örökös jobbágyság korában a földesúr és a jobbágy gazdasági érdekeinek ütközéséről szóló írása az akkoriban zajló történetírói diskurzushoz kapcsolódott.¹⁴ Noha szereplői a „birtokos osztály” és a mezővárosi polgárság, amelyek érdekütközése harchoz, „mozgalomhoz” vezet, az események forgatókönyve mégis alapvetően különbözött a korabeli *mainstream* történetírás elbeszéléseitől. Azáltal, hogy esettanulmányt írt, sikerült dinamikusabban ábrázolni a máskor merev és megváltoztathatatlan – mert osztályérdekekből következő – szembenállást. A konfliktus, azaz a mezőváros gazdasági privilégiumainak az 1630–1640-es évekbeli földesúri megnyirbálásának elbeszélése során bemutatja, hogy az úgynevezett „feudális” és „antifeudális” erők időnként akár egy oldalra is kerülhettek. Vagyis a szituatív érdek és identitás befolyásolja a cselekvést, nem pedig valamiféle elvont és mechanikus osztályérdek.

Következő e témába vágó tanulmánya – szintén esettanulmány keretében – a jobbágyság vallásügyét tárgyalta.¹⁵ Érdemes röviden belepillantanunk az 1608-as törvények értelmezése körüli történetészvitákba, mert a 17. századi földesúr–jobbágy viszonyt alapvetően meghatározó kérdésben Péter Katalinnak olyan tekintéllyel szemben sikerült az ügyet tisztáznia, mint Szekfű Gyula és Szabó István. A jobbágyság viszonyait mindenkinél jobban ismerő történészek ugyanis egyöntetűen úgy értelmezték az 1608-as törvényeket, mint amelyek kimondják a jobbágyság kegyúri jogtól független szabad vallásgyakorlatát. Jóllehet mindezen maguk is igen csodálkoztak, mert érthetetlennek tűnt számukra is, hogy a rendeket mi vitte saját érdekeik önkéntes feladására, ráadásul az elkövetkező évtizedek gya-

¹¹ Péter Katalin: *Jobbágyságládok életvitelének különbözőségei az örökös jobbágyság korában, 16–17. század*. Századok, 137. évf. (2003) 3. sz. 549–578., 549–550.

¹² Péter: *Házasság*, 16.

¹³ Péter Katalin: *Egy hegyaljai mezőváros harca az örökös jobbágyság ellen (Olaszliszka küzdelme földesuraival a XVII. században)*. Történelmi Szemle, 4. évf. (1961) 4. sz. 427–441.

¹⁴ A Történettudományi Intézet agrártörténeti kutatócsoportot hozott létre a téma kutatására, az urbáriumok és dézsmajegyzékek már megkezdett kiadási munkálataira építve. Makkai László: *I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai 1631–1648*. Budapest, 1954.; N. Kiss István: *16. századi dézsmajegyzékek*. Budapest, 1960.; Makkai László (szerk.): *Jobbágyság és parasztgazdaság az örökös jobbágyság kialakulásának korszakában. Tanulmányok Zemplén megye XVI–XVII. századi agrártörténetéből*. Budapest, 1966.; Varga János: *Jobbágyságrendszer a magyarországi feudalizmus kései századaiban 1556–1767*. Budapest, 1969.

¹⁵ Péter Katalin: *Az 1608. évi törvény és a jobbágyság vallásszabadsága*. Századok, 111. évf. (1977) 1. sz. 93–113.

korlata sem ezt tükrözte, mégis szó szerinti értelmezéssel ezt olvasták ki az országgyűlési törvény szövegéből. Péter Katalinnak a források szoros olvasatával és a történeti kontextus rekonstruálásával sikerült a talányt megoldania: szó sincs a patrónusi jog eltörléséről, hanem a törvény kifejezetten ennek megerősítését szolgálta – a Bocskai-felkelést kiváltó – protestantizmus ellenes királyi beavatkozással szemben. A falvak népe valóban bekerült a vallásukat szabadon gyakorlók felsorolásába, ami a korabeliek gondolkodásában, a kegyúri jog működési elvének jegyében az urak vallásszabadságának folyománya volt. Vagyis a jobbágyok a jog szerint továbbra is uruk protestáns vallását követhették „szabadon.”

A jobbágyságról zajló történészdiskurzusban újabb „zavart” okozott azzal, hogy a mezővárosi lakossággal foglalkozva beszélt a jobbágyságról, holott a bevett történetírói felfogás és az ebből következő gyakorlat szerint mezővárosi terepen hangsúlyosan mezővárosi polgárokról vagy parasztpolgárokról szokás (mind a mai napig) írni. Ezzel a szerzők azt kívánják nem titkolni sugallni, hogy a mezővárosok lakossága a városi polgársághoz áll közel, hozzájuk hasonlítható.¹⁶ Péter Katalin azonban már kezdő történészként úgy látta, hogy a mezővárosok életét nagyon erősen a földesúrhoz való viszony, a földesúri hatalomgyakorlás határozta meg. Ezért a mezővárosiakat következetesen jobbágyoknak tekintette.

Ehhez a régi megérzéséhez ragaszkodik a mai napig, egyúttal megújítja a jobbágy fogalmát. Amikor húsz év szünet után ismét a jobbágyokról ír, ezt továbbra is a mezővárosok életét vizsgálva teszi. És mivel eddigre kollégáinak is feltűnik, hogy a bevett gyakorlattól eltérve nem beszél sem „mezővárosi parasztpolgárságról”, sem „mezővárosi reformációról”, egy személyes történet keretében elmeséli, hogy miért nem. „Pályám legelején szakmailag megrázó élményem volt a mezővárosokkal. Akkoriban futott fel, talán Szűcs Jenő *Városok és kézművesség a XV. századi Magyarországon* című kitűnő könyve nyomán a mezővárosok kutatása. Én mindenesetre azért döntöttem néhány évvel a könyv megjelenése után amellet, hogy a kora újkori mezővárosok kultúrájával kívánok foglalkozni, mert Szűcs könyvében még az egyetemen valami olyasmit olvastam, miszerint a XV. századot követően a magyarországi városiasodás a mezővárosokba szorult, és azt hittem, az oppidumokban ragyogó polgáris műveltséget fogok találni. Lelkesen vettem magam a sárospataki forrásokra. Majd meglepődve állapítottam meg, hogy Patak nem város, aminek a levegője – ahogyan az egyetemen tanultam – felszabadít, hanem a földesurak akarától függ benne minden. Tapasztalatlan voltam természetesen, és a történettudomány nüanszaiban járatlan, de máig sem tudtam magam túltenni azon a döbbenetszerű felismerésen, miszerint a mezővárosok legfőbb jellemzője a földesúri hatalom.”¹⁷

A jobbágyságról szóló régi és újabb írásaiban következetes ezen a téren, ám az azonoság ezzel ki is merül. Az 1990-es évek végétől a témának szentelt munkái már egy egészen újfajta felfogást tükröznek a történetírásról és a társadalomról. Ő maga találóan így fogalmazta meg a történetírás társadalomtörténeti fordulatának lényegét: „a történelmi iskolák teljes kegyvesztettsége idején mindenki a konkrét tényeket, a társadalmi cselekvés meg-

¹⁶ Csupán a legfontosabbakat említve: Szűcs Jenő: *Városok és kézművesség a XV. századi Magyarországon*. Budapest, 1955.; Bácskai Vera: *Magyar mezővárosok a 15. században*. Budapest, 1965.; Klaniczay Tibor: *A magyar reformáció irodalma, Klaniczay*. In: *Reneszánsz és barokk*. Budapest, 1961. (első kiadás: 1956), 64–151.; Szakály Ferenc: *Mezőváros és reformáció. Tanulmányok a kora magyar polgárosodás történetéhez*. (Humanizmus és reformáció 23) Budapest, 1995.

¹⁷ Péter Katalin: *A társadalom egyes tagjaiban cselekszik*. (Tiszteletkőr. Szakály Ferenc: *Mezőváros és reformáció. Tanulmányok a kora magyar polgárosodás kérdéséhez*. Budapest, 1995.) Budapesti Könyvszemle, 9. évf. (1997) 199–201., 201.

nyilvánulási módjait kutatja”.¹⁸ Ezt teszi ő maga is: egy-egy személy cselekedeteiben rekonstruálja a társadalmi cselekvést. Mindennél jobban jelzi ezt a törekvését tanulmányai felütése, amelyek egy-egy jobbágy egyéni élettörténet-töredékével kezdődnek.¹⁹ Elemzéseiben nem egyszer hús-vér emberekkel találkozhatunk. Kedvence Asztalos Suska Sárospatakról, aki telkét rendkívüli módon hajadonként is hosszan, nehéz időket átvészelve birtokolta. Nő léteére óriási erőfeszítéssel újból használatba tudott venni egy pusztuló telket, amin egymaga házat épített és gazdálkodott.²⁰ Ezekben a felvillantott arcélekben mikrotörténelmi tanulmányok – sokszor a forráshiány miatt azonban kibonthatatlan – csirái rejlenek.

Azáltal, hogy sikerül jobbágyokat sorsuk aktív alakítójaként, a történelmi ágens szerepében bemutatni, Péter Katalin a történelmi szereplőket nem történelmi törvényszerűségeknek alávetett, hanem sorsukat alakító, aktív résztvevőként ábrázolja. Nem hagy kétséget afelől sem, hogy ezt tudatosan teszi: „Régóta zavar a jobbágyok, illetve a parasztok szellemi tompaságáról, fatalizmusáról és érzelmi közönyéről a köztudatban és a tudományban egyaránt élő kép. Egyszerűen nincs fantáziám annak az elképzeléséhez, hogy emberi lények évszázadokon keresztül embertelen állapotban éltek volna. [...] Kutatásaim során folyamatosan találkozom a jobbágyok között önálló egyéniségekkel, nőkkal és férfiakkal.”²¹ Így ismerkedhetünk meg például – a gyermekeiket szerető és odaadással gondozó jobbágyszülőkről szóló tanulmányban – Dremel Mihály jobbággal, aki éjszaka ringatta síró gyermekét.²²

A jobbágysággal foglalkozó hazai munkák alapvetően kvantitatív jellegűek. A 16–17. századból nagy mennyiségben fennmaradt urbáriumok és dézsmajegyzékek szisztematikus elemzése számsorokat, táblázatokat, grafikonokat tartalmaznak. Ezek a tanulmányok a jobbágyságról mint társadalmi osztályról beszélnek, de jobbágyneveket vagy személyiségeket hiába keresünk lapjaikon.²³ Természetesen Péter Katalin sem tud újfajta, a jobbágyok által írt szövegeket felkutatni. A jobbágyok történetére csak hivatalos források léteznek. Így ő is az ismert forrásanyaggal, dézsmajegyzékekkel, urbáriumokkal, városkönyvekkel, egyéb uradalmi összeírásokkal dolgozik. Aki látott már ilyen forrást, azt tudja, hogy e név-, illetve telek- és szolgáltatás-listák alapján a jobbágyok személyiségét rekonstruálni milyen jellegű vállalkozás. Péter Katalin mégis belevág a lehetetlenbe, és sikerül neki. Módszeréről maga vallja: „Főforrásként urbáriumokat olvastam. Szövegnek használtam őket. Mindenekelőtt azért választottam ezt a módszert, mert szeretek urbáriumokat olvasni.”²⁴

Megtalálja az utólag már kézenfekvőnek tűnő utakat ahhoz, hogy a jobbágyság homogen tömegének nevet adjon és arcot fessen. Az urbáriumok – a földesúri szolgáltatásokat a jobbágytelek és a telek tulajdonosa, illetve helyenként háztartása tagjai említésével számba vevő uradalmi iratok – a jobbágyok névhasználatának vizsgálatára messzemenően alkal-

¹⁸ Péter: *A társadalom egyes tagjaiban cselekszik*, 199.

¹⁹ Például Kovách Antallal, akit zsellérként regisztráltak Sárospatakon, de valójában gazdag kereskedő volt: *Társadalom és gazdálkodás a kora újkori Sárospatakon. A patakiak csendes ellenállása. Századok*, 131. évf. (1997) 4. sz. 809–856., 809–810.

²⁰ *A jobbágy házassági szabadsága az örökös jobbágyság korában*. In: Fodor Pál – Pálffy Géza – Tóth István György (szerk.): *Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére*. Budapest, 2002. (Gazdaság- és társadalomtörténeti kötetek, 2.) 333–352., 346–347.

²¹ Péter: *A jobbágy házassági szabadsága*, 333–34.

²² Péter Katalin: *Jobbágy gyermekek a kora újkori Magyarországon*. Műhely, 22. évf. (1999) 5-6. sz. 141–148.

²³ Például: Zimányi Vera: *A rohonc-szalónaki uradalom és jobbágysága a XVI–XVII. században*. Budapest, 1968.

²⁴ Péter: *Jobbágy családk*, 553.

masak.²⁵ Ráadásul, mint megtudjuk, a jobbágyoknak Magyarországon maguk választotta nevük volt, nem a hatóságok aggatták rájuk, mint más országokban. Ennek következtében „nemcsak a családi összetartozást és az egyén családhoz kötött identitását lehet vele kifejezni, ha az egyén vagy a közösség akarta, hanem jelezhetett azonosulást, azonosítást foglalkozással, lakóhellyel, sajátos életúttal, vagy szellemi, testi tulajdonsággal is.”²⁶

Sárospaták esetében a kivételesen jó forrásadottságokat kihasználva aprólékosan rekonstruálja a mezőváros 17. századi társadalmát és gazdálkodását. Persze ez esetben sem mutatókat gyárt, hanem a társadalmi cselekvés logikáját igyekszik feltárni; a földesúri terhek elkerülésének stratégiáira világít rá. Vagyis azokra a gyakorlatokra, amelyek révén a jobbágyok az uradalmi birtoklás rendszerében rejlő lehetőségeket kihasználták: a földesúri függést létrehozó telket nem vettek a nyakukba; helyette egy telektulajdonos háta mögé bújva az uradalmi tisztviselők zselléreként vették őket számba, miközben sokan jelentős vagyont gyűjtöttek a telki állományon kívül eső szántókon és szőlőkön gazdálkodva, terményekkel, állatokkal kereskedve.²⁷

Ezzel egyfelől ismét vitába száll a hagyományos történetírással, mely a zsellérek és töredéktelek 17. századi elszaporodásában a jobbágyság elszegényedését és a földesúri kiszákmányolás növekedését látta. Másfelől éppen azt teszi, amire a társadalomtörténészek sokasága manapság is törekszik. A felkelések és forradalmak helyett figyelme a mindennapi élet rejtett szabályainak feltárása felé fordult, amit Michel de Certeau a „mindennapi élet gyakorlatának” nevezett.²⁸ Péter Katalin nem kevéssé találó kifejezést talált a nyílt ellenállást a Dózsa-felkelés keserű tapasztalatai hatására feladó jobbágyság taktikájára, a mindennapok túlélésére: az „engedelmesség mímelése”.²⁹

A jobbágyok házassági szokásainak a vizsgálata – a szabad névhasználat mellett – továbbbi terepét alkotja annak a megfigyelésnek, hogy a magyarországi földesurak, összevetve más országokkal, mennyire nem törekedtek jobbágyaik személyi szabadságának korlátozására. A jobbágyok házassági szabadsága – a telek örökölhetőségével párosulva – ugyanakkor olyan rést ütött a földesúri hatalom gyakorlatában, állítja a szerző, amely jelentős mozgástérhez juttatta a parasztokat. Ha valaki a lehetőséget ügyesen kihasználta, egész falvak fölött szerezhetett uralmat rokonsági kötelékek révén. Péter Katalin az urak – máshol ismeretlen – engedékenységet a Dózsa-felkeléssel magyarázza, amelynek tapasztalata óvatosságra készítethette őket.³⁰

Azt is mondhatnánk akár, hogy Péter Katalin – az 1950-es, 1960-as évtizedek determinista modelljeivel szembeállított – mikrotörténelmi modellel dolgozik. Giovanni Levi, az olasz mikrohistoria központi alakja vázolta a hétköznapi ember választási szabadságát és stratégiáit hangsúlyozó modell körvonalait. Ezekben előtérbe kerül az embereknek az a képessége, hogy kihasználják a szociális és politikai berendezkedések belső ellentmondásait

²⁵ Péter Katalin: *Vázlat a jobbágyok nevééről és névhasználatáról az örökös jobbágyság korában*. In: Tüdős Kinga – Barbu Violeta (szerk.): *Historia manet: volum omagial – Demény Lajos Emlékkönyv 75*. Bukarest–Kolozsvár, 2001. 85–118.

²⁶ Péter: *Vázlat a jobbágyok nevééről*, 112.

²⁷ Péter: *Társadalom és gazdálkodás*.

²⁸ de Certeau, Michel: *The Practice of Everyday Life*. Berkeley, CA., 1984.

²⁹ Péter: *Házasság*, 71.

³⁰ Péter: *A jobbágy házassági szabadsága*, 350.

és következetlenségeit, hogy réseket találjanak, amelyeken kibújhatnak a rendszerből, vagy olyan zugokat, ahol túlélhetik a kényszereket.³¹

Péter Katalint azonban nem érdekli a teória igazolása, Levi nevét és elképzeléseit – noha ismeri – soha nem említi. Nem elméleteket gyárt vagy igazol, hanem a kora újkori embereket igyekszik megismerni. Számára ezért fontosabb a gyakorlati következtetés: a normák réseinek egyéni kihasználásával magyarázható tehát a 16–17. századi jobbágyok életviszonyainak és életpályájának – elsősre megdöbbenőnek tűnő – sokfélesége és változatossága.³² Ezzel éppen az ellenkezőjét állítja mindannak, ami a második vagy örökös jobbágságról a köztudatba és a történelemkönyvekbe is bekerült. Egyfelől egyformaság helyett változatosságról és kiugrási lehetőségekről beszél. Másfelől döbbenetes módon a jobbágyok személyes szabadságát helyezi a középpontba, holott előtte sokan (nem akárhány) sokszor leírták, hogy a 17. században a földesúri robotterhek növekedése és a költözési szabadság korlátozása miatt miként vált a jobbágy földesura tulajdonává, aminek következtében korábbi, kölcsönösségen alapuló kapcsolatuk megszűnt.³³ Miként állíthatja valaki ennek épp az ellenkezőjét? A válasz egyszerű: a korábbi paradigma a gazdasági szükségszerűségből vezette le a személyes függés erősödésének tételét. Péter Katalin pedig elolvasta a forrásokat, amelyekben nem talált arra utaló nyomokat, hogy a gazdasági tényezők megváltozásával együtt járt volna a személyes kapcsolatok átalakulása. Bármilyen meglepő is, de a földesurak – gazdasági érdekeik ellenére – nem törekedtek jobbágyaik személyi szabadságának korlátozására. Egy másik kultúrában éltek, ezért másféle logika irányította cselekedeteiket.

Péter Katalinnak köszönhetjük ezért nemcsak az örökös jobbágság – a korabeli emberek tapasztalatait komolyan vevő – alulnézeti történetét, hanem a korabeli fogalom (*perpetua rusticitas*) konkrét és érthető értelmezését is. A földesúr–jobbágy viszony – írja – a telekre épült.³⁴ A telekre egyénileg kötöttek – kézfogással megerősített – szerződést, ami kölcsönös és személyes kapcsolatot hozott létre földesúr és jobbágya között. Lényeges különbségtétel, hogy míg a telek generációról generációra öröklődött, a jobbágy státusba nem lehetett beleszületni. A kortársak csak azt tekintették jobbágnak, aki a jobbágytelken családfőként gazdálkodott.³⁵ Ezért a magyarországi jobbágság lényegesen különbözött a többitől. A parasztot nem a szolga szó egy változatával jelölték, mint mindenhol máshol, hanem a *iobagio* a „földesúr szabadjá”-t jelentette. Személyükben nagyobb szabadságot élveztek, mint európai sorstársaik. Végül pedig azt ajánlja, hogy a földesúr–jobbágy viszonyt a király–nemes kapcsolat analógiájára képzeljük el.

Péter Katalint mostanság is a jobbágyorsók foglalkoztatják, róluk ír könyvet. Talán ez a téma igazán a sajátja. Ebben látja a korszak lényegét. 2001-ben azt írta: „Maga a kor tele

³¹ Levi, Giovanni: *A mikrotörténelemről*. In: Sebők Marcell (szerk.): *Történeti Antropológia*. Budapest, 2000. 127–146. Eredetileg: Burke, Peter (ed.): *On microhistory. New perspectives on Historical Writing*. Pennsylvania, 1991. 93–114.

³² Péter: *Jobbágycsaládok életvitelének különbözőségei*; Péter: *A jobbágy házassági szabadsága*, 350.

³³ Zimányi Vera: *Gazdasági és társadalmi fejlődés Mohácstól a 16. század végéig*. In: *Magyarország története*, 3/1. 331.

³⁴ Péter: *Jobbágycsaládok életvitelének különbözőségei*, i. m.

³⁵ Szabó István nem tett különbséget a parasztság és a jobbágság között, amely szerinte örökölte osztályhelyzetét. (Péter: *Jobbágycsaládok életvitelének különbözőségei*, 577.)

volt ellentmondással; nagy változások jellemezték. Homogén egységnek a jobbágyság szempontjából tekinthető.”³⁶

A reformáció története

Péter Katalin két hosszabb szöveget írt a reformációról. Az első 1985-ben jelent meg a Tíz-kötetes Magyarország történetének egyik fejezeteként, *A reformáció és a művelődés a 16. században* címmel;³⁷ a második csaknem húsz év múlva önálló kötetben.³⁸ Míg az első tanulmány az akkori tudományos ismeretek hivatalos összegzése kívánt lenni, az utóbbi célja az volt, hogy kísérletező kutatók legújabb eredményeit egyszerű formában, közérthetően közreadja. Mivel mindkettő széles olvasóközönséget célozott meg, a két elemzés messzemenően alkalmas az összevetésre.

Mi is tulajdonképpen a reformáció? Az elbeszélő ha nem is fejt ki explicit módon ezzel kapcsolatos álláspontját, mégis kiderül például abból, ahogyan írásait kezdi és befejezi. A reformáció első története (1985) nem kérdez, hanem leszögez, definiál. Az első oldalakon kiderül, hogy reformáción a szerző a művelődéstörténet egy korszakát érti, nevezetesen a reneszánsz – humanizmus és manierizmus közé eső – 16. századi korszakát. A reformáció története ennek jegyében a korszak „alkotó értelmiségének”, a reformátoroknak és a humanistáknak az ország helyzetét értelmező gondolataival kezdődik. Az elbeszélés vége pedig arról szól, hogy az élet minősége miképp változott meg a szellemi és technikai javak, a magas kultúra vívmányainak – fél évszázados késéssel, de bekövetkező – magyarországi adaptációjával. A szerző a szűken értelmezett „kultúra fejlődésmenetében” helyezi el a reformációt, mely a „kulturális haladás hordozója” a 16. században.

A reformáció második történetéből (2004) eltűnnek a korábban vele kapcsolatba hozott olyan fogalmak, mint a fejlődés, a szekularizáció, a polgárosodás. De maga a reformáció fogalma is – amint a szerző megállapítja – írása pillanatára szertefoszlott. „Kis túlzás, de tulajdonképpen igaz: mindenki mást ért reformáción.”³⁹ A történeti elbeszélésben így maga a narrátor történész kerül főszerepbe: ő maga döntheti el, hogy miről ír a reformáció kapcsán. Péter Katalin személyes élménnyel indítja a reformáció történetét: a gótikus oltárok múzeumi látványa döbbsenti rá, hogy az egyház és a hívők közötti kapcsolat a reformáció megjelenésének idején eleven volt. A megszokott kognitív befogadás helyett a vizuális élmény és az ebből eredő gyermeki rácsodálkozás ereje vagy szinte valamiféle természetfeletti csoda kellett tehát ahhoz, hogy felismerje (együttal felismertesse az olvasóval): „a reformáció általánosan elfogadott magyarázatával valami nincs rendben.” A hívek által készített gyönyörű oltárok fényében ugyanis nem lehet igaz az állítás, hogy „a hívek elfordultak az egyháztól”.⁴⁰ A mesés elem a nehéz, már-már reménytelen feladat leküzdését teszi lehetővé az elbeszélésben. Együttal segít a szerzőnek magyarázatot adnia arra az égető problémára, hogy miképpen lehetséges a reformáció korábról gyökeresen eltérő értelmezése. Mintha a reformáció és ellenreformáció párharcának egyik legfontosabb terepét, a vizualitást hívná segítségül, hogy legfontosabb mondanivalóját egyetlen, hatásos metaforába sűrítse.

³⁶ *Nők önállósága, férfiak önállósága a társadalomban.* In: J. Újváry Zsuzsanna (szerk.): *Ezredforduló – századforduló – hetvenedik évforduló. Ünnepi tanulmányok Zimányi Vera tiszteletére.* Piliscsaba, 2001. 383–394., 387.

³⁷ Péter: *A reformáció és a művelődés*, i. m.

³⁸ Péter: *A reformáció*, i. m.

³⁹ Péter: *A reformáció*, 16–17.

⁴⁰ Péter: *A reformáció*, 20.

A reformáció első történetének mindentudó-narrátora sokkal rejtőzködőbb, története pedig szekularizált. Az elbeszélés főszereplői a reformátorok, akik azonban nem teológus-lelkészként jelennek meg, és állásfoglalásuk sem a reformáció tanításaiból következik. Egyszerűen ők azok az „érzékenyen és tudatosan gondolkodó kortársak”, akik felismerik, hogy az embereknek magyarázatot és vigaszt kell nyújtaniuk a pusztulás – a török hódítás és az ország részekre szakadása – friss élményei közepette. „A jobb jövő reményét a reformáció képviselői szinte szervezeten keresztül terjesztik. A hitújítás hazai befogadtatása nagymértékben ennek az állásfoglalásnak tulajdonítható.”⁴¹ Vagyis egyfelől azt állítja, hogy a szellemi elit vezeti a tömegeket a reformáció felé, másfelől pedig a magyarországi reformációt olyan politikai eseményként értelmezi, amely a haza megmenekülésének lehetőségét ígéri az embereknek. Mindenekelőtt azonban azt hangsúlyozza, hogy a reformáció a „kultúra demokratizálódásával és szekularizációjával” hoz változást az emberek életébe: a 16. század utolsó harmadában a protestáns nyomdák ontják az olvasók széles rétegeinek az olcsó naptárakat és a ponyvairódmalmat.

A művelődési korszakként és politikai túlélési lehetőségként előadott reformációból húsz év múlva, a második szövegben a vallásosság eseménye lett. A történet a Dózsa-felkeléssel kezdődik, amely az egyház tanításaiba – a bűnbocsánatba és üdvözülésbe – vett hitre épült. A felkelés leverésének kegyetlen megtorlása szintén a vallás nyelvén történt. Vagyis mind a nemesség, mind a parasztság értette és használta ezt a nyelvet.⁴² Majd arról ír a szerző, hogy az emberek óriási érdeklődéssel fogadták Luther tanításait: úgy vitatkoztak például Isten és ember hasonlatosságának kérdéséről, mint manapság a politikáról szokás.⁴³ Péter Katalin azonban nem azt állítja, hogy az „egyszerű ember” magától értendő módon elfogadta, átvette az értelmiség által terjesztett új gondolatokat, hanem azt, hogy ők maguk – kereskedők, énekmondók, diákok – terjesztették elsőként Magyarországon a reformációt.⁴⁴ Továbbá felhívja a figyelmet a reformáció körül kibontakozó korabeli vitára: egyesek egyetértettek, ezért hirdették az evangéliumi tanokat, mások ragaszkodtak régi hitükhöz, és feljelentették az „eretnekeket”.⁴⁵ Röviden fogalmazva, a reformáció-elbeszélés főszereplője a „szegény község”, amely az angol *common man*, illetve a német *gemeiner Mann* magyarországi megfelelője. Az elbeszélőt az érdekli, hogy a reformáció milyen tapasztalatot, dilemmákat jelentett az „egyszerű ember” számára, és hogyan változtatja meg az életét.

A reformátor-életrajzokból felépülő, szellemtörténeti iskolán alapuló protestáns egyháztörténetekben az „egyszerű emberek” nem jelenhettek meg, mivel a reformátorok maguk nem hús-vér, cselekvő emberek voltak, hanem az eszmék megnyilvánulásainak eszközei. A biblikus reformátor-hagiográfiákban a főszereplő a keresztény tanítás, az evangélium, amelyből „kilövellt fénysugarak felvilágosították az elméket”.⁴⁶ Zoványi Jenő klasszikussá vált reformáció-történetében pedig a cselekvő szubjektum a liberális eszme, amely „hódít”. Az elveket csupán közvetítik az „új életre ébredt emberi lelkeknek” „Luther elveinek hű bajnokai”, akik rendszerint kiváló tudósok.⁴⁷ A tudós-narrátor szerepét magára öltő

⁴¹ Péter: *A reformáció és a művelődés*, 489.

⁴² Péter: *A reformáció*, 48–50.

⁴³ Péter: *A reformáció*, 62–65.

⁴⁴ Péter: *A reformáció*, 66–69.

⁴⁵ Péter: *A reformáció*, 70–73.

⁴⁶ Például: Zsilinszky Mihály: *A Magyar-honi protestáns egyház története*. Budapest, 1907. 28.

⁴⁷ Zoványi Jenő: *A reformáció Magyarországon 1565-ig*. Reprint. Budapest, 1986. 22–23.

szerző a korabeli tudományosság normáinak megfelelően annales-szerű „ritka elbeszélés”⁴⁸ formájában, szigorú kronologikus rendben adja elő lépésről lépésre, méterről méterre a reformáció „térfoglalását”. „Ezek” – vagyis a tárgyként kezelt emberek – „midőn [...] megjött a felvilágosítás a reformációval, készségesen hajlottak meg előtte.”⁴⁹

Horváth János elbeszélése azért hat az újdonság erejével, mert azt a látszatot kelti, mintha az emberek – a feudális hatalomgyakorlók és udvari papjaik – valósítanák meg a reformációt. A reformáció története e szerint a földesúri udvarokban játszódik. Az itt élő újhíttű prédikátorok meggyőzik uraikat, a birtokok népe pedig ennek hatására automatikusan hitet vált. A főurak és papjaik életrajzaiból, az általuk írt és olvasott művekből áll össze az elbeszélés. Ennek ellenére nem érző-gondolkodó emberek cselekszenek, hanem a (kegyúri) jog kerül fókuszba: a nagybirtokok csupán társadalmi pozíciójából eredő jogainak mechanikus, egyéni mérlegelés nélküli végrehajtója.

Ezzel szemben az újabb reformáció-elbeszélések, amelyek a főúri reformáció fenti modelljével szembehelyezkednek, abból indulnak ki, hogy a jobbágyok a földesúr döntéseinek szükségszerűen ellenállnak. Noha az elnyomók és ellenállók szembenállásán alapuló társadalmi modell továbbra is sematikus, a korai reformáció történetírásában mégis lényeges mozzanatot jelent, hogy ekkor először az uralmon lévőkről az uraltakra, konkrétan a „sajátosan magyar polgárságra”, a *mezővárosi parasztpolgárságra* terelődik a figyelem.⁵⁰ „Ez a réteg vezette ekkor a harcot – írja Klaniczay Tibor – a magyar polgárosodásért, belőle kerültek ki e küzdelem szellemi irányítói és írói.”⁵¹

Péter Katalin legutóbbi reformáció-elbeszélése a patrónusi és a mezővárosi reformáció közkeletűvé vált modelljeivel egyaránt szakít. Az „egyszerű emberek”, a község tapasztalatai és dilemmái azáltal kerülhetnek az ő története középpontjába, mert eszmék, jog vagy osztályérdekek által működtetett gépek helyett embereket feltételez, keres és pillant meg a forrásokban. A 16. század közepi apró falvakban – a vizitáló egyházi előljárók tapasztalatainak feljegyzéseit olvasva – a többséggel szembeforduló makacs „eretnekeket” talál, és ugyanannál a papnál saját tetszése szerint – egy vagy két szín alatt – áldozó egyéneket.⁵² Egyszóval: a vallás dolgaiban a szabad egyéni választás eseteire mutat rá. A vallásukról maguk döntő laikusok mellett az alsópapság – amely az első reformáció-elbeszélésben még mint kezdeményező szerepelt⁵³ – mellékszerepbe kerül: ha nem akarták állásukat elveszíteni, jobban tették, ha teljesítették híveik kívánságait.⁵⁴ De hová lettek a korábbi főszereplők, a földesurak, akik jobbágyaik vallását – kegyúri joguk révén – akár kényszer bevetésével is befolyásolták? Az első reformáció-történetben még a reformáció híveiként és fő nyerteseiként jelentek meg: a hatalmas katolikus egyház felbomlásával a földesuraknak lehetőségük nyílt arra, hogy birtokaikon monopolizálják a vallás ügyét. S a lehetőséget ki is hasz-

⁴⁸ Burke, Peter: *Az eseménytörténet és az elbeszélés felélesztése*. In: Thomka Beáta (szerk.): *Narratívák 4. A történelem poétikája*. Budapest, 2000. 37–52., 45. (Eredetileg: *History of Events and the Revival of the Narrative*. In: *New Perspectives*, 233–246.)

⁴⁹ Zoványi: *A reformáció*, 8.

⁵⁰ Makkai László: *Pest megye története 1848-ig*. In: Dercsényi Dezső (szerk.): *Pest megye műemlékei*. Vol. I. (Magyarország műemléki topográfiája V.) Budapest, 1958. 102–104.; Klaniczay: *A magyar reformáció*, i. m.; Szakály: *Mezőváros és reformáció*, i. m.

⁵¹ Klaniczay: *A magyar reformáció*, 69.

⁵² Péter: *A reformáció*, 78–86.

⁵³ Péter: *A reformáció és a művelődés*, 509. (a régi klérus indítja a reformációt), 523. (az alsópapság kezdeményezte a hitújítást), 557. (a reformációt indító szerzetesek).

⁵⁴ Péter: *A reformáció*, 88–89.

nálták azzal, hogy a politikai hatalmat nem szerző reformáció hívének szegődtek.⁵⁵ Ebben a kérdésben már nem leplezett iróniával értetlenkedik a szerző: „A kegyurak a vizitációs jegyzőkönyvekben enyhén szólva mellékszereplők, holott bizonyos, elég széles körben elterjedt történetírói vélemény szerint ők kényszerítették, vagy mérsékeltebb kifejezéssel, ők készítették a hívőket a reformáció elfogadására. Az immár klasszikussá vált Szekfű Gyula például a nagybirtok és a hitújítás összefüggéséről szólva arról is ír, hogy Perényi Péter például egyes falvak egész népét kényszerítette böjti napokon szalonnaevésre. Nem tudom, hogyan kell ezt a tények nyelvére fordítani. Beterelték volna több falu lakosságát egy terembe, és szalonnát nyomtak le a torkukon? Ki tette? Perényi személyesen, vagy megbízott vele valakit?”⁵⁶

Szekfű és követői a 17. századi, valóban erőszakos ellenreformáció élményeit vetítették vissza a 16. századra. Péter Katalin vizitációs jegyzőkönyvekre alapozott olvasatában azonban a reformáció 16. századi befogadását nem kísérte hatósági erőszak. Azt figyelte meg ugyanis, hogy a 16. század közepén számos templom pap nélkül állt, ami csak azáltal következhetett be, hogy az egyszerű emberek vallásgyakorlata és hite – teljesen érthető módon – szellemileg nem foglalkoztatta a szellemi elittel közeli kapcsolatot ápoló nagyurakat. Birtokaik népének vallási hovatartozása pedig földesúri jogaikat nem befolyásolta.⁵⁷ Földesúri érdeklődés és érdek híján így – Péter Katalin alulnézeti perspektívájából – a vallás dolgaiban önállóan tájékozódó egyszerű emberek valósították meg a reformációt.

A házasság története

Házasság a régi Magyarországon (16–17. század) címmel 2008-ban jelent meg Péter Katalin legújabb könyve.⁵⁸ E kötettel a szerző kora újkori kalandozásainak egy újabb állomására érkezett, amely immár egyértelműen a kultúratörténet körébe sorolható.

Abból a manapság már magától értetődő felismerésből indul ki, hogy lejárt a nagy, magyarázó sémák kora, és a helyükön úr keletkezett: a társadalomtörténet interpretációs keretei ma roppant hiányosak. A házasság kapcsán még a szerelmet sem tudják a történészek definiálni. Ezért állítja Péter Katalin a könyv elején, hogy „úgy járkálok a történelemben, és úgy mondok régi emberekről véleményt, ahogyan a mindennapokban szoktam”. A múlt megismerése során eszerint a mindennapi tapasztalatok vezetnek a szerzőt, amikor – a témáról megnyilatkozók többségétől eltérően – nőként és Kelet-Európából szólal meg. A női nézőpontot és érzékenységet fejezi ki a bevezető, amelyben a csecsemőpelenkázással kapcsolatos személyes reflexiók olvashatók. A kelet-európai nézőpont pedig hozzásegíti a szerzőt, hogy elutasítsa a családtörténet evolucionista történetnézetét. Az „utolérés elméletével” így a globális nézőpontot szegezi szembe, és ennek jegyében beszél a házasságnak téren és időn átívelő azonosságairól, illetve a kultúrák közötti különbségeiről. Ebből a tágas, Dél-Afrikától Kínáig ívelő térből, valamint az ókortól napjainkig húzódó időből érkezik meg végül a 16–17. századi Királyi Magyarországra.

A könyv egyik nagy szemléleti újítása a parasztság és az arisztokrácia házassági szokásainak összehasonlítása, jóllehet e két társadalmi réteg életét önálló kultúrák megnyilvánulásaként, külön monográfiákban szokták tárgyalni. A szerző ezzel szemben az elit kultúra legmagasabb státusú képviselőinek, az „előkelőknek”, valamint a népi kultúra legalsó stá-

⁵⁵ Péter: *A reformáció és a művelődés*, 564–566.

⁵⁶ Péter: *A reformáció*, 87.

⁵⁷ Péter: *A reformáció*, 108–117.

⁵⁸ Péter: *Házasság*, i. m.

tusú képviselőinek, az „egyszerű embereknek” a közös tapasztalataira, magatartásformáira és felfogásbeli azonosságaira hívja fel a figyelmet. Rendkívül izgalmasak az úr és a paraszt közt megvont olyan párhuzamok, mint például Illésházy István, a 17. század sikeres főrangú politikusa és az urbáriumból előbukkanó jobbágy, Pap Mihály esete: férjként mindketten maguk költöztek előkelőbb, vagyonosabb feleségükhöz.⁵⁹

Az antropológiai látásmód lehetővé teszi Péter Katalin számára, hogy túllépjen a házasságot illető történészdiskurzus szokásos dilemmáin. Philippe Ariès szerint a premodern családok kizárólag „erkölcsi és társadalmi egységek” voltak, és teljességgel hiányzott mindennapjaikból az érzelem. A gyermekek és a házastársak kapcsolatai a 17. századig roppant felszínesek maradtak, a szoros rokonsági és szomszédsági kötelékek és szociabilitás keretei között nem tudott kialakulni valamiféle meghitt és intim családi otthon.⁶⁰ Hasonló következtetésre jutott a hatvanas években a kvantitatív módszert alkalmazó történeti demográfia is, amely csupán az átalakulás idejét és helyszínét módosította. John Hajnal szerint a reformációt megelőzően a házastársak és a szülők a magas halandóság okozta félelmükben, tehát önvédelemből nem fektettek túl sokat érzelmi kapcsolataikba; a szerető család azonban ezt követően is csupán Nyugat-Európában alakult ki, mintegy a kapitalizmussal párhuzamosan.⁶¹ Végül Lawrence Stone az angol viszonyokról írva fogalmazta meg kristálytisztán fejlődéselvű modelljét az érzelmi alapú család és házasság kialakulásáról, amely a 15–16. századi zsarnok férjek uralmától a 18. századig ívelt, amelyet az egyenlőségen és kölcsönöségen alapuló meghitt társkapcsolatok koraként jellemeztek.⁶² Ezek a tézisek, amelyeket Ariès még csak kételyekkel fogalmazott meg, majd Hajnal európai dimenziókba emelt, végül pedig Stone tovább érlelte őket, szabta meg az 1970-es években végbement társadalomtörténeti fordulatot követő évtizedek történetírói diskurzusát és vitáit.

Azok a történészek, akik a kora újkorból már nagy mennyiségben fennmaradt személyes forrásokkal (levelek, naplók és visszaemlékezések) dolgoztak, hevesen vitatták az Ariès–Hajnal–Stone tézist; a gazdag házassági tanácsadási irodalom által sugallt patriarchális kép mögött ugyanis a mindennapokban a házastársak közötti szeretetteljes, baráti, egymást támogató kapcsolat megannyi gesztusát vélték felfedezni. A kutatóknak az a csoportja azonban, amely a házasság érvényessége, illetve a kora újkorban egyre gyakoribbá váló felbontása (egészen pontosan a házasság érvénytelenítése vagy a felek elválasztása) ügyében folyó perek anyagait kutatta, ennél jóval sötétebb képet festett a korabeli családi életéről. A szétválasztási perek ugyanis elsősorban a férjek erőszakos viselkedéséből vagy a feleségek házasságtöréséből keletkeztek. Ez oda vezetett, hogy sok szó esett – elsősorban az alacsonyabb státusú rétegek családi életének mindennapjairól szóló munkákban – a feleség veréséről és a házasságon kívüli szexualitásról.⁶³ A rágalmozási peranyagokat vizsgálva úgyszintén a társadalmi nemeket egymással szembeállító kettős mérce működését, a női becsületnek a szexuális magatartás korlátozására épülő mechanizmusát lehetett közelebről megfigyelni. A források megválasztása miatt a történeti elbeszélések így előkelő „boldog” házaspárokat, és „ellenségeskedő” egyszerű sorsú férfiakat és nőket ábrázoltak. Péter Katalin teljesítménye abban rejlik elsősorban, hogy sikerült letérnie a házassággal foglalkozó

⁵⁹ Péter: *Házasság*, 47.

⁶⁰ Ariès, Philippe: *Gyermek, család, halál*. Budapest, 1987.

⁶¹ Hajnal, John: *European Marriage Patterns in Perspective*. In: Glass, David V. – Eversley, D. E. C. (eds.): *Population in History*. Chicago, 1965. 101–143.

⁶² Stone, Lawrence: *The Family, Sex, and Marriage in England, 1500–1800*. London, 1977.

⁶³ Gowing, Laura: *Domestic Dangers. Women, Words And Sex in Early Modern London*. Oxford, 1996.

történeti diskurzus gondolati kényszerpályájáról. Az antropológiai látásmód révén pedig lehetségessé vált számára, hogy természetesnek és a korszakra nézve jellegzetesnek tekintse mind az egyéni vonzalmon alapuló, mind pedig a kifejezetten a társadalmi előmenetelt szolgáló érdekházasságot.

A szerző sokféle forrásból kiszemezgetett adat segítségével rekonstruálja a házasság korabeli intézményét. Ezzel elkerüli a csapdát, amely azokra vár, akik kizárólag a normaszegési és fegyelmezési eljárások során keletkezett forrásokra építik munkáikat. Péter Katalin módszere következtében ugyanis – velük ellentétben – nem a kivételes magatartásformák, hanem a bevett, a mindennapos társadalmi gyakorlatok kerülnek a történet középpontjába. A szerzőt a házasság és a házasság mindennapi szokásai, a múlt embereinek ezekkel kapcsolatos elvárásai és attitűdjei érdeklik elsősorban. Hiányérzetünk ellenére ezért is tekinthető teljesen következetesnek az eljárása, hogy figyelmen kívül hagyja a házasságtörés és a válás kérdéskörét, jóllehet ezek a család- és házasságtörténeti munkák jellegzetes sikertémái. Ezeket azért nem tárgyalja, mert kivételes társadalmi gyakorlatnak tekinti őket, amelyek szemben állnak a hétköznapi – csendes és éppen ezért csak homályosan látható – boldog házasságokkal. A szerelem témája is azért kap nagy teret írásában, mert őszintén úgy gondolja, hogy a korabeli házasságok egy része – az arisztokrácia és a jobbágyok soraiban egyaránt – szerelmen alapult. A szerelmi házasságok elfogadottságáról és gyakoriságáról szóló állítása a könyv egyik központi tézise. Felvethető azonban, hogy mennyiben jogos a szerelem mai, a romantika korához köthető fogalmának visszavetítése a 16–17. századra. A szerző erre is gondolva leszögezi: szerelmen azt a társadalmi gyakorlatot érti, amelynek keretében két ember a saját elhatározásából közös családot igyekszik alapítani, és ezt véghez is viszi.⁶⁴

Mivel a szerző a házasság fogalmát a cselekvők perspektívája alapján határozza meg, nézőpontja feleslegessé teszi a korabeli házasságról szóló teológiai koncepciók (rendszerint részletesen tárgyalt) kérdésének taglalását. Ennek oka, hogy nem az elvont elméletek, hanem az a normarendszer határozta meg az emberek mindennapjait, amelyet a hatóságok különféle szabályokban öntöttek formába. Ennek módjáról többféle felfogás is létezik. Péter Katalin azt vallja, hogy a normák a társadalmi gyakorlatban gyökereznek, és nem fordítva. Ezzel kapcsolatos gondolatmenetét azzal a kijelentéssel vezeti fel, hogy a korabeli Magyarországon szokás szerint mindenki megházasodott; és csak ezt követően mutatja be tömören az egyházi és állami szabályozást. A társadalmi gyakorlat fontosságába vetett hite készíti arra, hogy nagy hangsúllyal szóljon a házasságkötés rítusáról. Jóllehet a rítust szabályozó elvek felekezetenként különböztek, a rítus – felekezeten átívelően – mindenki számára fontos és hétköznapi tapasztalatot jelentett.

Péter Katalin logikus gondolatmenete abból indul ki, hogy Magyarországon a házassági piac jól működött, azaz mindenki megházasodott. Ez hazai sajátosság, hiszen más országokban azt szokták megállapítani a kutatók, hogy sokaknak, köztük elsősorban a legszegényebbeknek, nem volt lehetőségük a házasságra. A vérfertőzés hatósági szabályozásáról a szerző azt írja, hogy az egyházi tiltás – a protestánsoknál és a katolikusoknál egyaránt – negyedíziglen terjedt. Jóllehet ez nagyon szigorú, a távoli rokonságra is kiterjedő tilalomnak számított, ennek ellenére az állam igyekezett kikényszeríteni a betartását: 1462-es törvények felségvétségnek definiálták a rokonsági tilalmat negligáló házasságot, amelyért fő- és jószágvesztés járt. Az emberek – véli Péter Katalin – bizonyára értelmesen cselekedtek: feleslegesen nem kockáztatták a házasságukat és gyermekeik öröklésének a biztonságát. Márpedig akkor jártak el célszerűen, ha betartották a rokonsági tilalmakat.

⁶⁴ Péter: *Házasság*, 20.

Ezt követően a szerző demográfiai érveket használ: kideríti, hogy a kis falvakban (amelyekben a társadalom nagy többsége élt) nem működhetett a házassági piac, hiszen a néhány fős, helyi kortárs csoport tagjai közül lehetetlen volt nem-rokon házastársat találni. Nagy energiát mozgósít ezért annak felderítésére, miként oldották meg az emberek ezt a szorító helyzetet: milyen szokások és intézmények tették mégis lehetővé az egyéni vonzalom alapján házasodó jobbágy és arisztokrata fiataloknak, hogy egymásra találjanak.⁶⁵ A szerző bemutatja tehát a munka és az ünnepek – férfiak és nők által közösen használt – tereit és idejét, az utóbbi sajátos ritmusát, rekonstruálja a parasztfiatalok ismerkedését szolgáló alkalmakat (fonóbeli összejövetelek) és a hozzá kötődő társadalmi szokásokat (karnevál), a társasági élet formáit (vendégeskedés, lakodalmak), érinti a „rokonok komendálásának” a szokását. A népi és az elit kultúra párhuzamaira rámutató elemzés arra szolgál, hogy bebizonyítsa: e szokások révén mindenki ismert mindenkit, ezért valóban mód nyílhatott a „kívülről házasodásra”.

A kastély titkai. Miss Marple nyomoz

„Báthory Erzsébet külső életkörülményeiben nem volt semmi szokatlan vagy különleges.”⁶⁶ Péter Katalin ezzel a mondattal indítja elbeszélését a napjainkig tartóan hírhedté vált 17. századi arisztokrata özvegyről. Az olvasó megdöbben, és megnézi a könyvborítót, hogy valóban az őrzöngő gyilkosként ismert asszonyról szóló könyvet tartja-e a kezében. Aztán a könyv olvasása közben többször is az az érzése támad, hogy a bolondját járatják vele. A történész-narrátor – Miss Marple módjára – az orránál fogva vezeti a közönséget az események sűrűjébe, a meglelt igazság bizonyosságérzete és az újra és újra felmerülő kétségek felletti hánykódás között lebegtetve olvasóját.

A szerző már a könyv első lapján elárulja az igazságot: a főszereplő „valóban a halálba kínzott vagy kínoztatott sok asszonyt és leányt”.⁶⁷ A következő oldalakon aztán mégis arról ír: Báthory Erzsébet körül minden a legnagyobb rendben volt, és a főhős megismerésére invitálja az olvasót. A szerző – az olvasóval – egy nagyméretű olajportré előtt áll és mereng. Báthory Erzsébet képének apró részleteit figyelni meg: félrefordított fej, az alsóra türemkedő felső ajak, aránytalanul ívelt szemöldök, ügyetlenül viselt pazar ékszerek. Majd a részletekre alapozott benyomásai alapján kerek jellemábrázolást ad: „Arckifejezése elutasít minden közeledést, de külsőségekkel mégis tetszeni akar. Talán abban van a magyarázat, hogy nagyon egocentrikus. Maga is csak a saját személyével törődik, másoktól is figyelmet követel. A rendkívül divatos szabású öltözék semmitmondó színeivel és a nagyon gazdag, de rejtőzködő ékszerek azonban mintha bátortalannak mutatnák. Nem mer igazán kihívó és feltűnő lenni, mert fél a visszautasítástól. Valahogy nincs összhangban a környezetével.”⁶⁸ Az olvasó megnyugszik, hogy érti mi történt: Báthory Erzsébetet önzése, sértődékeny hiúsága ragadtatta szélsőséges tettekre.

Ezt követően a szerző az első ecsetvonásokkal ellentmondásosnak felfestett jellem környezetét vizsgálja meg, ebben azonban nem talál semmi szokatlant. Majd nyomozása addigi eredményeit összegezve – mint a nyomozók a detektívregényben – megint maga is színre lép a történetben. Megosztja az olvasóval impresszióit, érzéseit, képzelgéseit, kételyeit és döntéseit: „Ahogy végiggondoltam mindazt, amit Báthory Erzsébetről az ellene folyt nyo-

⁶⁵ Péter: *Házasság*, 71–117.

⁶⁶ Péter Katalin: *A csejtei várúrnő: Báthory Erzsébet*. Budapest, 1985.

⁶⁷ Péter: *A csejtei várúrnő*, 5.

⁶⁸ Péter: *A csejtei várúrnő*, 8.

mozás információi nélkül tudni lehet, és elnéztem őt az óriási képen, úgy döntöttem, hogy ezek alapján nem hinném el a róla szóló borzalmas vádakat. Ott áll, szomorúan és jelentéktelenül, mellette pedig Nádasdy harsogó magabiztossággal – szinte megsajnáltam a törékeny asszonyt, akinek egy kolosszussal kellett együtt élnie. Elképzeltem azt is, milyen fárasztó lehetett egy ilyen passzív lénynek a körülötte élők állandó nyüzsgése, mennyire nyomaszthatta a többiek szellemi fölénye.”⁶⁹ Ezáltal úgy tesz, mintha nem hivatásos nyomozó, illetve történész lenne, hanem, mint Miss Marple, csupán véletlenül csöppent bele az eseményekbe, amelyeket persze azután kíváncsiságtól hajtva megpróbál megérteni. Munkamódszerük is azonos: a különös részletekből kiindulva, megérzéseik segítségével derítik fel a bűntényt, az emberek lélektanára alapoznak, valamint az emberi természet ismeretére.⁷⁰

Az alkalmi, dilettáns nyomozó szerep és a kivetített belső monológ csökkenti a szerző és az olvasó közötti távolságot, így remek eszköze az olvasó elcsábításának, aki egyszer csak észrevétlenül az események közepében találja magát. S amikor már olyan mélyen van, hogy nem tud visszafordulni, a szerző váratlanul magára hagyja: döntse el ő maga, mi az igazság. A kezébe adott kulcs ehhez a Báthory Erzsébet kínzásairól folytatott kivizsgálás jegyzőkönyve, amelyet a szerző egy az egyben közöl az elbeszélés közepén.⁷¹ „Az lenne tehát a logikus, ha sorra venném a meglévő jegyzőkönyveket, és megállapítanám, pontosan milyen tettekkel vádolható Báthory Erzsébet, illetve mely vádak dőlnek meg a források kritikai feldolgozása során. E munkát el is végeztem, de nem írom le, mert a sok rémtettet elolvasni is elég volt; nem tudom őket saját szavaimmal visszaadni. Majd inkább a következő fejezetben közlök néhány szöveget. Így mindenki maga megállapíthatja, mit tart igaznak.”⁷² Ezáltal az olvasóra ruhazza a hivatásos történész szerepét, akinek tehát az a feladata, hogy a valóságot rekonstruálja a források kritikai elemzésével. Az olvasóknak ezzel azt sugallja: a ránk maradt szövegek tartalmazzák a valóságot, és aprólékos munkával az igazság összerakható belőlük.

Péter Katalin maga is eljätssza ezután – az olvasói elvárásoknak megfelelően – a hagyományos történetírói szerepet: gyűjti az adatokat, rendezgeti őket, értékeli a tanúvallomások hitelességét; a koncepció per mások által felvetett magyarázatát a tények összefüggéseit feltárva vitatja.⁷³ Fáradságos munkája⁷⁴ eredménnyel jár, „a tények végül is összerendeződnek”, a kép kitisztul: a borzalmas tettekről beszámoló vallomások igazak, a vádlott bizonyosan szadista beteg. Hogy megmenekült a kivégzéstől, azt kizárólag családja rendkívüli hatalmának köszönhette. Erre volt tekintettel a nádor, aki a vizsgálatot elrendelte, hiszen végül megmentette az életét.⁷⁵

Az olvasó a jól végzett munka gyümölcseinek – az igazságnak – a birtokában már éppen hátradőlne, amikor a következő oldalon az összegzés címe alatt ezt olvassa: „a rejtély”. Vagyis az alapos forráskritika sem oldott meg mindent titkot, marad a végére is – mint minden jó krimiben – egy kis „borzongás” és „döbbenet”.⁷⁶ Az olvasó kicsit fél, hogy végleg magára marad, és neki kell eldöntenie, bűnös-e vagy nem a főszereplő. De végül is megnyu-

⁶⁹ Péter: *A csejtei várúrnő*, 32.

⁷⁰ Shaw, Marion – Vanacker, Sabine: *Reflecting on Miss Marple*. London – New York, 1991.

⁷¹ Péter: *A csejtei várúrnő*, 41–64.

⁷² Péter: *A csejtei várúrnő*, 38.

⁷³ Péter: *A csejtei várúrnő*, 65–102.

⁷⁴ „miközben a jegyzőkönyveket újra meg újra, sokszor átolvastam...” Péter: *A csejtei várúrnő*, 100.

⁷⁵ Péter: *A csejtei várúrnő*, 103.

⁷⁶ „Nem egyszer a visszafogottságukkal borzongatják meg az embert [az áldozatok tanúként kihallgatott rokonai], mikor a jegyzőkönyvet olvassa”. Péter: *A csejtei várúrnő*, 107.

godhat: a figyelemfelkeltő fejezetcím csupán azt a célt szolgálta, hogy a bűntény felderítése után se tegye le a könyvet. Hátravan még ugyanis a tanulság levonása. A történésznek még teljesítenie kell feladatát: a konkrét tanulmányozásától el kell jutnia az általánosig. A borzalmas asszony motivációit már értjük, a történet végső tanulsága – környezete furcsa passzivitásának magyarázatával – azonban túlmutat az egyedi eseten: „Azért kellett [Báthory Erzsébet] tetteit újra végiggondolni, mert az ügy olyan, mint egy röntgenfelvétel. A csontokra meztelenítve mutatja meg az emberek tudatába is beépült hatalom kegyetlen erejét.”⁷⁷

Péter Katalin rejtélyei

Kérem a tisztelt olvasót, mielőtt megkönnyebbülten hátradőlné most, amikor a Péter Katalin munkásságát bemutató tanulmány végére ért, hogy hallgassa meg az általános tanulságot.

Talán az olvasó is észrevette már, hogy Péter Katalin előszeretettel él egy sajátos módszerrel. Carlo Ginzburg, az olasz mikrotörténetírás talán legeredetibb képviselője a következtetésen alapuló paradigmának nevezi a vadászó ősember nyomkövetési módszerére visszavezethető ismeretelméleti modellt, amely a 19. század végén alakult ki a humán tudományokban. Ez azon alapszik, hogy az individuum lényegében nehezen megragadható természetének megismerésében az apró, marginális, triviális részletekből érdemes kiindulni, semmint az egyéniség vagy a műalkotás lényegi jellemvonásaiból, mivel e „parányi nyomok teszik lehetővé egy mélyebb, másként hozzáférhetetlen valóság megértését”.⁷⁸ A pszichoanalízis szerint akaratlan, apró gesztusaink sokkal eredetibb módon árulkodnak jellemünkről, mint bármely formális póz, amelyet előre tudatosan kimunkáltunk.⁷⁹ Az analízis során nem elég – egy jó diagnosztának, műértőnek, detektívnek és történésznek – az előzetesen létező szabályokat (szakmai protokollt) gyakorolnia, mivel a tudás e fajtájában olyan megmérhetetlen elemek működnek, mint az intuíció, az ösztön és a megérezés.⁸⁰

Péter Katalin – ösztönösen vagy tudatosan – ezzel a módszerrel dolgozik, amikor az egyéniséget próbálja megragadni. A szereplőit ábrázoló festmények apró részleteiből bontja ki jellemrajzukat. Elbeszélései visszatérő motívuma a képet szemlélő narrátor érzéseinek közlése, ami azt sugallja, hogy beleérezzel jobban meg lehet érteni egy személyiséget, egy különleges eseményt, egy korszakot, mint az adatok rendszerezésével, a hagyományos forráskritikával. Amikor pedig nincsenek adatok, a szokásos módszerhez, a részletekből kifejtett, megérezések erejével egyberakott ábrázoláshoz nyúl. Esterházy Miklós és első felesége kapcsolatára „nem maradt közvetlen adat” – írja a nádorrá lett férj életrajzában. „Csak közvetve tudósít az asszony arcképe.”⁸¹ A Dersffy Orsolya által viselt extravagáns kalapból kibontott jellemábrázolás ezzel zárul: „Egy regényben színesen le lehetne írni, mennyire hízelgett a fiatalembernek a tapasztalt szépasszony figyelme, ő pedig hogy élvezte – öregező fejjel – a megtiszteltetéstől lánggra gyúlt szerelmet. [...] Tárgyilagos előadás igénye mellett azonban csak a kétségtelen tényeket szabad figyelembe venni. De az az érdekes, hogy a leg-

⁷⁷ Péter: *A csejtei várúrnő*, 111. (utolsó mondat).

⁷⁸ Ginzburg, Carlo: *Fülcimpák és körmök: a következtetésen alapuló paradigma gyökerei*. Café Babel, 8. évf. (1998) 4. sz. 49–67., 52. (Eredeti: Morelli: *Freud and Sherlock Holmes: Clues and Scientific Method*. History Workshop Journal, vol. 9. (1980) 5–36.)

⁷⁹ Ginzburg: *Fülcimpák és körmök*, 50.

⁸⁰ Ginzburg: *Fülcimpák és körmök*, 65.

⁸¹ Péter Katalin: *Esterházy Miklós*. Budapest, 1985. (Magyar História. Életrajzok), 11. Nyáry Krisztina, a második feleség megismerése szintén egy képből indul ki, 17.5

ridegebb forráskritika sem teszi Esterházy és Dersffy Orsolya regénybe illő viszonyát valószínűtlenné.⁸² S a „tények” ismertetése végén: „Végeredményben mind a képek, mint a tények arra vallanak, hogy Esterházyék szerelmesek egymásba.”⁸³

A regény és a történeti elbeszélés explicit szembeállításában azonban közel sem tükrözi a szerzőnek a történetírói elbeszélés módjairól alkotott felfogását. Inkább azt a funkciót tölti be, hogy leplezze a fikcionalitás eszközeivel tudatosan élő történetírói elbeszélés gyakorlatát, és legalább látszólag megfeleljen a száraz tényeken alapuló, igaz történetet váró olvasónak.

A tényszerű ábrázolás tettett törekvésén nemcsak Péter Katalin történeti megismerési módszere, hanem ábrázolásmódja is rengeteg részt üt. Elsősorban egyik kedvenc technikájára, a képekbe sűrített metaforákra gondolok. „Dersffy Orsolya olyan a képen, mint egy felröppenő madár.”⁸⁴ Vagy: „a pataki vár [a Lórántffy Zsuzsanna életrajzát indító Sárospatak leírásában] olyan, mint egy gyöngyszem. [...] Ha semmi mást nem tudnánk róla, csak ezt az alkotását ismernénk, akkor is világos volna, hogy határozott akaratú asszony volt.” Innen indulva a pataki vár lesz a fejedelemszöny legfontosabb jellemvonásának, az erős akaratnak a szimbóluma.⁸⁵ A „magyar romlás” pedig már egy egész évszázad eseményeinek, a 17. század kudarcra ítélt, országegyesítő törekvéseinek lesz a metaforája. Metafora a metaforában a kezdő esemény: Bethlen Gábor – kudarcot vallott – leánykérése.⁸⁶ A pusztulás képbe sűrítése másként: „Mohács után Magyarország sorsát, mintha csak örvény magja lett volna, a körülötte gomolygó forgás mélybe húzó erői irányították.”⁸⁷

A tudós-történész szerepébe rejtőző szerző talán önmagáról is, nemcsak Zrínyi Miklósról beszél. A politikus-hadvezér főúr „abban is a tudóshoz hasonlít, hogy rendkívül zárkózott volt. [...] Pedig író is lett, és az írók szívesen beszélnek magukról. [...] Tollán a 17. századi magyar vers- és prózairodalom legnagyobb alkotásai jöttek létre, [...] de ezekben magát soha nem mutatja.”⁸⁸ Péter Katalin bizonyára további izgalmas meglepetéseket rejteget számunkra. Így kíváncsi olvasóként érdeklődéssel várjuk újabb beszámolóit a múltban tett kalandozásairól.

⁸² Péter: *Esterházy Miklós*, 13.

⁸³ Péter: *Esterházy Miklós*, 15.

⁸⁴ Péter: *Esterházy Miklós*, 11.

⁸⁵ Péter Katalin: *Lórántffy Zsuzsanna*. In: Tamás Edit (szerk.): *Lórántffy Zsuzsanna album*. Sárospatak, 2000. 15., 60.

⁸⁶ Péter Katalin: *Magyar romlásnak századában*. Budapest, 1975.

⁸⁷ Péter: *Magyar romlásnak századában*, 190–91.

⁸⁸ Péter: *Magyar romlásnak századában*, 108.

KOVÁCS TAMÁS

Szenátori családok pártharcai az 5. század végén

A Nyugatrómai Birodalom bukása után az 5. század végén Itália új helyzetbe került. Az osztrogótok uralkodója, Nagy Theoderich seregeivel 489-től kezdve birtokba vette előbb az Appennin-félsziget északi részét, majd hatalmát igyekezett kiterjeszteni a déli területekre is. Mindennek előzménye, hogy a 480-as évek második felében a Zenón keletrómai császár és Theoderich közötti viszony a végletekig kiéleződött, miután Theoderich csapatai előbb Thráciát, majd 487-ben Konstantinápoly környékét fosztogatták. Az osztrogót uralkodó lépései elegendőnek bizonyultak ahhoz, hogy Zenónt megegyezésre bírják, aki, mint ismert, az Itáliában uralkodó Odoacer hatalmának megdöntésével bízta meg őt, egyszersmind a belső békére veszélyes osztrogótokat is eltávolítva a balkáni területekről.¹

492 augusztusában Theoderich ostromzárat vont Odoacer ravennai búvóhelye köré, amelyet a következő évben be is vett. A szkír uralkodót a bevonulást követő tizedik napon megölték, ezzel a mozzanattal Itáliának új ura lett.² Theoderich uralmának legitimációja azonban korántsem alakult ki könnyen. A ravennai krónikás, Anonymus Valesianus szerint Theoderichnek csak addig kellett volna Odoacer helyén uralkodnia, míg Zenón a birodalom nyugati felébe nem érkezik, hogy helyreállítsa a keletrómai tekintélyt.³ Erre azonban már nem kerülhetett sor, hiszen 491-ben bekövetkezett halálával a birodalom keleti felén is olyan helyzet állt elő, amely törést okozott a konstantinápolyi vezetés itáliai politikájában. A keletrómai fővárosban az idős Anastasios (491–518) választották meg, aki elsődleges feladatának a birodalom pénzügyi stabilizációját tekintette, ami jó időre elvonta figyelmét az Appennin-félszigetről.

A római arisztokrácia egymással szembenálló csoportjai Odoacer legyőzése után láthatóan rögtön tudatosították magukban, hogy Theoderich győzelmével új hatalom jelent meg a félszigeten, s azt is, hogy az Itáliát és a volt birodalom keleti felét összekapcsoló kötelékek lazulni kezdtek. A keletrómai császár halálának híre ennek tudatát csak tovább erősítette. Az arisztokrata csoportosulások tagjait megtaláljuk azokban a követségekben, amelyeket az osztrogót király küldött Konstantinápolyba itáliai uralmának elismertetése céljából. Úgy tűnik, a Decius-családhoz tartozó Rufius Postumius Festus *caput senatusi* rangjánál fogva könnyűszerrel igényt formálhatott arra, hogy az uralkodó első követségével Konstantiná-

¹ Wolfram, Herwig: *History of the Goths*. London, 1990. 277–278.; Heather, Peter: *The Goths*. London, 1996. 216–217.; Heather, P.: *Foedera and foederati of the fourth century*. In: Pohl, W. (ed.): *Kingdoms of the Empire. The Integration of Barbarians in Late Antiquity*. Leiden – New York – Köln, 1997. 57–63.

² Wolfram: *History of the Goths*, 280–281.; Heather: *The Goths*, 219.

³ Anonymi Valesiani *Pars Posterior*. 10.49. In: Mommsen, Theodor (ed.): *Monumenta Germaniae Historica Auctores antiquissimi*. Vol. IX. Berolini, 1892. (a továbbiakban: *Anonymi Valesiani Pars Posterior*)

polyba utazzon. A Theoderich hatalmának elismerésére irányuló törekvések azonban ekkor – 490-ben – még elbuktak.⁴ Egy év elteltével egy újabb követség, immár az Anicius családhoz tartozó Probus Faustus vezetésével indult a Birodalom keleti felébe, útközben azonban értesültek a keletromai császár haláláról, és visszafordultak. Így Theoderich itáliai uralkodásának keleti elismerése továbbra is váratott magára.

A szenátori családok jelenléte az államszervezetben

Az itáliai osztrogót királyság létrejöttével az egykori római államszervezetben a római eredetű tisztségviselők mellett megjelentek a gótok. Theoderich továbbra is fenntartotta a közhivatalokat a rómaiak számára, akik azonban a tradicionális védelmi szervezetekben is nagy számban voltak jelen. Az uralkodói hatalom biztosítása érdekében szükségessé vált a katonai pozíciók germán származásúakkal való feltöltése és a testőrség gyökeres átalakítása.⁵ E politika jegyében Theoderich megszüntette a hagyományos római védelmi szervezeteket: a *scholaet*, a *domesticit*, a *silentiariit*, valamint a *magister militum praesentialis* tisztséget.⁶

A hivatali pozíciókkal kapcsolatban fontos megjegyezni, hogy az osztrogótok és a rómaiak nem azonos feltételekkel juthattak vezető pozíciókba. Egy osztrogót hivatalnok elsőként apródként szolgált, majd ha érdemesnek bizonyult rá, egyre feljebb került a ranglétrán, végül pedig elérhette a *maior domus*⁷ tisztséget, amelynek révén a király állandó kíséretének, a *comitatus*nak is tagjává vált. Ez a szervezet az itáliai osztrogót kormányzat szívéét jelentette, ám ez a csoport sem nélkülözte a római elemeket.⁸

Ezzel szemben kevésbé volt rögzös útja a közhivatalok római szereplőinek. A ravennai osztrogót udvar két legjelentősebb római tisztségviselője a *magister officiorum* és a *praefectus praetorio* volt. Előbbi a ravennai udvar legbefolyásosabb tisztségének számított, a hivatal birtokosa szinte teljhatalommal rendelkezett. Kezében összpontosultak a legfontosabb méltóságok, ő felelt a provinciális kormányzókért, valamint ő nevezte ki a városi vezetőket és a *praetorianusokat* is, továbbá a fontosabb követjárások vezetését is ellátta. Hozzá tartoztak az udvar fegyelmi ügyei, ő vezette a szenátorokat a király elé. Számos előjoggal rendelkezett, például egyetlen provincia kormányzóját sem iktathatták hivatalába, amíg bele nem egyezett, sőt megvétózhatta a kinevezéseket.⁹ A 6. századi konstantinápolyi auktor, Ioannes Lydus a tisztség kapcsán megjegyzi, hogy az egész államszervezet sorsa a *magister officiorum* akaratától függött, befolyása döntő lehetett egyes krízishelyzetekben.¹⁰

⁴ Anonymi Valesiani *Paras Posterior*, 11.53.; Wolfram: *History of the Goths*, 284.

⁵ Sinnigen, William G.: *Comites consistoriani in Ostrogothic Italy*. *Classica et Mediaevalia*, vol. 24. (1963) 158.

⁶ Procopius: *The Anecdota or Secret History*, 26., 27–28. Loeb Classical Library. Cambridge, 1993. (a továbbiakban: Procopius: *Anecdota*)

⁷ Barnwell szerint a *praepositus sacri cubiculi*, valamint a *praepositus domus regiae* is a *maior domus* jelöli. Barnwell, Paul S.: *Emperor, Prefects & Kings The Roman West, 395–565*. London, 1992. 141.

⁸ Burns, Thomas S.: *A History of the Ostrogoths*. Bloomington, 1984. 169.; Wolfram: *History of the Goths*, 291.

⁹ *Cassiodori Senatoris Variae*, VI. 6. In: Mommsen, T. (ed.): *Monumenta Germaniae Historica. Auctores antiquissimi*, vol. XII. Berolini, 1898. (a továbbiakban: Cassiodorus: *Variae*)

¹⁰ John the Lydian: *On the Magistracies of the Roman Constitution (De Magistratibus)*. III. 62.3. Lawrence, 1971. (a továbbiakban Lydus: *De Magistratibus*)

A *magister officiorum*mal szemben a *praefectus praetorio*¹¹ tisztség birtokosa ugyan csak jelentős hatáskörrel rendelkezett. Ő hajtotta végre az uralkodói utasításokat. Cassiodorus azt írja, ő volt az egyetlen a birodalomban, aki válsághelyzetben megmondhatta urának az igazat, akit tanácsaival is segített.¹² A *praefectus praetorio* megbízhatósága az évek múlásával azonban egyre csökkent, hatásköre kiterjesztésével könnyűszerrel fenyegetést jelenthetett az uralkodó hatalom számára, s a tisztség viselői a befolyt összegeket saját céljaira használták. Lydus beszámol arról, hogy hatalmukkal visszaélve jártak el olyan esetekben, melyekhez nem kellett az uralkodó hozzájárulása,¹³ s azt is megemlíti, hogy a *praefectus praetorio* pénzt csalt ki a kincstárból azért, hogy saját céljaira használja.¹⁴ Megjegyezhetjük azonban, hogy Lydusszal szemben Cassiodorustól árnyaltabb képet kapunk a tisztségről.¹⁵

A védelmi szervek római tagjainak elmozdításával egyetlen út kínálkozott az itáliai arisztokrácia számára, hogy továbbra is biztosítsák befolyásukat, mégpedig a polgári közhivatalokban való nagyobb szerepvállalás. Theoderich azzal az intézkedésével, hogy az olyan magas pozíciókban, mint a *magister officiorum*, a *praefectus praetorio* és a *praefectus urbi* továbbra is rómaiakat hagyott, meg is adta erre a lehetőséget. Az egyes arisztokrata családok könnyedén beleszólhattak az állam életébe. A *magister officiorum* döntötte el, hogy ki kerülhet az uralkodó elé, tehát ennek a tisztségnek a birtoklása lehetőséget adott az uralkodó személyes kapcsolatrendszerének befolyásolására. Az a feladatköre pedig, hogy ő vezette a legfontosabb követségeket, a Konstantinápolyval fenntartott kapcsolatok befolyásolását engedte meg számára.

A tradicionális itáliai uralkodói elit két részre oszlott: a provinciális, valamint a római arisztokráciára. Minden egyes városnak saját vezető rétege volt, a provinciák nemeseit azonban egyetlen tényező választotta el római társaiktól. Többnyire sokkal együttműködőbbnek mutatkoztak az új uralkodóval szemben. Ennek legfőbb oka abban keresendő, hogy kisebb befolyással rendelkeztek a római politikai életben, így családjuk későbbi érvényesülését ezúton akarták biztosítani. Theoderich felismerte ezt a lehetőséget, sőt élt is vele, így próbálta ugyanis ellenőrzése alá vonni a római szenátus tagjait. Ezt Cassiodorus lát-

¹¹ *Praefectus praetoriók*: Petrus Marcellinus Felix Liberius (493–500), Flavius Theodorus (500), Faustus Albinus (500/503), Olybrius (503), Cassiodorus (503/507), Flavius Anicius Probus Faustus (509–512). Martindale, John Robert: *The Prosopography of The Later Roman Empire*. Vol. 2. Cambridge, 1980. 1248. (a továbbiakban: PLRE)

¹² Cassiodorus: *Variae*, VI. 3.

¹³ Lydus: *De Magistratibus*, III. 69.2; 61.6; II. 20.2–11. Keleti kortársától Ennodius sem marad el. Epiphanius püspökről írott életrajzában megemlékezik egy *praefectus praetorióról*, bizonyos Pelagiusról, aki hivatalviselése idején Liguria területén duplán szedte be az adót. *Vita Beatissimi Viri Epifani Episcopi Ticinensis Ecclesiae*. 107. Vogel, Friedrich (ed.): *Monumenta Germaniae Historica Auctores antiquissimi*. Vol. VII. Berlin, 1885. (a továbbiakban: Ennodius: *Vita Epifani*) Későbbi példa is akad a tisztség hatalmára. Cassiodorus egy levelében melyet Lucania és Bruttium kormányzójának küldött, kifejti, hogy nagyapja *praefectus praetorióként* mérsékelte a helyi adó összegét, melyet éves szinten 1200 solidusról 1000-re csökkentett. Cassiodorus: *Variae*, XI. 39.

¹⁴ Lydus: *De Magistratibus*, III. 75.1.

¹⁵ Állásfoglalása szerint a *praefectus praetorio* feladata a nyugalom és a közbéke biztosítása volt. Cassiodorus: *Variae*, VIII. 20. Megfogalmazása nem véletlen, hiszen a *Variae* ezen része 507–511 között keletkezett, s ebben az időben éppen apja volt a tisztség egyik birtokosa. Szintén tőle tudjuk, hogy ez a tisztségviselő végezte a gótok letelepítését, amely igencsak szabad kezét adott a tisztség birtokosának *Magni Felicis Ennodi Opera*, 9. In: Vogel, F. (ed.): *Monumenta Germaniae Historica Auctores antiquissimi*. Vol. VII. Berlin, 1885. (a továbbiakban: Ennodius: *Epistolae*); Cassiodorus: *Variae*, II. 16.

ta, amikor egy szemléletes hasonlattal élve kijelentette, hogy egy alacsonyabb származású nemesi sarj bekerülése új, jóindulatú oltást jelent az idős fatörzs, a szenátus számára.¹⁶ Tagadhatatlan, hogy maga a szerző is ennek a tendenciának köszönhette előrelépését.¹⁷

Theoderich azon kívül, hogy előnyben részesítette a vidéki arisztokráciát, az Odoacer alatt szolgáló korábbi tisztségviselőkből is áttemelt egyeseket a ravennai udvarba. Így került magas beosztásba Anicius Probus Faustus, továbbá Artemidorus, Cassiodorus apja, valamint Liberius.¹⁸

A meghatározó szenátori családok

Az itáliai arisztokrácia sorai között témánk szempontjából két meghatározó jelentőségű család a Gennadius Avienustól származó Aniciusok, valamint a Caecina Decius Basiliustól induló Deciusok. Mindkét család fölöttébb befolyásosnak számított; erre utal Sidonius Apollinaris galliai püspök tudósítása, aki a 467-ben zajlott római látogatásáról a következőt jegyezte meg: „Ezek a híres szenátorok [Gennadius Avienus és Caecina Decius Basilius], féltetve az őrség kiváltságát, kétségkívül elsőek voltak a császár után.”¹⁹

Az Anicius-ház tagjai Gennadius Avienustól, attól a szenátortól kezdve töltöttek be magas tisztségeket, aki a római egyház érdekeinek elszánt védelmezője volt. Gennadius Avienus 452-ben, mint Prosper írja, tagja volt annak a követségnek, melyben Trygetiuszal és I. Leó pápával együtt felkereste az Észak-Itáliában tartózkodó Attilát, hogy megpróbálják távozásra bírni, ami – a hagyomány szerint – végül sikerrel zárult.²⁰ Ugyanakkor Attila távozása nem feltétlenül a követség sikeres tárgyalási politikájának tulajdonítható, hiszen a hun uralkodó seregét járvány tizedelte, ráadásul Markianos, a keleti birodalomrészes császárra időközben támadást intézett a hun védvonalak ellen.²¹ Önmagában az a tény, hogy Prosper leírásában szerepelteti Gennadius Avienust, az Anicius-család befolyásos helyzetére utal.

Avienus fia,²² Anicius Probus Faustus – a 490. év *consula* – már más szálon kötődött az egyházhoz. A számszerűen kisebbségben lévő család jelentősége annak tudható be, hogy tagjai kiterjedt szövetségi kapcsolatokat hoztak létre, amelyek Galliától egészen Dalmatiáig

¹⁶ Cassiodorus: *Variae*, VI. 14.

¹⁷ Cassiodori Senatoris *Variae*, VI. 1. Wickham, Chris: *Early Medieval Italy Central Power and Local Society 400–1000*. London, 1981. 18.; Tabacco, Giovanni: *The Struggle for Power in Medieval Italy Structures of political rule*. Cambridge, 1989. 62.; Barnwell, P. S.: *Emperor, Prefects & Kings The Roman West, 395–565*. London, 1992. 155.; Dyson, Stephen L.: *Community and Society in Roman Italy*. London, 1992. 240.

¹⁸ Cassiodorus: *Variae*, III. 22., 28.

¹⁹ *Gaii Sollii Apollinaris Sidoni Epistulae et Carmina*. I. 9.2–4. In: Lütjohann, Christian (ed.): *Monumenta Germaniae Historica Auctores antiquissimi*. Vol. VIII. Berlin, 1887. (a továbbiakban: Sidonius: *Epistulae*)

²⁰ *Prosperi Tironis Epitoma Chronicon*. 1367. In: Mommsen, T. (ed.): *Monumenta Germaniae Historica Auctores antiquissimi*, vol. IX. Berlin, 1892. (a továbbiakban: Prosper: *Chronica*)

²¹ Wirth, Gerhard: *Attila: das Hunnenreich und Europa*. Stuttgart–Berlin–Köln, 1999. 116–130.

²² A tisztségviselő 490-ben töltötte be a *consul*ságot, akkor már három gyermekkel rendelkezett. Fiai, Rufius Magnus Faustus Avienus és Flavius Ennodius Messala a 6. század elején töltötte be a *consul*i tisztséget. Rajtuk kívül egy lánya is volt, bár a források alig emlékeznek meg róla. Barnish, Samuel J. B.: *Transformation and Survival in the Western Senatorial Aristocracy, c. AD 400–700*. Papers of the British School at Rome, vol. 56. (1988) 120–155.

nyúltak.²³ Ennek egyik legszebb példája, hogy a Theoderich panegyricusát író, Gallia vezető arisztokráciájához tartozó Ennodius családjának egyik nőtagja, Cynegja összeházasodott az Anicius-ház tagjával, Anicius Probus Faustusszal.²⁴ A későbbiekben, amikor paviai püspök lett (514), már Ennodius jelentette a legfontosabb kapcsolatot az Anicius család északon élő része és Milánó gazdag és művelt klérusa között. Laurentius milánói érsek és Ennodius egyik elődje, Epiphanius paviai püspök (†496) körül már kialakult egy grammatikusokból és retorikusokból álló kör, amely kezdettől fogva támogatta Theoderich uralmát, s ez a csoport Ennodius fellépésével tovább növelte az Aniciusok befolyását.²⁵ Ennodius milánói éveit alatt támogatta az észak-itáliai arisztokrata ifjak előmenetelét, de olyanokét is, akik nem rendelkeztek szenátori ősökkel. Nála tanult Anicius Probus Faustus fia, Magnus Faustus Avienus; ezenkívül patronáltjait rendszerint Deuterius milánói iskolájában taníttatta. Eből a körből került ki Arator, Partenius, Ambrosius és Eugenés. Közülük a 6. század első éveiben többen Rómába mentek, ahol folytatták tanulmányaikat, többnyire vezető szenátorok vagy egyháziak felügyelete alatt. Ezt követően pedig a ravennai udvar szolgálatába álltak,²⁶ és idővel valamennyien vezető pozícióba jutottak,²⁷ ezzel szolgálva a feltörekvő Anicius család érdekeit.

Az Aniciusok tehát szövetségi kapcsolataik – legfőképpen Ennodius – révén Theoderich politikájának elsődleges támogatói voltak, amit a történeti hagyományban továbbélő két korábbi értesülés is alátámaszt. Az egyik szerint a vizigótok előtt 410-ben az Anicius-család egyik nőtagja, Faltonia Proba nyitotta ki a város kapuit – állítólag ezzel szerette volna előmozdítani a jobb kapcsolatot a rómaiak és a gótok között, de szándéka, mint ismeretes, visszafelé sült el.²⁸ A másik példát Theoderichnak az Anicius-család egyik tagjával, Anicia Iulianával Zenón császár által tervezett házassága nyújtja, amelyre azonban végül nem került sor.²⁹

²³ Barnish: *Transformation and Survival in the Western Senatorial Aristocracy*, 120–155.; Llewellyn, Peter: *Rome in the Dark Ages*. New York, 1993. 28.

²⁴ Ennodius: *Epistolae*, I. 5.

²⁵ További bizonyítékként szolgálhat Epiphanius ötödik követjárása, melyet Gundobad burgund királyhoz (474–516) vezetett, hogy a foglyok kiváltásáról tárgyaljon, ami végül sikerrel zárult. Ennodius: *Epistolae*, 136–177.

²⁶ Barnish: *Transformation and Survival in the Western Senatorial Aristocracy*, 130. 35. jegyzet.; Tabacco: *The Struggle for Power in Medieval Italy Structures of political rule*, 62.

²⁷ Arator liguriai szenátori család tagja volt, szüleit korán elvesztette. Ezt követően Milánóban nevelkedett Laurentius püspök gyámsága alatt. 504-ben Deuterius milánói iskolájának hallgatója lett. Később *advocatus* a ravennai udvarban, tehetségét a későbbi osztrogót uralkodó Athalaric (526–534) alatt tudta kamatoztatni a király minisztereként. Cassiodorus: *Variae*, VIII. 12. Élete végén – Vigilius pápa (537–555) alatt – pap lett Róma városában. A második említett személy Partenius, aki Ennodius nővérének fia volt, sok esetben ő vitte Ennodius leveleit Rómába. A harmadik, Ambrosius szintén liguriai család nemesi sarja volt, s később ő is *advocatus* lett, majd 533-ban a *praefectus praetorio* tisztség birtokosává vált. Cassiodorus: *Variae*, XI. 4. Az utolsó Eugenés, aki Olybrius testvére volt, szintén *advocatus*ként szolgált a ravennai udvarban, később *quaestor sacrii palatii*, majd *magister officiorum*. Cassiodorus: *Variae*, I. 12.

²⁸ Llewellyn.: *Rome in the Dark Ages*, 29.

²⁹ *The Fragmentary Classicising Historians of The Later Roman Empire Euanapius, Olympiodorus, Priscus and Malchus*. 16. Trans.: Blockley, Roger C. Liverpool, 1981. (a továbbiakban: Malchus: *Fragments*)

A másik meghatározó arisztokrata család Caecina Decius Basiliustól,³⁰ a 463. év consulától induló Decius-család volt. Maga Basilius is hihetetlenül sok tisztséget töltött be, ám négy fia³¹ közül a harmadik, Caecina Decius Maximus Basilius 480 és 501 között szintén magas méltóságok birtokosa volt.³² A család gazdasági és politikai hatalmát tökéletesen mutatja, hogy már a 483-as pápaválasztás alkalmával mint *praefectus praetorio Italiae* bukkan fel. A szenátor birtokai éppen a via Numentana mentén terültek el.³³ A *Liber Pontificalis* tanúsága szerint az út mentén található Tibur városából származott Simplicius pápa (468–483),³⁴ aki meghagyta a papságnak, hogy addig nem választhatnak új pápát, amíg Basiliusszal nem konzultáltak, ami voltaképpen vétőjogot jelentett.³⁵ Ennek megfelelően a *praefectus praetorio* elnökölt III. Felix, az első olyan egyházfő megválasztásánál, aki bejelentette megválasztását Konstantinápolynak, s biztosította a keleti uralkodót, Zenónt a lojalitásáról.³⁶

Caecina Decius Maximus Basiliusnak négy fia volt: Faustus Albinus, a 493. év *consula*, Avienus, az 501. év *consula*, továbbá Theodorus, akit 500-ban *praefectus praetorio Italiae*-nek választottak, valamint Inportunus, aki az 509. évben egyedül töltötte be a *consuli* tisztséget.³⁷ A család hatalmának jelentős része Róma környékére összpontosult, azonban jó kapcsolatokat tudhattak magukénak Galliában és Észak-Itáliában is.³⁸ Úgy tűnik azonban, hogy a testvérek között korántsem uralkodott egység, ez érhető tetten a 498-ban kezdődött Laurentius-skizma kapcsán. Az egyházi vitában Albinus és Avienus alkotta a Symmachus pápát segítő, Theodorus és Inportunus pedig a Laurentius ellenpápát támogatók csoportját.³⁹

A család megosztottsága háttérben részben egy ház (*domus ad Palmam*) birtokjoga is állhatott. Az épület kezdetben Gennadius Avienus tulajdonát képezte, nem sokkal később

³⁰ Lehetséges, hogy ebben annak is szerepe volt, hogy Nagy Theoderich 484-ben a család egyik tagjával Decius Marius Venantius Basiliusszal töltötte be a *consulság*ot. Anonymi Valesiani *Pars Posterior*, 10.49.

³¹ Fiai: Decius Marius Venantius Basilius, Flavius Caecina Decius Maximus Basilius, Caecina Mavortius Basilius Decius, Flavius Caecina Decius Maximus Basilius.

³² Barnish: *Transformation and Survival in the Western Senatorial Aristocracy*, 125.; Schäfer, Christoph: *Der weströmische Senat als Träger antiker Kontinuität unter den Ostgotenkönigen (490–540 n.Chr.)*. St. Katharinen, 1991. 149.

³³ Schäfer: *Der weströmische Senat als Träger antiker Kontinuität*, 128.

³⁴ *Libri Pontificalis Pars Prior*, 49. Mommsen, T. (ed.): *Monumenta Germaniae Historica Gestorum Pontificum Romanorum*, vol. I. Berlin, 1898. (a továbbiakban: *Liber Pontificalis*)

³⁵ Richards, Jeffrey: *The Popes and the Papacy in the Early Middle Ages 476–752*. London, 1979. 58.

³⁶ *Felicitas papae III Epistolae et Decreta*, 1. In: Migne J. P. (ed.): *Patrologia Cursus Completus, Series Latina*. Vol. 58. Paris, 1844–1849. (a továbbiakban: PL) Simplicius pápa és Maximus Basilius kapcsolata remekül példázza, hogy a szenátorok előszeretettel avatkoztak bele az egyház ügyeibe. Ezzel kapcsolatban további két Decius említhető példaként. Az egyik Decius Marius Venantius Basilius, aki egy kolostort alapított saját földjén, Fondiban, ebben az esetben ő is saját emberét tette meg rendfőnöknek. Vö.: Dyson, *Community and Society in Roman Italy*, 237. A másik pedig Theodorus, aki bazilikát alapított, melyet Szent Laurentiusról nevezek el. Vö.: *Epistolae Romanorum pontificum genuinae et quae ad eos scriptae sunt a S. Hilario usque ad Pelagianum II*, 41. Vol. 1. Thiel, Andreas (ed.). Hildesheim – New York, 1867. (a továbbiakban: *Gelasius Epistolae*)

³⁷ Szintén e családot gyarapította Flavius Vettius Agorius Basilius Mavortius és Caecina Mavortius Basilius Decius. Schäfer: *Der weströmische Senat als Träger antiker Kontinuität unter den Ostgotenkönigen*, 150.

³⁸ Barnish: *Transformation and Survival in the Western Senatorial Aristocracy*, 133.

³⁹ Schäfer: *Der weströmische Senat als Träger antiker Kontinuität*, 150.

az épület felbukkan egy a Decius családhoz tartozó Albinusnak íródott levélben, mely szerint az uralkodó engedélyezi neki, hogy a Domus Palmata mellett egy műhelyt nyisson.⁴⁰ Az épület úgy kerülhetett a Decius-családhoz, hogy Caecina Decius Maximus Basilius feleségül vette Gennadius Avienus lányát, ezáltal a Forum Transitorium mögött található ház tulajdonosának veje lett.⁴¹ Julia Hillner szerint sem zárható ki, hogy az épület leányági vonalon öröklődött.⁴² A Decius-család tagja, Albinus tehát egy eredetileg Anicius-tulajdonú házban élt, továbbá a későbbiekben nyilvánvalóvá válik, hogy politikájában több szálon kötődött az Anicius családhoz. Ez részben apja 501-es halálával magyarázható, amikor a testvérek között ellenségeskedés alakulhatott ki, melynek során Albinus az Anicius-családot kezdte támogatni, így próbálta ugyanis hatalmát biztosítani. Ezt alátámasztja egy a Laurentius-skizma alatt íródott levél is, melyet Ennodius írt Anicius Probus Faustusnak, közölve, hogy sikerült Symmachus támogatására rávennie Albinust.⁴³

Közbevetőleg a Deciusokról az is elmondható, hogy jó viszonyban álltak a Petronius családdal, így annak sarjával, Probinusszal, valamint fiával, Flavius Rufius Petronius Nicomachus Cethegusszal, aki 504-ben töltötte be a *consuls*ágot.⁴⁴ Flavius Rufius Postumius Festus is – akiről még lesz szó – e családon keresztül kapcsolódik a Deciusok táborához.

Visszatérve a család ismeretségi körére, mindenképpen meg kell jegyezni, hogy a Deciusok különösen erős kapcsolatokkal rendelkeztek Észak-Afrikában. A Szent Ágoston hagyományát folytató Fulgentius püspök életrajzírója, Ferrandus ugyanis megjegyzi, hogy Fulgentius előszeretettel levelezett szenátorokkal, özvegyekkel és szűzekkel. Több levelében felbukkannak a – Decius-családhoz köthető, 525-ben kivégzett – Symmachus szenátor lányai, Proba és Galla, valamint Theodorus. Proba rajongott Szent Ágoston munkáiért, ennek jegyében nemcsak Fulgentiusszal ápolt kapcsolatot, hanem levelezett a Nápoly melletti Castellum Lucullanum rendfőnökével, Eugippiusszal, ráadásul Dionysius Exiguusszal is kapcsolatba került, hiszen ő fordította le neki a *Vita Sancti Pachomi Abbatis Tabennensist*.⁴⁵

Érdekes eredményt ad a fent említett két család birtokainak vizsgálata. Az 5–6. században az arisztokrácia különös jelentőséggel bírt a kereszténység terjesztésében. Ebben az időszakban jelentős részük a vidéki területeken minden addiginál nagyobb szerepet játszott. Villáik gyakran kultikus központokká alakultak.⁴⁶ Róma városát három nagyobb provincia határolta: északról Tuscia és Umbria, kelet felől Valeria, délről pedig Campania. Az előbbi területén Maximus Basilius, valamint fia, Faustus Albinus birtokai.⁴⁷ Valeria provinciában feküdtek Theodorus latifundiumai, mi több, az ő területei estek legközelebb

⁴⁰ Cassiodorus: *Variae*, IV. 30.

⁴¹ *A Prosopography of the Later Roman Empire* szerint Gennadius Avienusnak csak két gyermeke volt, lánya, Stephania, fia pedig Anicius Probus Faustus. Stephaniáról az áll benne, hogy testvére Flavius Anicius Probus Faustus volt, azonban férjeként Asteriust jelöli meg, ezzel szemben Sundwall egyértelműen Flavius Caecina Decius Maximus Basilius feleségeként említi Sundwall, Johannes: *Abhandlungen zur Geschichte des ausgehenden Römertums*. Helsingfors, 1919. 130.; lásd: Ennodius: *Epistolae*, IX. 5.

⁴² Cooper, Kate – Hillner, Julia: *Religion, Dynasty and Patronage in Early Christian Rome, 300–900*. New York, 2007. 139–140.

⁴³ Ennodius: *Epistolae*, II. 22.

⁴⁴ Ezt jól mutatja, hogy Cethegus együtt menekült Konstantinápolyba a Decius-család két tagjával, Faustus Albinusszal és Basiliusszal. *Liber Pontificalis*, 12.61.

⁴⁵ Moorhead, John: *The Decii under Theoderic*. *Historia*, 33. (1984) 110–111.; Llewellyn: *Rome in the Dark Age*, 29.

⁴⁶ Dyson: *Community and Society in Roman Italy*, 238., 240.

⁴⁷ Schäfer: *Der weströmische Senat als Träger antiker Kontinuität*, 128.

Rómához. Campania⁴⁸ provinciában volt a legtöbb Decius-birtok. Ezen a területen feküdtek Flavius Rufius Postumius Festus földjei, akinek közvetlen szomszédja a későbbi *magister officiorum*, Agnellus. Festus kétségkívül jó viszonyt ápolt vele, ezt mutatja, hogy több alkalommal kisegítette barátját, amikor annak hivatali elfoglaltsága akadt.⁴⁹ Szintén itt terültek el Ioannes birtokai, aki egyben Campania *consulariusa* is volt. A via Appia mentén, a közeli Terracinában voltak Caecina Mavortius Basilius Decius, valamint fia, Flavius Vettius Agorius Basilius Mavortius birtokai, itt fekszik Nuceria (ahova számúzik Laurentiust) is.⁵⁰

A Deciusok területei tehát Rómára, valamint környékére korlátozódtak, így főként a római politikában és egyházi ügyekben voltak érdekeltek, amelyekre könnyűszerrel befolyást tudtak gyakorolni, hiszen a Róma és Ravenna közötti távolság túlságosan nagy volt ahhoz, hogy Theoderich folyamatos ellenőrzés alatt tudja tartani az Örök Várost, ráadásul az osztrógót uralkodó a 490-es években még nem rendelkezett elegendő emberrel ilyen feladatok ellátására. Így nem meglepő, hogy a Deciusok ebben az időben erőteljes nyomást tudtak kifejteni mind a szenátusra, mind a római egyház fejére, a pápára.

Velük ellentétben az Aniciusok birtokai főleg Észak-Itáliában, az osztrógót uralkodói székhelyhez közelebb, Liguriában feküdtek. Itt terültek el Anicius Probus Faustus, Rufius Magnus Faustus Avienus, Flavius Agapitus és Ambrosius földjei.⁵¹ Ennek révén közelebbi kapcsolatban álltak az uralkodóval. Ugyanakkor Gennadius Avienus és Ennodius példáján keresztül azt is elmondhatjuk, hogy ez a csoport a római egyház hivatalos álláspontját támogatta.

A szenátori családok összezapása a Laurentius-skizma első szakaszában

Az Aniciusok és a Deciusok ellentétei Theoderich, illetve a pápák Konstantinápolyal fenntartott kapcsolataiban és a korabeli vallási ellentétekben is megnyilvánultak. Mint láthatuk, Theoderich itáliai uralmának elismertetése Keleten korántsem ment gördülékenyen. 493-ban, Odoacer halálának évében újabb követség indult a keleti fővárosba, amelyet – az előírásoknak megfelelően – a *magister officiorum*, Anicius Probus Faustus vezetett.⁵² Feladata kettős volt, egyrészt az, hogy Gelasius pápa megbízásából eljárjon az Acacius-féle egyházi szakadás ügyében, másrészt az, hogy újra megkísérelje Theoderich uralmának elismertetését. Az osztrógót uralkodó a követség egyházi szándékairól valószínűleg nem tudott. Ráadásul Gelasius pápa levele a keletrómai udvarban világossá tette, hogy az egyházfő a katolikus–monofizita szakadás kérdésében nem hajlik az egységre, s nem fogja elfogadni a 482-ben Konstantinápolyban a megegyezés érdekében kiadott Henótikont.⁵³ Részben ez-

⁴⁸ Campania papsága is szembeszállt a pápával, ennek egyik legjobb példája Gelasius pápa levele Theoderich anyjának. Ebben a pápa beszámol arról, hogy 496-ban két nolai klerikus, Felix és Petrus elmentek az uralkodóhoz, ezzel a lépésükkel pedig figyelmen kívül hagyták a pápa főségét egyházi kérdésekben. *Epistulae Theodericianae Variarum*, 5. In: Mommsen T. (ed.): *Monumenta Germaniae Historica Gestorum Pontificum Romanorum*. Vol. XII. Berlin, 1898. (a továbbiakban: Theodericus: *Epistolae*)

⁴⁹ Cassiodorus: *Variarum*, I. 15.

⁵⁰ Schäfer: *Der weströmische Senat als Träger antiker Kontinuität*, 124–125.

⁵¹ Schäfer: *Der weströmische Senat als Träger antiker Kontinuität*, 135.

⁵² Gelasius: *Epistolae*, 12.; Cassiodorus: *Variarum*, VI. 6.

⁵³ Zenón császár önkényesen bocsátotta ki anélkül, hogy bármilyen egyházi gyűléssel megvitatta volna. A rendelet csupán az első három zsinat határozatait ismerte el, így heves szembenállást váltott ki. A római egyházfő ennek hatására 484 júliusában kiközösítette Akakiost, a konstantinápolyi pátriárkát, így szakítás következett be Róma és Konstantinápoly között. A *Henótikon* valójában az első látható jele volt annak, hogy a keletrómai császár az ókori Római Birodalom új, megreformált

zel magyarázható, hogy a követségnek Theoderich ügyében sem sikerült semmit elérni.⁵⁴ Az osztrogót uralkodó azonban nem adta fel az uralma elismertetésére irányuló próbálkozásokat.

496. november 21-én meghalt Gelasius pápa, ami után három nappal a klérus tagjai megválasztották a római születésű II. Anastasius pápát.⁵⁵ Ő már nem kérte ki a papok és a püspökök véleményét az egyházat illető kérdésekben, amiért számos pap elpártolt tőle. Ekkor belső átrendeződés történt a kléruson belül, sok pap kivált az egyházból. Nem sokkal később, 497-ben újabb követség indult keletre, melyet ekkor – a 490-es akcióhoz hasonlóan – a *caput senatus*, a Decius-családhoz tartozó Rufius Postumius Festus vezetett.⁵⁶ Az uralkodó nem véletlenül küldte a *caput senatus*-t a *magister officiorum* helyett, hiszen – életkora révén – ez a tisztségviselő rendelkezett a legnagyobb tekintéllyel a római szenátuson belül, és Theoderich ezzel akarhatta demonstrálni, hogy a szenátus mögötte áll. Festus két feladatot kapott, egyrészt meg kellett kérnie az uralkodót, hogy Péter és Pál apostolok emlékének hatalmas ünneppel tisztelegjen, másrészt el kellett érnie Theoderich itáliai uralkodásának elismerését. A szenátus vezetője mindkét feladatot sikerrel teljesítette.⁵⁷ A követségnek sikerült elérnie az osztrogót uralkodó kinevezését, elfogadtatásának azonban ára volt, Festusnak vállalnia kellett, hogy a pápa elismeri a Henótikont.

Festus könnyű szívvel fogadhatta el a császár kompromisszumos ajánlatát, hiszen míg Gelasius sorra utasította el a keleti püspökök kompromisszumos ajánlatait, amelyek az Akakios-skizma megoldását célozták,⁵⁸ addig II. Anastasius elődjével szemben valamivel rugalmasabbnak mutatkozott a Konstantinápoly és Róma közötti kapcsolatokban. Sőt, egy keleti forrás szerint „azt beszélik, Festus titokban azt állította a császárnak, hogy ő rendelkezik Róma püspöke felett, így az el fogja fogadni Zenón Henotikonját”.⁵⁹ Ez a tény megválasztásának körülményeire is rávilágíthat, hiszen nem zárható ki, hogy kinevezése hasonlóan ment végbe, mint korábban III. Felixé, annál is inkább, mert Decius Maximus Basilius ekkor még élt. Anastasius Konstantinápolyval szembeni engedékenységeinek jeleként fogható fel, hogy akárcsak III. Felix, ő is alázatos levélben tudatta a császárral megválasztását, holott ez ebben a korszakban s különösen Gelasius pontifikátusa alatt egyáltalán nem volt jellemző. S ami talán legjobban súlyosbította megítélését a római kléruson belül, az az, hogy szövetségre lépett Photinus thessalonikéi diakónussal, aki Akakios oldalán állt, a klérus szemében a Henótikon megfogalmazója volt.⁶⁰

Az új pápa politikája tehát kedvezett Festusnak, a látszólagos előny azonban rögtön szertefoszlott, amikor a követ visszaérkezett Rómába, ahol az egyházfő halálának híre fogadta. Így a császárnak a Henótikon elfogadtatásával kapcsolatos ígéretét már nem tudta tel-

keresztény változatát akarja létrehozni. Ennek alapján úgy tekintett magára, mint Krisztus földi szószólójára. Every, George: *The Byzantine Patriarchate 451–1204*. London, 1962. 35.

⁵⁴ Cassiodorus: *Variarum*, VI. 6.; Richards: *The Popes and the Papacy in the Early Middle Ages*, 65.

⁵⁵ *Liber Pontificalis*, 51–52.

⁵⁶ Anonymi Valesiani *Pars Posterior*, 12.64.

⁵⁷ Anonymi Valesiani *Pars Posterior*, 12.64.; *Laurentian Fragment*, 52. In: *The Book of Pontiffs*. Trans.: Davis, Raymond. Liverpool, 1989. (a továbbiakban: *Laurentian Fragment*) 97–100.; *The Chronicle of Theophanes Confessor. Byzantine and Near Eastern History AD 284–813*, 5992. Trans.: Mango, Cyrill – Scott, Roger. Oxford, 1997. (a továbbiakban: *Theophanes: Chronica*)

⁵⁸ *Liber Pontificalis*, 51.3.

⁵⁹ *Theodoros Anagnostes Kirchengeschichte*, II. 17. Hansen, Günther Christian (Hrsg.) Berlin, 1995. (a továbbiakban: *Anagnostes: Kirchengeschichte*)

⁶⁰ *Liber Pontificalis*, 52.2

jesíteni. Az elkövetkező harcok okozója tehát elsősorban a Konstantinápolyval felvett kapcsolat volt.⁶¹

II. Anastasius halála után a római klérus nem tudott megegyezni az új pápa személyében. A két egymással szembenálló pápa megválasztására 498. november 22-én került sor. A klérus egyik része a Lateráni bazilikában megválasztotta Symmachust. Az új pápa táborát azok a papok erősítették, akik korábban elpártoltak II. Anastasiustól, mert az közösséget vállalt az Akakioshoz kötődő thessalonikéi diakónussal. Ennek értelmében Symmachus egyértelműen a 482-es rendelkezés ellen foglalt állást. Festus ekkor, betartva a császárnak tett ígérését, a másik csoport élére állt, amely a Santa Maria Maggiore bazilikában Laurentiust választotta pápává. Tagadhatatlan, hogy Festus azért tudta ilyen gyorsan véghezvinni az ellenpápa megválasztását, mert az uralkodó elit korántsem volt egységes.⁶²

Érdekes kép rajzolódik ki az adott év (498–499) tisztségviselőinek áttekintése során. A kettős pápaválasztás évében a *caput senatus* Festus volt, a consuli tisztséget pedig ugyancsak a Decius családhoz tartozó Flavius Paulinus töltötte be,⁶³ tehát a szenátusban Laurentius pártja volt többségben, ami jelentősen megkönnyítette a párt dolgát. Legalábbis Rómában. A *Liber Pontificalis* közlése szerint azonban „mindkét párt beleegyezett, hogy Ravennába menjenek Theoderich királyhoz ítéletre”.⁶⁴ Ebből következően a választásokat követően mindkét pápa, valamint támogatóik Ravennába mentek, hogy ügyükben az uralkodó tegyen igazságot. A *Liber Pontificalis* szerint Theoderich úgy határozott, hogy az legyen Róma püspöke, akit hamarabb választottak meg, valamint akinek több támogatója van.⁶⁵ Az uralkodói döntés nem volt egyértelmű, hiszen csak azt lehetett eldönteni, hogy melyik jelöltnek nagyobb a tábor. Azt, hogy Laurentiust vagy Symmachust választották-e meg hamarabb, ellenben nem, hiszen a *Liber Pontificalis*ban csak annyi szerepel, hogy egy napon történt az esemény.

Ebben az évben Róma városának *praefectus urbi* tisztségét az Aniciusokhoz köthető Speciosus⁶⁶ töltötte be, ennél fogva ő elnökölt a szenátusban, tehát tökéletesen tisztában volt a városban zajló eseményekkel.⁶⁷ Továbbá kiváló kapcsolatokkal rendelkezett a királyi udvarban, hiszen rokona, Eugenés éppen ez idő tájt volt Ravennában *advocatus*.⁶⁸ Mint már említettük, Eugenés a tanulmányait Deuterius iskolájában folytatta, s udvarbeli tisztességét is Anicius-párti patronálásnak köszönhette. Speciosus ebből kifolyólag jó kapcsolatot ápolt a *magister officiorum*mal, Anicius Probus Faustusszal. Továbbá azt a tényt is figyelembe véve, hogy az uralkodói döntés kihirdetésére Ravennában került sor, nem csoda, hogy Symmachust ismerték el pápának. A határozat értelmében egy 499. március 1-jén Rómában tartott zsinaton Laurentiust a campaniai Nuceriába száműzték,⁶⁹ éppen abba a provinciába, ahol a legtöbb Decius-birtok összpontosult. Az ellenpápa eltávolításával a har-

⁶¹ Anagnostes: *Kirchengeschichte*, II. 16–17.; Theophanes: *Chronica*, 5993.; Moorhead, J.: *Boethius and Romans in Ostrogothic Service*. *Historia*, 27. (1978) 126.

⁶² Burns, *A History of the Ostrogoths*, 88.

⁶³ Sundwall: *Abhandlungen zur Geschichte des ausgehenden Römertums*, 147.

⁶⁴ *Liber Pontificalis*, 53.2–18.

⁶⁵ *Liber Pontificalis*, 53.2–18.

⁶⁶ Speciosus Olybrius rokona volt, akinek testvére Eugenés. Cassiodorus: *Variae*, I. 12.

⁶⁷ Cassiodorus: *Variae*, VI. 3–4.

⁶⁸ Cassiodorus: *Variae*, I. 12.

⁶⁹ *Laurentian Fragment*, 52.

cok első szakasza lezárult, azonban ezzel egy időben megkezdődött a felkészülés a következő összecsapásra.

Mindent egybevetve Anicius Probus Faustus védte Symmachust, azonban a római arisztokrácia java Laurentiust és a császár alatti vallási egységet részesítette előnyben, azt, amelyet a Henótikon is hirdetett. A római uralkodó elit Symmachus megválasztásával nehéz helyzetbe került, hiszen ebben a korban megszokott volt, hogy a vezető hivatalokat – legyen az világi vagy éppen egyházi – ők birtokolják. Így bázisuknak, a Laurentius-pártnak annak érdekében, hogy álláspontjukat érvényre tudják juttatni, élnie kellett a lefizetések eszközével, amely annyira elterjedt, hogy még a keleti birodalomrészben is megemlékeztek róla. Theodoros Anagnostes például azt írja, hogy a Festus mögött állók is sok megvesztegetett embert tudhattak magukénak.⁷⁰ Ezt a *Laurentius-féle töredék* is alátámasztja, sőt Cassiodorus is, aki a *praefectus urbi* és a *praefectus praetorio* tisztségek leírásakor hangsúlyozza, hogy ha el akarják kerülni a népszerűtlenséget, akkor tartózkodjanak a megvesztegetéstől.⁷¹ Mivel a *Variae* ezen része 507–511 között keletkezett, a szerző bizonyára a skizma alatti visszaélésekre utal.⁷² Theodoros alapján elmondható, hogy Laurentiust sok arisztokrata támogatta, ekképpen Festus pártja minden eddiginél nagyobb pénzügyi forrást tudhatott magáénak, nagyobb, mint a Symmachus párt.

A Laurentius-skizma második szakasza

Miután Rómában lezárultak a harcok, Theoderich 500-ban meglátogatta a várost, többek között azért, hogy kinyilvánítsa az új pápa támogatását,⁷³ majd visszatért Ravennába.⁷⁴ Azonban alig telt el egy év, és a *princeps senatus*, Festus klerikusokkal és szenátorokkal együtt mozgolódní kezdett Symmachus ellen. Az első összeütközésre 501-ben került sor, amikor a húsvétot a régi római naptár szerint ünnepelték, így az március 25-re esett. A többség azonban azt követelte, hogy az alexandriai időszámítást vegyék figyelembe, amely április 22-re helyezte az ünnepet. Az új időszámítást 496-ban Dionysius Exiguus hozta Rómába, aki jó kapcsolatot ápolt a szintén Deciusokat erősítő Castellum Lucullanum rendfőnökével, Eugippiusszal. Az sem mellékes, hogy az 500. év *praefectus praetorió*ja Theodoros volt, aki szintén összefüggésbe hozható Eugippiusszal. Az épületre Theoderich uralkodásának első szakaszában alighanem a *praefectus praetorio* felügyelt,⁷⁵ ez esetben Liberius, majd 500-tól Theodoros. Így az utóbb említett méltóságviselő is közrejátszhatott abban, hogy széles körben elterjedt az alexandriai időszámítás. Ezt a feltételezést egy másik irat is alátámaszthatja, ugyanis a későbbi osztrogót uralkodó, Athalaric (526–534) egyik levele ugyancsak megemlíti az épületet.⁷⁶ Ebből kiderül, hogy a Castellum Lucullanum ko-

⁷⁰ Anagnostes: *Kirchengeschichte*, II. 17.

⁷¹ *Laurentian Fragment*, 52.; Cassiodorus: *Variae*, VI. 3–4.

⁷² O'Donnell, James: *Cassiodorus*. London, 1979. 60.

⁷³ Anonymi Valesiani *Pars Posterior*, 12.65.; Moorhead, John: *The Laurentian schism: East and West in the Roman church*. Church History, 47. (1978) 125.

⁷⁴ Anonymi Valesiani *Pars Posterior*, 12.70.; Cassiodorus: *Variae*, III. 9.

⁷⁵ Ezt más adatok is megerősítik, hiszen mikor Odoacer Itáliába érkezett, letette a korábbi uralkodót, Romulus Augustulust, ezt követően pedig Campania provinciába küldte. Anonymi Valesiani: *Pars Posterior*, 8.38. Cassiodorus egy későbbi levelében ismét feltűnik a korábbi nyugatrómai uralkodó. Ebben a levélben Theoderich megerősíti privilégiumait, amelyeket a levél tanúsága szerint Liberius-tól nyert el. Cassiodorus: *Variae*, III. 35. Ez a bizonyos kiváltság egy tulajdonjog volt, amely a Nápoly mellett fekvő Castellum Lucullanumra vonatkozott.

⁷⁶ Cassiodorus: *Variae*, VIII. 25.

rábbi tulajdonosa Agnellus volt, aki kitűnő kapcsolatot ápolt Festusszal.⁷⁷ Több jel is arra mutat tehát, hogy a húsvétszámítás körüli konfliktusok kiobbantásával és az alexandriai időszámítás elterjesztésével nemcsak Liberius és Theodorus,⁷⁸ hanem Anastasios császár szövetségese, a skizma kiobbantója, Festus is gyanúsítható.

Érdeemes röviden kitérni arra a kérdésre, hogy az arisztokrácia egy része miért támogathatta az április 22-i időpontot, s ezzel együtt a konstantinápolyi udvart. Az okot elsősorban oktatásukban és a keleti ideológiában kell keresni.⁷⁹ A római családok többsége kezdetben semmilyen érdekközösséget nem akart Konstantinápolyval vállalni, aminek legfőbb indoka abban rejlett, hogy maga Zenón császár sem volt római, hanem a kis-ázsiai izauriak törzséhez tartozott.⁸⁰ Ugyanakkor a római nemesség oktatása ebben az időben teljesen görög jelleget öltött. Görög tudósok és teológusok költöztek a római arisztokrácia otthonaiba. Ezek az emberek Anastasios császár megválasztását követően úgy tekintettek Konstantinápolyra, mint egyfajta szellemi és kulturális központra, szembeállítva azt Rómával és különösen Ravennával, az osztrogót király székhelyével. Ezek közé a tudósok közé tartozott a már említett Dionysius Exiguus szíriai szerzetes is.⁸¹

Visszatérve az alexandriai és a római időszámítás eltérése miatt kialakult konfliktushoz, az összecsapások kitörésekor két szenátor, „Festus és Probinus bevádolták Symmachust és hamis tanúkat béreltek fel, akiket Ravennába küldtek Theoderich királyhoz”.⁸² Erre Theoderich az összetűzések miatt Arminiumba hívta a pápát. Symmachus támogatói javával érkezett, és meglepődve tapasztalta az ellene támasztott vádakat, amelyek ekkor már nem is az ünnep időpontjáról, hanem az egyházi birtokok hűtlen kezeléséről szóltak. A pápa erre még az éjszaka közepén elhagyta a várost, és visszatért Rómába, ezzel mintegy elismerve az ellene támasztott vádakat.⁸³

Symmachus ezzel a lépéssel csak további ürügyet szolgáltatott a Laurentius-párt újabb támadására, amelynek hangadói ekkor elhatározták, hogy követeket küldenek Theoderichhez azért, hogy küldjön egy *legatust* a húsvét időpontjának helyreállítása érdekében, valamint kezdeményezzen egy gyűlést Symmachus ellen. Theoderich elfogadta az ellenpárt által támasztott kéréseket, s az isztriai püspököt, Altinumi Pétert bízta meg az eset kivizsgálásával.⁸⁴

Az Aniciusok szomszédságában működő észak-itáliai püspökök (Liguria, Aemilia, Venetia) azonban azt válaszolták, hogy mivel őket pápai beleegyezés nélkül hívták, nem hajlandók részt venni az egyházfő ellen zajló vizsgálatban. Ekkor Theoderich egy Symmachustól

⁷⁷ Cassiodorus: *Variae*, I. 15.

⁷⁸ Theodorus azonosítása ebben az esetben bizonyos problémákat vet fel, ugyanis korábban már kifejtettem, hogy egy bazilikát épített, melyhez éppen Gelasius pápától kapta a hozzájárulást, mindazonáltal ekkor még nem volt magas tisztség birtokában. Gelasius *Epistolae*, 41.

⁷⁹ Pecere, Oronzo: *La cultura greco-romana in età gota tra adattamento e trasformazione* In: Theoderico il Grande e i goti d'Italia. Atti del XIII Congresso internazionale di studi sull'Alto Medioevo. Tomo I-II. Spoleto, 1993. 355–380.

⁸⁰ Zenón korántsem volt népszerű Konstantinápolyban, ez már szembetűnővé vált Basiliscus során, de talán ami legjobban szemlélteti a konstantinápolyi társadalom izauri hadvezérrel szembeni álláspontját, azok a felkiáltások, amellyel az özvegy Ariadne császárnét fogadta a nép: „Adj az Imperiumnak ortodox császárt! Adj az Imperiumnak római császárt!” Idézi Ostrogorsky: *A Bizánci Állam története*, 72.

⁸¹ O'Donnell: *Cassiodorus*, 24.; Burns: *A History of the Ostrogoths*, 87.

⁸² *Liber Pontificalis*, 53.3.

⁸³ *Laurentian Fragment*; *Liber Pontificalis*, 53.

⁸⁴ *Laurentian Fragment*, 52.; Richards: *The Popes and the Papacy in the Early Middle Ages*, 78.

kapott levéllel megnyugtatta őket, amelyben az állt, hogy a pápa hozzájárul a szinódus megtartásához. A gyűlést így végül a Santa Maria Maggiore bazilikában tartották meg, amelyen három észak-itáliai metropolita elnökölt: Ravennai Péter, Milánói Laurentius és Aquileiai Marcellianus. A három püspök közül az első kettő egyöntetűen a Gelasius-fele, Konstantinápolytól távolságot tartó politika támogatója volt.⁸⁵ A megvádolt Symmachus pápa pontosan érkezett a gyűlésre, kijelentve, örül annak, hogy mindannyian összegyűltek a helyzetet tisztázása érdekében. Azonban azzal a mögöttes indokkal, hogy a római püspökség adminisztrációját nem birtokolja, megtagadta Altinumi Péter minden kérését.⁸⁶ Csak hogy az összegyűlt püspökök az uralkodó beleegyezése nélkül nem mertek Péter ellen szavazni, ráadásul Theoderich is visszautasította a *legatus* hazahívását, így az események holtpontra jutottak.⁸⁷

Figyelemreméltó körülménye az eseményeknek, hogy velük párhuzamosan, 501-re az Aniciusok kiszorultak a főbb hivatalokból. A *praefectus praetorio* feladatkörét 500-ig Petrus Marcellinus Felix Liberius, majd Theodorus birtokolta, míg 501-ben a *magister officiorum* tisztséget Rufius Petronius Nicomachus Cethegus,⁸⁸ a *consul* pedig Avienus töltötte be – mindketten a Decius család tagjai voltak.

A Deciusok pozícióinak megerősödése Róma utcáin is láthatóvá vált,⁸⁹ sok püspököt megrémített a növekvő erőszak. Többen közülük Theoderichez menekültek, és arra kérték, hogy a gyűlés helyét tegye át Ravennába. Az uralkodó a *Praeceptio*ban 502. augusztus 8-ra írta ki a szinódus időpontját, azonban a helyszín tisztázatlan okokból Róma maradt. A tagok egy augusztus 27-i levélben ismét nyomatékosították a gyűlés áthelyezésére vonatkozó kérelmüket, illetve közölték, hogy nem találták Symmachust sem bűnösnek, sem ártatlannak.⁹⁰

A gyűlés végül 502. szeptember 1-jén ülhetett össze a Basilica Sessorianában. A pápa vádlói a zsinat fennmaradt aktái szerint súlyos vádakkal illették az egyházfőt. Ezek értelmében Symmachus klérusa szolgálakat tartott, mely szolgálak ráadásul vallomást is tettek

⁸⁵ Milánói Laurentius esetében erre éppen Ennodius mutat rá egy 508-ben Luminosusnak címzett levelében, melyben leírja, hogy püspöke nyomást gyakorol rá annak érdekében, hogy visszaszerezze a korábban Symmachus támogatására fordított pénzt. Ennodius: *Epistolae*, VI. 16. A ravennai egyháznak pedig korábban maga Gelasius adott segítséget. Gelasius *Epistolae*, 14.

⁸⁶ Egyfelől Symmachus személye elleni támadásnak vette a felügyelő megválasztását, másfelől Péter jelenléte fenyegető volt a Theoderichet támogató csoport számára, hiszen mindaz, amit tett, Laurentiusnak kedvezett, és nincs bizonyíték arra, hogy a király rendelkezései szerint cselekedett volna (*Acta Synhodorum Habitarum Romae*, 428. In: Mommsen, T. (Ed.), *Monumenta Germaniae Historica Auctores antiquissimi*. Vol. XII. Berlin, 1898. (a továbbiakban: *Acta Synhodorum Habitarum Romae*); Richards: *The Popes and the Papacy in the Early Middle Ages*, 79.; Moorhead: 1992, 117).

⁸⁷ Richards: *The Popes and the Papacy in the Early Middle Ages*, 79.

⁸⁸ Arnaldo Momigliano Flavius Rufius Petronius Nicomachus Cethegust az Anicius-családhoz sorolja. Momigliano, Arnaldo: *Cassiodorus and Italian Culture of his time*. In: *Studies in historiography* Arnaldo Momigliano. London, 1966. 189. Vö.: O'Donnell, James: *Liberius the Patrician*. *Traditio*, 37. (1981) 33. Véleményem szerint ez nem helytálló, hiszen apja, Probinus egyike volt a Laurentiust támogató csoportnak (*Liber Pontificalis*, 53.3), továbbá Cethegus egyike volt azoknak a *consul*oknak, akik Konstantinápolyba menekültek Iustinianos császárhoz, s csak Pelagius pápa (556–561) alatt tértek vissza a félszigetre (*Liber Pontificalis*, 61.7.).

⁸⁹ „Ekkor Róma városában a szenátus vezetője, a korábbi consul, Festus, valamint Probinus volt consul küzdeni kezdet más szenátorokkal, különösen Faustus volt consullal.” *Liber Pontificalis*, 53. 5.1-5.

⁹⁰ *Acta Synhodorum Habitarum Romae*, 421.; Moorhead, J.: *Theoderich in Italy*. Oxford, 1997. 117.

ellene, ami nemcsak a polgári jog, hanem a kánonjog előírásaival is ütközött.⁹¹ Ez az információ arra utal, hogy a pápa ellenfelei ügyesen alapozták meg a vádakat. Ugyanis, mint említettem, az egykori Gelasius-párti papok támogatták Symmachus pápaságát, ám éppen Gelasius dekrétumai között szerepel az a pont, amely szerint ki kell zárni a klerusból azt, aki szolgákat tart.⁹² A vádak azonban nem igazolódhattak, hiszen ellenkező esetben a gyűlésnek egyértelműen le kellett volna tennie Symmachust. Figyelemre méltó, hogy más forrásokban nincs is nyomuk, pedig nagyon valószínű, hogy Cassiodorus hivatali leveleiben megemlítette volna azokat, azonban sem nála, sem Ennodiusnál, de még a fennmaradt hivatali papyrusokban sem esik szó róluk, annak ellenére, hogy Theoderich 500-ban kiadott törvénykönyve is kínzással sújtotta azokat a szolgákat, akiket az uruk elleni vallomástétel vádja ért.⁹³ Így arra kell gondolnunk, hogy a vádak azért nem szerepelnek Cassiodorusnál és Ennodiusnál, mert az ő szemükben nyilvánvalóan rágalomnak számítottak.

Visszatérve a gyűléshez, a megfélemlített Symmachus támogatóival átvágott a városon, ütközben megtámadták, „a város közepén minden nap harcot viseltek az egyházzal szemben”.⁹⁴ Ezen harcok során veszítette életét Gordianus és Dignissimus pap. Az előbbi a Symmachust támogató 499-es római zsinaton is részt vett, tehát a támadást egyértelműen a Laurentiust támogatók indították. A pápa életét a merénylőknek nem sikerült kioltaniuk, az egyházfő ugyanis bezárkózott a Szent Péter bazilikába. A gyűlés tagjai ekkor követséget menesztettek a bazilikába, hogy megpróbálják kiengesztelni a pápát, aki azonban hajthatatlan maradt.⁹⁵ A küldöttség tagjai ezután kérelték a szinódus résztvevőit, hogy térjenek vissza a pápa fősége alá, a többség viszont nem fogadta el a javaslatot. Így a gyűlés ismét egy levelet küldött az uralkodónak, amelyben közölték, hogy nem boldogulnak a helyzettel, hiszen nem ítélik el Symmachust, ha nincs is ott. Ezért azt kérték a királytól, hogy jöjjön Rómába. Theoderich azonban továbbra is hajthatatlan maradt, október 1-jén kelt válaszában kitarított emellett, hogy az egyháziaknak maguknak kell megoldaniuk ezt a problémát.⁹⁶

A szenátori családok tárgyalása kapcsán említettem azt a levelet, melyet Ennodius küldött Faustusnak azzal, hogy sikerült megnyernie Albinust Symmachus támogatására. Nos, ez a levél éppen 502 őszén⁹⁷ keletkezett.⁹⁸ Ekkor már Faustus Albinus töltötte be a *prae-fectus praetorio* tisztséget. Nem meglepő tehát, hogy azt az 502. október 23-án tartott egyházi gyűlést, amely Symmachust valamennyi vád alól felmentette, már csak Milánói Laurentius és Ravennai Péter elnökletével tartották, ráadásul éppen Albinus egyik birtokán.⁹⁹

⁹¹ *Acta Synhodorum Habitarum Romae*, 422–423.; Moorhead: *Theoderich in Italy*, 118.

⁹² *Gelasius Epistolae*, 14.

⁹³ *Edictum Theoderici Regis*, 113. Richthofen, v. Karl (ed.): *Monumenta Germaniae Leges*. Vol. V. Berlin, 1892. (a továbbiakban: *Edictum Theoderici*)

⁹⁴ *Liber Pontificalis*, 53. 5.12-13.

⁹⁵ *Acta Synhodorum Habitarum Romae*, 428–429.

⁹⁶ Moorhead: *Theoderich in Italy*, 119.

⁹⁷ Sundwall: *Abhandlungen zur Geschichte des ausgehenden Römertums*, 74. vö. 2.

⁹⁸ Az, hogy Albinus támogatta Symmachust, azzal támasztható alá, hogy 500–503 között ő és felesége, Glaphyra Róma mellett a via Trebana mentén 27 mérföldre a várostól épített egy bazilikát, melyet Symmachus pápa szentelt fel. *Liber Pontificalis*, 53.

⁹⁹ A gyűlés helyszínének azonosítása kérdéses. Lehetséges, hogy a Campaniában található Palma városában tartották, ellenben Mommsen vonakodik bármiféle földrajzi tartalmat fellelni a „*Synodus palmaris*” kifejezésben. Azt az elméletet, amely szerint a gyűlést a Szent Péter bazilika oszlopcsarnokában tartották meg, a kutatók többsége elvetette. Moorhead: *Theoderich in Italy*, 119. 20. jegy-

A határozatot hetvenhat püspök írta alá. Ennek ellenére Symmachus ellenfeleire még nem sikerült végső csapást mérni. Utóbbiak a *Contra Synodum Absolutionis Incongruae*ban kifejtették, hogy a határozatok nem érvényesek, hiszen nem az összes püspök jelenlétében születtek. Ráadásul egy petíciót nyújtottak be Theoderich-hoz, melyben Laurentius visszahelyezését kérték. Az ellenpápa később vissza is tért Rómába, Symmachus ezért 502. november 6-ra új szinódust hívott össze, ahol Ennodius immár diakónusként¹⁰⁰ a *Libellus adversus eos qui contra synodum scribere praesumpserunt* című iratban megcáfolta a Laurentius-féle iratot.¹⁰¹

Ezek a pártharcok olyan jelentőséggel bírtak, hogy még Athalaric is megemlíti egy levelében, amelyet IV. Felix pápa (526–530) megválasztása kapcsán írt. A levélben nemcsak az uralkodói jóváhagyás jelentőségét hangsúlyozza, hanem megemlíti azokat a küzdőelmeket, amelyek a skizma alatti széthúzást jellemezték.¹⁰² Tehát abban, hogy Symmachus pápa végül elnyerhette hivatalát, egész biztosan olyan személyek segítettek, akik a királyi udvar magasabb köreiből szolgáltak.¹⁰³ A milánói diakónus, Ennodius később egy levelében maga is beszámol arról, hogy csaknem 400 solidust fizetett annak érdekében, hogy Symmachus megtarthassa helyét Róma püspöki székében.¹⁰⁴

Tanulmányomban megkíséreltem árnyaltabb képet festeni Theoderich uralkodásának első szakaszáról, a korabeli itáliai arisztokrata családok ellentéteinek összefüggésébe helyezve azt. Mint ismeretes, az osztrigótok számszerű kisebbségben voltak Itáliában, ráadásul a királyi udvara is messze helyezkedett el a hagyományosnak tekinthető fővárostól, Rómától. A gótok rómaiakhoz viszonyított csekély számukból adódóan nem tudtak ellenőrzést gyakorolni a szenátus felett. Theoderich ez felismerte, ezért egy új csoportot, az Aniciusokat próbálta meg beemelni a politikai élet küzdőterére, ám pozícióba juttatásuk hosszú időt vett igénybe. Döntésében kétségtelenül voltak jól átgondolt lépések, mint amilyen Cassiodorus, Faustus és Ennodius támogatása. Azt is kijelenthetjük, hogy Theoderich, szemben az általános vélekedéssel, nem általában a római arisztokráciára, hanem annak egy jól körülhatárolható csoportjára építette uralmát.

Az Aniciusok és a Deciusok szembenállása legélesebben a Laurentius-skizma alatt jelentkezett. Ezzel kapcsolatban igyekeztem rávilágítani arra, hogy az összetűzés első szakaszában azért szilárdult meg az új pápa, Symmachus helyzete, mert Ravennában, ahol az Aniciusok tudhattak magukénak jelentősebb pozíciókat, támogatták őt. Ezzel szemben a skizma második szakasza Róma városában játszódott, ahol a Deciusok voltak többségben, s az összetűzések e szakaszában mutatkozott meg igazán hatalmuk, amely ideiglenesen megrendítette a pápa pozícióit.

A skizma kirobbanásában nyilvánvaló szerepe volt a konstantinápolyi politikának, így a Keletrómai Birodalom és a Deciusok közötti kapcsolatnak. Ezt egyrészt a húsvét ünnepének dátuma és ennek „alexandriai forrása” támasztja alá, másrészt az, hogy a Zenón és Theoderich között kötött szerződést (*sanctio*) Anastasios császár nem tekintette magára

zet. Figyelembe véve, hogy a tanácskozás Albinus támogatásával zajlott szóba jöhet a római „*domus ad palmam*”.

¹⁰⁰ Anicius Ennodius 502-ben már mint diakónus bukkan fel, ami abból eredhetett, hogy írásaival Milánói Laurentius oldalán erősítette Symmachus pápát. Kennell, Stephanie A. H.: *Magnus Felix Ennodius. A Gentleman of the Church*. London, 11–12.

¹⁰¹ *Laurentian Fragment*; Richards: *The Popes and the Papacy in the Early Middle Ages*, 74.

¹⁰² Cassiodori *Senatoris Variae*, VIII. 15.

¹⁰³ Ennodius: *Epistolae*, IV. 27.

¹⁰⁴ Ennodius: *Epistolae*, II. 10., VI. 16., 33.

nézve érvényesnek, hiszen az okiratot Zenón érvényesítette, aki nem volt sem orthodox, sem pedig római.

A fentebb ismertetett viszonyok és ellentétek jobb megismerése érdekében érdemes lenne még megvizsgálni a számos császári és pápai levelet tartalmazó *Collectio Avellanát*, amely értékes információkkal szolgálhat Róma és a keletrómai kormányzat közötti kapcsolatokról. Segítségével tovább lehetne pontosítani a skizma egyes szakaszaiban résztvevők névsorát, területi kötődéseiket, valamint családi és szövetségi kapcsolatukat.

SZULOVSKY JÁNOS

„Azra” ispotálya, avagy egy „azonosíthatatlan helység” azonosítása

A lehetetlent kísértjük nap mint nap, amikor megpróbálunk lépést tartani a hazai és a nemzetközi szakirodalom újabb és újabb eredményeivel. Ahhoz, hogy legalább némi esélyünk legyen erre, elkerülhetetlenül szükséges néhány témára, illetve kutatási problémára specializálódni. Ezzel együtt még a kimagaslóan sokoldalú, hatalmas adatmennyiséget biztosan kezelő és imponálóan sokat olvasott tudósok figyelmét is elkerülheti egy-egy fontos publikáció. Az alábbiakban egy olyan adatra szeretném a figyelmet ráirányítani, amely a jelek szerint rendre kiesik az ispotályok múltjával foglalkozó kutatók látóköréből, holott nem valami eldugott, kis példányszámú periodikában jelent meg. Jómagam 2007 őszén személyesen azzal, hogy az összegzés igényével írt tanulmányaiban Kubinyi András megoldatlannak tart egy már jó ideje tisztázott problémát, a Csanád megyei „Azra” azonosítását.¹ Arra készültem, hogy felhívom erre a figyelmét, azonban 2007 novemberében bekövetkezett váratlan halála miatt erre már nem kerülhetett sor.

Az elmúlt évek során több, a témakörrel foglalkozó szerző is megismételte azt a Kubinyi tanár úr vitathatatlan szaktekintélyével alátámasztott állítást, miszerint „Azra” lokalizálása lehetetlen.² Lidia Gross tanulmánya, illetve a középkori és korai európai ispotályok intézményével foglalkozó kötetben Majorossy Judit és Szende Katalin egyébként kiváló közös dolgozata ráadásul a nemzetközi tudományosság számára is közvetíti ezt a tévedést.

¹ „Azonosíthatatlan helység” – Kubinyi András: *Orvoslás, gyógyszerészek, fürdők és ispotályok a késő középkori Magyarországon*. In: Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon. Budapest, 1999. 267. „A Szentlélek-rendnek a Csanád egyházmegyei Azrán is volt ispotálya, ezt a helységet azonban nem tudjuk azonosítani, valószínűleg elírták a nevét”, valamint: „Azrát nem tudjuk azonosítani, névelírás esetén éppúgy lehetett mezőváros mint falu” – Kubinyi András: *Ispotályok és a városfejlődés a késő középkori Magyarországon*. In: Neumann Tibor (szerk.): *Várak, templomok, ispotályok. Tanulmányok a magyar középkorról*. Budapest, 2004. (Analecta mediaevalia II.) 188., 190.

² Gross, Lidia: *Ordinul și confreria „Sfântului Spirit” în Transilvania*. In: *Anuarul Institutului de Istorie (AIIC)*, 41. (2002) 9–24.; Cevins, Marie-Madeleine de: *A szegények és a betegek gondozása a középkor végi magyar városokban*. In: *Korall*, 11-12. (2003) 54.; Majorossy, Judit – Szende, Katalin: *Hospitals in Medieval and Early Modern Hungary*. In: Martin Scheutz – Andrea Sommerlechner – Herwig Weigl – Alfred Stefan Weiß (Hrsg.): *Europäisches Spitalwesen. Institutionelle Fürsorge in Mittelalter und Früher Neuzeit / Hospitals and Institutional Care in Medieval and Early Modern Europe*. [MIÖG Ergänzungsband 51] Wien, 2008. 418., 423.; Varjassy Péter: *Hunyadi Mátyás uralkodásának hazai orvostörténeti emlékei*. In: *Orvostörténeti Közlemények*, 55. (2009) 64.

Ezek után úgy tűnik számomra, hogy indokolt a kollégák figyelmét felhívni Borsa Gedeonak – a jelek szerint – sajnálatosan kevésbé ismert publikációjára.³

*

Ispotály szavunk az eredetileg vendégház jelentésű *domus hospitalis* latin kifejezésből származik. Az e névvel illetett épületeknek az volt a rendeltetésük, hogy ott az idegenek, főként a zarándokok, szegény vándorok – akik között gyakran akadtak betegek is – ellátásban részesüljenek. Arra is volt lehetőség, hogy egyedülálló idős emberek leljenek otthonra benne. Róluk vagy egy alapítvány gondoskodott, vagy ha módosabbak voltak, anyagi ellenszolgáltatás fejében látták el őket. Így tehát egy középkori ispotályban egyaránt megfordulhattak, élhettek zarándokok, betegek, egyedülálló szegények vagy javadalmas idős gondozottak.⁴ Ezért mondhatjuk azt, hogy az ispotályok tulajdonképpen nem annyira kórházak, mint inkább szeretet-házak voltak.⁵ Tulajdonképpen a helyi társadalom készségétől és a szükséglettől függött, hogy hol melyik funkció került előtérbe. Ahol a kórházi jellegre volt igény, ott egészségügyi megfontolások miatt lehetőség szerint folyóvizek vagy fürdők közelébe telepedtek. A középkori városokban a betegápolás vízigénye, illetve a járvány elkerülése miatt mindig az alvó, a folyó vagy patak távozó szakasza mentén voltak megtalálhatóak.

A 12. század derekán három kimondottan betegápolással foglalkozó lovagrend jelent meg Magyarországon. A szinte egy időben történő megtelepedésüknek köszönhetően megerősödött az ispotályok egészségügyi arculata. A Szent János-lovagrendet, a johannitákat, jellemző intézményükről *ispotályosoknak* is nevezték. III. Béla király (1172–1196) édesanyja, Eufrozina királyné nagy támogatója volt a Szent János-lovagok törekvéseinek. *Székesfehérvárott* rendházat és templomot építtetett a számukra, s ahhoz Somogy megyében számos birtokot adományozott. Példáját követte a király nővére, Margit hercegnő, aki *Csurgót* adományozta a lovagoknak. A jeruzsálemi ispotály iránti kegyeletből anyja adományát III. Béla király 1193-ban írásba foglalta.⁶ Egyes rendházaik mellett a *templomosok* is tartottak fenn kórházakat. Az 1150-től a 15. század derekáig működő *stefaniták*, Szent István király keresztesei, az ispotályos kanonokrend szintén betegápoló közösség volt. (A johanniták és a templomosok nagy számú rendházával ellentétben a 13. század végén megjelenő *antoniták* csak két helyen telepedtek le hazánkban: Pozsonyban és a szepességi Darócon. Ők elsősorban az anyarozs okozta mérgezés, a 'Szent Antal tüze' nevű betegségben szenvedők segítségét tűzték ki célul.)⁷ A szerzetesrendek mellett a földesurak, de maguk a városok is építettek és tartottak fenn „hospitálokát”, amelyek szállásként is szolgáltak.

Az ispotály alapvetően városi jelenség. Ott lett elkerülhetetlenül fontos a létesítése, ahol a település lélekszáma már szétfeszítette a személyes kapcsolatok lehetőségeit, s szükségessé vált a munkaerejüket veszített rokkantakkal, támasz nélkül maradt öregekkel, szegé-

³ Borsa Gedeon: *Újabb adatok a Szentlélekről nevezett ispotályosrenddel kapcsolatos nyomtatványokról*. In: Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1984–1985. 237–250.

⁴ Kubinyi: *Ispotályok és a városfejlődés*, 188.

⁵ Pásztor Lajos: *A magyarság vallásos élete a Jagellók korában*. Budapest, 1940. 50.

⁶ Knauz Nándor: *Monumenta ecclesiae Strigoniensis*. I. Esztergom, 1874. 142.; Borovszky Samu (szerk.): *Magyarország vármegyéi és városai. Somogy vármegye*. Budapest, 1914. 387. Újabb: Hunyadi, Zsolt: *The Hospitallers in the Medieval Kingdom of Hungary, c. 1150–1387*. (CEU Medievalia 13 – METEM Books 70.) Budapest, 2010.

⁷ Somogyi Zoltán: *A középkori Magyarország szegényügye*. Budapest, 1941. 28.; Bertényi Iván: *Középkori művelődés*. In: Kósa László (szerk.): *Magyar művelődéstörténet*. Harmadik kiadás. Budapest, 2006³. 117.

nyekkel és betegekkel való törődés közösségi intézményesítése. A kolostorok, templomok közelében emelt, egyházi gondozású *domus hospitalis*ok mellett ezért is kezdődött meg viszonylag korán – egyes polgárok vagy éppen a városvezetés kezdeményezésére – világi kezelésű ispotályok létesítése. Ezért is hangsúlyozta Kubinyi András, hogy a városiasodás egyik bizonyítéka az ispotályok megléte. Az ezekre vonatkozó adatokat gondosan összegyűjtötte, s több tanulmánya tárgyává is tette. Nyilvántartása szerint a késő középkori Magyarország 88 településén összesen 110 ispotály működött. Ezek mellett leprások számára épült 10 *leprosorium*ot is felsorolt. Közülük nyolc olyan helyen volt, ahol egyébként ispotály is állt, az erdélyi Rozsnyón és a barcasági Tövisen azonban egyedül csak leprásház működött.⁸

Ahogy korábban Juhász Kálmán,⁹ úgy Kubinyi András sem boldogult a Csanád megyei „Azra” lokalizálásával. E településnév a Szentlélek-rend egyik – Szent Erzsébetről elnevezett – ispotályának helységként Pásztor Lajosnak a Jagelló-kori vallásos életet áttekintő, 1940-ben megjelent kítűnő könyve révén került be a szakirodalomba.¹⁰ Pásztor adatát a témakör kutatói rendre átvették.¹¹ Azra rejtélyét egy erősen töredékesen fennmaradt nyomtatott búcsúcédula kapcsán a régi nyomtatványok nemzetközi hírű, iskolateremtő magyar kutatója, Borsa Gedeon oldotta meg. Az Újabb adatok a Szentlélekről nevezett ispotályosrenddel kapcsolatos nyomtatványokról című, 1985-ben közreadott tanulmányában rámutatott, hogy Pásztor sajnálatos módon félreolvasva forrása latin szövegét: az „*in area capitulari Chanadiensis*” szövegrészben az „*area*” szót tévesen „Azra” gyanánt, egy feltételezett helységnévként értelmezte. Valójában tehát az ispotály épülete magában a püspöki székhelyen, Csanád városában, pontosabban szólva a csanádi káptalan területén, vagyis közvetlenül a székesegyház közelében állt.¹² Szentkláray Jenő plébániatörténeti monográfiája szerint a 15. század elején a püspöki székesegyházon kívül még két plébániatemplom szolgált Csanád városa hívó népét. Az egyiknek a Szentlélek, a másiknak Szent Erzsébet volt a védőszentje.¹³ Ez utóbbi plébániához tartozhatott az a Szent Erzsébetről elnevezett ispotály, amelyet V. Miklós pápa idejéből egy 1455. január 31-én kelt oklevél említ.¹⁴ Ez a meglévő ispotály került át 1517-ben a Jagelló-kor egyik legjelentősebb betegápoló közössége, a Szentlélek-rend fennhatósága alá. Az egyezés létrejöttében nagy szerepe volt Illyei Tiborc

⁸ Kubinyi: *Ispotályok és városfejlődés*, 189.

⁹ Juhász, Kálmán: *Klöster in der Diözese Tschanad-Temeswar im Mittelalter*. Köln–Detroit–Wien, 1962. 56.

¹⁰ Pásztor: *A magyarság vallásos élete*, 53.

¹¹ Somogyi Zoltán 1941-ben közreadott könyvében már hivatkozott rá: Somogyi: *A középkori Magyarország szegényügye*, 46. 3. jegyzet.

¹² Borsa: *Újabb adatok*, 248.

¹³ Szentkláray Jenő: *A csanád-egyházmegyei plébániák története*. I. Temesvár, 1898. 671.

¹⁴ „*Supplicat Andreas episcopus Rossonensis, cui in minoribus ordinibus constitutio olim canonice et praebenda ac archidiaconatus Crassoviensis ecclesiae Chanadiensis, necnon hospitale sive rectoria ecclesiae S. Elizabeth civitatis Chanadiensis, certo modo vacantes, collata sunt, pro nova provisione dictorum beneficiorum (40 m.), super quibus inter ipsum et Petrum modernum episcopum Chanadiensem coram Petro Martini de Canefrubeis, sacri palatii apostolici causarum auditore in Romana curia litigatur, si lis „si neutri” adiudicetur. „Concessum, ut petitur, in praesentia domini nostri papae. B. Spolet. Et cum absolute praedicta concessum. B. Spolet. Et quod suae non obstantes beneficiales habeantur pro expressis, non obstante regula cancellariae in contrarium edita, concessum B. Spolet.” Lukcsics Pál: *XV. századi pápák oklevelei*. 2. k. (Olaszországi Magyar Oklevéltár). Budapest, 1938. 1354. sz. 322–323. – Nem helytálló tehát Borsa Gedeonnak az a kijelentése, miszerint 1517-ig nem történt említés e csanádi ispotályról. Vö.: Borsa: *Újabb adatok*, 248.*

csanádi kanonoknak, aki az ügy miatt 1517 tavaszán Rómában járt. A rend nagymesterétől az ispotály anyagi lehetőségeinek javítása érdekében minden bizonnyal felhatalmazást kapott búcsú – s ezen belül az akkori időkben e téren legkívánatosabb lehetőség, a teljes búcsú – hirdetésére is. Feltehetően a rend így kívánta támogatni a hozzá került új intézményt, illetve az ebben az ügyletben érdemeket szerzett Illyeit, aki maga is belépett a rendet támogató testvérületbe.¹⁵ A török hódoltság pusztításai folytán a Szent Erzsébet ispotály épületéből – ahogy az egész középkori Csanád városából – napjainkra lényegében semmi nem maradt.¹⁶

Már a Kubinyi András által publikált ispotály-jegyzékben is szerepelt Csanád városából egy Szent Erzsébetről nevezett ispotály.¹⁷ Ugyanabban a városban aligha működhetett ugyanannak a védőszentnek az oltalmába ajánlott két különböző ispotály, ezért bizonyosra vehető, hogy egy és ugyanazon intézményről van szó.¹⁸ Ezért a Csanád városával beazonosított „Azra” ispotálya tehát immár redundáns adatnak tekintendő. Így az eddig összesen 92 településen eddig nyilvántartásba vett 128 *domus hospitalis*¹⁹ helyett azt mondhatjuk, mivel a számokat eggyel-eggyel csökkentenünk kell, hogy jelenleg a középkor végi Magyarország 91 településének 127 ispotályáról van biztos adatunk. Ezek térbeli elterjedéséről – mivel lokalizálási probléma miatt „Azra” nem szerepel rajta – továbbra is érvényes képet nyújt a Majorossy Judit és Szende Katalin összegző tanulmányának függelékében közreadott térkép.²⁰

¹⁵ Borsa: *Újabb adatok*, 247. – A csanádi ispotálynál Illyei utóda egy Zágrábegyházmegyei klerikus és apostoli közjegyző, Megyericsei Péter volt. Lásd: Borovszky Samu (szerk.): *Magyarország vármegyéi és városai. Bács-Bodrog vármegye*. 1. k. Budapest, 1909. 25., 111–112., II. k. 97–102.; Borovszky Samu (szerk.): *Magyarország vármegyéi és városai. Torontál vármegye*. Budapest, 1912. 386. Tévesen *Megyekecei*-ként közli a családnevet.

¹⁶ Borsa: *Újabb adatok*, 247.

¹⁷ Kubinyi: *Orvoslás, gyógyszerészek*, 264.; vö.: Majorossy–Szende: *Hospitals*, 452.

¹⁸ Az ispotállal rendelkező települések többségén rendszerint csak egy ilyen intézmény működött. Csupán tizenöt városban volt kettő-kettő, s mindössze nyolcban akadt kettőnél több *domus hospitalis*. – Szende Katalin: „Mindennapi kenyerünket add meg nekünk ma...” *Aetas*, 21. évf. (2006) 4. sz. 217.

¹⁹ Szende: „Mindennapi kenyerünket add meg nekünk ma...” , 217.

²⁰ Vö.: Majorossy–Szende: *Hospitals*, 451.

„A közép-európai nemzeti történetek összekapcsolására törekszem”

Beszélgetés Antonín Kalous (Olomouc, Csehország) történésszel

Antonín Kalous 1977-ben született Rychnov nad Kněžnou-ban. Az olomouci Palacký Egyetemen folytatott tanulmányai után Budapesten, a CEU-n középkortudományból MA fokozatot szerzett, majd 2005-ben Olomouchban védte meg PhD értekezését. Cseh nyelven két éve jelent meg Mátyás királyról szóló, gazdag anyagot részletesen feldolgozó monográfiája (*Matyáš Korvín (1443–1490). Uherský a český král*. České Budějovice, 2009.), de önálló kötetben foglalta össze a korabeli Közép-Európában működő pápai legátusokkal kapcsolatos kutatásait is (*Plenitudo potestatis in partibus? Papežští legáti a nunciové ve střední Evropě na konci středověku, 1450–1526*. Brno, 2010.). Mint az alább olvasható beszélgetésből is kiderül, fontosnak tartja a különböző nemzeti történetek összekötését, megtisztítva azokat a nacionalista történeftérfogásban gyökerező narratíváktól és közhelyektől.

Sokat publikáltál a késő középkori cseh–magyar történelmi kapcsolatokról különböző területeiről. Első kérdésünk a magyarországi tudományos élethez fűződő kapcsolataidra vonatkozik. Mi jelentette számodra az első impulzust e téren?

Egészen korán, amikor még történelem–angol nyelv és irodalom szakos hallgató voltam az olomouci Palacký Egyetemen, biztosan tudtam, hogy külföldön is szeretnék tanulni. Erre azonban sokkal kevesebb lehetőségem volt, mint a mostani diákoknak, mivel ezekben az években éppen csak beindult az Erasmus hallgatói csereprogram Közép-Európában. Így azután, amikor hallottam a Közép-Európai Egyetemen (CEU) való tanulás lehetőségéről, ez érthetően felkeltette az érdeklődésemet. Szerencsére két akkori tanárom is, Jan Stejskal és Martin Elbel, akik abban az időben az olomouci egyetem történelem doktoranduszai voltak, korábban a CEU-n folytattak középkori tanulmányokat. Az ő tanácsait követve érkeztem Budapestre 1999 augusztusában, hogy elvégezzem a CEU Középkor-történelmi Tanszékén az egyéves MA programot. Ez az év óriási fordulatot hozott az életemben. Itt találtam rá későbbi kutatási témámra, de még fontosabb számomra, hogy tanárain és diáktársaim között számos kiváló történésszel ismerkedtem meg, és sok baráttal lettem gazdagabb.

Milyen témák vonzottak ekkoriban, s hogyan ébredt fel érdeklődésed a cseh és magyar történetírás iránt?

Történelmi tanulmányaim elején Olomouchban az írországi hagiográfiával, azon belül a *Szent Brendan utazásaival*, annak szövegével foglalkoztam, melyet latinról anyanyelvemre fordítottam. Ez a téma azonban nem látszott alkalmasnak arra, hogy Budapesten tanulmányozzam és MA-dolgozatom tárgya legyen, mivel valami eredeti, saját kutatást szerettem volna elkezdni, s Közép-Európában Írországról írni nagyon nehéz. Libuše Hrabová, a középkori történelem professzora volt az, akivel megbeszéltem ezt a problémát, és arra jutottunk, hogy Jan Filipeccel lenne érdemes foglalkoznom. Ő Mátyás király udvarának nagyon sikeres püspöke és diplomatája volt, aki a Morvaország közepe táján fekvő Prostějov nevű városban született. Ideálisnak látszott ez a téma a két ország összekapcsolására, s ez terelt a

magyar történelem tanulmányozása felé. Ma is úgy gondolom, hogy ez szerencsés választás volt, mivel már kutatásaim korai szakaszában szembesülhettem a cseh történettudomány alapvető problémájával. Számos esetben ugyanis ugyanazt a tárgyat teljesen különbözően kezelték a cseh és a magyar történészek.

Hogyan jellemeznéd ezeket a különbségeket?

Az eltéréseket és az eltérő szempontokat nyilvánvalóan a történetírások nemzeti látószöge eredményezte, ugyanakkor mindezt nyelvi problémaként is felfoghatjuk. A közös latin vagy német nyelv korában könnyű volt a kommunikáció és egymás történeti munkáinak olvasása. Amióta elkezdtünk valamennyien elsősorban csehül, illetve elsősorban magyarul írni, a kommunikáció egyre nehezebbé vált. Ráadásul, például a tizenötödik században a csehországi és morvaországi forrásokat is már nagy számban cseh nyelven írták – leveleket, okleveleket, de még törvénykönyveket és összeírásokat is. A nyelvi akadály manapság már lassan eltűnőben van, de a sztereotípiák, melyeket a nacionalista historiográfia és egymás nyelvének nem-ismerete alakított ki, még mindig nagymértékben meghatározzák a történeti kutatást és a népszerűsítő történeti irodalmat.

Az a felismerés, hogy mennyire fontos a forrásokat és a történeti irodalmat több nyelven is tanulmányozni, nyilvánvalóan ösztönzést jelentett arra, hogy nekiláss a magyarnak. Hogyan tettél szert a magyar nyelv magas fokú ismeretére?

Igen, éreztem, hogy szükséges, hogy magyarul tanuljak, és áthidaljam ezt a szakadékot. Felismertem, hogy magyar nyelvtudás nélkül nem leszek képes kutatásaimat folytatni. Szláv nyelveken olvasni viszonylag könnyű egy cseh számára, mégha nem is tanulta az ember azokat a nyelveket, főképp így van ez a lengyel nyelvvel, még a délszláv nyelvekkel is, ám a magyar nyelvet neki kell állni tanulni. Abonyi Júlia, első magyartanárom Budapesten segített nekem a legtöbbit, de a CEU-n töltött egy év után is visszajöttem még tanulni a Debreceni Nyári Egyetemre. Ottani tanárom, Pogány Emese nagyon gyorsan feltárta összes nyelvi problémámat, és a testreszabott házi feladatok megtették a magukét. Amikor elhagytam Debrecent, egészen jól írtam és beszéltem, de minden nyelvet gyakorolni kell, amire (az olvasást kivéve) hazatérésem után nem volt módom, így aktív nyelvtudásomon számottevő lyukak keletkeztek.

Nem könnyű megszerezni a magyar nyelvtudást. Mik voltak a tapasztalataid e téren?

Természetesen elsősorban arra használtam a magyar nyelvet, hogy történeti szövegeket olvassak, de magyarországi tartózkodásom idején a mindennapokban beszéltem is ezen a nyelven. A tudásom legkomolyabb vizsgája a Kubinyi András professzor úrral való találkozás volt, amire igyekeztem felkészülni, de amitől ennek ellenére tartottam – nyelvi okokból persze; bár a cseh nyelvben is megvannak az udvarias és a familiáris kifejezések közötti különbségek, amelyekkel a másik emberhez fordulhatunk, a mai napig meg kell barátaimat kérnem, hogy a „magázás” szabályait újra és újra magyarázzák el nekem. Egészen biztos, hogy az efféle bonyolult szabályok hiánya volt az egyik oka annak, hogy az angol nyelv a legfontosabb világnyelvvé vált. Lázár Ervinnel is beszélgettem egyszer, ugyanis egy cseh irodalmi folyóiratnak lefordítottam a *Négyszögletű kerek erdő* egyik fejezetét. Már tudtam a magázásról, és ez tényleg nagyon szép találkozás volt.

A magyar nyelvtudás jónéhány olyan történész munkáinak megismerését tette lehetővé számodra, akiknek a munkássága a nemzetközi porondon nem olyan ismert. Kik voltak azok, akik történeti gondolkodásodra számottevő hatást gyakoroltak?

Nem Kubinyi András volt az egyetlen magyar történész, akivel találkoztam, s aki hatott rám. Sajnos az ő esetében a hatás inkább csak a könyvein és világosan elemző cikkein keresztül érvényesülhetett. Hasonlóképpen ismerkedhettem meg a késő középpalakkal foglalkozó magyar történelmi irodalom valamennyi nagy nevével, Fügedi Erikkal, Engel Pállal vagy Mályusz Elemérrrel. Azok közül a történészek közül, akikkel alkalmam nyílt többször is találkozni, a legfontosabb számomra Bak János professzor, aki jó tanárom volt a CEU-n, és aki mindig nagyon segítőkész. Elmondható ugyanez azután az egész ottani Középkortörténelmi Tanszékről, mindenekelőtt Szende Katalinról. Természetesen lehetetlen, hogy felsoroljam valamennyi történész nevét, aki segítségemre volt, s akivel találkoztam az elmúlt tizetizenegy esztendőben.

A nyelvtudás azonban nem csak a kutatásaid segédeszköze volt számodra. 1999–2000-ben itt laktál Budapesten, s azóta is rendszeresen visszatérsz hosszabb vagy rövidebb időre. Mi hoz vissza Téged ide?

Az egyik ok, amiért magyarul akartam tanulni, természetesen a barátok és gyermekeik voltak. Keresztfiam, Flórián és egész családja fontos szerepet játszik ebben.

Térjünk vissza a kutatásaidhoz. MA-tanulmányaid befejezése után visszatértél Olomoucba.

A budapesti egy év után visszatérni viszonylag könnyű volt, mivel Olomoucban befejeztem MA tanulmányaimat, és jó alapokkal láthattam hozzá doktori disszertációm elkészítéséhez. Annak eredeti tárgya a késő középkori cseh–magyar kapcsolatok alakulása volt, de menet közben rájöttem, hogy lehetetlen feldolgozni egy ilyen szerteágazó témát, ezért szűkítettem kutatásaimat Mátyás király uralkodásának idejére, az ő nemzetközi kapcsolataira, különös tekintettel morvaországi és csehországi uralkodására.

Milyen pozíciót töltöttél be ekkoriban az olomouci egyetemen, s hogyan változott ez az évek során?

Már doktori tanulmányaim időszakában elkezdtem tanítani Olomoucban, de szerződéshez jutni egy kicsit nehezebb volt. Kinevezésem előtt oktattam egy fél évet az Egyesült Államokban, Georgia államban, a *Valdosta State University*-n, ami újabb előrelépést jelentett, mivel a kitűnő könyvtári hálózatnak köszönhetően nagyon sok olyan könyvhöz és tanulmányhoz hozzáfértem, amelyeket nehéz beszerezni Csehországban. Egy újabb lépcsőfokként említhetem az olomouci történelmi tanszék bekapcsolódását az úgynevezett *Euroculture* programba, amely egyfajta *Erasmus Mundus* projektként fogható fel. Ennek révén jutottam álláshoz a tanszéken, mielőtt még a középkor oktatására létrehozott státusz baddá vált volna. 2006 óta teljes alkalmazásban állok itt, de az *Euroculture* programban továbbra is rész veszek. Ez talán némileg eltávolít a középkor-történettől, de segít fogékonyak lenni más kutatási területek iránt is.

Kutatói érdeklődésed hogyan változott ezekben az években?

A legfontosabb változásokat e téren a Vatikáni Levéltárban és Könyvtárban tett első látogatásom hozta magával, amit a római Cseh Történelmi Intézet tett lehetővé számomra. Rájöttem, hogy a Vatikánban még mindig sok titokra lelhetünk. Persze nem olyan titkokra, melyekről a népszerű regényekben olvashatunk, de sok olyan anyagra, melyeket egyáltalán nem használtak fel, vagy egyáltalán nem is láttak még történészek. A 2004-es első látogatás óta többször jártam már ott, s mindig új felfedezésekkel térek haza.

Szakmai körökben mindenekelőtt Mátyás királyról írt monográfiád és tanulmányaid váltak közismertté. Mi vezetett ebbe az irányba?

Rátalálni Corvin Mátyásra mint kutatási témára egészen könnyen ment, szinte adta magát. Ahogy említettem, MA dolgozatom témája Jan Filipec volt. Ennek feldolgozása természetesen magában foglalta az adott időszak és Mátyás király tevékenységének bizonyos fokú áttekintését is. Mátyás diplomáciai szolgálatának a kutatása azután elvezetett új kutatási témámhoz, a pápai legátusok működéséhez. Így tulajdonképpen valamennyi téma készen várt rám azokban a forrásokban, melyeket már amúgy is olvastam korábbi kutatásaimhoz. A pápai legátusok pedig egyre jobban és jobban vonzanak az egyháztörténet és a püspökök szerepének vizsgálata felé.

Ami Mátyás királyt illeti, doktori disszertációm megvédése után négy évvel írtam egy könyvet róla. Első pillantásra életrajzot, de valójában főként egy késő középkori király kormányzati rendszere és stratégiai érdekelt. Így nem az életrajzírói perspektíva volt számomra a legfontosabb, sokkal inkább az új politikátörténet, amely új meglátásokhoz vezethet a király politikai gyakorlatát illetően.

Miért érezted úgy, hogy szükség van egy effajta könyvre? Hogyan tekintett a cseh történetírás korábban Mátyás uralkodására és személyiségére?

A fő célkitűzésem Mátyás csehországi uralkodásának vizsgálata volt. A 19. század kezdete óta a cseh történetírás (František Martin Pelcl, majd később František Palacký) Mátyást mint a cseh nemzet legádázabb ellenségét tartotta számon. Különösen Palacký végzett óriási kutatómunkát erre a korszakra vonatkozóan, ami máig minden kutató számára kiindulópontot jelent, ugyanakkor Mátyás személyéről kategorikus ítéletet alkotott: ellenség, aki harcolt Podjebrád György, a cseh nemzeti király ellen, s nem érdemli meg, hogy Csehország királyai között számon tartsuk nevét, még akkor sem, ha királlyá választották, s a cseh állam bizonyos részein gyakorlatilag uralkodott is. Én megpróbáltam újragondolni mindezt, de nem úgy, hogy a magyar felfogás szerint nemzeti hős Mátyást a cseh közegbe csempészszem be, ehelyett inkább összehasonlítani törekedtem a kétfajta magatartást, és kiegyensúlyozott véleményt alkotni a király személyiségéről. Az effajta megközelítés nem könnyű, nem tudom, sikerrel jártam-e, de legalább megpróbálkoztam olyan kutatásokkal, amelyek eddig hiányoztak, s azzal is, hogy új interpretációkat fogalmazzak meg. S ez az, ami mindig is érdekelt engem: eddig nem kutatott területekkel foglalkozni, amelyek mind a csehek, mind a magyarok előtt még ismeretlenek.

Mátyás királlyal kapcsolatos kutatásaid muzeológusok és történészek egész csoportjával való intenzív együttműködést jelentettek, s bekapcsolódtál a Budapesti Történeti Múzeum 2008-ban megrendezett „Hunyadi Mátyás, a király” című kiállításának előkészületeibe, gyakorlati kivitelezésébe is. Hogyan került erre sor, s milyen eredményekkel járt ez számodra?

Még mindig nagyok az adósságaim a magyar történész szakmával szemben, hiszen kutatásaim eredményeiből nem sok jelent meg magyarul. Született ugyan néhány cikkem (és még néhány más nyelveken), de nagyon nagyra értékelem a múzeummal való együttműködést (külön ki kell emelnem Farbaký Péter, Magyar Károly, Spekner Enikő, Végh András és a mindenhol jelenlevő Szende Katalin szerepét). Egy, a múzeumban tett rövid látogatásom hosszú együttműködést eredményezett, amelynek keretében kollégáim Olomoucha utazhattak, és néhány olyan műtárgyat is bemutathattunk Magyarországon, amelyek korábban itt ismeretlenek voltak. De persze ebben az együttműködésben is nagy szerepet játszottak a baráti kapcsolatok, magyarul megjelent cikkeim szintén barátok és kollégák fordításában (Réthelyi Or-

solya, Majorossy Judit, Réthelyi Orsolya, Romhányi Beatrix, Veszprémy László, Végh András) láthattak napvilágot.

Nemrégiben jelent meg egy könyved a pápai legátusokról. Kérlek, beszélj nekünk erről a kutatási témáról!

Ahogy már említettem, felfedeztem a magam számára a Vatikáni Levéltárat és Könyvtárat, s ez vezetett el az új témához, a pápai legátusok működéséhez a késő középkori Közép-Európában, valamint a pápai hatalom legátusok útján való képviselésének kérdéséhez. Ez a kutatásom a Cseh Ösztöndíjtanács egyik projektje keretében folyt, az elkészült könyv egyben habilitációs dolgozatom is volt. Cseh nyelven jelent meg, de terjedelmes latin nyelvű forrásközléssel. Egybecseng ez is korábbi kutatásaimmal, amelyek során a közép-európai nemzeti történetek összekapcsolására, s talán ezáltal a hagyományos keretek átlépésére is törekedtem. Ehhez a legátusok működése tökéletes vizsgálati tárgy. Rendkívül nehéz lenne ugyanis efféle könyvet csak Magyarországról vagy akár Csehországról vagy Lengyelországról írni, mivel a legátusok Közép-Európán belül számos helyszínen tevékenykedtek. Eddig sajnos kutatásaimnak csak egy része vált elérhetővé a csehen kívül más nyelveken. Magyarul csak két tanulmányt publikáltam Antonio Burgio, az 1520-as években Magyarországon működő pápai nuncius tevékenységéről. Tervezem kutatásaim folytatását, és egy átfogó angol nyelvű könyv megjelentetését erről a témáról.

Mi az, ami a leginkább megfog téged a pápai legátusok témájában? Mi az, ami leginkább felkeltette az érdeklődésedet?

A pápai legátusok működése iránt több történész is érdeklődik, elsősorban Németországban és Franciaországban. E téma nemcsak különböző nemzeti történeteket köt össze egymással, de társítja a politika- és az egyháztörténetet is. A legátusok magas rangú diplomaták voltak, ugyanakkor egyházi ügyekben a pápa képviselői is, ami döntő fontosságú tényező volt a helyi egyházban betöltött szerepükre nézve. A legátusoknál jelentős volt a rítusok szerepe, és ez magától értetődően a pápai szertartások mintáit utánozta. Ráadásul olyan hatáskörrel rendelkeztek, amely az adott országok köznapi emberei számára is segítséget jelentett, például pápai feloldozások, diszpenzációk helyi intézésében. Egy ilyen kutatási téma tehát a középkori élet többféle elemét kapcsolja össze. S ami számomra a legfontosabb, ismét csak egy eddig még fel nem tárt témát jelent.

Beszélnél nekünk jövőbeli kutatási terveidről?

A jövőbeli tervekről mindig nehéz beszélni az állandóan nagyon sűrű elfoglaltságok közepette. Nagy erővel vonz a pápai legátusok témája, így egy időre biztosan ez marad fő kutatási területem. Szeretném az együttműködést a magyar kollégákkal tovább folytatni. Nemcsak a Mátyás király téma volt nagyon gyümölcsöző volt számomra, hanem a *Decreta regni Hungariae* Jagelló-kori anyagot közlő negyedik kötetének kiadásában való részvétel is, amely Bak János és Martyn Rady vezetésével készült, és éppen megjelenés előtt áll. Remélhetőleg találunk még további együttműködési lehetőséget a Jagelló-kori kutatások terén, hisz ez a kor mind Magyarországon, mind Csehországban hosszú ideje elfelejtett kornak számított.

Köszönjük az interjút.

Budapest, 2011. március 16.

A beszélgetést készítette: RÉTHELYI ORSOLYA és VÉGH ANDRÁS

Antonín Kalous múveinek bibliográfiája

Monográfiák:

- Matyáš Korvín (1443–1490). Uherský a český král.* České Budějovice: Bohumír Němec – VEDUTA, 2009. 512. (ISBN 978-80-86829-48-7)
- Plenitudo potestatis in partibus? Papežští legáti a nunciové ve střední Evropě na konci středověku.* Brno: Matice moravská, 2010. 448. (ISBN 978-80-86488-75-2)

Könyvfejezetek és tanulmányok:

- „Volba uherského krále po smrti Matyáše Korvína.” *Dějiny a současnost* 24. évf., 2002, 3. szám, 10–17. (ISSN 0418-5129)
- „Čtyři Janové z Varadína.” In *Evropa a Čechy na konci středověku. Sborník příspěvků věnovaných Františku Šmahelovi*, ed. Eva Doležalová – Robert Novotný – Pavel Soukup. Praha: CMS, Filozofia, 2004, 269–280. (ISBN 80-7007-194-X)
- „Research Resources for Medievalists in the Czech Republic.” In *Research Resources for Medievalists in East Central Europe*. With the cooperation of several medievalists edited by Zsolt Hunyadi. Budapest and Toronto: Department of Medieval Studies, CEU and Center for Medieval Studies, University of Toronto, 2005, 37–46. (ISBN 963-86596-4-8)
- „Evropská pouť prince Džema. Osmanský princ v osídlech diplomacie pozdního středověku.” *Dějiny a současnost* 27. évf., 2005, 10. szám, 37–40. (ISSN 0418-5129)
- „Matyáš Korvín a moravská královská města.” In *Korunní země v dějinách českého státu, sv. 2, Společné a rozdílné. Česká koruna v životě a vědomí jejích obyvatel ve 14.–17. století*, ed. Lenka Bobková – Jana Konvičná. Praha: Albis international, 2005, 97–127. (ISBN 80-86971-07-4)
- „Einige Bemerkungen zur neuen Edition der Legenden über den heiligen Prokop.” [Jan Stejskallal] In *Der heilige Prokop, Böhmen und Mitteleuropa. Internationales Symposium Benešov – Sázava 24.–26. September 2003*, ed. Petr Sommer. Colloquia mediaevalia Pragensia 4. Praha: Filosofia, 2005, 147–154. (ISBN 80-7007-218-0)
- „Několik poznámek k nové edici o svatém Prokopovi.” [Jan Stejskallal] In *Svatý Prokop, Čechy a střední Evropa*, ed. Petr Sommer. Praha: NLN, 2006, 136–142. (ISBN 80-7106-790-3)
- „Some Czechs in the Service of Matthias Corvinus.” In *Morava viděna z vnějšku / Moravia from World Perspective: Výběr přednášek z 22. světového kongresu Československé společnosti pro vědy a umění, Univerzita Palackého v Olomouci, 26. června až 4. července 2004 / Selected Papers from the 22nd World Congress of Czechoslovak Society of Arts and Sciences, Palacký University, Olomouc, June 26 to July 4, 2004*, vol. 1, ed. Tomáš Motlíček – Miloslav Rechcigl, Jr. Ostrava: Repronis, 2006, 238–245. (ISBN 80-7329-129-0)
- „Italská politika, Matyáš Korvín a české země.” *Husitský Tábor* 15, 2006, 149–175. (ISBN 80-86971-12-0)
- „Jan Filipec v diplomatických službách Matyáše Korvína.” *Časopis Matice moravské* 125, 2006, 3–32. (ISSN 0323-052X)
- „Declaratio brevis Corone immaculate virginis: A source for the late medieval popular piety.” *Umění/Art* 55, 2007, 40–44. (ISSN 0049-5123)
- „Spor o biskupství olomoucké v letech 1482–1497.” *Český časopis historický* 105, 2007, 1–39. (ISSN 0862-6111)

- „Boskovice urai Mátyás király diplomáciai és politikai szolgálatában.” *Századok* 141, 2007, 375–389. (ISSN 0039-8098)
- „Die Schlacht bei Mohács: die böhmischen und vatikanischen Quellen.” In *Maria von Ungarn (1505–1558): Eine Renaissancefürstin*, ed. Martina Fuchs – Orsolya Réthelyi. Münster: Aschendorff, 2007, 103–112. (Geschichte in der Epoche Karls V., Bd. 8) (ISBN 978-3-402-06577-8)
- „The Official Papal Policy towards Bohemia and Moravia in the 1460s and Its Relation to the Penitentiary Office: the Case of Olomouc.” In *...et usque ad ultimum terrae: The Apostolic Penitentiary in Local Contexts*, ed. Gerhard Jaritz – Torstein Jørgensen – Kirsi Salonen. Budapest: Central European University, Department of Medieval Studies & CEU Press, Budapest, New York & Hungarian Academy, Rome, 2007, 123–129. (CEU Medievalia, vol. 10) (ISBN 978-963-7326-83-7; ISSN 1587-6470)
- „Elfeledett források a mohácsi csatáról: Antonio Burgio pápai nuncius jelentései, és azok hadtörténeti jelentősége.” *Hadtörténelmi Közlemények* 120, 2007, 603–621. (ISSN 0017-6540)
- „Služba Boskovických u Matyáše Korvína.” In *Sborník prací historických XXI. Acta Universitatis Palackianae Olomucensis, Facultas philosophica, Historica* 33, 2007. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2007, 83–99. (ISBN 978-80-244-1721-9; ISSN 0472-8947)
- „Morava a Matyáš Korvín.” In *Vládcové Moravy*, ed. Jiří Mitáček. Brno: Moravské zemské muzeum, 2007, 99–111. (ISBN 978-80-7028-304-2)
- „Csehek és morvák Mátyás király udvarában.” In *Hunyadi Mátyás, a király: Hagyomány és megújulás a királyi udvarban 1458–1490. Kiállítási katalógus*, Szerk. Farbaky Péter – Spekner Enikő – Szende Katalin – Végh András. Budapest: Budapesti Történeti Múzeum, 2008, 65–75. (ISBN 978-963-9340-68-8)
- „Bohemians and Moravians in the Court of Matthias Corvinus.” In *Matthias Corvinus, the King: Tradition and Renewal in the Hungarian Royal Court 1458–1490. Exhibition catalogue*, ed. Péter Farbaky – Enikő Spekner – Katalin Szende – András Végh. Budapest: Budapest History Museum, 2008, 65–75. (ISBN 978-963-9340-69-5)
- „Itinerář Jana Filipce (1431–1509).” In *Sborník prací historických XXII. Acta Universitatis Palackianae Olomucensis, Facultas philosophica, Historica* 34, 2008. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2008, 17–43. (ISBN 978-80-244-1974-9; ISSN 0472-8947)
- „Papežský legát Marco Barbo, angelus pacis střední Evropy.” In *Rituál smíření. Konflikt a jeho řešení ve středověku. Sborník příspěvků z konference konané ve dnech 31. května – 1. června 2007 v Brně*, ed. Martin Nodl – Martin Wihoda. Brno: Matice moravská, 2008, 159–171. (ISBN 978-80-86488-48-6)
- „Strážnice 1458: česko-uherská jednání.” In *Okolo Strážnice. Sborník městského muzea ve Strážnici 2009*, red. Ivo Vratislavský. Strážnice: Muzejní a vlastivědný spolek, 2009, 35–46.
- „Matthias Corvinus (Hunyadi) in Czech Historiography.” In *Matthias and his legacy: Cultural and Political Encounters between East and West*, ed. Attila Bányai – Attila Györkös. Debrecen: Department of History, University of Debrecen, 2009, 31–40. (Speculum Historiae Debreceniense 1. A Debreceni Egyetem Történelmi Intézete Kiadványai) (ISBN 978-963-473-276-1; ISSN 2060-9213)
- „Tárgyalások az utraquisták egyesüléséről a római egyházzal. Kiegyezési politika.” In *Szentírás, Hagyomány, Reformáció. Teológia- és egyháztörténeti tanulmányok*, Szerk. F. Romhányi Beatrix – Kendeff Gábor. Budapest: Gondolat Kiadó, 2009, 154–163. (ISBN 978-963-693-090-5)
- „Medieval Research in the Czech Republic.” In *Annual of Medieval Studies at CEU*, vol. 15, *Fifteen-Year Anniversary Reports*, ed. Marianne Sághy. Budapest: Department of Medieval Studies, CEU, 2009, 213–219. (ISSN 1219-0616)
- „Rituály a ceremonie při setkávání panovníků: případ Matyáše Hunyadiho (Korvína).” In *Rituály, ceremonie a festivity ve střední Evropě 14. a 15. století*, ed. František Šmahel – Martin Nodl. Praha: CMS, 2009, 121–136. (Colloquia mediaevalia Pragensia 12.) (ISBN 978-80-7007-298-1)
- „Morava a Uhry za Matyáše a Vladislava.” In *Historická Olomouc XVII. Úsvit renesance na Moravě za vlády Matyáše Korvína a Vladislava Jagellonského (1479–1516) v širších souvislostech*, ed. Ivo Hlobil – Marek Perůtka. Olomouc: Vydavatelství Univerzity Palackého, 2009, 47–56. (ISBN 978-80-244-2430-9)

- „Z bouří husitské revoluce do renesanční Evropy.” [társszerzőkkel]: In *Dějiny Olomouce*, ed. Jindřich Schulz, sv. 1. Olomouc: Statutární město Olomouc a Univerzita Palackého v Olomouci, 2009, 185–275. (ISBN 978-80-244-2368-5)
- „The Politics of Church Unification: Efforts to Reunify Utraquists and Rome in the 1520s.” In *Friars, Nobles and Burghers – Sermons, Images and Prints: Studies of Culture and Society in Early-Modern Europe*, In Memoriam István György Tóth, ed. Jaroslav Miller – László Kontler. Budapest – New York: CEU Press, 2010, 179–197. (ISBN 978-963-9776-67-8)
- „Svatý Brendan a jeho plavba.” In *Bájně plavby do jiných světů*, ed. Magdalena Moravová, přel. Eva Hladká-Kučerňáková, Daniel Samek. Praha: Argo, 2010, 21–28. (ISBN 978-80-257-0365-6)
- „Brendanova plavba podle *Liber depictus*.” In *Bájně plavby do jiných světů*, ed. Magdalena Moravová, přel. Eva Hladká-Kučerňáková, Daniel Samek. Praha: Argo, 2010, 129. (ISBN 978-80-257-0365-6)
- „Jednání o unii katolíků a utrakvistů ve dvacátých letech 16. století.” In Robert Novotný, Petr Šámal a kol. *Zrození mýtu. Dva životy husitské epochy*. Praha – Litomyšl: Paseka, 2011, 183–190. (ISBN 978-80-7432-099-6)

Kisebb cikkek:

- „Hungarian War with the Holy Roman Empire.” In *Great Events in History: The Renaissance & Early Modern Era, 1454–1600*, ed. Christina J. Moose. Pasadena (California), Salem Press, 2005, 109–112. (ISBN 1-58765-214-5)
- „Mátyás király első cseh királyi titkos pecsétje (1469–1484).” „Tas (Prothasius) z Boskovic olmützi püspök pecsétje.” „Jan Filipec váradi püspök, olmützi püspöki adminisztrátor pecsétje.” In *Hunyadi Mátyás, a király: Hagyomány és megújulás a királyi udvarban 1458–1490. Kiállítási katalógus*, Szerk. Farbaky Péter – Spekner Enikő – Szende Katalin – Végh András. Budapest: Budapesti Történeti Múzeum, 2008, 244, 280, 281. (ISBN 978-963-9340-68-8)
- „First Bohemian Privy Seal of King Matthias (1469–1484).” „Seal of Tas (Prothasius) z Boskovic, Bishop of Olomouc (Olmütz).” „Seal of Jan Filipec, Bishop of Várad (Oradea), Administrator of the Diocese of Olomouc (Olmütz).” In *Matthias Corvinus, the King: Tradition and Renewal in the Hungarian Royal Court 1458–1490. Exhibition catalogue*, ed. Péter Farbaky – Enikő Spekner – Katalin Szende – András Végh. Budapest: Budapest History Museum, 2008, 244, 280–281, 281. (ISBN 978-963-9340-69-5)
- „Henry Zdík.” „Mikulčice.” „Olomouc.” „Strahov.” In *Oxford Dictionary of the Middle Ages*, ed. Robert E. Bjork. Oxford: Oxford University Press, 2010.

Az interneten:

- English Heraldic Terminology: Analysis and Comparison with Czech*. Olomouc 1998. Prozatímní heraldická knihovna. URL: <http://www.historie.hranet.cz/heraldika/pdf/kalous1998.pdf> (uploaded 14/06/2008)

Recenziók és könyvismertetések:

- František Šmahel. *Idea národa v husitských Čechách*. 2. vyd. Praha: Argo, 2000. In *Aluze* 2000, 3. szám, 144–145.
- Josef Macek. *Víra a zbožnost jagellonského věku*. Praha: Argo, 2001. In *Aluze* 2001, 3. szám, 145–147.
- Pál Engel. *The Realm of St Stephen: A History of Medieval Hungary, 895–1526*. London: I. B. Tauris, 2001. In *Časopis Matice moravské* 121, 2002, 180–184.
- Dieter Hägermann. *Karel Veliký: Vládce Západu*. Praha: Prostor, 2002. In *Aluze* 2002, 3. szám, 139–141.
- Benjamin z Tudely, Petachja z Řezna. *Dva středověké hebrejské cestopisy*. Přel. Jiřina Šedinová. Praha: Argo, 2002. In *Aluze* 2004, 2/3. szám, 272–274.
- Kubinyi András. *Mátyás király*. Budapest: Vince Kiadó, 2001. In *Časopis Matice moravské* 123, 2004, 224–225.

- Ritoókné Szalay Ágnes. „*Nympha super ripam Danubii*”: Tanulmányok a XV–XVI. századi magyarországi művelődés köréből. Budapest: Balassi Kiadó, 2002. In *Časopis Matice moravské* 123, 2004, 225–226.
- Nora Berend. *At the Gate of Christendom: Jews, Muslims and ‘Pagans’ in Medieval Hungary, c. 1000–c. 1300*. Cambridge: Cambridge University Press, 2001. In *Časopis Matice moravské* 123, 2004, 218–219.
- Philippe Contamine. *Válka ve středověku*. Praha: Argo, 2004. In *Aluze* 2005, 2. szám, 181–184.
- Jacques Le Goff. *Hledání středověku: Rozhovor s Jeanem Mauricem de Montremy*. Praha: Vyšehrad, 2005. In *Aluze* 2005, 3. szám, 191–193.
- Norman Housley. *Religious Warfare in Europe, 1400–1536*. Oxford: Oxford University Press, 2002. In *Časopis Matice moravské* 124, 2005, 305–307.
- Norman Housley, ed. *Crusading in the Fifteenth Century: Message and Impact*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2004. In *Český Časopis Historický* 104, 2006, 378–382. (ISSN 0862-6111)
- Jonathan Woolfson, ed. *Palgrave Advances in Renaissance Historiography*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2005. In *Dějiny – teorie – kritika* 2006, 273–290. (ISSN 1214-7249)
- Zdeněk Vybíral. *Bitva u Moháče. Krvavá porážka uherského a českého krále Ludvíka Jagellonského v boji s Osmany 29. srpna 1526*. Praha: Havran, 2008. In *Studia Mediaevalia Bohemica* 1, 2009, 322–324.
- Spomienky Heleny Kottannerovej*, překlad Mária Paponová, předmluva a poznámky Daniela Dvořáková. Budmerice: Rak, 2008. In *Studia Mediaevalia Bohemica* 1, 2009, 327.
- Jiří Špička. *Petrarca: Homo politicus. Politika v životě a díle Franceska Petrarky*. Praha: Argo, 2010. In *Studia Mediaevalia Bohemica* 2, 2010, 301–302.

ANTONÍN KALOUS

Hunyadi Mátyás és a morva királyi városok*

Hunyadi Mátyás az 1458 óta viselt magyar királyi címe mellé, mint ismeretes, a cseh királyi címet is elnyerte. Cseh uralkodásáról azonban különféle okok miatt hosszú időre elfeledtek, és azt csak kevéssé kutatták. Pedig fontos tény, hogy a Magyar Királyság mellett több mint húsz éven át uralkodott a Cseh Királyságban is, és a Jagelló Ulászlóval kötött egyezség után törvényesen gyakorolta hatalmát Morvaország, Szilézia és Lausitz felett. A 19. század nemzeti ideológiája által erősen befolyásolt értékelést, amit František Palacký vallott a királyról, és ami néhány történész igyekezete ellenére sajnos ma is szélesen elterjedt, szükséges lenne alapvetően megváltoztatni vagy akár egészen elvetni.¹ Jelen tanulmány csupán egyet emel ki azon témák közül, amelyek Mátyás csehországi uralkodásával függenek össze: az uralkodó és a morva királyi városok kapcsolatát. Jóllehet ez csupán egyetlen csekély része a király belpolitikájának mind a korabeli Morvaország társadalmi rétegeit tekintve, mind a földrajzi lehatároltság miatt – Mátyás politikája ugyanis jelentősen különbözött egyrészt Morvaország, másrészt Szilézia és Lausitz vonatkozásában a tartományok eltérő fejlődése és szervezettsége folytán –, mégis a kérdés megvilágítása lényeges és gyakorlatilag nélkülözhetetlen a magyar király csehországi politikájának általános bemutatásához.

Földesúrként Mátyás Morvaországban elsősorban a királyi (őgrófi) városokra támaszkodhatott, amelyek a királyi kamarához tartoztak. A királyi városok szolgálatainak felhasz-

* Tanulmányom a morva királyi városok levéltáraiban őrzött írott forrásokat dolgozza fel. Az iratokon kívül más, főleg tárgyi emlékegyes is rendelkezésre áll, amelyekkel – mint például Olomoucban – kiválóan be lehet mutatni Mátyás és a városok viszonyát, erre lásd Ivo Hlobil számos tanulmányát. A lábjegyzetek tömörsége és átláthatósága érdekében az alábbiakban feltüntettem a tanulmányban gyakran hivatkozott levéltárak rövidítéseit. AMB = Archiv města Brna (Brno Város Levéltára), AMJ = Státní okresní archiv (= SOKA) Jihlava, Archiv města Jihlavy (Jihlava Város Levéltára), AMO = SOKA Olomouc, Archiv města Olomouce (Olomouc Város Levéltára), AMU = SOKA Olomouc, Archiv města Uničova (Uničov Város Levéltára), AMUB = SOKA Uherské Hradiště, Archiv města Uherského Brodu (Uherský Brod Város Levéltára), AMUH = SOKA Uherské Hradiště, Archiv města Uherského Hradiště (Uherské Hradiště Város Levéltára), AMZ = SOKA Znojmo, Archiv města Znojma (Znojmo Város Levéltára). Ennek a tanulmánynak az eredeti változatát lásd: Kalous, Antonín: *Matyáš Korvín a moravská královská města*. In: Bobková, Lenka – Konvičná, Jana (szerk.): *Korunní země v dějinách českého státu 2., Společné a rozdílné. Česká koruna v životě a vědomí jejích obyvatel ve 14.–17. století*. Praha, 2005. 97–127. Itt szeretnék köszönetet mondani Farkas Andreának és Végh Andrásnak a tanulmány magyar változatának elkészítéséért.

¹ Mátyás és Csehország kapcsolatáról az utóbbi időben elsősorban František Šmahel, Ivo Hlobil, Josef Macek és Josef Válka írtak. Utóbbi a 15. század második felének cseh történelmére máig erősen ható Palacký ideológiájával is foglalkozott, lásd Válka, Josef: *Matyáš Korvín a Česká koruna*. Časopis Matice moravské, 110. (1991) 313–316.

nálásában Mátyásnak már gyakorlata volt Magyarországon, ahol az ország kiterjedésének köszönhetően a városhálózat jóval terjedelmesebb volt, igaz, nem sűrűbb, mint a 15. század második felének Morvaországában.² Ebben az időben a morva királyi városok közé elsősorban Olomouc (Olmütz), Brno (Brünn), Znojmo (Znaim) és Jihlava (Iglau) tartozott, továbbá Uherské Hradiště (Ungarisch Hradisch) és Uničov (Mährisch Neustadt). Ide sorolhatjuk még Uherský Brod (Ungarisch Brod) is, amely ugyan Mátyás uralkodása alatt nagyrészt zálogban volt, de uralkodásának vége felé újból a királyi kamara igazgatása alá került.

Emlékeztetőül és összehasonlításképpen említjük meg, hogy a magyar királyi városok jelentős szerepet játszottak Mátyás hazai politikájában. Uralkodásának kezdetétől fogva a király – Podjebrád Györgyhez hasonlóan – kénytelen volt a főurak változó összetételű csoportjaira támaszkodni, de a köznemességre és természetesen a királyi városokra is, amelyek a 15. század '40-es és '50-es éveinek király nélküli időszakában jutottak jelentősebb szerephez, mikor is küldöttjeik rendszeresen megjelentek az országgyűlésen.³ Mátyás uralkodásának első éveiben az országgyűléseken való részvételük rendszeres volt, később, amikor a magyar király megerősítette hatalmát, a gyűlések nélkülük zajlottak le – Mátyás megkoronázásától uralkodásának végéig a városi küldöttek csak egyszer jelentek meg az országgyűlésen 1475-ben.⁴ A király számára a magyar királyi városok elsősorban gazdasági és katonai központokként töltötték be fontos szerepet, országos politikai jelentőségük azonban nem volt túlságosan nagy, és bizonyosan nem lehet a városokat a nemesség megfelelő ellensúlyának tekinteni.⁵ Ráadásul a királyi birtokok nagysága már Zsigmond uralkodása alatt jelentősen csökkent – és nemcsak a várak száma, hanem a királyi városoké is. Jóllehet Mátyás törekedett a városok visszaszerzésére, uralkodásának első felében ő is megajándékozta velük támogatóit.⁶

A királyi városok a király vagy – mint az alsó-magyarországi bányavárosok⁷ – a királynő közvetlen birtokai voltak, és szükség esetén gyorsan nyújthattak pénzbeli és katonai segítséget az uralkodónak. A magyarországi városokból beszedett rendszeres éves jövedelem, az erdélyi szász városokat nem számítva, 20 000–22 000 magyar aranyforintot tett ki. Ez ugyan jelentős összeg, ám csak körülbelül 3,5%-át jelentette az összes királyi jövedelmeknek, amelyek Mátyás uralkodása alatt az 1470–1480-as években átlagosan évi 628 000

² Marek, Jaroslav: *Městská síť na Moravě v 15. a 16. století*. Časopis Matice moravské, 90. (1971) 281–303.; Kubinyi András: *A magyarországi városhálózat XIV–XV. századi fejlődésének néhány kérdése*. In: *Tanulmányok Budapest múltjából* 19. (1972) 39–56.; uő.: *Városhálózat a késő középkori Kárpát-medencében*. Történelmi Szemle, 46. évf. (2004) 1-2. sz. 1–30.

³ Granasztói György: *A középkori magyar város*. Budapest, 1980. 141.; Kubinyi András: *A magyarországi városok országrendiségének kérdéséhez (különös tekintettel az 1458–1526 közti időre)*. In: *Tanulmányok Budapest múltjából* 21. (1979) 9–11. A kérdésről újabban lásd: Kubinyi András: *Középkori országgyűléseink és a városok (Válasz Gerics József professzor tanulmányaira)*. Századok, 141. évf. (2007) 2. sz. 471–492. és az ott idézett irodalmat.

⁴ Kubinyi, András: *Stände und Staat in Ungarn in der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts*. Bohemia, 31. (1990) 317.; a városok részvételére az országgyűléseken Mátyás uralkodása alatt lásd: Kubinyi: *A magyarországi városok*, 21–23.

⁵ Bartl, Július: *Problém integrácie a dezintegrácie v stredoeurópskom priestore pred vznikom habsburskej monarchie roku 1526*. Historický časopis, 50. (2002) 219–222.

⁶ Kubinyi: *Stände und Staat in Ungarn*, 313.; Kubinyi: *A magyarországi városok*, 13–14.

⁷ Kalábová, Martina: *Venné majetky uhorských kráľoven v stredoslovenskej banskej oblasti do roku 1478*. Historický časopis, 52. (2004) 26–29.

magyar aranyforintra tehető.⁸ Morvaországban a Mátyás uralma alá került királyi városok esete hasonló volt a magyarországiakéhoz: szükség esetén egyrészt gyors pénzforrásul szolgáltak, másrészt hadfelszerelés vagy katonák forrását is jelentették.⁹

A király kellőképpen törődött városaival: megerősítette privilégiumaikat, és törekedett a polgárok kereskedelmi érdekeinek és jogainak védelmére¹⁰, ahogy a morvaországi királyi városokban is. A polgárok közül is egyeseket a szolgálatába állított (akárcsak Morvaországban), például Ernuszt János királyi kincstartót, aki polgári (és kikeresztelkedett zsidó) származású volt, vagy hivatali utódját, Nagylucsei Orbánt, a későbbi győri és egri püspököt.¹¹ A magyarországi püspökök között, akik nagy befolyással bírtak a király bel- és külpolitikájára, hiszen a királyi tanács tagjai voltak, és sokszor a kancelláriában is hivatalt viseltek, gyakran találunk polgári származásúakat.¹²

A morva királyi városok Mátyáshoz fűződő viszonyában nagy szerepet játszott az a tény, hogy az uralkodó és a városok kapcsolattartása – legalábbis eleinte – az egész Morvaországra kiterjedt háborús körülmények között folyt. A városok politikai tevékenységének kezdetei több hasonlóságot mutatnak a Cseh Királyságban és Magyarországon (például a rendi gyűléseken való részvételük jogát mindkét országban majdnem ugyanabban az időben szereztek meg), bár a kiváltó okok különbözőek voltak.

A cseh királyi városok mint rend a huszita felkelés után értek el kiemelkedő pozíciót a cseh társadalomban, de már korábban is jelentős szerepet játszottak a cseh belpolitikában.¹³ A 15. század negyvenes éveitől képviseltették magukat a rendi gyűléseken – mind Csehországban Prága vezetése alatt, mind pedig Morvaországban, ahol fokozatosan négy nagy királyi város: Olomouc, Brno, Znojmo és Jihlava emelkedett a többi fölé. A morva vá-

⁸ Ezt az összeget – 22 000 magyar aranyat – mint a kamara királyi városokból származó bevételeit Kubinyi András említi. Kubinyi András: *A Mátyás-kori államszervezet*. In: Rázsó Gyula – V. Molnár László (szerk.): Hunyadi Mátyás: Emlékkönyv Mátyás király halálának 500. évfordulójára. Budapest, 1990. 107–108., 115. Fügedi Erik 20 000 aranyra becsülte a királyi városokból származó éves bevételt. Fügedi Erik: *Mátyás király jövedelme 1475-ben*. In: Barta Gábor (szerk.): *Mátyás király 1458–1490*. Budapest, 1990. 53. Az 1491/1492-es évben a királyi városok éves bevétele 20 000 arany volt (uo. 50.). Vö.: Kubinyi: *A magyarországi városok*, 15–19.; Draskóczy István: *Mátyás bevételei és a kincstartár*. In: Farbak Péter – Spekner Enikő – Szende Katalin – Végh András (szerk.): *Hunyadi Mátyás a király. Hagyomány és megújulás a királyi udarban 1458–1490*. Budapesti Történeti Múzeum 2008. március 19. – június 30. Budapest, 2008. 283–284.

⁹ Vö.: Fügedi: *Mátyás király jövedelme*, 50–51., például Bártfa esetében. A katonai követelésekről lásd Kubinyi, András: *Matthias Corvinus: Die Regierung eines Königreichs in Ostmitteleuropa 1458–1490*. Herne, 1999. 162–187.

¹⁰ MOL DL 19180. – Jihlava, 1486. szeptember 13. (Mátyás budai, boroszlói és nürnbergi kereskedők védelmében lép fel.) Vö.: Székely György: *Mátyás király és a morva főváros (Diplomatika és nyomdatörténet)*. Századok, 114. évf. (1980) 4. sz. 605. Nem királyi városok kiváltságainak a megerősítésére lásd például Neszmély várost: Ortutay András: *Neszmély mezőváros Mátyás kori oklevele*. In: Gyenisné Landes Edit – Somorjai József (szerk.): *Mátyás király és a vidéki Magyarország*. Tata, 1990. 20–27.

¹¹ Kubinyi András: *A kincstartári személyzet a XV. század második felében*. In: *Tanulmányok Budapest múltjából* 12. (1957) 29–31.; Soós Ferenc: *Magyarország kincstartói, 1340–1540*. H. n. 1999. 43–47.

¹² Fügedi Erik: *Kolduló barátok, polgárok, nemesek: Tanulmányok a magyar középkorról*. Budapest, 1981. 89–113.; Kubinyi András: *Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon*. Budapest, 1999. 69–86.

¹³ Mezník, Jaroslav: *Česká a moravská šlechta ve 14. a 15. století*. Sborník historický, 37. (1990) 26.

rosok helyzete nem volt annyira erős, mint Prágáé és a cseh városoké.¹⁴ A legnagyobb morva királyi városok, mint ismeretes, hagyományosan katolikusok voltak, ami befolyásolta, hogy miként kapcsolódtak be a politikába. A negyvenes évek bizonytalan viszonyai között kezdtek megjelenni a rendi gyűléseken és a tartományi békeszerződésekben (*landfrýd*, *Landfriede*), résztvéve a tartományi politikában,¹⁵ de csak Podjebrád György királlyá választása változtatta meg politikai állásukat: az új király elleni kezdeti ellenállásuk megtört, és a városok egymás után hódoltak be neki. A királyi hatalom újjászervezése azonban Csehországban Utószülött László és Podjebrád György idején nem korlátozta olyan mértékben a városok jogait és szabadságait, mint az Mátyás idejében a magyarországi városok esetében történt a 15. század hetvenes éveiben.

Csehországban Prága támogatását Podjebrád György már tíz évvel királlyá választása előtt megszerezte. Hagyományosan katolikus városok is álltak az oldalán, amelyek közül a legjelentősebbek Plzeň (Pilsen) és České Budějovice (Budweis) voltak. Ezek helyzete hasonló volt a morva városokéhoz – a huszita felkelés alatt még egyértelműen a katolikus oldalhoz tartoztak. Podjebrád György uralkodásának első felében, ugyancsak hasonlóan a morvaországi városokhoz, elfogadták György uralkodását, megerősítették vele privilégiumaikat. A királytól Plzeň pártolt el elsőként, és már 1466-ban újra Róma oldalára állt – a plzeňi polgárokat ekkorra győzte meg az egyházi tilalommal (*interdictum*) való fenyegetés, míg korábban nem reagáltak sem II. Pius pápa (1462), sem Rudolf von Rüdeseim pápai legátus (1465) felszólításaira.¹⁶ České Budějovice főleg a vele szomszédos Jan z Rožmberka politikájának következtében, Zdeňek ze Šternberka erőteljes győzködései dacára, valamivel tovább kitartott Podjebrád György táborában, ám végül, mint Plzeň esetében is, döntött az egyházi tilalom veszélye, továbbá Jan z Rožmberka állásfoglalásának megváltozása. České Budějovice csak 1468 augusztusában Olomoucban lépett be a Zelená Hora-i úri szövetségbe.¹⁷

A morva királyi városok Podjebrád György uralkodásának első időszakában szintén a király oldalán álltak, aki ugyanúgy kihasználta őket, mint Mátyás a magyarországi városok

¹⁴ Válka, Josef: *Středověká Morava*. Brno, 1991. 168. A morva királyi városok és a többi rend közötti megegyezést véglegesen csak az 1486-os egyezség hozta meg. (Archiv český (= AČ) 5, 33. sz. 428–432., 1486. október 28. Ez a datálás hibás; helyesen lásd: AČ 10, 57. sz. 295., 1486. október 21.) A legpontosabban František Čáda adta ki az oklevelet; vö.: Čáda, František (ed.): *Zemské zřízení moravské z roku 1535 spolu s tiskem z roku 1562 nově vydaným*. Praha, 1937. 161–168., aki összehasonlítja mindkét eredetit és a többi megőrzött szöveget. (Ebben csak röviden utal az *Archiv českýre*. A konkrét kötetek áttekintésére lásd: *Staročeský slovník, úvodní stati, soupis pramenů a zkratk*. Red. Jaromír Bělič. Praha, 1968. 58–60.)

¹⁵ Hoffmann, František: *České město ve středověku*. Praha, 1992. 74.; részletesebben: Dřimal, Jaroslav: *Politika moravských královských měst za feudálních rozbrojů ve čtyřicátých letech 15. století*. Sborník Matice moravské, 84. (1965) 132–156.; uő.: *Účast moravských královských měst na politickém vývoji českých zemí za bezvládní v letech 1446–1453*. Brno v minulosti a dnes, 8. (1966) 75–117.

¹⁶ Burkoňová, Eva: *Vztah královské politiky Jiřího z Poděbrad k Českým Budějovicím a Plzni*. Folia Historica Bohemica, 12. (1988) 365.

¹⁷ Státní Oblastní Archiv Třeboň, fond Historica, sign. 2170. Beneš, František: *Postoj Českých Budějovic ke králi Jiřímu z Poděbrad v letech 1465–1471*. Jihočeský sborník historický, 37. (1968) 57–75.; Pletzer, Karel: *České Budějovice za Matyáše Korvína (1468–1479)*. In: *Mínulost a současnost Českých Budějovic, Studie a materiály I*. České Budějovice, 1969. 17–23. és további források, amelyekre mindketten hivatkoznak.

kat – számára is gyors pénz- és hadianyag-forrást jelentettek (elsősorban háború idején).¹⁸ A morva királyi városok azonban nem maradtak sokáig az utrakvista király hívei. A baseli kompakták érvénytelenítése után például Olomouc, a királlyal szembehelyezkedve a római egyház hűségére tért a király ellenébe,¹⁹ bár a többi morva királyi város még hűséges maradt az uralkodóhoz egészen az 1466–1467. évek fordulatáig. György eretnekké nyilvánítása után a városok, részben Rudolf von Rüdeshaim pápai legátusnak és magának a pápának a győzködésére hallgatva,²⁰ egyre inkább a György ellen harcoló oldal felé hajlottak, míg végül 1467 júniusában a négy legjelentősebb morva királyi város védelmi szövetséget kötött a király ellen.²¹ Ezt megelőzően azonban az olomouci városi tanács még a pápai bullák problémáját próbálta megoldani, amelyek eretneknek nyilvánították Györgyöt, és „amelyekben őfelségét gyakran gyalázták”, vagy például a Magyarország és Ausztria felől Morvaországra támadó hadsereg ügyében fordultak tanácsért a pápai legátushoz Boroszlóba. Erről tájékoztat a György királyhoz küldött követnek adott utasítás. A polgárok számára, hasonlóan a cseh katolikus városokhoz, az egész országra kiterjedő és a szentségek (beleértve a keresztiséget is) kiszolgáltatásának tilalmával járó pápai interdiktum jelentette a legnagyobb problémát.²² Végül talán épp ezért hagyták el a katolikus morva királyi városok György cseh királyt, és álltak át az ellene harcoló oldalra.

A Podjebrád György elleni morvaországi háborúban Mátyás figyelme először a városokra irányult, amelyek rövid időn belül a támaszpontjai lettek, valamint a legjelentősebb városokra (amelyekből kettő városi vár volt – Znojmo és a Brno melletti Špilberk). Mátyás a továbbiakban azon városok között mozgott, amelyek egyértelműen az ő oldalán álltak. Ezek egymás között, Mátyás kíséretének tagjaival és a királlyal is élénk kapcsolatot tartottak fenn (a seregek mozgásáról, a hódítók sikereiről adtak át egymásnak információkat). A hadsereg mozgásáról a hadjáratok résztvevőinek beszámolóit is tudósítanak, csakúgy, mint a

¹⁸ Ilyenek voltak a későbbi időszakban például az osztrák hadjáratok, Cornštejn vár ostroma vagy más katonai akciók.

¹⁹ AMO, Sbirka listin, inv. č. 240. – Boroszló, 1463. július 3. Ez a dokumentum Girolamo Lando krétai érsek, pápai legátus levele Olomoucha, amelyben felszólítja a polgárokat, hogy álljanak ellen a cseh királynak azon bulla alapján, amelyben a pápa feleletet ad a császár kérésére, hogy ismerje el Györgyöt cseh királynak. A pápa levelének másolatát is elküldte a legátus Olomoucnak. Ebben az időben a pápai követ Boroszlóban tevékenykedett, amely az egyik legjelentősebb város volt a György ellen fellázadt országrészekben. Lásd: Drabina, Jan: *Kontakty Wrocławia z Püsem II i kurią rzymską w latach 1458–1464*. Kwartalnik historyczny, 83. (1976) 525.; valamint Eschenloer adatait, aki szintén leírta a bulla szövegét. Eschenloer, Peter: *Geschichte der Stadt Breslau*. Hrsg. Gunhild Roth. Münster – New York – München – Berlin, 2003. 390–401.

²⁰ AMO, Sbirka listin, inv. č. 258. – Róma, 1466. május 26. (= Palacký, František: *Urkundliche Beiträge zur Geschichte Böhmens und seiner Nachbarländer im Zeitalter Georg's von Podiebrad (1450–1471)*. Wien, 1860. 356 sz., 403–404.; AMJ, Listiny, inv. č. 169. – Róma, 1466. május 27. A két oklevél szinte teljesen egyforma.

²¹ AMZ, Listiny, sign. 125. – Brno, 1467. június 4.; AMJ, Listiny, inv. č. 175. – Znojmo, 1467. június 4.; AMO, Sbirka listin, inv. č. 265. – Brno, 1467. június 6. (= Palacký: *Urkundliche Beiträge*, 398. sz. 463–464.) Palacký az olomouci városi levéltárból még egy másik egyezséglevelet is idéz, amely 1467. január 1-jén kelt Brnóban (Palacký: *Urkundliche Beiträge*, 369. sz. 420.). Az egyezség szövege majdnem megegyezik ez utóbbival, azonban ezt az oklevelet sajnos az AMO-ban nem sikerült megtalálnom, és Vladimír Spáčil sem említi. Vö.: *Sbirka listiny Archivu města Olomouce 1261–1793, Inventář*. Olomouc, 1998. Lásd még: *Dějiny města Brna*, 1. ed. Jaroslav Dřimal – Václav Peša. Brno, 1969. 108. Az 1467-es morvaországi háborús helyzetben a városok kapcsolatára és védelmi szövetségekre lásd: Augustin Neumann (ed.): *Nové prameny k dějinám husitství na Moravě*. Olomouc, 1930. 259–263.

²² AMO, Zlomky registratur, č. 4405. (= AČ 10, 31 sz. 276–277.)

znojmoi városi tanács számadáskönyvei, amelyekben a többi királyi városhoz, a királyhoz és a pápai legátushoz küldött követek kiadásait is feljegyezték.²³

A magyar király 1468-ban kapcsolódott be a kezdettől fogva kizárólag a Cseh királyságon belül zajló háborúba. Segítségét a császár és a pápa egyaránt kérte. Mátyás belpolitikai problémáit is ilyen módon kívánta megoldani elsősorban két, 1467-ben történt esemény: egyrészt az erdélyi felkelés véres leverése, másrészt a III. (Nagy) István moldvai vajdával vívott sikertelen háború következményeként.²⁴ A hadműveletek kezdetén Mátyás a morva városokkal is hamarosan kapcsolatba került. A magyar király ebben az időben mint a cseh korona tartományaiban élő katolikusok oltalmazója lépett fel, és nem volt semmi hatalma a királyi városok felett. Azok inkább politikai partnernek számítottak, amelyeket a saját oldalára állítva kívánt felhasználni. Olomoucha már a háború kezdetén, 1468. április 8-án írt Pozsonyból, és arról tájékoztatta a várost, hogy Prothasius olomouci püspök kérésére fogott bele a háborúba, akinek egyházmegyéjét különleges oltalom alá veszi. Ugyanezen a napon írt Znojmba és Boroszlóba is – mindkét város kéhez is kapta Mátyás nyilatkozatának szövegét. Az Olomoucha írt levélben a király külön hangsúlyozta azt a nyilatkozatába is belefoglalt tény, hogy az olomouci püspök az ő oldalára állt. (Prothasius mint a katolikus rendek képviselője ment Magyarországra, amelyek közé a morva városok is tartoztak). Mátyás feltételezhette, hogy ha emlékeztet Prothasius szerepére, könnyebben szerzi meg a városok támogatását.²⁵ Egy hónappal később hasonló hangnemben írt újból Olomoucha (akkor már Znojmból).²⁶

A már említett Znojmo Mátyás hadjáratában fontos szerepet játszott, hiszen azon a vidéken feküdt, ahol a magyar király átlépte a határt. Mátyás már 1468 májusában Znojmban volt, és innen nemcsak Olomoucha írt, hanem már ekkor Znojmonak adományozott különböző elkobzott birtokokat a város hűségének kitartásáért és a huszita háborúban való korábbi részvételéért Zsigmond és Albert idejében.²⁷ A polgármester és a városi tanács

²³ A znojmoi követek közül kiténik például egy Hošek nevű követ, akinek a városi tanács útiköltséget fizetett 1468 júliusa és novemberé között. Kétszer ment Olomoucha, háromszor Brnóba és egyszer Bécsbe; a többi követet „ad regem” vagy „ad regem et legatum” küldték ki; Neumann: *Nové prameny*, 209–211.

²⁴ Kubinyi András: *Mátyás király*. Budapest, 2001. 65–67.

²⁵ *Mátyás király levelei*. Külügyi osztály I. Közzéteszi Fraknói Vilmos. Budapest, 1893. 143. sz. 207. Pozsony, 1468. IV. 8. (a továbbiakban: *Mátyás király levelei I.*); Kohout, Štěpán: *Dva drobné prameny k počátku uherských válek (1468)*. In: Ročenka státního okresního archívu v Olomouci, 2. (25) (1997) 142. Nem ismeri ezt a levelet, de létezését feltételezte a boroszlói analógia alapján: *Politische Correspondenz Breslaus im Zeitalter Georgs von Podiebrad 2, 1463–1469 (Scriptores rerum silesiacarum 9)*. Ed. Hermann Markgraf. Breslau, 1874. 390A. sz. 262–263. Egy másik boroszlói levél: *Mátyás király levelei I.* 144. sz. 1208.). Znojmo részére írt levél: AMZ, Listiny, sign. 130.

²⁶ *Mátyás király levelei I.* 155. sz. 220. – 1468. május 10. A levél bevezetésében buzdítja a polgárokat, hogy éljenek együtt a káptalannal „tranquille et amice”, majd ezután hozzáteszi: „Quod si vos facere intellexerimus, non solum clerum Olomucensem, sed etiam populum et universam pariter civitatem, quasi in unum corpus charitatis nexu redactam, peculiari amore et tutela simul et equaliter prosequemur.”

²⁷ AMZ, Listiny, sign. 127. – Znojmo, 1468. május 12. (= Neumann: *Nové prameny*, 106. sz. 151–152., hibás dátummal 1468. október 6.). A znojmoiak az oklevélért 1 aranyat fizettek „subcancellario regis Hungariae et scriptoribus”. Neumann: *Nové prameny*, 209. Matucsina Gábor volt akkoriban az alkancellár, de itt Jannus Pannonius pécsi püspököt vehetjük annak, aki ekkor – bár a hivatalos címet nem viselte – mégis mint titkos kancellár működött. Ő írta alá az oklevelet – Jo. E. Q. = Johannes Episcopus Quinqueecclesiensis, lásd Kubinyi András: *Vitéz János és Janus*

egyébként figyelemreméltó óvatossággal járt el, mert nemcsak a loukai apáttal hitelesítették ezt az oklevelet, hanem később Mátyással is újra megerősítették, miután őt cseh királylyá és morva őrgróffá választották.²⁸ Hasonló módon járt el a király például Brno esetében is, néhány környékbeli birtokot adományozva a városnak: majorságot Měnínben (Mönitz), Puhlik alatt malmot (*sub Publicone*), elzalogosítva neki néhány falut (Ostrovačicét 2000 magyar forintért és egy pusztá falut, Novošicét 3000 forintért), amelyeket katonai erővel szerzett meg. Brnónak egyébként olyan malmot adományozott, amelyet a város már Podjebrád Györgytől is megszerzett azzal a feltétellel, hogy évente 10 font (*hřivna*) garast fizet a špilberki várnak. Mátyás ennek további fizetését 1469. április 14-i oklevelével megszüntette. Már abban az időben is, amikor még nem volt sem cseh király, sem morva őrgróf, döntött olyan ügyekről és adókról, amelyeknek joga a morva őrgróftól illette meg.²⁹ A távoli Jihlavának ezzel szemben nem adományozott semmilyen birtokot; ellenben 1468 májusában kétszer is katonai segítséget kért tőle telči és třebíči akciójához. Egyelőre még kért, nem parancsolt.³⁰

Kezdetben tehát ilyen módon lépett kapcsolatba Mátyás a morva királyi városokkal. A háború első szakaszában a városokat és Morvaország nagyobb részét elfoglalta. Mégsem engedhette meg magának, hogy uruk szerepében lépjen fel, hiszen az még mindig Podjebrád György volt, még ha nagyon közelített is annak jogköréhez. Ezért is tartott tartományi gyűléseket, például az 1469. március 12-re tervezett brnói gyűlést. Itt kívánta az összes rend részvételével (beleértve a városokat is) megoldani „a zavaros állapotokat és a súlyos háborút”, amely „ezen a morva földön keletkezett és már hosszú ideje tart”.³¹ Az 1469 áprilisában Brno részére kiadott oklevelei is politikájának ezt az irányát tükrözik. Talán utalhatnak arra a szándékára is, hogy cseh király legyen, hiszen az okleveleket két nappal azután adta ki, hogy Zdeněk ze Šternberka felajánlotta neki, fogadja el cseh királlyá választását.³² Ekkorra Morvaország nagyobb része már Mátyás kezén volt, így elég erősnek érezhette magát ahhoz, hogy a királyra mint földesúrra tartozó esetekben döntsön. Ez a helyzet azonban jogilag hamar megváltozott.

Miután Olomoucban 1469. május 3-án cseh királlyá választották – majd a választást Lorenzo Roverella pápai legátus 1471. május 28-án Jihlavában megerősítette –, Hunyadi

Pannonius politikája Mátyás uralkodása idején. In: Bartók István – Jankovits László – Kecskeméti Gábor (szerk.): *Humanista műveltség Pannóniában*. Pécs, 2000. 16–18. Az 1468-as znojmoi kifizetések (a már említett követek fizetésein kívül) szintén igazolják a további kapcsolatokat Znojmo, Mátyás és annak emberei között. Például 6 arany kiadása egy hordó malváziai borra Beckensloer János váradi püspök részére: „*Item pro una lagena malvatici vini propinati episcopo Varadiensi 6 flor.*”; vagy kifizetés borra Mátyás részére: „*Item Andree pro vino propinato regi Hungarie, super ratione 29 gr.*” Neumann: *Nové prameny*, 208–211.

²⁸ AMZ, Listiny, sign. 128. – Louka, 1468. október 4.; sign. 133. – Znojmo, 1470. november 14. Mátyás okleveleinek relátora Zdeňek ze Šternberka volt.

²⁹ AMB, Sbírka listin, 575. sz. – Olomouc, 1469. április 14. A három oklevelet nem egész három héttel a királlyá választása előtt adták ki. Ezeknek az okleveleknek a relátora Magyar Balázs, Mátyás kapitánya volt; az oklevelek latin nyelvűek, és magyar pecsét alatt adták ki őket.

³⁰ AMJ, Listiny, sign. 180. – Laa an der Thaya, 1468. május 5.; sign. 181. – Třebíč mellett, 1468. május 19. Palacký: *Urkundliche Beiträge*, 445. sz. 528. „*Dauon begeren wir vnd besuchen euch, mit ganczen vleis, das jr ... yn die stat Teltez komt mit all ewr macht vnd czirung, ...*”; 449. sz. 531. „*...dilectionem vestram hortamur, quantum plus possumus, quatenus omnes equites et pedites vestros ... huc in subsidium nostrum mittere velitis...*”

³¹ AMJ, Listiny, sign. 183. – Brno, 1469. február 11., (= AČ 6, 1. sz. 45.), a tartománygyűlésbe való meghívás Jihlava részére.

³² Macek, Josef: *Jiří z Poděbrad*. Praha, 1967. 205.

Mátyás már mint cseh király, akit az említett morva királyi városok saját uruknak ismertek el, a városok tulajdonosa és hűbérura pozíciójából cselekedhetett. A királyi városokkal fenntartott kapcsolatát a hosszú időszaknak megfelelően és a ránk maradt nagy számú oklevélnek és levélnek köszönhetően témákra osztva tárgyaljuk a továbbiakban.

Az első lépések közé, amelyeket a városok más politikai testületekhez hasonlóan megszoktak tenni, ha új földesúrra tesznek szert, tartozik az, hogy törekednek megerősíteni vele régi kiváltságaikat, vagy netán újakat szerezni tőle. Természetesen a morva városok is megerősítették kiváltságlevelüket: Brno 1471 áprilisában³³ és Olomouc már 1469 júliusában.³⁴ Az ugyanazon év áprilisában Brno számára kiadott adománylevelekkel szemben ezeken szerepel első ízben a cseh királyi titkos pecsét. Hasonlóan történt Znojmoval is, amelynek jogait Mátyás uralkodásának első évfordulóján, 1470-ben erősítette meg.³⁵ A jihlavi kiváltságokat viszont csak 1479 augusztusában, az olomouci egyezmény után erősítette meg Mátyás, ami a vörös viaszpecséttel való pecsételés jogát is megadta.³⁶ Ezek a városok már kezdetétől fogva az ő oldalán álltak, ezért is kerülhetett sor erre ilyen korán Olomoucot, Brnót és Znojmot illetően.

Más volt azonban a helyzet két további morva királyi város, Uničov és Uherské Hradiště esetében, amelyek a morvaországi háború idején végig hűek maradtak György és Ulászló királyokhoz. Az 1479-es olomouci szerződésben ezeket a városokat gyakorlatilag kicserélték két csehországi királyi városra, Plzeňre és Česká Budějovicére, amelyek Mátyás oldalán álltak. Ulászló, aki Olomoucba érkezése előtt Uničovban tartózkodott, és odahívatta Uherské Hradiště polgárainak a képviselőit is, „méltóztatott meghívni őket a királyi asztalhoz”, és feltehetőleg megköszönte nekik, hogy a háború alatt kitartottak mellette.³⁷ Mátyás a megál-

³³ AMB, Šbírka listin, 591. sz. – Brno, 1471. április 23., az oklevél relátora Prothasius z Boskovic olomouci püspök volt.

³⁴ AMO, Šbírka listin, sign. 278. – Brno, 1469. július 17. Ebben az oklevélben Mátyás Olomoucot fővárosnak nevezi a morvaországi városok közt: „...dictam Olomucensem nostram civitatem inter ceteras dicti marchionatus civitates capitalem...” Bonfini (Antonio de Bonfinis: *Rerum ungaricarum decades*. Edd. Fögel, I. – Iványi, B. – Juhász, L., tom. 4, pars 1. Budapest, 1941. 27–28.) Morvaország fővárosának Brnót tekinti: „Cum Victorinus evasisset, rex Brunam versus castra movit, que Morave gentis caput est; urbs edificiorum prestantia et negotiatorum multitudine opibusque conspicua in plano sita est duplici fossa muroque munita; civitati arx prominet, quam Spilbergum vocant, et loco et arte hosti inaccessibilis ac valido hereticorum presidio obfirmata”, habár a következő szövegben ezt írja, „ipse [Matthias] vero ad Olomutium urbem Moravie prestantissimam castra movit” (30.) Galeotto Marzio mindkét várost egy szintre emeli: „Tunc enim interrogavit legatum, quo pacto id fieri posset, cum Boemorum gens esset bellicis artibus instructa, exercitus magnus urbesque munitae. Tu enim vidisti, quantis laboribus et Holomotiam et Brunnam urbes expugnavimus.” Galeottus Martius Narniensis: *De egregie, sapienter, iocose dictis ac factis regis Mathiae ad ducem Iohannem eius filium liber*. Lipsiae, 1934. 2. Olomouc elsőségét támogatja F. Čáda (Čáda: *Zemské zřízení moravské*, 161. 1. megjegyzés), amikor azt mutatja be, hogy az urak, lovagok és városok közt kötött 1468-as szerződés eredetijét a városok közül csak Olomouc kapta kézhez.

³⁵ AMZ, Listiny, sign. 132. – Znojmo, 1470. május 3.

³⁶ AMJ, Listiny, sign. 201. – Olomouc, 1479. augusztus 10.

³⁷ Čoupková, Magdalena (ed.): *Nejstarší uherskohradištská městská kniha Liber negotiorum civitatis Hradisch*. Uherské Hradiště, 2001. 131–132. Ez a városi könyv nemcsak hét polgár Uničovba tett útját jegyezte fel, hanem Mátyás királynak Olomoucban tett hűségesküjüket is. „Item téhož léta Jeho Milost královská v tu neděli na svatého Jakuba Velikého apoštola Božieho, v Olomúci na palácu přípravně připraveném a okrášleném zlatohlavy oddal jest nás a propustil rukúdním a postúpil najjasnějšiemu pánu a panu Matyášovi, králi uherskému a českému

lapodás értelmében mindkét város kiváltságait még 1479 júliusában megerősítette, és megbocsátotta nekik a korábbi ellenségeskedéseket.³⁸ Hasonlóan járt el Jagelló Ulászló is a már említett két város, Plzeň és České Budějovice esetében.³⁹ Mindkét király először az 1478-as⁴⁰ szerződés alapján erősítette meg új városaik privilégiumait, majd pedig újból a városok kérésére. Ezért az említett városok két jogaikat megerősítő oklevéllel is rendelkeztek. Ahogy Mátyás Uherské Hradiště számára, úgy Ulászló České Budějovicének további kiváltságokat is adott – mindketten kibővítették városaik címereit.

Nem érdektelen Uherský Brod esete sem, amely csak Mátyás uralkodásának a végén került ki Jan Planknar z Kynšperka zálogából. Mátyás az osztrák hercegi titkos pecsétjével hitelesített oklevelében ígérte meg az uherský brodi polgároknak, hogy a várost már senki-nek sem fogja elzalogosítani.⁴¹ 1489-ben Cecei Kis Máté lipthói ispán kérésére a király újból kiadta az uherský brodi polgárok kiváltságlevelét, mivel a korábbi egy városi tűzvédszben elégett, és ebben többek közt megerősítette a brnói jog használatát, illetve áthelyezte a vásárt Pünkösdről Úrnapja oktavájára. Ez önmagában nem lenne különös, de az oklevelet a magyar kettős felségpecséttel pecsételték meg, ezenfelül nem lett külön kihirdetve.⁴² Figyelmet kelt az is, hogy a kérelmező magyar nemesnek Morvaországban nem volt semmilyen birtoka, ráadásul az uherský brodi polgárok, úgymond, kimutatták a magyar korona iránti „hűségüket és állhatatosságukat”.⁴³ Ebből az oklevélformulából különféle következtetések-re juthatunk a város és a Magyar Királyság kapcsolatát elemezve.

margrabí moravskému, pánu našemu najmilostivějšímu, kterézhož jsme Jeho Milost rádi za pána přijali a slíbili Jeho Milosti věrnost, poddanost a celú poslušenství.

³⁸ AMU, Listiny, sign. 39. – Olomouc, 1479. július 25. Az uničoviak a privilégiumot újból megerősítették: sign. 40. – 1484. április 8.; AMUH, Listiny, sign. 62. – Olomouc, 1479. július 25. Az Uherské Hradiště-i polgárok újból megerősítették jogaikat: sign. 65. – 1481. július 10., és még korábban: sign. 64. – 1481. június 28. Mátyás kiegészítette a címerüket, és megengedte, hogy vörös viasszal pecsételjenek.

³⁹ Čelakovský, Jaromír – Friedrich, Gustav (ed.): *Privilegia regalium civitatum provincialium Regni Bohemiae annorum 1420–1526*. Praha, 1948. 404. sz. 679–680. – 1479. július 25.; 409–410. sz. 687–690. p. – 1479. október 6-7. (České Budějovice részére; az utolsó oklevél a városi címert egészíti ki); 405. sz. 681. – 1479. július 25.; 419. sz. 709–710. – 1481. április 13. (Plzeň részére).

⁴⁰ AČ 5, 13. sz. 384.

⁴¹ AMUB, Listiny, sign. L 1159. – tábor Bécsújhely mellett, 1487. április 10. „...*gratia facere dignaremur, ut deinceps nemini civitatem ipsam inscriberemus aut impignoraremus eique ad possidendum daremus, sed nos ipsi reservaremus...*” Emiatt sorolják be a királyi városok közé, még akkor is, ha a szakirodalom többsége Uherský Brodot a 15. század végén nem ismeri el annak, pl. Macek, Josef: *Jagellonský věk v českých zemích (1471–1526)* 3. Města. Praha, 1998. 23.

⁴² AMUB, Listiny, sign. L 1161. – H. n. 1489. november 13. A pecsét természetes viaszból készült. Ehhez hasonlóan szintén a magyar titkos pecséttel lett hitelesítve, és nem lett kihirdetve az a Cseh Királyságban élő összes alattvaló számára kiadott oklevél, melyben Mátyás segítséget kér Baltasare da Pescia pápai követ részére (Zemský archiv Opava, pobočka Olomouc [= ZAO-O], Archiv metropolitní kapituly Olomouc [= MCO], Listiny, sign. A IV c 12. – Bruck an der Leitha, 1477. augusztus 12.); és a jihlavai városi tanács részére kiadott oklevél (AMJ, Listiny, inv. č. 224. – 1487. január 10.).

⁴³ Az oklevélben szó szerint ezt írják: „...*quod fidelis noster egregius Matheus de Czece, comes noster Lipthoviensis plurimorumque aliorum castrorum et oppidorum, universitatis oppidi nostri de Broda Hungaricali nobis humillime supplicare habuit, ut nos ad eorum fidem et fidelitatem sincereque fidelitatis obsequium, que erga nos sacramque dicti Regni nostri Hungarie Coronam summa cum fide et constancia variis nostris et Regni nostri casibus sub locorum et temporum diversitate ac aliis disturbiorum temporibus iidem oppidani semper impenderunt et exhibuerunt debitum ut par est...*” Hasonló formula jelenik meg a jihlavai privilégium megerősítésénél: „*prefati*

El lehetne például töprengeni azon a feltételezésen, hogy Morvaország egy részét közvetlenül hozzácsatolták volna a magyar koronához, vagyis a magyar joghatóságot kiterjesztették volna Uherský Brodra, egyenesen alárendelve azt a Magyar Királyságnak, ám ez a feltételezés nem eléggé megalapozott. A magyar királyi felségpecsét használatának az oka inkább az lehetett, hogy az oklevél kiadásakor nem volt kéznél a cseh királyi titkospecsét. Erről tanúskodik az a tény is, hogy bár János váradi püspök (Filipec János) az oklevélben mint annak kiállítója szerepel, minden valószínűség szerint a valóságban nem állíthatta ki az oklevelet, mert az oklevél kiadásakor nem tartózkodott az udvarnál, mivel Linzben tárgyalt Miksa római királlyal, így a szöveg csak kancelláriai formulának tekinthető.⁴⁴ Filipec mint Mátyás titkos és cseh kancellárja nagy valószínűséggel a cseh királyi titkospecséttel pecsételt; ezért feltételezhetjük, hogy az udvarban távollétében nem állt rendelkezésre ez a pecsét, így azzal pecsételtek, ami elérhető volt.⁴⁵ Az oklevelet a királyi kancellária magyar részlegén állíthatták ki. Az is lehetséges, hogy a magyar hivatalnok, aki az oklevelet kiállította, nem ismerte a csehországi viszonyokat, vagy a magyar főúr kérelme miatt említette meg a magyar koronát. Bár a pecsét típusa, amellyel az oklevelet megpecsételték, különös jelentőséggel bírt (ahogy megerősítik ezt a morva nemeseknek később Ulászlóhoz intézett panaszai vagy magyar oldalról azok a panaszok, amelyek szerint magyar ügyben a cseh királyi titkospecsétet használták),⁴⁶ Uherský Brod esetében teljesen nyilvánvaló, hogy az államjogi szabályozásba semmilyen beavatkozás nem történt – ezt az állítást ugyanis semmilyen más forrás nem támasztja alá.

Cseh királyként és morva őrgrófként Hunyadi Mátyás nemcsak megerősítette a kiváltságokat, hanem újakat is adományozott. 1486-ban például Znojmonak adta a szőlők után fizetendő hegyvámot, mivel a bor előállítása és kereskedelme nagyon megnőtt a városban, és „a királyi kegyesség az alattvalók iránt annál jobban kell, hogy növekedjen, ahogy azok hűségét szilárdabbnak találja”. Mátyás biztosította számukra azt a jogot is, hogy ítélezhesenek a saját és a szomszédos szőlőket érintő ügyekben.⁴⁷ A brnói borkereskedés és borkészítés fellendülését is értékelte Mátyás, amikor a városi tanácsnak adományozta a židlochovicei hegyvámot. A városi tanács képviselői minden olyan pernél jelen lehettek, amelyek 600 garas fölötti összegről szóltak. A židlochoviceiek és a városi tanács pereskedéseiben a špilberki kapitánynak kellett döntenie.⁴⁸ Ezenkívül Mátyás a városok javára néha saját jogait is kész volt háttérbe helyezni, ahogy például a znojmoi vár esetében is történt, eltörölve

cives et communitas nobis et sacre regni nostri Hungarie corone ab eo tempore quo de fidelitate et fidei integre observancia homagia prestiturunt. AMJ, Listiny, inv. č. 201 – Olomouc, 1479. augusztus 10.

⁴⁴ Nehring, Karl: *Quellen zur ungarischen Aussenpolitik in der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts II*. Levéltári Közlemények, 47. évf. (1976) 2. sz. 254. A helyes interpretáció azért problematikus, mert az oklevélen nem szerepel a kiadás dátuma. Filipec itineráriumaához lásd: Kalous, Antonín: *Itinerář Jana Filipce (1431–1509)*. In: Sborník prací historických XXII. Acta Universitatis Palackianae Olomucensis, Facultas philosophica, Historica 34 – 2008. Olomouc, 2008, 17–43.

⁴⁵ Ez olyan magyar ügyekben is előfordult, amikor az oklevelek cseh pecséttel voltak megpecsételve (azaz a cseh királyi titkospecséttel). Kumorovitz Lajos Bernát: *Mátyás király pecsétjei*. Turul, 46. (1932) 10., 18.

⁴⁶ AČ 6, 87. sz., 374–375., 1508 júniusa. Ehhez vö.: Válka, Josef: *Politická závěť Viléma z Pernštejna (1520–1521)*. Časopis Matice moravské, 90. (1971) 70–72. Magyarországra lásd a 45. számú lábjegyzetet.

⁴⁷ AMZ, Listiny, sign. 149. – Retz, 1486. november 3. Az oklevelet Mátyás saját maga is aláírta.

⁴⁸ AMB, Sbirka listin, 665. sz. – Brno, 1479. szeptember 8.

annak a „gyilkosok, tolvajok és más bűnözők” részére adott menedékjogát.⁴⁹ Ezzel teljesítette Znojmo városának kérését, amelynek rossz tapasztalatai voltak a menedékjog alkalmazásával kapcsolatban, mivel a bűnözők elbújhattak a várban, majd egy idő után büntetlenül távozhattak onnan.

Az uralkodónak városai iránti legjelentősebb cselekedete a városi kiváltságok megerősítése volt. A földesúri joghatóság a városi tanácsok megújítására, vagyis az új városi esküdtetek jóváhagyására is kiterjedt. Ez a királyi városokban a királyi alkamarásra (*královský podkomoří*) tartozott volna, de a háború alatt az alkamarási hivatalt nem töltötték be. Ezért a városi tanácsokat Mátyás kapitányai újították meg.⁵⁰ Ilyen, a városi tanács megújításáról szóló adatok például Jihlava esetében maradtak fent. Mátyás 1469-ben azt írta, hogy a jóváhagyás aktusát és az eskü kivételét Zdeněk ze Šternberkára⁵¹ bízta, akinek a kezébe végül az új városi tanácsosok 1471-ben tették le az esküt.⁵² Egy évvel korábban Sicho, a közeli polnáai vár Zdeněk szolgálatában álló várnagya erősítette meg a tanácsot.⁵³ Több forrás maradt fenn Brnóra vonatkozóan is. Ott a háború előtt a városi tanácsot (Jihlavához hasonlóan) Karel z Vlašimi alkamarás (1465), később Dobeš z Boskovic, Mátyás špilberki kapitánya és Jakub z Jemnice cseh királyi alkancellár hagyták jóvá (1473).⁵⁴ Mátyás nagyon fontosnak tartotta a városi tanácsok megújítását. Ezt az a tény is mutatja, hogy még az 1475. decemberi törökellenes hadjárata idején is, amelynek során a következő év elején megszerezte a töröktől Szabács várát, foglalkozott ezzel a kérdéssel. Nándorfehérvárból azt üzenté a brnói polgároknak, hogy Hynek z Lichtenburka alkamarás hirtelen halála után az új esküdteteket Jan ze Šternberka fogja hivatalukban megerősíteni.⁵⁵ A későbbiekben a városi tanácsok megújítását újból az alkamarás, méghozzá Mátyás egyik kapitánya, Jan Planknar z Kynšperka végezte.⁵⁶ A többi városi tanácsot is ugyanilyen eljárással erősítették meg, de erről a források közelebbit nem árulnak el.

Földesúrként Mátyás különféle, főképp elfoglalt vagy elkobzott birtokokkal ajándékozta meg városait. Már említettem Brno és Znojmo esetét, de hasonló helyzetben voltak más városok, például Olomouc is. Nem sokkal cseh királlyá választása után Mátyás megerősítette Peter Sternt, a Szent Móric egyház plébánosát Hejčín falu birtokában.⁵⁷ Ezt a falut egy év-

⁴⁹ AMZ, Listiny, sign. 142. – Buda, 1478. október 16.

⁵⁰ Vö.: Macek, Josef: *Jagellonský věk v českých zemích (1471–1526)*. 3. Města. Praha, 1998. 41., aki nem hozza összefüggésbe a České Budějovice-i városi tanács kapitány által végzett megújítását azal, hogy Mátyás pártján az alkamarási tisztséget nem töltötték be.

⁵¹ AMJ, Listiny, sign. 186. – Brno, 1469. július 17. 1469-ben a tanácsot január 27-én erősítették meg, de a városi könyvben nem jegyezték fel, hogy ki erősítette meg a tanácsot. Egy évvel korábban, háborús időszakban az új esküdtet „*per seniores scabinos antecedentis consilii*” erősítették meg. AMJ, Městská kniha III radní, inv. č. 3, fol. 306v, 310v.

⁵² AMJ, Městská kniha III radní, inv. č. 3, fol. 320r.

⁵³ AMJ, Městská kniha III radní, inv. č. 3, fol. 315v, 1470. március 23. „*Ex mandato serenissimi principis et domini domini Mathie Ungarie Bohemieque regis per famosum Sichonem, purgrabium in Polna.*” Sedláček szerint Mátyás az 1469-es és 1470-es években sokat tartózkodott Polnán, így a tanácsot a király közvetlen parancsára erősítették meg valószínűleg. Vö.: Sedláček, August: *Hrady, zámky a tvrze Království českého 12, Čáslavsko*. Praha, 1936. 155.

⁵⁴ AMB, kniha č. 48, fol. 387v, 409r.

⁵⁵ AMB, Sbírka listin, 627. sz. – Nándorfehérvár, 1475. december 21.

⁵⁶ A jihlavai városi tanácsnak például 1480-ban azt üzenté, hogy nem tud eljutni Jihlavába, ezért az esküdtet maguk újítsák meg a tanácsot, AMJ, Listiny, sign. 215. – Uherský Brod, 1480. október 2.

⁵⁷ ZAO-O, MCO, Listiny, sign. A IV c 2. – Olomouc, 1469. május 17. (még magyar pecséttel). Az adományt 1470. augusztus 18-án újból megerősítették Olomouchban, már a cseh királyi titkospecséttel,

vel korábban a plébános kérésére adta zálogba a király, amikor Olomouchban tartózkodott. Tettével Mátyás gyakorlatilag a várost támogatta, hiszen annak legfontosabb plébániájáról volt szó, és a már említett 1468-as levelekhez is csatlakozva kinyilvánította támogatását, hogy egyértelműen a maga oldalára állítsa a várost. Olomouc számára többször is megerősítette Bystrovany és a környékbeli falvak (Týneček, Liboš és az olomouci külváros, Ostrovy kertjeinek) birtoklását, amelyek eredetileg a hradiskói kolostorhoz tartoztak. Ezeket a falvakat Mátyás már 1473-ban a városnak adományozta, méghozzá hűségese szolgálataért és kompenzációként a kolostor ostromával járó kiadásokért. Több oklevélben újból megerősítette ezeket az adományokat. Nem egészen egy hónappal halála előtt megengedte Olomouchnak, hogy Bystrovany⁵⁸ falut örökösen birtokolja, ám a többi falu és a Szt. Móric plébániának adományozott falvak az 1486-os jihlavi egyezmény alapján visszakerültek a kolostor birtokába.⁵⁹ Az olomouci polgárokat a király később megerősítette Skrbeň vár és falu birtokában is, amelyhez saját katonai erővel jutottak, ezért tarthatták meg. Az utólagos megerősítésre azért volt szükség, mert a jihlavi egyezményben erről megfeledeztek.⁶⁰

A városok birtokait és gazdasági jelentőségét illető másik terület, amelybe csak a földesúr avatkozhatott be, a városi adók voltak. Ezzel a problémakörrel – a morva királyi városok késő középkori időszakával – legalaposabban Jaroslav Dřímal foglalkozott.⁶¹ Mátyás természetesen a városi adókat arra használta fel, hogy támogatóinak szolgálatait honorálja. Például Jihlava adóját 1474-ben Zdeněk ze Šternberka kapta meg zálogba, majd 1477-ben (Zdeněk előző évbeli halála után) 1000 magyar aranyforint kölcsön fejében az uralkodó elengedte Jihlava adóját.⁶² Ez a város számára nagyon előnyös üzlet volt, hiszen évente 12 000 garas adót fizetett, vagyis több mint 400 magyar aranyforintot. Így tíz év alatt több mint 3000 magyar aranyforintot takarítottak meg.⁶³ Ez nyilvánvalóan azért vált lehetővé, mivel Mátyásnak a pénzre sürgősen szüksége volt, másrészt ezzel szerette volna megjutalmazni Jihlavát szolgálataiért és az elszennvedett károkért. A városoknak írt fizetési utasítások mindennaposak voltak ebben az időben. Igen figyelemreméltó például az olomouci Friedrich mester nevéhez fűződő eset. Az orvosnak, aki 1486-ban magát a magyar királyt is gyógyította (majd később III. Frigyes), Mátyás 100 magyar aranyforint éves fizetést rendelt Olomouchban.⁶⁴ Hasonló kifizetéseket kapott a brnói városházán Prothasius püspök, Pod-

sign. A IV c 5. A znojmoi birtokok adományozásánál hasonlóképpen fontosnak tartották, hogy az adományozást a cseh király és morva őrgróf is megerősítse.

⁵⁸ AMO, Sbirka listin, sign. 285. – Brno, 1473. június 28. (a kolostort 600 aranyért megvásárolhatta.) További oklevelek is megerősítik ezt, sign. 305. – Buda, 1481. október 16. (az oklevél relátora Filipec János volt), és sign. 322. – Bécs, 1490. március 15. (Bystrovany falut Mátyás az olomouciaknak örökletes adományba adja.)

⁵⁹ AČ 10, 56. sz., 293. p. – Jihlava, 1486. szeptember 10. (=AMO, Knihy, sign. 677, fol. 26r–28r).

⁶⁰ AČ 10, 58. sz., 295–296. p. – Bécs, 1486. december 20. (=AMO, Knihy, sign. 677, fol. 30r).

⁶¹ Dřímal, Jaroslav: *Městská berně královských měst moravských od polovice 15. století do r. 1526*. Brno v minulosti a dnes, 4. (1962) 85–124. A régebbi szakirodalom néhány tévedését Tomáš Borovský igazította helyre, vö.: Borovský, Tomáš: *Zvláštní berně v českém středověku*. Dějiny a současnost, 24. (2002) No. 2. 8–14. p.; Borovský, Tomáš – Sterneček, Tomáš: *Města a měšťané*. In: *Peníze nervem společnosti. K finančním poměrům na Moravě od poloviny 14. do počátku 17. století*. Ed. Borovský, Tomáš – Chocholáč, Bronislav. Brno, 2007. 229–291.

⁶² Dřímal: *Městská berně*, 108.

⁶³ 1 magyar aranyforintot 29 garassal számolva az összeg 413 magyar aranyforintot és 23 garas tesz ki, 25 garassal számolva 480 magyar aranyforintot. Ezek az árfolyamok az 1469-es és az 1485-ös évekből valók. Lásd: Smolík, Josef: *Pražské groše a jejich díly (1300–1547)*. Praha, 1894. 35., 44.

⁶⁴ AMO, Knihy, sign. 677, fol. 30v, 31r; a fizetésekről később II. Ulászló oklevelei tesznek említést, AMO, Sbirka listin, sign. 362. – 1496. április 26.; sign. 381. – 1500. április 8.; sign. 417. – 1504.

manicky László és szántói Magyar Miklós; számos további példát sorolhatnánk a többi városból is.⁶⁵

A király elengedhette a városi adót egyéb meghatározott szolgáltatás vagy kölcsön fejében, ahogy azt Jihlava esetében láthattuk. Mátyás például elengedte Znojmnak 3900 garas fizetését – amely az el nem zálogosított adójának nem egészen a felét tette ki – azok miatt a károk miatt, amelyeket a polgárok a megelőző háborúban szenvedtek el, és annak érdekében, hogy kijavítsák és megerősítsék városuk falait.⁶⁶ A magyar királyi városokhoz hasonlóan Mátyás akár a teljes adót is elengedte kölcsönök vagy ki nem fizetett megrendelések fejében, ahogy ez például Olomouccal is megtörtént. El nem zálogosított és el nem engedett bevételeit Mátyás saját kincstárának a gazdagítására használta fel, bár ez nem lehetett túl nagy összeg. Brno esetében (és 1487 után részben Jihlavában is) az adó, amelyet a vár katonaságának fizetésére használtak fel, Mátyás špilberki kapitányát illette meg; hasonlóképpen Znojmban is az adó egy részét a znojmoi várra fordították.

A királyi városok adója nem tartozott Mátyás lényeges bevételei közé. Olomouc, Brno, Znojmo és Jihlava együtt évente 1688 font (*hřivna*) garast (1 font = 56 garas) fizettek, azaz átszámítva mintegy 4000 magyar aranyat.⁶⁷ A magyar korona teljes bevételeéhez képest ez a jövedelem nyilvánvalóan meglehetősen jelentéktelennek számított. Ami az adó mértékét illeti, nincsenek adataink, amelyek azt bizonyítanák, hogy Mátyás pénzigénye növekedett volna, ahogy ez néhány magyarországi királyi város esetében történt. Az említett összeg nagyobb része ráadásul zálogban volt. Ezek a zálogok Mátyás morvaországi uralkodásának nagyon hasznos tényezői voltak, hiszen a magyar és cseh király ezzel ajándékozhatta meg híveit, hogy pártján tarthassa őket.

Mátyás az adókon kívül katonai segítséget is követelt városaitól, amely, mint már említettük, többféle lehetett. Formája elsősorban közvetlen katonai segítség volt, valamint hadianyag szolgáltatása. Néhány esetben a morva városok megpróbálták úgy-ahogy ellenállni Mátyás igényeinek, vagy a katonai segítséget minimumra csökkenteni. Bizonytalan például, vajon Mátyás kétszeri kérése után 1468 májusában kapott-e segítséget Jihlavától. Forrása-

június 17. Vö.: Dřimal: *Městská berně*, 88.; Friedrich mesterről, Wondrák, Eduard: *Mistr Fridrich z Olomouce*. In: Okresní archiv v Olomouci 1983. Olomouc, 1984. 127–129.; uő.: *Ještě o Mistru Fridrichovi z Olomouce*. In: Okresní archiv v Olomouci 1984. Olomouc, 1985. 144–147.

⁶⁵ Dřimal: *Městská berně*, passim.

⁶⁶ AMZ, Listiny, sign. 47. – H. n., 1486. október 16. „...zu ergezung Jerer grossen schäden die sy in de vergangen kriegsleufen genomen und entpfangen und das sy auch dy Stat desterpas an meuern, graben und andern eunden (sic) pessern und pauen mügen, haben wir in aus besundern genaden aus unser Maiestat gueter wissenheit und wolbedachten mut aus kunigklichen gewalt und Markgrafflichn zu Marhern nachgelassen und begeben mit dem brief sechzig und fünf schok groschen dy sy alle Jar aus jerem mittel in unser kamer schuldig sein zubezczalen auf ein Zeit als unser Maiestat wirdt bedunken das wir solichs dann wider rueffen mügen.” Ezt az oklevelet a fondleltárban 1400. október 14-re keltezik, és hamisítványnak tartják. Valójában nincs szó hamisításról, mivel csak az évszám helytelen a keltező formulában. Az uralkodói évek szerinti keltezés egyezik a pecséttel (a cseh királyi titkos pecsét második típusáról van szó, amelyet 1486-ban kezdtek el használni), a kancellár aláírásával, amely a plika alatt (*Ad mandatum domini Regis proprium Johanne Episcopo ecclesie Waradien. etc. cancellario referente*) és a plikán is található (*Ad mandatum domini Regis, Johannes Episcopus Waradiensis etc. Cancellarius*), és végül a napi keltezéssel, „Szent Gál hétfőjén”. A keltezés szövege a következő, „Geben ist am Mantag an Sand Gallentag nach Cristi unsers lieben herren geburt im vierzehenhunderttisten Jare unser Reich des Ungrischen im Neunundtzeiczigisten des Behemischen in dem achzehenten Jare.”

⁶⁷ 1 magyar aranyforintot 29 cseh garassal számolva az összeg 3727 magyar aranyforintot és 25 garast tesz ki, 25 garassal számolva 4323 magyar aranyforintot és 13 garast. Lásd a 63. lábjegyzetet.

ink erről hallgatnak, ami azonban nem jelenti azt, hogy jihlaviaiak ne kapcsolódtak volna be a harcba. Más a helyzet a znojmoikkal, akik már Mátyás megválasztása után azzal utasították el a katonai segítségnyújtást Podmanický László tartományi kapitánynak, hogy nincs elegendő „lovasuk és gyalogosuk”, és amilyük van, az saját védelmükre szükséges.⁶⁸

A morva városok meglepő módon főképp a későbbi időkben álltak ellen sikeresen a király kéréseinek, amikor Mátyás már törvényes cseh király volt. Például mind a jihlaviaiak, mind az uničoviak visszautasították, hogy Mátyásnak ágyúkat küldjenek a török elleni harcra, mégpedig azzal, hogy nem áll ilyesmi rendelkezésükre. Az uničovi polgárok azt állították, hogy a náluk lévő ágyúk nem az övék, és a várfalak erősítésére fordított jelentős kiadásait emlegették, mivel „meg akarjuk tartani Felségeteknek, a mi legkegyelmesebb urunknak ezt az erősségét”. Továbbá azt említették, hogy az adójuk különböző nemeseeknek lett átadva, és a Mátyásnak fizetendő adóval is tartoznak még. Tudnák még hosszasan sorolni a gondjaikat, de rövidre fogva a levelüket azt írták a királynak, hogy csak „két mázsa lőport” tudnak felajánlani.⁶⁹ A jihlaviaiak nagyon kívánták levelükben, hogy Isten adja, hogy képesek legyenek segíteni Mátyásnak a „pogányok” elleni harcban, de nem tehetik saját szükségük miatt. Magyarázatuk szerint azért nem tudnak lőport és ágyúkat küldeni, mert már korábban szolgáltatottak Mátyásnak ágyúkat, lőport és nyilakat, így csak négy mázsa lőport küldenek.⁷⁰ Mindkét város polgárai levelük végén kérték az uralkodót, hogy támogatásukat fogadja el, és a jihlaviaiak még azt is hozzáteszik, hogy „Isten adjon Őfelségének győzelmet és szerencsét ellenségeivel szemben”. Ezek a levelek világosan mutatják, hogy a török fenyegetés nem volt túl nagy hatással a morva királyi városok pénzügyeire. Szemléltatást elég messze érezték magukat mind a törököktől, mind pedig Őfelségétől, így kevésbé féltek a követelések behajtásától. A rájuk nehezedő igények a magyarországi városokhoz képest határozottan kisebbek voltak. Figyelemre méltó, hogy mindkét levél eredetileg Csehországban maradt fenn – a jihlavai Brno Város Levéltárában, az uničovi pedig kiadásának idején a Morva Múzeumban volt (sajnos jelenlegi őrzési helyéről nincs tudomás). Jelentheti ez azt, hogy a leveleket Mátyás sohasem látta? Az uralkodó haragjától félve a tartományi hivatalnokok vagy a brnói polgárok tették volna félre ezeket? Nem tudtam megállapítani, hogy Mátyáshoz milyen információk jutottak el, és valószínű, hogy a hiányos magyar források miatt ez nem is lehetséges.

Mindazonáltal rendelkezésre állnak olyan adatok, amelyek arra utalnak, hogy Mátyás mégis tudott városaitól jelentős támogatást is szerezni. Olomouctól például jóval több segítséget kapott a már említett néhány mázsa lőpornál. A király 1470-ben megengedte a városi tanácsnak, hogy az adójából számítsa le azt a 15 000 garast, amelyet Csupor Miklósnak kölcsönzött. Hasonlóképpen II. Ulászló már 1497-ben megengedte, hogy az adóból egyenlítsék ki Mátyás ki nem fizetett adósságát, 417 aranyat, amellyel fegyverekért kézműveseknek tartozott.⁷¹ De a városok nem voltak kimeríthetetlenek, és nem féltek királyuknak ellenállni, hogy igényeit mérsékeljék. Sajnos nincsenek pontos feljegyzések arról, hogy a morva városok mennyivel járultak hozzá Mátyás hadi politikájához, ezért nem lehet meghatározni, mit jelentettek a rendkívüli szolgáltatások. Figyelembe véve, hogy ezeket a rendkívüli

⁶⁸ AMZ, Knihy, sign. 277/2, p. 197. – 1469. július 5. (= Neumann: *Nové prameny*, 108. sz. 153., hibás keltezéssel: 1469. július 12.).

⁶⁹ AČ 6, 90. sz., 202–203. p. – Uničov, 1484. szeptember 1.

⁷⁰ AMB, Sbírka listin, 732. sz. – [Jihlava], 1484. augusztus 28.

⁷¹ AMO, Sbírka listin, sign. 279. – Pozsony, 1470. március 17. Az oklevél relátora Csupor Miklós volt, aki szintén vett fel kölcsönt a várostól; sign. 367. – Olomouc, 1497. augusztus 5. II. Ulászló azt írja, hogy a kölcsönt elsősorban „puskára, számszerijra, pávézékra és más fegyverekre” fordította.

szolgáltatásokat a városi tanácsok a városi adóból is kifizethették, nem lehettek jelentősek, és a városok gazdaságát nem nagyon befolyásolták.⁷²

A katonai segítségnyújtás mellett Mátyás úton lévő tisztségviselői részére is igényelt támogatást a városoktól. Így például az olomouci városi tanácsot arra kérte, hogy segítse Filipec Jánost 1480-as sziléziai útján. Egy másik, 1489-es levelében arra szólította fel összes magyarországi és morvaországi adószedőjét, hogy biztosítsanak szabad áthaladást Filipecnek, aki heringet, olajt és bort vitt magával.⁷³ Ugyanígy utasította a pozsonyi városi tanácsot arra, hogy segítse Filipec 1485-ös áthaladását.⁷⁴ Ezek az utasítások természetesen a király városok feletti hatalmával függtek össze, és nem volt bennük semmi különleges vagy kivételes. Mindössze arra utalnak, hogy a városok azon kevés hely közé tartoztak Morvaországban, amelyek felett Mátyásnak közvetlen hatalma volt, és amelyektől gyors segítséget remélhetett.

A kiváltságok uralkodói megerősítése és a városok királyuknak nyújtott (pénzbeli és anyagi) segítsége – ezek voltak Mátyás és a morva királyi városok kapcsolatának legfontosabb megnyilvánulásai. A fent említett példákból jól látható, hogy a király érvényt tudott szerezni igényeinek. Mátyásnak mint tényleges és elismert cseh királynak és morva őrgrófnak a négy legnagyobb királyi város az 1469-es olomouci választás után természetes módon engedelmeskedett. Ha a másik (prágai) cseh királyt, Jagelló Ulászlót tekintjük, akkor azt láthatjuk, hogy például az Olomouc részére kiadott legkorábbi, a városi levéltárban található oklevele 1492-ből származik, Brnóban pedig 1490 júliusából találkozunk ilyennel.⁷⁵ Az uherské hradištěi és az uničovi levéltárakban az Ulászló által kibocsátott kiváltságokat megerősítő vagy más jogi aktusokat megőrkítő oklevelek már közvetlenül cseh királlyá választása után feltűnnek, és tartanak egészen 1479-ig, majd azután csak 1490 után jelennek meg újra. Az oklevelek világosan mutatják, hogy a hatalom megosztása a cseh tartományokban 1471-től kezdve ténylegesen megtörtént, amikor egyrészt sor került Jagelló Ulászló megválasztására, másrészt Mátyás választását is megerősítették. Az 1478–1479-es olomouci békeszerződés már csak a *status quó*t erősítette meg.

A rendszeresen szedett adókon és a rendkívüli szolgáltatásokon kívül a városok, illetve annak egyes lakosai Mátyásnak másféle pénzbeli segítséget is nyújthattak, bár ez nem volt annyira jellemző. A keresztes hadjáratral összefüggésben bizonyos pénzösszeg fizetéséért bűcsút lehetett elnyerni. Az ebből származó pénz a hatvanas, hetvenes és nyolcvanas években egyenesen Mátyás kezébe került, beszédéről és Mátyás számára történő átadásáról a pápai követek gondoskodtak. II. Pál és IV. Sixtus pápák a cseh eretnekek elleni háború támogatására engedélyeztek bűcsút, de nincsenek világos adatok arról, hogy a morva városokban a bűcsúpénzeket nagy tömegben szedték volna. II. Pál pápa 1467-ben engedett bűcsút azoknak, akik meglátogatják a brnói Szent Jakab templomot Szűz Mária mennybemenetele és Szent Jakab napján, de pénzszedésről nem esett szó, és bűnbocsánatot is csak azokban az esetekben adhattak, amelyek nem tartoztak a pápai szék illetékességi körébe.⁷⁶ A csehek elleni keresztes hadjárat támogatására szolgáló bűcsú adományainak beszédését

⁷² Vö. a fent említett olomouci példákkal. Brnóban fennmaradtak azok a nyugták, amelyeket Dobeš z Boskovic (és az ő utódjai) mint špilberki kapitányok állítottak ki a városi adó átvételekor. Ezt az összeget említi Dřimal: *Městská berně*, 99., 50. l. ábjegyzet.

⁷³ AMO, Sbíрка listin, sign. 296. – Buda, 1480. július 6.; sign. 318. – Bécs, 1489. február 21.

⁷⁴ Lehotská, D. – Handzová, D. – Horváth, V. – Hrabuššay, Z. – Merglová, N.: *Inventár stredovekých listín, listov a iných príbuzných písomností*. Praha, 1956. 3835. sz.

⁷⁵ AMO, Sbíрка listin, sign. 339. – 1492. április 24.; AMB, Sbíрка listin, 780. sz. – Pozsony melletti mezőn, [1490]. július 21.

⁷⁶ AMB, Sbíрка listin, 546. sz. – Róma, 1467. október 22.; 547. sz. – Róma, 1467. október 28.

csak később, 1468 áprilisában hirdették ki.⁷⁷ Ebből az időből csupán egyetlen búcsút engedélyező oklevél maradt fenn, amelyet Galgóci Péter, a brnói Szt. Bernardin kolostor ferences szerzetese állított ki. De ezt nem egy brnói polgár, hanem Dolczi Imre kapta, aki bizonyára Magyarországról származott.⁷⁸ Hunyadi Mátyás hadjáratai támogatásának nyomát nem találjuk meg sem a brnói, sem az olomouci polgárok végrendeleteiben.⁷⁹

Jóllehet a végrendeletekben Mátyás cseh háborúinak támogatása nem mutatható ki, a polgárok a hetvenes években adakoztak a törökök elleni háború céljaira. 1476-ban IV. Sixtus pápa rendeletére gyűjtöttek pénzzadományokat a törökellenes kereszties háborúra.⁸⁰ Brno Város Levéltárában található olyan források, amelyek bizonyítják a búcsúpénz szedését Olomouchban és Brnóban – a templomokban ládákat helyeztek el, és ezekbe lehetett bedobni a pénzzadományt. Gabriele Rangoni pápai nuncius és egri püspök 1476 júniusában kérte fel megbízottját, Alexius z Jihlavy olomouci kanonokot, hogy szedje össze azokat a pénzeket, amelyeket Olomouchban és Brnóban gyűjtöttek a török elleni harcra. Még konkrétan írt neki Mátyás, kérve, hogy vegye magához mind az olomouci városi adóból befolyt pénzt, mind az olomouci és brnói ládák tartalmát.⁸¹ A brnói Szt. Péter és Szt. Jakab templomok ládáinak kinyitása jelentős eseménynek számított. Alexius azt írja, hogy ennél az eseménynél rajta kívül még jelen volt Vilém z Kolína püspök, Péter, a brnói Szt. Mihály domonkos kolostor perjele, valamint a Szt. Péter székeskáptalan és a brnói városi tanács képviselői. A két templomban többfajta pénznemben összesen 351 aranyat szedtek össze (amely természetesen nem túl jelentős összeg). A brnói városházán őrzött pénzt Barbora ze Sovince vette át, és feltehetőleg neki kellett átadnia Mátyásnak – de erről a források már hallgatnak.⁸² Ez a pénzforrás természetesen nem Mátyás morvaországi uralmával függött csak össze – a pénzt pápai rendeletre szedték, és a kereszténység védelméért ajánlották fel Mátyásnak.

A városok és Mátyás közötti levélváltás további emlékei a köztük lévő kapcsolat másféle területére utalnak. A városok különféle perekben és más problematikus kérdések eldöntéséért Mátyáshoz mint uralkodójukhoz fordultak. Ezeket az ügyeket a király többnyire a tartományi tisztségviselőkre hagyta. A perekről a tartománygyűlésen döntöttek: 1480-ban például Mátyás több város tanácsának is megüzente, hogy ügyeiket az olomouci gyűlésen fogják megvitatni, azokat néhány tisztségviselőre bízta, elsősorban Ctibor z Cimburka tar-

⁷⁷ Markgraf: *Politische correspondenz Breslaus*, 392B. sz. 268–269. – 1468. április 20.

⁷⁸ MOL, DL 16820. – 1469. március 17. A búcsúcédula átvevőjét, az eretnekek elleni háború támogatóját az oklevélben „*egregius Emericus de Dolcz*” néven említik, akinek a személyét sajnos nem tudtam azonosítani. A középkori Magyarországon több Dolcz nevű falu létezett, Dolcz (Pozsega megye), Dolci (Kőrös megye) és Dolec (három egyforma nevű falu Zágráb megyében) – mindegyik a mai Horvátország területén fekszik. Lásd: Engel Pál: *Magyarország a középkor végén: Digitális térkép és adatbázis*. CD-ROM. Budapest, 2001.

⁷⁹ Borovský, Tomáš: *Zu der ere Gots und meiner sele zu selikeit. Odkazy brněnských měšťanů církevním institucím v letech 1410–1530*. In: *Sborník příspěvků Filozofické fakulty brněnské univerzity C 46*. (1999) 82. Olomouc részére főképp, AMO, Knihy, sign. 164; néhány bejegyzést ebből az időből a sign. 1540 is tartalmaz (kiadás: Památná kniha olomoucká (kodex Václava z Jihlavy) z let 1430–1492, 1528. Ed. Spáčilová, Libuše – Spáčil, Vladimír. Olomouc, 2004.

⁸⁰ IV. Sixtus 1476-ban többször írt támogatólag Mátyásnak a török hadjáratról. Vö.: *Mathiae Corvini Hungariae regis epistolae ad romanos pontifices datae et ab eis acceptae / Mátyás király levelezése a római pápákkal, 1458–1490* (Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia, series 1, tom. 6) Kiad. Fraknoi Vilmos. Budapest, 1891. 89–91. sz. 116–118., ahol a pápa a király pénzbéli támogatásról is írt.

⁸¹ AMB, Sbirka listin, 631. sz. – Buda, 1476. június 16. (Gabriele Rangoni); 632. és 633. sz. – Buda, 1476. június 17. (két oklevél, Mátyás király és Gabriele Rangoni).

⁸² AMB, Sbirka listin, 634. sz. – Olomouc, 1476. július 20.; 635. sz. – Olomouc, 1476. augusztus 19.

tományi kapitányra.⁸³ Hasonló volt a helyzet más esetekben is, például 1487-ben Jihlavában.⁸⁴ Znojmban 1490-ben a polgárok által létesített halastó problémáját akarták megoldani. A halastó feltehetően más falvak területét is elárasztotta, amiért a polgárok pénzben akartak kárpótlást adni. Maguk fordultak kérelemmel Filipec Jánoshoz, aki a közvetítő szerepét töltötte be a királynál (erre leginkább a morva tartománygyűlésen kerülhetett sor, amelyen Filipec rendszeresen részt vett). Mivel a király az oklevél szerint nem ismerte a per részleteit, az ügy megoldását Vilém z Pernštejnára bízta. A döntés szerint abban az esetben, ha a falusiakat kártalanítják, a znojmoiak a maguk számára használhatják a halastavat.⁸⁵

Brnóban valamivel több forrás maradt fenn. Az uralkodónak számos ilyen jellegű ügyben kellett döntenie: némelyeket, mint az előző esetekben, átadott a tartományi tisztségviselőknek, más esetekben ettől eltérően cselekedett. Brnóban gyakran pereskedtek – nem véletlenül – a borkimérés miatt.⁸⁶ Ezekbe a perekbe a király is beavatkozott, például megengedte a brnói káptalannak a borkimérést saját szőlőjéből.⁸⁷ Egy per például, amelyben Mátyás maga döntött, a városi tanács és a špilberki kapitány között folyt. A brnóiak elsősorban azt sérelmezték, hogy a várban borkimérés folyt. Mátyás először azt válaszolta a tanácsnak, hogy a špilberki kapitánynak írt levelében megtiltotta a további borkimérést, mivel az előző kapitányok sem mérték bort a várban.⁸⁸ Nem egészen egy hónap után már azt írta (nyilvánvalóan további levelezés után), hogy mindez csak a vár javítása céljából történik így, és a várban kizárólag csak az ott dolgozó munkások vásárolhatják a bort, mivel nem haladnának a munkával, ha mindig a városba kellene futniuk ezért. Mátyás a város jogát meg akarja tartani, így az intézkedése csak a várban végzett munkálatok idejére érvényes.⁸⁹

A bor miatti legnagyobb per Brnóban a városi tanács és a staré brnói apácakolostor apátnője között zajlott – ismét csak borkimérés ügyében. Mátyás már 1473-ban megerősítette azt a Luxemburgi Jánostól kapott kiváltságot, amely engedélyezte a borkimérést a kolostorban.⁹⁰ A városi tanács azonban akadályozta a kolostor borkimérését, ami sértette a kolostor régi jogait. 1485-ben Mátyás az apátnő és kolostora javára ítélt. Majdnem nyolc héttel később a király újból írt Brnóba, ezúttal nyilván azután, hogy a polgárok maguk is elküldték a staré brnói kolostor és az ottani keresztes kommandatúra borkimérését illető panaszukat. A király úgy rendelkezett, hogy a polgárok megbízottjai Ctibor z Cimburkával és Vilém z Pernštejnával együtt jöjjenek hozzá, hogy dönthessen ügyükben.⁹¹ A város küldöttei csakugyan elmentek a királyhoz, de ő elfoglaltsága miatt nem tudott ítélni a perben. Ezért Filipec Jánost nevezte ki ítélelhozatalra, akit Morvaországba akart küldeni, de nem olomouci püspökként és morva előkelőként, hanem mint királyi kancellárt és váradi püs-

⁸³ AMO, Sbírka listin, sign. 297. – Buda, 1480. július 13.; AMJ, Listiny, sign. 213. – Buda, 1480. július 13.

⁸⁴ AMJ, Listiny, sign. 224. – Bécs, 1487. január 10. (Az oklevelet a magyar titkos pecsét zárta le.)

⁸⁵ AMZ, Listiny, sign. 157. – 1490. március 8. (= AČ 16, 409l. sz. 342.)

⁸⁶ Dřimal–Peša: *Dějiny Brna I*, 111–112.

⁸⁷ Dřimal–Peša: *Dějiny Brna I*, 112.

⁸⁸ AMB, Sbírka listin, 763. sz. – Sopron, 1487. június 7.

⁸⁹ AMB, Sbírka listin, 764. sz. – Bécsújhely melletti katonai tábor, 1487. július 5.

⁹⁰ MOL, DL 45532. – Brno, 1473. június 14. Luxemburgi János Mátyás által megerősített privilégiuma csak a Magyar Országos Levéltárban található meg, ott viszont a múzeumi gyűjteményben, így nem teljesen világos, hogy milyen úton került a levéltárba. Lehetséges, hogy a kolostor a privilégium kihirdetésekor nem fizetett, és így maradhatott a királyi kancelláriában. Luxemburgi János 1325. május 8-án kelt privilégiumának kiadása: *Codex diplomaticus et epistolaris Moraviae 6, von Jahre 1307–1333*. Ed. v. Chlumecky, Peter Ritter – Chytil, Joseph. Brno, 1854. 292. sz. 226.

⁹¹ AMB, Sbírka listin, 742. sz. – Bécs melletti tábor, 1485. március 6.; 744. sz. – Bécs melletti tábor, 1485. április 29.

pököt. A perben tehát a tartományi előkelők vagy méltóságviselők mellőzésével a királyt személyesen helyettesítő Filipec kancellár és magyar prelátus döntött volna.⁹² De ez a megoldás sem vezetett eredményre, és a per tovább folytatódott. A brnói tartománygyűlésen újból három jelentős morva előkelőre: Filipec Jánosra, Ctibor z Cimburkára és Vilém z Pernštejnára hárult a döntés. Megállapodás ekkor sem született, és az ügy több helyi bíróságot is megjárva⁹³ végül 1487 novemberében Tovačovban a város és a kolostor közötti egyezséggel zárult.⁹⁴ A király és a két fél között a közvetítő ismét Filipec János volt; ő kérte fel a királyt az egyezés megerősítésére.⁹⁵

Néhány pert a cseh kancellárra bíztak, amely tisztet 1484-ben Jaroslav z Boskovic töltötte be. A brnói Szt. Jakab plébánia iskolájával kapcsolatos kérdésekben kellett döntenie Filipec János váradi püspök (egyben olomouci adminisztrátor) és a városi tanács között.⁹⁶ A tartományi hivatalokat ebben az ügyben, az előző esettől eltérően, nem mellőzték; Jaroslavnak mint cseh kancellárnak kellett döntenie. Bár nem egészen világos, hogy az előbbi ügyben Mátyás Filipecet mint cseh vagy mint magyar kancellárt bízza-e meg, ezt nem is tartjuk lényegesnek, mivel nyilvánvaló, hogy Filipec mint a király közvetlen helyettese a tartomány és a tartományi hivatalok nélkül tárgyalt ebben a kérdésben.

Az előző példák a város és a városban található egyházi intézmények közötti peres ügyek voltak. Brnói és olomouci kolostorok és káptalanok pereskedtek a városi iskolák miatt. Brno esetében nem tudjuk, hogy 1484-ben miben állapodtak meg, de a Szt. Jakab melletti iskola egyértelműen tovább működött.⁹⁷ Hasonló ellentét alakult ki az olomouci káptalan és a város között a Szt. Móric plébánia iskolája miatt. A viszály a 15. század hatvanas éveiben kezdődött, amikor az iskola létesítését a pápai kúria megerősítette.⁹⁸ Mátyás a tartományba jövele után már elég hamar, 1468-ban felszólította mindkét felet a megegyezésre. Egyértelműen a polgárok oldalán állt a püspökkel és a káptalannal szemben, hiszen 1473-ban az iskolát megerősítette, királyi haragjával fenyegetve meg a püspököt, a prépostot, a dékánt és a káptalant, ha határozatát nem tartják be.⁹⁹

A király egyes polgárokat is adományokban részesített: ezek közül a legérdekesebb a brnói Jan Morava esete. Ő már korábban is rendelkezett bizonyos szabadságokkal, amelyeket Utószülött László és György királyok adományoztak neki (nem kellett fizetnie városi

⁹² AMB, Sbířka listin, 752. sz. – Buda, 1486. március 10. „...skuoro duojstojného (sic) Jana biskupa varadinského etc. kancléře našeho do Moravy vyslati miníme, kterémuž tu věc poručili jsme, aby on ne jako pán moravský a biskup, ale jako biskup varadinský a kancléř náš tu věc, přijma k sobě k radě kohož se jemu zdáti bude, tu věc mezi vámi maje plnú moc naši rozeznal...”

⁹³ AMB, Sbířka listin, 758. sz. – Znojmo, 1486. szeptember 17. A Szent Gál (október 16.) napján tartott gyűlésen kellett volna döntenük. Végül az 1487. január 25-én tartott olomouci gyűlésen úgy határoztak, hogy „a döntést ezekben a perekben az első úri gyűlésig elhalasztják”. *Libri citationum et sententiarum seu Knihy pŕihonné a nálezové 5/1, Pŕihony Olomŕcké 1475–1494*. Ed. Brandl, Vincenc. Brnae, 1888. 153.

⁹⁴ AMB, Sbířka listin, 767. sz. – 1487. november 23. A közvetítők Ctibor z Cimburka, Vilém z Pernštejna és Dobeš z Boskovic voltak.

⁹⁵ AMB, Sbířka listin, 778. sz. – Buda, 1489. június 24.

⁹⁶ AMB, Sbířka listin, 730. sz. – Buda, 1484. június 6.

⁹⁷ A Szt. Jakab plébánia iskolája körüli hatvanas évekbeli viszályról lásd: Dřimal, Jaroslav: *Notář Jan Thabrarr*. Časopis Matice moravské, 58. (1934) 57–114.

⁹⁸ A Szt. Móric plébánia iskolájának perét ugyanúgy, mint a brnói iskoláét, Rómában döntötték el. Erre utalnak a megmaradt pápai és legátusi oklevelek mind a városi és a káptalani levéltárban, mind pedig a Vatikáni Titkos Levéltár regesztra köteteiben.

⁹⁹ AMO, Sbířka listin, sign. 284. – Brno, 1473. június 4.

adót, katonai szolgálatot sem teljesített). Ezeket Mátýás megerősítette, és igyekezett védelmet biztosítani számára a városi tanács követeléseivel szemben. A per Jan Morava (és később fia, Petr) jogait illetően 1472-től 1480-ig folyt, a jogokat ekkor erősítette meg utólag a király.¹⁰⁰ Jan Morava közvetlenül a királyhoz fellebbezett. Hasonlóan védte a király a városi tanáccsal szemben Permann brnói polgárt vagy Szervácot, aki ugyanúgy a királyhoz fellebbezett, és amíg nem született ügyében döntés, a városi tanács nem tehetett ellene semmit, meg kellett hagynia őt birtokai békés használatában. Egy további esetben azt látjuk, hogy a városi tanács Mátýás beavatkozásai ellen próbált meg védekezni, mivel szerintük a király jogtalanul pártfogolt bizonyos polgárokat. Mátýás erre azt válaszolta, hogy soha senkit sem szabadított fel meghatározott okok nélkül a városi jogok alól; döntéseit így megvédte és érvényesítette.¹⁰¹

Mátýás számára a morva királyi városok kiemelkedő jelentőséggel bírtak, ezért a peres ügyek eldöntésekor többnyire a pártjukat fogta. Igaz, támogatása nem volt egyforma mértékű, ahogy ezt a két legnagyobb város példáján is megfigyelhettük. Olomouc esetében Mátýás egyértelműen a város oldalán állt, és a perekben a városi tanács javára döntött. Brno ügyeiben néha a városi tanáccsal szemben egyes polgárokat támogatott. Ez a két város elsősorban mint politikai központ, mint a tartománygyűlések helyszíne volt jelentős Mátýás számára. A gyűléseken a királyi városok rendszeresen részvevő képviselőin,¹⁰² valamint a többi renden kívül néha maga a király is megjelent.¹⁰³ A városok egyéb jelentős események színterül is szolgáltak. Ilyen volt az uralkodók és más magas rangú személyiségek találkozója Olomoucban (1479) és Jihlavában (1486), vagy a királyválasztás és koronázás szintén Olomoucban (1469) és Mátýás királyi hatalmának megerősítése a pápai követ által Jihlavában (1471). A királyi városok ebből a szempontból nélkülözhetetlenek voltak Mátýás számára, hiszen Morvaországban nem volt más hely, ahol a gyűléseket és más ünnepeket megrendezhette volna, mivel itt nem rendelkezett saját udvarral.

Brno mint Mátýás tartományi kincstára különösen kiemelkedett: a brnói városházán őrizték ugyanis azt a pénzt, amelyet Mátýás tisztségviselői igénybe vehettek,¹⁰⁴ de okleveleket is tartottak itt, például azokat, amelyeket 1474. év végén Boroszlóban a fegyverszünet megkötésekor adtak ki. Az egyezség szerint az (1475 januárjában és februárjában kiállított)

¹⁰⁰ AMB, Sbíрка listin, 600. sz. – Pozsony, 1472. augusztus 29.; 601. sz. – Pozsony, 1472. szeptember 10. (mindkét oklevelet „ad relacionem domini Alberti Kostka de Postupicz” adták ki); 602. sz. – Brno, 1473. V. 8.; 608. sz. – 1474. V. 16.; 672. sz. – Esztergom, 1480. VIII. 22. Vö.: Székely: *Mátýás király és a morva főváros*, 609–610.

¹⁰¹ AMB, Sbíрка listin, 629. sz. – Buda, 1476. április 6.; 721. sz. – Buda, 1483. szeptember 30.; 730. sz. – Buda, 1484. június 6.

¹⁰² Például: AMJ, Listiny, sign. 183. – Brno, 1469. február 11. (= AČ 6, 1. sz. 45.); sign. 194. – Ratibor; 1475. március 12. AMB, Sbíрка listin, 677. sz. – [Znojmo], 1480. október 6. A znojmoi tanács ír a gyűlés résztvevőiről és az azt követő útról a királyhoz, sajnós a znojmoi követ betegség miatt nem tud megjelenni – helyette mindent az olomouci és a brnói követek fognak intézni.

¹⁰³ Például: AMB, Sbíрка listin, 603. sz. – Vyškov, 1473. május 28. Mátýás Brnónak ír arról, hogy a polgárok készüljenek a rendi gyűlés megtartására, melyen ő is személyesen részt vesz. Hasonló módon vett részt a Brnóban rendezett gyűlésen is 1479. október 6-án. Vö.: *Moravské zemské desky, 1480–1566 2, Kraj Olomoucký*. Ed. Matějka, František. Brno, 1948. 2.

¹⁰⁴ Például a már említett bűnbocsátó cédulákért beszedett pénzt, AMB, Sbíрка listin, 635. sz. – Olomouc, 1476. augusztus 19. További példa: 600 arany forintot kellett Václav z Boskovicnak a városházán felvennie, amikor 1477 januárjában a České Budějovice-i gyűlésre ment (Filipec Jánossal együtt), AMB, Sbíрка listin, 639. sz. – Buda, 1477. január 4. Ezt a pénzt Jan Bělík z Kornic felsősziléziai királyi kapitány tette le a tanácsnál.

okleveleket a brnói városházán kellett elhelyezni.¹⁰⁵ Hasonlóképpen a brnói városházán őrizték azt a menlevelet, amelyet Ulászló adott Mátyásnak és a magyar félnek, hogy Olomoucban találkozhassanak 1479-ben.¹⁰⁶ Brnóban királyi okleveleket is adtak ki, ahogy azt Jan Planknar alkamárának a jihlavai városi tanácshoz írt levele is tanúsítja, melyben azt olvashatjuk, hogy küldjék el a pecsétjüket „a brnói városházára, hogy annak a királynak a leveléhez legyen hozzátéve, akihez az egész tartomány tartozik”.¹⁰⁷

Természetesen még más példák is sorolhatók a király és a városok közötti kapcsolatok köréből. Ahogy a magyar városokat, úgy azokat a jihlavai kereskedőket is megvédte az uralkodó, akik Ausztriában árujukat elvesztették. Mi több, ebben a dologban sürgősen írt a császárnak is.¹⁰⁸ Említhetünk gazdasági és pénzügyi eseteket is. A király például a jihlavai városi tanácsnak megengedte, hogy ne fizessenek földadót csehországi birtokaik után.¹⁰⁹ Idézhetünk tisztán pénzzel kapcsolatos eseteket is. Mátyás megkövetelte a városoktól, hogy a České Budějovicében vert apró érméit fogadják el. A pénzérme mégsem terjedt el, végül a pénzveréssel is leálltak, mivel az azzal szembeni ellenállás egyértelmű volt. Ezt adja hírül Markvart z Kamenice třeboňi kapitány, aki szerint az éremmel szemben Jindřichův Hradecban, Polnában és Weitrában is ellenálltak, de még Jihlavában is („a király pártjára állva”). Erre az ellenállásra reagált Mátyás Jihlavának írt levele.¹¹⁰ Mátyás ellenben Brnónak azt parancsolta, hogy a városi adót „bécsi pénzben” fizessék ki – Dobeš z Boskovic špilberki kapitány, aki a városi adó beszédését végezte, arról panaszkodott, hogy a polgárok jó minőségű pénz hiányában rossz minőségűt akartak adni.¹¹¹

A király és városai közötti kapcsolatok fenti áttekintése lehetőséget teremtett arra, hogy rámutathassunk általános jelenségekre, és értékelhessük Mátyásnak a királyi városokkal szembeni viszonyát. Mátyás és a királyi városok kapcsolatát azonban nemcsak a levelek és az oklevelek tartalmából ismerhetjük meg, hanem ezek külső, formális jegyeinek tanulmányozásával is.

A legkorábbi oklevelek szinte kizárólag latin nyelven íródtak, és csakis magyar pecséttel voltak megpecsételve. Ezek a Mátyás cseh királlyá választása előtti időszakban voltak jellemzők. Figyelemre méltó közülük például az a három már említett, Brnónak írt oklevél, amelyeknek Magyar Bálint, Mátyás kapitánya volt a relátora (ebben a pozícióban feltűntek Mátyás más kapitányai is, például Csupor Miklós). Mint már Székely György is rámutatott, ezek az oklevelek világosan utalnak az akkori morvaországi helyzetre – a tartomány elfoglalt (vagy elfoglalásra váró) terület volt katonai igazgatás alatt.¹¹² Figyelemre méltó azonban

¹⁰⁵ AMB, Sbirka listin, 610. sz. – Boroszló, 1474. december 9. (és a tizenegy következő oklevél). Az egyezségben ezt írják: „Aber in Merhern sollen solche brief von unsern underthonen eingelegt werden gein Radisch, unde von den widertayll auf das rathauß gen Brune.” Lásd: *Urkundliche Nachträge zur österreichisch-deutschen Geschichte im Zeitalter Kaiser Friedrich III.* Ed. Bachmann, Adolf. Wien, 1892. 326. sz. 342.

¹⁰⁶ AMB, Sbirka listin, 663. sz. – Prága, 1479. április 30. Vö.: AČ 5, 13. sz., 383. „...gleitowé pana Wladislawa krále, knížat a pánów Jeho Milosti na rathúze w Brně.”

¹⁰⁷ AMJ, Listiny, sign. 204. – Znojmo, 1479. november 9.

¹⁰⁸ AMJ, Listiny, sign. 209. – Buda, 1480. január 13.

¹⁰⁹ AMJ, Listiny, sign. 210. – Buda, 1480. március 6.

¹¹⁰ AMJ, Listiny, sign. 190. – Buda, 1471. március 19. Pletzer: *České Budějovice*, 27–31.; a pénzermék dolgában a třeboňi kapitány igazgatására utal, AČ 5, 15. sz. 321–322. Vö.: Militký, Jiří: *Mincovna Matyáše Korvína v Českých Budějovicích a otázka identifikace její produkce.* In: Pavel Radoměřský. *Sborník numismatických studií k 75. výročí narození.* Red. Polanský, Luboš. Praha, 2002. 63.

¹¹¹ AMB, Sbirka listin, 606. sz. – Buda, 1473. november 3.

¹¹² Székely: *Mátyás király és a morva főváros*, 602–604.

az is, hogy Mátyás hadjárata idején a morva városokhoz írt oklevelek kiadásából kancelláriájának és udvarának más tagjai is éppúgy kivették részüket, például Janus Pannonius (aki egy znojmoi oklevél relátora volt) vagy Beckensloer János váradi püspök.

Az oklevelek azonos külső jegyei, tehát a latin nyelv és a magyar pecsét, még Mátyás cseh királlyá választása után is feltűnnek egy rövid időre, de már 1469 júliusában megjelennek a cseh királyi titkos pecséttel megpecsételt oklevelek, és rövidesen a cseh nyelven írt oklevelek is, amelyek a következő időszakban teljesen túlsúlyba kerülnek, legalábbis a megmaradt források tanúbizonysága szerint. Olomouccal például Mátyás kizárólag csehül levelezett (kivéve a városi jogok megerősítését nem sokkal a választások után 1469-ben és két levelet a háború kezdetének idejéből). Brno esetében, ahol a források jobban fennmaradtak, mint más városokban, látható, hogy Mátyás többnyire a cseh nyelvet használta, bár tiszteletben tartotta a morva városok (valószínűleg) legfontosabb nyelvét, a németet is (négy oklevél). Itt az 1469 utáni évekből csak két latin nyelvű oklevél maradt fenn 1471-ből és 1489-ből. Hasonló a helyzet Jihlavában, ahonnan csak egy német nyelvű oklevelet ismerünk, a többi ismét csak többségében cseh nyelvű. Znojmo esetében nagy a latin nyelvű szövegek aránya: itt egy német, öt cseh és négy latin nyelvű oklevél maradt fenn. A többi városban nem áll rendelkezésre elég irat az értékeléshez. Az adatokból világosan látszik, hogy a latin volt a legalkalmasabb nyelv a kiváltságok megerősítésére, a többi esetben azonban többnyire a csehet használták.

A MORVA KIRÁLYI VÁROSOK SZÁMÁRA MÁTYÁS ÁLTAL KIADOTT LEVELEK ÉS OKLEVELEK NYELVE

	cseh	latin	német	Összesen
Olomouc	15	5	–	20
Brno	19	4	4	27
Znojmo	5	4	1	10
Jihlava	20	2	1	23
Uh. Hradiště	2	2	–	4
Uničov	1	1	–	2
Uh. Brod	–	2	–	2
összesen	62 (70,45%)	20 (22,73%)	6 (6,82%)	88 (100%)

A fenti táblázaton jól megfigyelhető, hogy a cseh nyelv a városokkal fenntartott levelezésben teljesen túlsúlyba került, bár 1469 végéig még egész más volt a helyzet. Addig a négy nagy királyi város részére kiadott oklevelekből és levelekből (a többi város részére írt levelekből nem maradt fenn semmi) 10 latin, 3 cseh és 1 német nyelvű volt. Ez a tény világosan utal arra, hogy Mátyás kancelláriájába csak a későbbi időszakban kerültek olyan hivatalnokok, akik cseh nyelven is ki tudták állítani az okleveleket. Igazolva látjuk tehát azt a már több szerző által kifejtett állítást, miszerint az oklevél nyelvét nem véletlenszerűen választották meg, hanem főképpen a címzett nyelvén írták, a kiadó törekedett a könnyebb megértésre, illetve a jó kapcsolatra a címzettel.

A formai szempontokat vizsgálva az oklevelekben csak kevés szabálytalanságot észlelhetünk; a városi levéltárakban mindössze két oklevél található, amelyre magyar pecsétet tettek (Uherský Brod, Jihlava). Ezekből nehezen lehetne bármilyen következtetést levonni, hiszen a legnagyobb valószínűség szerint ezekben az esetekben nem történt más, mint hogy a kancelláriában nem volt kéznél a megfelelő pecsét, de a kancellár tévedése sem zárható ki. A többi esetben, ahogy már említettük, a magyar pecsét használatára csak Mátyás cseh királlyá választása előtti időben került sor – a későbbiekben elsősorban a cseh (azaz ma-

gyar–cseh) királyi titkos pecsétet használtak, és később az osztrák hercegi pecsétet (amely Mátyást magyar és cseh királyként és osztrák hercegként említette).

A városi levéltárakban megőrzött, többségében királyi eredetű oklevelek és levelek segítségével nyomon követhettük Mátyásnak a morva királyi városokkal szemben folytatott politikáját. Békében és háborúban egyaránt ezek a városok voltak a király fő támaszai – mind földrajzi, mind gazdasági értelemben –, tőlük kapott, igaz, szerény mértékű anyagi támogatást. A királynak nem volt oka felhasználni a királyi városokat más rendekkel szemben, mivel a nemesi renddel Morvaországban nem akadt annyi konfliktusa, mint a magyarországi főnemességgel. A rendek közti ellentétet, amelyben a király nem játszott jelentős szerepet, véglegesen a már említett 1486-os egyezség oldotta fel.

Bizonyos mértékig szűk határok között vizsgálhattuk a városoknak a királlyal szemben folytatott politikáját, főképp azokban a peres ügyekben, amelyekben a városok Mátyáshoz mint cseh királyhoz fordultak. Sajnos a királyhoz írt levelek közül nagyon kevés maradt fenn, ezért jobbára a királyi válaszokat kellett használnunk. Ezekből például azt láthatjuk, hogy elég gyakran fordultak hozzá egyes polgárok a perük eldöntése érdekében. Ilyen jellegű iratok csak Brnóban maradtak fenn, de feltételezhetjük, hogy Mátyáshoz a többi város polgárai is fellebbeztek. Ezekből, de más példából is egyértelműnek tűnik, hogy a 15. század nyolcvanas éveiben Filipec János fontos szerepet játszott a városok vagy egyes polgárok és a király közötti kapcsolattartásban. Filipecet Morvaország lakosai nyilvánvalóan a saját képviselőjüknek, illetve kívánságaik és kéréseik átadására a legmegfelelőbb közvetítőnek tartották. Abban az időben, amikor az uralkodó az osztrákokkal harcolt vagy a török elleni háborúra készült, a városok, mint ahogy azt jihlavai és uničovi levelek is mutatják, képesek voltak ellenállni igényeinek. De ahogy a levelezésekből láthatjuk, ezek a városok mégis Hunyadi Mátyást tartották a törvényes cseh királynak.

A fentiekben részletesen megvizsgált okleveles források egyértelműen tanúskodnak a morva királyi városok politikai orientációjáról a 15. század második felében. Mátyás királyhoz fűződő viszonyukra is ebből a szemszögből kell tekintenünk. A négy legjelentősebb város szemében már 1469-es megválasztása után is ő volt az egyedüli cseh király; a többi város pedig, amely hosszú ideig Ulászló híve maradt (Uničov, Uherské Hradiště), az olomouci egyezmény után kénytelen volt Mátyás oldalára állni. Bár 1469 és 1479 között mindkét cseh király igényt tartott Morvaországra és ezáltal a morva királyi városokra is, a négy legjelentősebb egyedül Mátyást tartotta királyának. A két cseh király egyidejű elismeréséig a városok soha nem jutottak el; Mátyás már a háborús – 1468–1469-es években – teljesen egyértelműen megszerezte az őrgrófsági birtokok és az őrgrófsági kamara felett a hatalmat; a tíz évvel később megkötött olomouci egyezmény pedig már csak megerősítette a *status quó*t és Mátyás morvaországi uralmát, amely végül mindenki számára törvényessé vált.

FARKAS ANDREA és VÉGH ANDRÁS fordítása

CLAUDIO FOGU

A történelmi tudat digitalizálása *

Bevezető: Holocaust II. Survivor

Szeretettel üdvözljük a játékban, melyet a *New York Times* a videojáték-történet „végső megoldásának” nevezett. Öt interaktív, valódi személyiségű és avatar-mód közül választhat. *Külső szemlélő* üzemmódban 1935 és 1945 közötti átlagos németként lehetőséget kap, hogy segítse a zsidókat, de elpusztításukban is közreműködhet. A *Shoah* üzemmódban „áldozatként” mint európai zsidó (vagy kommunista, esetleg roma – a készülő *Holocaust III*-ban további lehetőségek is lesznek) kezd 1929-ben Németországban, és döntésein múlik, hogy Ön és családja megmenekül vagy elpusztul. A *Sonderkommando* üzemmódban táborlakóként a túlélés a cél. A *Végső megoldás* üzemmódban pedig a nürnbergi per idején egy olyan SS-tisztviselő szerepébe bújhat (e változatban ez az egyetlen választható SS-személyiség), aki talán maga is felelős a táborlakók megsemmisítésében, s most védekeznie kell azért, amit tett vagy nem tett. A *Mi is történt valójában* üzemmódban pedig a tárgyalásokban az ügyészt segítő történészként vagy a vélt elkövetőt védő ügyvédként játszhat. Kiválasztotta a megfelelő történelmi interakciós módot? Készen áll? A *Holocaust II. virtuális valóság multiplayer környezetgenerátor* segítségével kapcsolódjon az *USC Shoah Foundation Institute* weboldalára (<http://college.usc.edu/vhi/>), és a *Holocaust II.* hiperlinkre kattintva máris *Külső szemlélő* üzemmódban kezdhet játszani. Ha más szerepet akar, a *Simon Wiesenthal Center Museum of Tolerance* (www.museumoftolerance.com) weboldalán keresztül ezt is megteheti. A *Holocaust II.* portálra klikkelve szerezzen magának dokumentált történelmi személyiséget – és csináljon történelmet!

A *Holocaust II.* videojáték e tanulmány írása idején legjobb tudomásom szerint még nem létezik. Azért akartam egy szakmai területemhez kapcsolódó fikcióval indítani, mivel hónapokig a videojátékokkal foglalkozva most sem tudom megfogalmazni, milyen kritériumok alapján számítanak „történelminek”, nem is beszélve arról, hogy mely játékokat lehetne „sikerese” digitális történelmi reprezentációnak tekinteni. A mai digitális környezet technikai szintjén a *Holocaust II.* könnyen elképzelhető, ugyanakkor az írott történelmen és a történelmi reprezentáció hagyományos formáinak (emlékművek, múzeumok, filmek) elemzésén nevelkedett történelmi képzeletre támaszkodik. Azt a digitális–interaktív fantáziavilágot, amelyet felrajzol, megfelelő mértékben „történetinek” is tarthatjuk, amennyiben a holokausz irodalmi és jelképes ábrázolásainak etikai–esztétikai határait is fürkészi,¹ va-

* A fordítás a következő kiadás alapján készült: *Digitalizing Historical Consciousness. History and Theory, Theme Issue, 47.* (May, 2009) 103–121.

¹ Friedländer, Saul (ed.): *Probing the Limits of Representation: Nazism and the Final Solution.* Cambridge, 1992.

lamint azokra a kulcsfontosságú kihívásokra is reagál, melyeket a videojáték „tudományos előfeltevéseinkkel”, valamint a modern történeti kultúra egészével kapcsolatban vet fel.²

A *Holocaust II.* például alátámaszthatná Wulf Kansteiner megfigyelését, aki szerint a digitális korszakban radikálisan másként formálódik a kollektív emlékezet és a történeti tudat, „egy olyan alapvetően interaktív kulturális környezetben, ahol az embereknek többé már nincs szüksége központosított intézményekre [...], hogy kollektív emlékeiket megalapozzák.”³ A *Holocaust II.*-vel játszóknak a képernyőiken látható interaktív felület, az avatarok virtuális közösségei és a játék által megidézett, „a második világháborúval és a náci bűnökkel kapcsolatos tényszerű és a tényeknek ellentmondó forráskönyvek”⁴ segítségével alkotják meg történeti tudatukat. A *Holocaust II.* azt az alapvető problémát is példázza, hogy a „virtuális tapasztalatok” erőteljesen felszínre hozzák az „interaktív és lineáris médiatapasztalatok és a valódi életbeli élmények”⁵ közti különbséget is. Kansteiner szerint „aki a jövő kollektív emlékezetét formálni akarja”, „magához kell ragadnia” a videojátékok „virtuális világaiban létrehozandó múzeumok, emlékművek és történeti média irányítását.”⁶ Azzal, hogy az interaktivitást a *Tolerance Museum*hoz vagy az *USC Shoah Foundation*hoz (korábban *Virtual History Foundation*) hasonló „valódi” dolgokhoz kapcsoljuk, a *Holocaust II.* játékosai, miközben belép a videojáték immerzív⁷ terébe, valódinak tekinthető virtuális emlékeket sajátíthat el.

Mégis, a lineáris történelmi kultúra bizonyos sajátosságai az ilyesfajta digitális környezetben is remediálizálódhatnak, és egyáltalán nem tűnnek el.⁸ Ahogy a film és a televízió számos irodalmi és populáris kultúrára jellemző kommunikációs formát remediálizált, miközben nem váltotta le teljesen a szövegeknek és a nemzedékeken átívelő kommunikációnak a kollektív emlékezetre gyakorolt hatását, az interaktív média sem fogja végképp kiszorítani a történeti tudat hagyományos intézményes formáit. Az évfordulós megemlékezések, az emlékműavatások, a hollywoodi „filmeposzokról” folytatott viták a digitális jövőben is ugyanolyan szereppel bírnak majd, mint ma, és a videojátékok nyújtotta történelmi realitás virtuális tapasztalatainak ellensúlyát fogják képezni. Lényegében már több tudós is rámutatott: lehetséges, hogy a digitális forradalom egyáltalán nem „forradalom”, hanem csak a remediálizáció újabb folyamata.

Jay David Bolter and Richard Grusin szerint a digitális média, akárcsak az összes korábbi médiaforradalom, a „közvetlen hozzáférhetőség”⁹ megteremtésének újabb és jobb

² Kansteiner, Wulf: *Alternate Worlds and Invented Communities: History and Historical Consciousness in the Age of Interactive Media*. In: Jenkins, Keith – Morgan, Sue – Munslow, Alun (eds.): *Manifestos for History*. London, 2007. 131–148.

³ Kansteiner: *Alternate Worlds*, 131–148.

⁴ Kansteiner: *Alternate Worlds*, 143.

⁵ Kansteiner: *Alternate Worlds*, 141.

⁶ Kansteiner: *Alternate Worlds*, 144.

⁷ Az *immersion*, *immersive* kifejezések fordításánál, mivel ezek itt egyértelműen médiaspecifikus, esztétikai jelentéssel bírnak, a félreérthetőbb „belemerülés, belemerülő” helyett a nem túl magyaros, de a hazai médiatudomány terminológiájában már használatos „immerzió, immerzív” változat mellett döntöttem – a ford. megjegyzése.

⁸ Bolter, Jay D. – Grusin, Richard: *Remediation: Understanding New Media*. Cambridge, MA: MIT Press, 2000. (Magyarul a könyv egy részlete olvasható: *A remediálizáció hálózatai*. Ford.: Barbarci Katica. *Apertúra*, 6. (2011/3.) <http://apertura.hu/2011/tavasz/bolter-grusin> (letöltve: 2011. aug. 16.) A *remediate*, *remediation* kifejezések fordításával kapcsolatban lásd a magyar szöveg első jegyzetének fordítói megjegyzését – a ford.)

⁹ Bolter–Grusin: *Remediation*, 96.

módozatai után kutatva remediátizálja a többi médiumot. Ilyen például, hogy a videojátékok a perspektívára építenek, a vágás filmes nyelvét alkalmazzák, és általánosabb szinten átveszik az elbeszélő szövegek mint a világra nyíló „ablakok” immerzív tapasztalatát.¹⁰ Egy fontos szempontból a digitális média mégis döntően különbözik a hagyományos lineáris médiától: elődjeivel ellentétben a közvetlen hozzáférhetőséget (*immediacy*) a hipermediáció (*hypermediacy*) keresztül valósítja meg. Képesek a médium jelenlétét elfeledtetni, s így a jelenlét immerzív hatását (a közvetlen hozzáférhetőséget) nyújtják. Ez arra épül, hogy egy olyan valóság logikáját utánozzák, melyben a médiumok mindig is jelen voltak, e jelenlétet pedig valóságunk részének tekintjük. A közvetlen hozzáférhetőség és a hipermediáció közti paradox kapcsolat lehet a digitális interakció korszakának legfeltűnőbb tényezője, és segít megmagyarázni, hogy a digitális közvetlenség bizonyos korábbi formái (mint a virtuális valóság érzetét nyújtó sisakok vagy kesztyűk) miért tűntek el, jóllehet korábban a teljes vizuális kultúra átalakításával kecsegtettek. A virtuális valóságot közvetítő készülékek hipermediáció nélkül közvetlenséget biztosítottak, a valóság érzékszervi élményét, ám még annyira sem hoztak létre immerzív tapasztalatot, mint a hajdani *Tévéfocik*hoz hasonló legprimitívebb videojátékok, melyek a sportközvetítéseknél tipikus, felülről meredeken készített felvételeket remediátizálták.¹¹

Másfelől a közvetlen hozzáférhetőség és a hipermediáció dialektikája egy másik irányban is működik, ugyanis a közvetlenség újabb technológiai és módozatai támasztotta kihívások hatására a hagyományos média is remediátizálódik. E tekintetben Bolter és Grusin fontos szemponttal egészítik ki a digitális technológiának a kortárs és jövőbeli történeti kultúrára tett hatását vizsgáló kutatást. Bár a videojátékok jelenítik meg az interaktív remediátizáció legkifinomultabb és legnépszerűbb formáját, nem elemezhetjük őket önmagukban, hanem számba kell vennünk a digitális technológiának a történelmi termelés egészére tett hatását – az archívumoktól a történelem szöveges és vizuális reprezentációig. Tanulmányom így inkább technikai, mintsem médiacentrikus megközelítést alkalmaz. Kansteinernek a hagyományos média helyét elfoglaló digitális formákat vizsgáló elemzését kibővítve arra keresem a választ, hogy e formák miként viszonyulnak a videojáték teljesen interaktív jellegéhez. Ezzel együtt mégis a Kansteiner által feltett alapvető kérdést próbálom megválaszolni: hogyan befolyásolja az interaktív média történeti tudatunk szemléletét?

Mint videojáték-ötletem mutatja, nagyon nehéz erre választ kapni, mivel az interaktivitást megelőző generáció történészeiként és teoretikusaiként történelmi képzeletűnket és fogalmi készletünket még a lineáris média alakította ki. Így amikor a *Holocaust II*-t kitaláltam, előfeltevéseimet alapvetően nem az interaktív média formálta. Először is magától értetődőnek vettem, hogy a történeti tudat a közösségi emlékezethez kapcsolódik – ezért esett a választás egy olyan történeti eseményre, mint a holokauszt. Másrészt a „történelmi” meghatározását arra építettem, hogy a játék egy múltbeli, dokumentált „valóságra” utal, melyet nálam a *Simon Wiesenthal Center*hez és az *USC Shoah Foundation*hoz hasonló digitális archívumokra mutató linkek biztosítanak. Az utóbbi évtizedekben a történészek és a történetfilozófusok, vagyis a hagyományos történelmi episztemológia védelmezői, illetve posztmodern, posztstrukturalista bírálói között zajló viták ezen előfeltevések gyújtópontjai köré csoportosultak. Mégis, ahogy Kansteiner tanulmánya utolsó részében sugallja, abszolút lehetséges, hogy az „interaktív média” révén kénytelenek leszünk éppen a „történeti tu-

¹⁰ Bolter–Grusin: *Remediation*, 96.

¹¹ Kansteiner: *Alternate Worlds*, 161.

dat hosszú idő óta természetesnek vett fogalmakra épülő definíciójára” koncentrálni.¹² A szerző szerint ezek olyan fogalmak, mint a „kommunikáció, közösség, kollektív” és legfőképpen az „identitás”. Mindezek pedig radikálisan átalakulnak azzal, hogy az avatarok interaktív közösségei *online* játsszák majd a történelmet. E kihívás még a történelmi szemantika legmélyét is elérheti, így a digitális technológia akár azt is újrafogalmazhatja, hogy mit értünk egyáltalán a „történelmi” fogalmán.

A történelem mint virtuális tapasztalat

Mindezidáig, úgy tűnik, osztatlan örömet váltott ki, ahogyan a digitális világ bekerült a szaktörténeti gyakorlatba. A T-Net egy rendes évi konferenciához kapcsolható, ahol a plenáris előadásoktól az elmélyült magánbeszélgetésekig minden e téma körül forgott. Robert Darnton határozottan sürgette az e-könyvek készítését, s ez rádöbbenette a történészeket, hogy a hipertext lehetőséget ad a nem-lineáris, „réteges” narratív formák alkalmazására.¹³ Nem csoda, hogy bizonyos történészek kifejezetten lelkesen üdvözölték a digitalizáció ezen aspektusát. Edward L. Ayers szerint „a történelem talán a többi humántudománynál is jobban összefér a digitális technológiával”.¹⁴ Elsősorban azért, mert „a digitális szövegek hipertextualitása révén az adatok közötti szemantikai kapcsolatok sokfélesége számba vehető”, ami lehetővé teszi, hogy „egy összetettebb elemzési forma felé lépünk tovább”, egyben innovatív módon az elbeszélés nemlineáris újraalkotására késztet.¹⁵ Ayer szerint például a történész a „térképeket nemcsak illusztrációként, hanem rendszerező struktúrákként, az elbeszéléshez vezető portálokként használhatja”. Így megfelelhet annak a Hayden White által évtizedek óta szorgalmazott kívánságnak, hogy a narratív stratégiákat korszerűsíteni kell, anélkül, hogy feltétlenül visszasüllyednénk az irodalmi fikció még mindig fenyegető elbeszélésmódjába.¹⁶ Lényegében, töpreng Ayers, a digitális révén a történészek lehetőséget kapnak, hogy a „reprezentáció” feletti ellenőrzésüket az „interaktivitás” szabadságára és a videojátékoknál tipikus „immerzió” felemelő hatására cseréljék.¹⁷ Ám úgy tűnik, a történészek nem haraptak erre rá, legalábbis még nem. Az *Age of Empires* vagy a *Gettysburg!*¹⁸ típusú digitális történetmesélés nem igazán tört be a történészszakmába, és az *American Historical Association* 2009-ig még kevesebb, mint száz digitális könyvet adott ki. Persze ennek számos oka van, nem utolsósorban az, hogy az elektronikus publikációk szakmai megítélése még nem túl kedvező. Úgy tűnik, a hipertext narratív lehetőségének lassú és lagymatag kihasználása egyáltalán nem áll arányban az archív dokumentumok digitalizálása iránti feltétlen lelkesedéssel, mely a történettudományban a digitalizáció legünnepeltebb és legátfogóbb jele.¹⁹

¹² Képzeltében már megelőlegeztem e kihívást, hódolattal adózva a posztmodern temporalitás szoros szerűségének, hiszen a kitalált *Holocaust II. már eleve* egy sorozat része.

¹³ <http://www.historians.org/PrIzeS/gutenberg/rdarnton2.cfm> (letöltve: 2011. aug. 17.)

¹⁴ Ayers, Edward L.: *The Pasts and the Futures of Digital History*. <http://www.vcdh.virginia.edu/PastsFutures.html> – az idézetek az első és a hatodik oldalról származnak (letöltve: 2011. aug. 17.)

¹⁵ Ayers: *The Pasts and the Futures of Digital History*, 3.

¹⁶ Ayers: *The Pasts and the Futures of Digital History*, 4.

¹⁷ Ayers: *The Pasts and the Futures of Digital History*, 6.

¹⁸ Az *Age of Empires* a Microsoft stratégiai játéksorozata, eddig három része jelent meg. A *Gettysburg!* pedig az Electronic Arts játéka, készítője Sid Meier, a legendás *Civilization*-sorozat atyja – a ford.

¹⁹ A legfontosabbak a *The Virginia Center for Digital History*, <http://www.vcdh.virginia.edu/index.php?page=VCDH> és a washingtoni George Mason Egyetemen lévő *The Center for History and*

Habár a világ lakosságának nagyjából csak tizenkét százaléka internethasználó,²⁰ a digitális archívumok a nem szakmabeliek számára is elérhetőbbé teszik a kutatást. Egyrészt a digitális technológiák megjelenésének hatására egyre többen végeznek archívum-kutatásokat, és személyesen válogatott adatokkal bárki növelheti az online archív források számát. Másrészt azonban az *online* archív anyag könnyű hozzáférhetősége szükségképp befolyásolja, hogy a történészek milyen módokon hozzák létre, sajátítják el, rendezik és cserélik a tudást.²¹ Terry Cook és Joan Schwartz szerint lényeges, hogy éppen a történészek közt kezdet támogatásra lelni a digitalizáció, „és nagymértékben meghatározta tervezett napi gyakorlatukat”, valamint elősegítette „a gyakorlataikat irányító tervek kritikai újraértékelését”.²² Így a digitalizáció végül megvalósítja azt az amerikai történetírásban rejlő demokratikus lehetőséget, amit híres kijelentésében Carl Becker így fogalmazott meg: „Akárki úr erősebb, mint mi, így előbb-utóbb szükségleteihez kell igazítanunk tudásunkat”.²³ Ráadásul a digitalizáció egyfajta demokratizálást is véghez visz, mivel a posztmodernizmust egyidejűleg a „performatív tudat” pragmatizmusához szelídíti.²⁴

Ez esetben a „demokratizálódás” folyamata mélyebb dimenzióval is bír, melyre legjobban a *September 11 Digital Archive* világít rá.²⁵ Ez az archívum beteljesíti a digitalizáció demokratikus misszióját, hiszen kizárólag Akárki úr és Akárki asszony által feltöltött dokumentumokból áll. Így aztán az összegyűjtött több ezer e-mail, videó, kép- és hanganyag közt kisebbségben „összeesküvés-elméleteket” megfogalmazó mailek, szövegek is találhatóak.²⁶ „Populáris” természetét jelzi, hogy az archívum „Böngészés”-részében külön gyűjteményként szerepelnek a „Sátán a füstben” dokumentumok.²⁷ A létrehozók a megőrkítés minimalista megközelítését alkalmazták: az ebből adódó demokratikus szellemiséget mutatja például, hogy a feltöltött fájlokat a médiumok (e-mailek, audio-videó anyagok, történetek stb.) alapján rendezték el, és nincs olyan „tárgymutató”, mely a látogatót valamilyen értelmezési kerettel látná el. Fontos, hogy a „Sátán a füstben”-gyűjteményt nem az archívum kezelői válogatták, sorolták be, hanem egy felhasználó töltötte fel, és az „e-mailek”

New Media, <http://chnm.gmu.edu/> (mindkettő letöltve: 2011. aug. 17.; az utóbbit jelenleg *Roy Rosenzweig Center for History and New Media*nak hívják – a ford.)

²⁰ Ez a cikk születése óta radikálisan nőtt, egy 2011-es felmérés szerint jelenleg körülbelül harminc százalék. Vö.: <http://www.internetworldstats.com/stats.htm> (letöltve: 2011. aug. 31.) – a ford.

²¹ Egy a témáról szóló újabb doktori disszertáció szerint: „A digitális technológiák általánosságban különböző módokon határozzák meg a huszonegyedik századi archívumot. 1) Új kihívások elé állítják a dokumentumok megőrzését; 2) növelik a gyűjteni kívánt anyag mennyiségét; 3) nagyobb hangsúlyt helyeznek a keresőmotorra és a válogatási szempontokra; 4) egyre erőteljesebben növekednek; 5) megkönnyítik a levéltári kutatást; 6) tökéletesítik a fotografikus helyreállítás gyakorlatát; 7) lehetővé teszik a lokális tudásformák integrációját.” Ricciardelli, Lucia: *Visual Culture and the Crisis of History: American Documentary Practice in the Postmodern Era*. Ph.D.-disszertáció. University of California, Santa Barbara, 2007. 48.

²² Cook, Terry – Schwartz, Joan M.: *Archives, Records, and Power: From (Postmodern) Theory to (Archival) Performance*. *Archival Science*, 2. (2002) 184.

²³ Becker, Carl: *Everyman His Own Historian*. *American Historical Review*, 37. (1932. Jan.) 234.

²⁴ Cook–Schwartz: *Archives, Records, and Power*, 184.

²⁵ <http://911digitalarchive.org/index.php> (letöltve: 2011. aug. 18.)

²⁶ Az archívum több mint 150 000 digitális adatot – kb. 40 000 e-mailt és más elektronikus kommunikációs dokumentumot, legalább ennyi kézzel írott történetet és több mint 15000 digitális képet – tartalmaz. 2003 szeptemberében a Kongresszusi Könyvtár is felvette gyűjteményébe, ezzel egyszerre biztosította hosszú távú megőrzését, s tette azt a könyvtár első nagy digitális beszerzésévé.

²⁷ http://911digitalarchive.org/gallery_index.php (letöltve: 2011. aug. 18.)

böngészőcímké alatt található. Milyen értelemben tölti be az archívum kiinduló misszióját, azaz „2001. szeptember 11. és utóélete történelmének összegyűjtését, megőrzését és megjelenítését”? E kontextusban mit jelent a „történelem”? Biztosan nem az általánosan 9/11-nek nevezett esemény történelmi okainak és magyarázatainak kutatását, hisz ennek a weboldalon semmi nyoma. Még csak nem is azt, hogy a feltöltött anyagokat a tapasztalat többretegű elbeszélésére, értelmezésére használták volna. Az archívum vezetője, Tom Scheinfeldt szerint lényegében törvény tiltja, hogy felhasználói rajta keresztül olyan kreatív elbeszéléseket fogalmazzanak meg, amelyeket Ayers szorgalmazott.²⁸ Úgy tűnik, a *September 11 Digital Archive* a történelmet a *tapasztalattal* és nem a *cselekvéssel*, a tanúskodással és nem a *tevékenységgel* teszi egyenlővé. Ezzel felhívja figyelmünket arra a fontos folyamatra, melyben maga is részes: méghozzá a „történelem” fogalmának reszematizációjára.

Ahogy Reinhart Koselleck alaposan kifejtette, a modern (nyugati) történelem fogalmának születése a 18. század végére tehető, amikor a „transzcendentalizáció”, a „temporalizáció” és a „szingularizáció” hármas folyamata a nagybetűs Történelemhez (az emberi cselekvések időbeli összességéhez) vezetett. Így a „történelem” szemantikailag összekapcsolódott a „múlt”-tal, és megszületett a nyugati tudat „lineáris”, „fejlődő” történelmi időképzete.²⁹ E folyamat során a történelemnek mint emberi példák időn átívelő tárházának (*historia magistra vitae*) hajdani koncepciója átalakult, hogy helyet adjon a Kant 1792-es *A fakultások vitája* című írásában mesterien megfogalmazott „történelmi eseményszerűségnek”.³⁰ Itt Kant amellet érvelt, hogy a francia forradalom nem csupán egy történelmi tény vagy folyamat, hanem egy „*signum*” (*demonstrativum, rememorativum, et prognostikon*), mely visszamenőleg és a jövő számára is szemlélteti a történelmi folyamat transzcendentális és progresszív természetét. Így Kant a „történeti-ség” eszméjét filozófiailag fogalmazta meg azzal, hogy a „beszédhez”, a „helyszínhez” és az „eseményhez” kapcsolta. A „történelmi eseményt” a valóság területéről tudatunk szemiotikai területére vitte át, mint olyan „jelet”, mely újra elbeszéli múlt és jelen viszonyát, az utóbbit pedig egy (új) jövő felé nyitja meg.³¹

E szemantikai kontextusban egy meghatározóan a ma történelmi eseményének szentelt digitális archívum első szembetűnő jegye, hogy a látogatók kezdettől fogva megkövetelték a „9/11 FAQ-s”-opció (*frequently asked questions* – gyakran feltett kérdések) létrehozását.³² Ahelyett, hogy az eseményt jelölné, a „tények” megjelenítésének, a gyakran feltett kérdésekre való válaszolásnak e közkeletű kívánalma jól mutatja, hogy korunk egyszerre távol-

²⁸ Telefonbeszélgetés Tom Scheinfeldt-tel, az *Archive* igazgatójával, <http://www.foundhistory.org/claudio.mp3> (az interjú 2011. augusztus 18-án a http://www.foundhistory.org/audio/fogu_interview.mp3 címen volt elérhető – a ford.)

²⁹ Koselleck, Reinhart: *Futures Past: On the Semantics of Historical Time*. Cambridge, 1985. 21–38. (magyarul: *Elmúlt jövő. A történelmi idők szemantikája*. Ford.: Hidas Zoltán. Budapest, 2003. 41–73. – a ford.)

³⁰ Kant, Immanuel: *The Contest of Faculties and Other Writings*. Cambridge, 1979. 182. kiemelés az eredetiben. (magyarul: *A fakultások vitája*. Ford.: Mesterházy Miklós. In: Kant: Történefilozófiai írások. Szeged, 1997. 422.)

³¹ Fogu, Claudio: *Actualism and the Fascist Historic Imaginary*. *History and Theory*, 42. (2003) 196–221.

³² <http://911digitalarchive.org/faqs.php> (letöltve: 2011. augusztus 18.) (Magyar honlapokon használatos mind a FAQ, mind pedig a GyFK-rövidítés. A honlapon lévő FAQ-oldal annyiban tér el a legtöbb *website* ilyen részétől, hogy nem az oldal működésére vonatkozó (technikai) információkat tartalmaz, hanem szeptember 11. eseménytörténetét, számos hiperlinkes „tényhivatkozással” – a ford.)

dott el a „történelmi” transzcendentális fogalmától, illetve a „történeti-ség” immanens meghatározásától. Lényegében, ha figyelembe vesszük 9/11 történelmi jelentőségének az elnöki mantrában összefoglalt apoteózisát („szeptember 11-én minden megváltozott”), az archívum „ténybeli-ség”-re helyezett hangsúlya és a narrativizációval szembeni kitartó ellenállása révén létrejövő „9/11 Eseménye” nem is lehetne nyíltabban anti-történeti.³³ Ugyanakkor nem akar hagyományos archívumként történelmi elbeszélések kincsesládája lenni, mivel nyíltan megfogalmazza azt a metatörténeti célt, hogy „ezen események révén lássuk, a 21. században miként kerül rögzítésre és őrződik meg a történelem, és olyan ingyenes szoftveres eszközöket adjunk a történészeknek, melyekkel az új évszázadban hatékonyabban tudják összegyűjteni, megőrizni és megírni azt.”³⁴

A *September 11 Digital Archive* így a digitális jegyében zajló reszemantizáció nagyszabású folyamatára irányítja figyelmünket. Egyfelől megerősíti a történelem tapasztalatként való elképzelését, mely úgy jeleníti meg a FAQ-ban a tényeket, mintha a megfigyelők élményeként értelmezett történelmi tapasztalathoz írott lábjegyzetek lennének. Másfelől pedig egy alapvetően nem immanens, de nem is transzcendentális, hanem „virtuális” jelenlétet helyez előtérbe, ugyanis a tanúsodásra és annak digitális disszeminációjára, hanem pedig egy „valódi jelenlétnek” a reprezentáció aktusában való retorikai létrehozására és megfigyelésére irányítja a figyelmet. Ezzel az archívum annak a retorikai kódznak a lényegi átalakulását is jelzi, mely a történelmi és a történeti közti ingadozást a modern történelmi/történeti képzelőerőben fenntartotta.³⁵

A reprezentációtól az immerzióig a technikai sokszorosítás médiájában

Ahogy a „történeti jelen” nyelvtani fogalma – vagyis a történelmi elbeszélésben a múlt helyett a jelen idő használata – tisztán mutatja, a történetiség eszméje az elbeszélésbeli *jelen* retorikai konstrukciójában gyökeredzik. A történetiség genealógiája lényegében az *enargeia* görög retorikában alkalmazott hatására vezethető vissza (szó szerint: „elevenség”, „érzékeltetőség”), melyet a Thuküdidészhez hasonló nagy történészek akkor értek el, amikor egy eseményt egy szemtanú nézőpontjából írtak le – ami által az olvasó és a tanú azonossá vált.³⁶ Latinra *evidentiaként* fordították, és a jelenlét hatása, valamint a történelmi igazság jelzése közti retorikai összekapcsolódás az Oltáriszentség-dogmára épülő katolikus reprezentáció-elméletben lelt teológiai megalapozásra, mely Krisztus testének az ostyában való „tényleges jelenlétét” hirdette. Ekként rögzítve az *enargeia-evidentia* a kialakuló keresztény-nyugati kultúrában nem csak a „képek hatalmát” tartotta fenn, hanem alapvetően a történelmi reprezentáció vizuális formáiban lévő „jelenlétet” is igazolta.³⁷ E kettős tendencia a mozi feltalálásában kereszteződött.

Eredetétől fogva az *enargeia* a korai „attrakció mozijában” találta meg legerőteljesebb és legelőnyösebb médiumát, mivel az a szenzációt kereste, nézőjét-szemtanúját pedig távoli

³³ Tom Scheinfeldt szerint: „A Sloan Foundation révén megfogalmaztunk egy javaslatot szeptemberben, rögtön a támadás után, miszerint tenni kell valamit 9/11-gyel kapcsolatban. Októberre benyújtottuk a digitális archívum tervét. Decemberben megkaptuk a finanszírozáshoz szükséges pénzt, 2002 januárjában pedig az archívum elérhető lett.” E-mail 2008. március 6-án.

³⁴ <http://911digitalarchive.org/about/index.php> (letöltve: 2011. aug. 18.)

³⁵ E mozgásról a történeti/történelmi reprezentáció fasiszta módozatai kapcsán lásd könyvem: *The Historic Imaginary: Politics of History in Fascist Italy*. Toronto, 2003.

³⁶ Ginzburg, Carlo: *Ekphrasis and Quotations*. Tijdschrift voor Filosofie, 50. (1988) 4–22.

³⁷ Freedberg, David: *The Power of Images: Studies in the History and Theory of Response*. Chicago, 1991; valamint Fogu: *The Historic Imaginary*.

és mégis jelenlévő pillanatokkal ajándékozta meg.³⁸ E korai film inkább a kép érzékszervi csábítására, mint a vágás által biztosított narratív realizmusra épített. Hamarosan azonban az elbeszélés esztétikai privilégiumai előtérbe tolakodtak, és az új médium realizmusa az irodalmi műfajok törvényeinek hosszan tartó függőségébe került.³⁹ Jellemző, hogy a mozi narratív-irodalmi vonalak mentén történő remediációja alapvetően a történelmi játékfilm műfajának megteremtésében fejeződött ki.⁴⁰ Ugyanakkor ennek az új műfajnak is sikerült megadnia az *enargeia* szemtanúszerű hatását, a legerőteljesebb vizuális kifejezőmódokra lefordítva azt. Lényegében az összes történelmi film – a romantikus moziktól a filmeposzokon át a korszakokat bemutató alkotásokig – az elbeszélésnek ugyanazokra a poétikai szabályaira épít, mint a többi játékfilm. A múlt olyan eszközök segítségével „jelenik meg” a szemtanú-néző számára, mint a történelmileg pontos és részletes *mise-en-scène*, a cselekmény és a vágások következetessége, illetve a szemmagasságú horizont. A történelmi játékfilmek a filmvásznat úgymond a vizuális reprezentáció nullfoka felé közelítik, hogy a nézőt az ábrázolt cselekmény szemtanújává tegyék. Ebből a szempontból a történelmi film műfaja a korai attrakciós mozinak egyszerre lett sírásója és megőrzője. Másfelől azzal, hogy sikerült a közeposztályt az új médium számára meghódítania, segítette a kétórás történetet bemutató játékfilmet, hogy világszerte a mozi mintájává legyen. Ezenfelül a jelenlét érzetének folytonos szorgalmazása révén az új médium továbbra is összekapcsolódott azzal a kutatással, mely bizonyos szenzuális ingerek révén kívánta a közönséget bevonni a reprezentáció terébe. E kettős folyamat leginkább a hollywoodi történeti/történelmi filmpozs jellegzetességeiben és a műfaj hosszú virágzásában mutatkozott meg.

„Olyan, mintha fénnel írának a történelmet” – hangzott el a híres mondat a történész-államelnök Woodrow Wilson szájából, amikor 1914-ben a Fehér Ház-beli magánvetítésen megnézte az *Egy nemzet születését*. A „fény” itt és később a történelmi eposz „látványos lehetőségeihez” kapcsolódva a „mozi szétterjedő, túlzó, szinte hisztérikus cselekedeteire” vonatkozott.⁴¹ Ahogy Vivian Sobchack kifejti, „a hollywoodi történelmi eposz nem annyira egy adott történelmi esemény narratív beszámolóját nyújtja, inkább az általános történeti eseményyszerűséget hozza létre, [...] azzal, hogy egyenlővé és egymásra utalttá teszi a filmeposz »történeti« jellegét, történelmi elbeszélésének tartalmát, színpadias formáját, valamint befogadásának »történetiségét«.”⁴² Másként fogalmazva, az eposzi műfaj értékét onnan nyeri, hogy az attrakció moziját összeolvastja a hollywoodi játékfilm narratív lendületével, így látványvilága még erőteljesebb hatásra tesz szert. Nem túl meglepő, hogy ez az összekapcsolódás a digitális technológia fejlődésével még fokozódott. Az 1960-as és 1980-as évek közt zajló válság és hanyatlás után a műfaj lényegében újjáéledt, és ismét hajdani fényében tündökölt, köszönhetően annak, hogy a digitális technológia segítségével egyre erőteljesebben alakítható lett a kép (jó példa erre a *Schindler listája*, 1993), a szerkesztés (*JFK*, 1991) és a *mise-en-scène* (*Gladiátor*, 2000).

A múlt helyszínei és eseményei digitális rekonstruálásának technológiai lehetősége összekapcsolódik a reprezentáció analogikus formáival, anélkül, hogy a szemlélő valószerű-

³⁸ Rabinovitz, Lauren: *More than the Movies: A History of Somatic Visual Culture through Hale's Tours, IMAX, and Motion Simulation Rides*. In: Rabinovitz, Lauren – Geil, A. (eds.): *Memory Bytes: History, Technology, and Digital Culture*. Durham, 2004. 102.

³⁹ Rosenstone, Robert: *History on Film/Film on History*. Edinburgh Gate, 2006. 13.

⁴⁰ Sobchack, Vivian: *Surge and Splendor: A Phenomenology of the Hollywood Historical Epic*. *Representations*, 29. (1990/Winter) 43.

⁴¹ Sobchack: *Surge and Splendor*, 28.

⁴² Sobchack: *Surge and Splendor*, 28.; 32.

ség-érzetét megtörné. Ezáltal a látvány ismét a mozis kultúra és a történelmi játékfilm központi elemévé válik. Azokkal a korábbi effektusokkal ellentétben azonban, melyek a nézők érzékeinek monumentális elárasztására törtek, a digitális látvány dekonstruktív stratégiák szolgálatában áll. Például a digitálisan manipulált történelmi játékfilmek korai darabjaiban, a *Forrest Gump*-ban vagy a *JFK*-ben a technológiát először használták arra, hogy a történelmileg hiteles (vagyis megörökített) és a történelmileg fikcionális közti határt szándékosan elmosssák. Míg egyik film sem adta a „történelemben való lét” pre-reflektív érzését, melyet Sobchack a filmpossal kapcsol össze, mindkettő azt az eszmét közvetítette, hogy „a történelmi cselekedetek nem sokat számítanak a történelmi reflexió során.”⁴³ Legyen eposzi vagy sem, a történelem digitális reprezentációját már semmi sem korlátozza, hogy a felvételek manipulációja vagy számítógép generálta jelenetek révén bármilyen múltbeli helyszínt vagy eseményt láthatóvá tegyen a vásznon. Ebből adódóan a múltbeli-séget jobbra már nem az idővel, hanem a térrel kapcsoljuk össze, és az ábrázolás során mindinkább hozzászokunk a múlt „virtuális” jelenlétének tapasztalatához. Emiatt a temporális tapasztalat maga válik le a történelmi reprezentációról. Retorikai fogalmakkal: a digitális mozinál az *enargeia* elkezd mind a történelmitől, mind pedig a történetitől elkülönülni, és a történelmet többé már nem jelenlévővé tesz, hanem *virtuálissá*.

Nem túl meglepő, hogy éppen a történelem filmes reprezentációinak széles skáláján a történelmi eposztól a legtávolabb lévő dokumentumfilm-készítés áll ellen legkitartóbban a digitális technika használatának. A dokumentumfilmek, mivel a virtuális jelenlét miatt a történelmi „valóság” bizonytalanná válásától tartanak, nem akarják a digitális technológiát alkalmazni – ez a legerőteljesebben Ken Burns-nél, a történelmi dokumentumfilm-művészet nagymesterénél figyelhető meg.⁴⁴ Érthető, ha a „Ken Burns-effektre” gondolunk, mely a fotókat, erőteljes indexikusságukat kiemelve, a múltra nyitott, képlékeny, mozgó „ablakokként” használja.⁴⁵ Üzenetének felerősítése végett a *The Civil War* című filmjében Burns kamerája mozdulatlanul vette fel a történelmi csaták és események helyszíneit, pontosan lezajlásuk idején, így a történelmet fotografikus tájképpé alakította. Burns romantikus és érzelmes epikus művészete eleinte elutasította a digitális technológiát, hogy a fotografikus reprodukció index-jellegét „természetes-ség”-gel ruházza fel. Éppen ezért igen nagy jelentőséggel bír, hogy Burns 2007-es, *The War* című nagyszabású vállalkozásában feladta elvét, és digitálisan helyreállított, manipulált filmfelvételeket használt. Anélkül, hogy a történelem „alulnézetből történő” megközelítésének eléggé képmutató igényét és az azzal járó érzelmességet föladná, mégis megvetve a történész szakmát, amiért képtelen megragadni a második világháború „valóságát”, a *The War* képes az amerikai-ság értelmét „elhelyezni”. A film készítőjének szándékai ellenére a *The War* nemcsak négy amerikai város második világháború alatti históriáját mutatja be, hanem az amerikai Átlagvárosok Akárkijeinek történetét. Az új filmben a Ken Burns-effekték élénksége azért is megdöbbentő, mert már hozzászoktunk a régebbiek patinájához. Burns minden beszélgetésben gondolkodásra szólít, ám végül, amikor látjuk a vért a filmszalagon, akkor és valószínűleg csak akkor végre belátjuk, hogy a jó háború egyben „véres” konfliktus is volt.

⁴³ Sobchack, Vivian: *Introduction: History Happens*. In: Sobchack ed.: *The Persistence of History*. New York and London, Routledge, 1996. 3.

⁴⁴ Ricciardelli: *Visual Culture*, 53.

⁴⁵ A Ken Burns-effekt lényege, hogy a dokumentumfilmben a kamera egy hajdani fényképet mutat, azon ráközelít a részletekre, vagy a közeli, a képernyőt betöltő részről elindulva pásztázza a képet, ezzel egyfajta mozgás érzetét keltve – a ford.

Könnyen lehet, hogy negyvenmillió nézőjével, a történelemről töprengő amerikai film legnépszerűbb termékeként a *The War* az eddigi műveknél kicsit „manipulatívabb, nosztalgikusabb és nacionalistább” lett, ám egy alapvető tekintetben a posztmodern *Forrest Gump* ellentétét képezi.⁴⁶ Paul Fussell, a kultúrtörténész, a *The Great War and the Modern Memory* című nagy sikerű könyv szerzője többször jelenik meg a filmben mint „gyalogos katoná”. Hasonlóképp, legérdekesebb és leghitelesebb figuráit: Samuel Hynest és Quentin Aanensont a film „minneapolisai”, illetve „luverni vadászpilóta”-ként mutatja be. Burns szerényen nem említi, hogy személyükben a Princeton kiváló irodalomprofesszoráról, valamint a csendes-óceáni hadszíntérről szóló dokumentumkönyv díjnyertes szerzőjéről van szó. Beszédesebb a csend, hiszen Burns most számúzte a történészek olyan autoriter szerepeltetését, mint David McCollough és Shelby Foote jól működő kettőse volt a *The Civil War*-ban, hogy az indexikus egyszerűség elvesztését a közvetítés nélküli „tapasztalat” megjelenítésével kárpótolja.⁴⁷ Így Burns azért fordult a digitális technológiához, hogy a történelmet mint tapasztalatot közelítse meg – ahogy azt korábban már a digitális archívumoknál és a történelmi eposzoknál is megfigyeltük.

Ugyanakkor ezzel a filmes tapasztalat fokozatosan az immerzív környezet különböző formái felé mozdul, hogy elszakadjon a modern néző olyan, pusztán tekintetként való hagyományos elképzelésétől, mely a mozi sötétjé révén a „megfigyelőt” testétől és a reprezentáció terétől elválasztotta. A látvány digitalizációja a történelmi filmpozsoknál és a dokumentumfilmeknél nem izolált vagy ideiglenes jelenség. A digitális technika révén született olyan új irányzatok népszerűsége is megerősíti ezt, mint a 3D mozi, az IMAX és a mozgásérzetét szimuláló filmek. Lauren Rabinovitz szerint az „ attrakció mozijának ” e posztmodern formái „több érzékszervet” is foglalkoztatnak, így a „mozis élményt nemcsak a vászonnal való tisztán vizuális kapcsolatként, hanem egy kialakított téren belül egymáshoz kötődő érzetek élvezetes, fizikai öntudataként” határozza meg.⁴⁸ Azonban a csekély számú (bár a *Beowulf* sikere óta már nem annyira kevés), moziban és a vidámparkokban látható digitális látvány- vagy mozgásszimulációs film egyaránt „igyekszik az állandó elidegenedés (*disembodiment*) világával szemben a megtestesülés (*embodiment*) érzetét és reményét kínálni”.⁴⁹

A folyamat lényegében még bővül, a tudományos világ is olyan drága „virtuális valóság alapú történelmi újjáteremtések” létrehozásába kezdett, mint a Kaliforniai Egyetemen a Virtuális Világ Kulturális Laboratóriuma (*Cultural Virtual Reality Laboratory*) (a továbbiakban: VVK Lab) által kifejlesztett *Digital Roman Forum*.⁵⁰ Ez a Kr. e. 400 körüli *Forum Romanum* háromdimenziós rekonstrukciója, mely számítógép segítségével elérhető vagy a VVK Lab három képernyős berendezésén személyesen is „átélhető”. Diane Favro, az intézet alapítója és vezetője a *Forumot* büszkén „újjáteremtésnek” nevezi, a „tudományosabban hangzó »vizualizációval«” szemben.⁵¹ E terminológiai különbségtétel igen találó, mivel Favro

⁴⁶ Franklin, Nancy: *In the Trenches: Ken Burns on the Second World War*. The New Yorker, 2007. September 24. http://www.newyorker.com/arts/critics/television/2007/09/24/070924crte_television_franklin (letöltve: 2011. aug. 21.)

⁴⁷ Franklin: *In the Trenches*.

⁴⁸ Rabinovitz: *More than the Movies*, 102.

⁴⁹ Rabinovitz: *More than the Movies*, 104.

⁵⁰ <http://www.cvrilab.org/> (letöltve: 2011. aug. 21.) – mostanra a Kaliforniai Egyetem Kísérleti Technikai Központjához kapcsolódott.

⁵¹ Favro, Diane: *In the Eyes of the Beholder: Virtual Reality Re-creations and Academia*. Journal of Roman Archeology, Supplementary Series Number 61. (2006) 323.

szerint a *Forum a Barnum and Bailey Circus* 1890-es évekbeli törekvéseit folytatja, amely „ókori városok immerzív szimulációit” készítette el.⁵² Másrészt tudományosnak is tekinti projektjét, mivel szerinte újáteremtésük olyan „tudásra építő reprezentáció”, mely a történetírás feltételezésekre támaszkodó, a mikrotörténelem eljárásaival rokon ágához kapcsolódik.⁵³ Mindkét utalás felveti azonban a szimuláció problémáját.

Monumentálisával, valamint azzal, hogy miközben „körülvezetnek” a *Forum Romanum*on, egy rendszer reprodukálja és modulálja a latin beszédet, a digitális *Forum* nélküli azokat a szisztematikus eszközöket, melyekkel „a bizonyítékok és lehetőségek szigorú és módszeres elkülönítése” lehetővé válna – pedig ez (elméletileg) a mikrotörténelemek episztemológiai hitvallásának központi eleme.⁵⁴ Így sokkal közelebb kerül a *Gladiátor* (2000) eposzi léptékéhez és a baudrillard-i értelemben vett „szimulákrum” episztemológiai státuszához, mint Menocchio kalandjainak történetéhez. Tulajdonképpen a klasszikus Római Birodalom építészeti környezetének újáteremtéséhez az egyik „tudásforrás” az a Mussolini megbízására 1936-ban Italo Gismondi régész-építész által készített híres „plastico” volt, mely számos „grandiózussá tévő” elemet tartalmazott – ezek ihlették a Las Vegas-i Caesar Palotáját, a *Gladiátort* és a Kaliforniai Egyetem Kísérleti Technikai Központjának másik, *Rome Reborn* elnevezésű virtuális újáteremtését is.⁵⁵ A *Digital Roman Forum* a történet-tudomány határait kétségkívül a szimuláció öröme és a virtuális valóság-forgatókönyvek révén megtestesülő jelenlét felé tágitja. E tanulmányunk nem célja, hogy megítélje: joggal tekinti-e magát tudományosnak. Azt kell kiemelni, hogy Burns állóképes kamerájához hasonlóan a *Forum* a digitális technológia határait az ellenkező, analogikus irányba viszi el, például azzal, hogy a nap különböző szakaszaiban kivetített ég-képekhez olyan szövegeket rendel hozzá, mint például: „a Forum Romanumon Kr. e. 400-ban, június 21-én tíz órakor látható árnyékok felvétele.”⁵⁶ Mindezt pedig alapvetően az épületeken belüli és kívüli megvilágítás tanulmányozása végett teszi.⁵⁷ Ám az asztronómiai algoritmusok segítségével megállapított precíz időmegjelölés (miközben például az adott napon Rómában eshetett is az eső) „tudásra építő reprezentációja” az érzékszervi jelenlét terébe röpit minket, ahol – a *forum magnum* délnyugati sarkához közelítve – Cicero pusztá hangja a reprezentáció helyett az immerzió élményét nyújtja.

A játék- és dokumentumfilmek digitálisan kódolt történeti-sége, a 3-D-s mozgásszimulációs filmek, a nézőt stimuláló virtuális valóságrekonstrukciók stb. mind elősegítik, hogy a reprezentáció helyett az érzékszervi immerzió kerüljön előtérbe. Így a történelem a *virtuális múlt tapasztalatává* válik. A történeti szemantika nézőpontjából úgy tűnik, a történelmi nyomok és ábrázolások digitalizációja két új irányba mozdul el. Egyrészt a történeti cselekvés, reprezentáció és tudatosság azon immanens és transzcendens fogalmaitól, amelyek a

⁵² Favro: *In the Eyes of the Beholder*, 324.

⁵³ Interjú Diane Favro-val, 2007. december 11-én.

⁵⁴ Ginzburg, Carlo: *Microhistory: Two or Three Things That I Know about It*. *Critical Inquiry*, 20. (1993) No. 1. 12. (Magyarul: *Mikrotörténelem. Két-három dolog, amit tudok róla*. In: Ginzburg: *Nyomok, bizonyítékok, mikrotörténelem*. Budapest, 2010. 55–80. – a ford.)

⁵⁵ <http://www.romereborn.virginia.edu/> (letöltve: 2011. aug. 21.) A projektet a Virginia Techn Bőlcsettudományi Karának Alkalmazott Tudományi Intézete valósította meg. Lásd még: http://www.commission5.isprs.org/3darch07/pdf/guidi_etal.pdf (letöltve: 2008. júl. 31. A szöveg 2011. augusztus 21-én az alábbi címen volt csak elérhető: <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.95.5110&rep=rep1&type=pdf> – a ford.)

⁵⁶ Favro: *In the Eyes of the Beholder*, 328.

⁵⁷ Interjú Favro-val.

18. századtól kezdve meghatározták a nyugati történelmi-történelmi képzeteket, a történelem *virtualizálása* felé. Másrészt pedig a történelmi tudat narratív formáit jellemző temporális tengelytől a történelmi tapasztalat *térbelivé tétele* felé. E két folyamat működik akkor is, amikor a történelmet videojátékok teremtik újra.

„Írjuk újra a történelmet minden idők legnagyobb játékaival”

Ha visszatérünk kezdeti játékkötetlemre, melyben a játékos-avatar öt opció révén történelmileg dokumentált személyiségszerepekhez kapcsolódhat, ez tulajdonképpen még a történelemnek a tapasztalat digitális technológia révén történő virtualizációját és térbeliesítését megelőző fogalmára épít. Ha most kellene újra kitalálnom a *Holocaust II*-t, habozás nélkül olyan „stratégiai játékként” képelném el, melyben a feladat egy koncentrációs tábor lehető legeredményesebb felépítése és működtetése lenne. Ez minden bizonnyal a felajánlott öt történelmi személyiségtípushoz kapcsolódó modalitásokhoz képest nagy etikai visszalépést jelentene, ám ugyanekkora lépést előre „minden idők legnagyobb játéka”, a „történelmet újraírni” szándékozó *Sid Meier's Civilization* felé (a továbbiakban: *SMC*).

Így magasztalja az *SMC*-t hivatalos honlapja, és a „minden idők legnagyobb játéka” jelző találó lehet.⁵⁸ E videojáték hatványozottan növekvő előnye közvetlen riválisaihoz képest (talán a *The Sims* kivételével) az eladások, a *spin-offok*⁵⁹ és a webes jelenlét tekintetében arra enged következtetni, hogy ez vált az „isteni nézőpontú” stratégiajátékok terén a „siker” mércéjévé.⁶⁰ Még inkább ez a helyzet, ha figyelembe vesszük, milyen nagyszámú kritika és tudományos publikáció született róla. Olyan különböző magazinok nevezték ki az *SMC* egyes epizódjait „Az év legjobb játékanak”, mint a *Times*, a *Rolling Stone*, a *PC World*, vagy a *GameSpot*.⁶¹ Kevés olyan, videojátékokról szóló általános munka van, amely ne elemezné részletesen az *SMC*-t, és már legalább egy tanulmánykötetet, valamint számos folyóiratcikket és elektronikus publikációt szenteltek neki.⁶² Mégis, az *SMC*-re áradó kritika figyelme nem arra irányul, hogy ez „minden idők legjobb játéka”, hanem sokkal inkább a történelmet „újraíró” szándékára összpontosít.

⁵⁸ <http://www.civ3.com/> (letöltve: 2011. aug. 22.)

⁵⁹ A *spin-off* (magyarul körülbelül: oldalhajtás, melléktermék) kifejezés a magyar média-terminológiában is használatos. Azokat a termékeket jelöli, melyek egy bizonyos fiktív univerzumhoz kapcsolódóan jönnek létre (leggyakrabban például ha egy film vagy sorozat mellékszereplője egy következő mozi, sorozat főszereplőjévé válik) – a ford.

⁶⁰ Az isteni nézőpontú (*Godlike*) stratégiai játékokban a játékosnak valamilyen összetett célt kell teljesítenie a számítógép mesterséges intelligenciájával vagy más játékosokkal szemben. Négy része mellett az *SMC* olyan stratégiai játék fő ihletőjéül szolgált, mint az *Alpha Centauri*, *Colonization*, *Civ City: Rome*, *Gettysburg!*, *Europa Universalis*, *War of Empires*, valamint az új hibrid, a *Civilization IV: War of Empires*.

⁶¹ Az Amazon.com-on a *Civilization III*-ról több mint 500 felhasználói vélemény olvasható, az első kritikát pedig több mint hétszázán olvasták és értékelték („724-ből 234-en találták a következő beszámlót hasznosnak”). http://www.amazon.com/Atari-04-22252-Civilization-3/dp/B00005-JC8D/ref=pd_bbs_sr_2?ie=UTF8&s=videogames&qid=1210786306&sr=8-2 (letöltve: 2011. aug. 22. – ekkor már természetesen más adatok találhatóak az oldalon, mint a tanulmány írása idején, de most is nagyjából félszáz ismertető olvasható – a ford.)

⁶² Lásd például: Bogost, Ian: *Persuasive Games: The Expressive Power of Videogames*. Cambridge, 2007. 252–256.; Galloway, Alexander R.: *Gaming: Essays on Algorithmic Culture*. Minneapolis, 2006. 85–106. Már Olaszországban is megjelent egy tanulmánykötet a témáról Matteo Bittanti szerkesztésében: *Civilization: Storie virtuali fantasie reali*. Milano, 2005.

Számos más darabhoz hasonlóan az *SMC* is eredetileg táblás játék volt, és olyan stratégiai játékok hatottak rá, mint az *Empire*, a *Sim City*, a *Railway Tycoon*. 1991-es indulása óta négy része született.⁶³ A profi játékosok finom megkülönböztetéseket tesznek ugyan a különböző epizódok közt (nem mindig a legutolsót tartják a legjobbnak), de mindegyik változat magában hordoz valamiféle „történelmi” jelleget, mely meghatározza a játék folyamatos fejlődését – ellentétben például az *SMC* legkevésbé sikeres *spin-off*-jával, az *Alpha Centaurival*, amely az emberi civilizációk történetét a jövőbe és az űrbe vetítette ki. Az *SMC* játékosai tizennyolc történelmi „civilizáció” (USA, Oroszország, Egyiptom, sőt az irokézek vagy a maják) vezetőinek (Lincoln, Mao Ce-tung, Kleopátra, Caesar stb.) valamelyikeként *tevékenykedik*. E civilizációkat más kultúrák ellenfeleként kell, körülbelül hatezer év alatt *fejleszteni*. A számítógép mesterséges intelligenciája vagy az *online* változatban más játékosok által irányított ellenfelek hasonló vagy tőlünk eltérő stratégiával fejleszthetik civilizációjukat. A „fejlesztés” azonban az *SMC*-ben számos különböző dolgot takar. Elsősorban az idő múlásának kell ellenállni, vagyis „6000 év alatt” meg kell nyerni a játékot. Másrészt, több opció közül lehet választani, melyek segítségével legyőzhetjük ellenfeleinket. Elpusztíthatjuk, leigázhathatjuk, meghódíthatjuk a rivális civilizációkat, gyarmatosíthatjuk és uralhatjuk a világ területének és népességének nagy részét, vagy az ellenfelek feletti hegemoniát az üzletelés, a diplomácia, esetleg kulturális, katonai viszonyok kiépítésével szerezhethetjük meg. Vagy egész egyszerűen bizonyos idő alatt több pontot kell szerezni, mint a komputer vagy a többiek. Végül azzal is lehet nyerni, ha elsőként építjük meg az *Alpha Centaurira* repülő űrhajót – ahol feltehetőleg Meier másik játékában folytathatjuk a civilizációfejlesztést.

Bármilyen volt is készítőjének szándéka, az *SMC* rajongói szerint a játék posztmodern vagy posztstrukturalista alapelvek szerint „írja újra” a történelem tulajdonképpeni fogalmát azzal, hogy összetett módon hasznosítja az önreflexió, az irónia, a kreatív anakronizmus, a tényeknek meg nem felelés stb. eszközeit.⁶⁴ Lelkesedtek emberközpontú időkezeléséért, a technológiára és a kultúrára helyezett hangsúlyáért, és mindenekelőtt azért, mert az *SMC*-vel való játék egyfajta „mi lenne, ha”-attitűddel jár, mivel olyan forgatókönyveket hozhatunk létre, melyek *szembenállnak* mind a történelmi valósággal (mondjuk a Lincoln elnökségéről a történészek által mondottakkal), mind pedig a valószínűséggel (például görög háromevezős gályákkal tankokra támadhatunk, és akár le is győzhetjük azokat). Várható volt, hogy a játék kritikusai rámutatnak: az *SMC* egyáltalán nem „írja újra” a történelmet, inkább *teljesen megtagadja azt*. Másként fogalmazva, az *SMC* nem felel meg a történelem azon definíciójának, amit újra akar írni. A múlt közismert vezetőinek nevét és képét használja fel ugyan, technikai, politikai, gazdasági és társadalmi tényezőket idéz meg, de ezeket nem olyasvalamivé kapcsolja össze, amit a múlt „alapvetően megtörtént valósága” reprezentációjának és értelmezésének tekinthetnénk. Mégis úgy tűnik, a kritizálók és a rajongók egyaránt osztoznak bizonyos előfeltevésekben. Az *SMC* körüli kritikai diskurzus rögzítette referensét, a t/Történelmet. Ez vagy a valóban megtörtént múltat leíró reprezentációs diskurzus – ennek a játék állítólag nem felel meg (legalábbis a kritizálók szerint) –, vagy az időben létező emberiség transzcendentális Nagy Elbeszélése, melyet (a rajongók szerint) az *SMC*-hez hasonló videojátékoknak kell dekonstruálniuk.

⁶³ Poblocki, Kacper: *Becoming-State: The Bio-Cultural Imperialism of Sid Meier's Civilization*. Focal-European Journal of Anthropology, 39. (2007) 16–32. (közben, 2010-ben piacra került a *Civilization* ötödik epizódja is – a ford.)

⁶⁴ Bittanti, Matteo: *L'utilità e il danno del videogame per la storia*. Storia e problemi contemporanei, 11. (2007) 16–32.

Azonban mindkét nézőpont tulajdonképpen leértékeli az *SMC*-féle újírás azon aspektusát, mely a t/Történelem referensének bevezetéséből adódó bizonytalansági tényezőre épít. Nézőpontunkból az *SMC* sikere *mint történelem* csak a történelem digitális remediációjának és reszemantizációjának egymást metsző folyamatai felől határozhatók meg. Vagyis e médium történelmi szimulációinak más műfajaihoz képest, illetve a történelem virtualizálódásának és térbeliesülésének azon viszonylatában vizsgálhatók, melyet a digitális archívum és a filmes reprezentáció remediátizálódása szintjén már megfigyeltünk. Hadd magyarázzam meg!

Kezdjük a végén, összpontosítsunk a játék végső céljára! Az *Alpha Centaurira* való menekülés, amellet, hogy felhívja figyelmünket a videojátékos tevékenységre jellemző *játékközi* (*intergaming*) tudásra, az *SMC* egyik fő tulajdonságára is rámutat. A játék arról híres, hogy nagyszámú és összetett rendszerű változót használ – ilyenek például a (játékos által választható) múltbeli vezetőkhoz kapcsolódó személyes attribútumok, a fejleszthető és kombinálható gazdasági és politikai rendszerek, a választhatóan létrehozható és utánozható kulturális csodák és nagy tudósok, melyek összességükben a (tapasztalatlan) játékosokat azzal az érzéssel ruházzák fel, mintha a játékmenet nem lineáris és végtelen opciójú lenne. A változók azonban külön-külön egyenes vonalúak és a játékkészítők által szigorúan meghatározottak maradnak: a technológia-fa nyolcvan olyan technológiát tartalmaz, melyekkel a játékos beteljesítheti választott célját. E tekintetben jogos a kritika, amely szerint hiába tölt el bennünket a szabadság és játszhatóság érzése, az *SMC* mélyén egyértelműen és totálisan nyugati–amerikai ideológia húzódik, mely a civilizációs folyamat lényegét a technológiai determinizmusban és a fejlődésben látja.⁶⁵

A játékba e technikai teleológián kívül is bele lehetne kötni, méghozzá politikai szempontból. Politikailag inkorrekt például a véletlenszerűen újra és újra megjelenő „barbárok” ábrázolása, akik sosem jutnak el a civilizáció szintjére, s szerepük a játékmenet megzavarásában merül ki;⁶⁶ az, hogy a civilizációkat nemzetekkel vagy államokkal azonosítja,⁶⁷ továbbá az az imperialista felfogás, amelynek alapján könnyebb nyerni területfoglalással, mint kulturális csodák építésével;⁶⁸ de az sem problémamentes, hogy a liberalizmust egyszerűen úgy tekinti, mint „minden civilizáció számára adott lehetőséget, hogy USA-vá váljon”.⁶⁹ Ezeket az ideológiai bírálatokat nem annyira önmagában a technológiai determinizmus vádja köti össze, hanem az a vissza-visszatérő megfigyelés, hogy a játék strukturálisan „anakronizmuson” alapul, így lényegénél fogva „anti-történelmi”. Kritikusai szerint e szempontból az *SMC* jól mutatja, milyen veszélyeket rejt a történelmi tudás posztmodern kritikája.⁷⁰ Ironikus azonban, hogy e bírálók érveiket a játék textualizációjára építik, így a „játkszást” elbeszéléssé teszik, s az *SMC*-t mint reprezentációt, nem pedig mint szimulációt, interakciót és immerziót kritizálják.

Egyfelől az *SMC* mesteri példája Ian Bogost procedurális retorika-fogalmának. Ez a hathatós meggyőzés és kifejezés művészetét jelenti „nem a kimondott szavak, írás, álló-

⁶⁵ Poblocki: *Becoming-State*, 165.

⁶⁶ Douglas, Christopher: *Hai scatenato un'orda di barbari! Combattere indiani, giocare e definire discipline*. In: Bittanti: *Civilization*, 40–64.

⁶⁷ Poblocki: *Becoming-State*, 167.

⁶⁸ Atkins, Barry: *La storia è un'assurdità: Civilization come esempio di barbarie storiografica*. In: Bittani (ed.): *Civilization*, 72.

⁶⁹ Poblocki: *Becoming-State*, 172.

⁷⁰ Poblocki: *Becoming-State*, 171.

vagy mozgóképek, hanem szabályokra alapozott reprezentációk és interakciók révén”.⁷¹ A játéktervezők „procedurális szerzők”, akik létező vagy elképzelt rendszerek procedurális modelljeit hozzák létre, és szabályaik révén egyedi játéklehetőség-terek születnek. Játék közben e szabályok meghatározza térben mozgunk, így egy procedurális retorikát létrehozva állításokat teszünk a világról. E szempontból az *SMC* „nem adott nyelvi minták, hanem interakciós szabályok révén reprezentálja a történelmet”, és alapvetően összehasonlítható a Jared Diamond által, a *Háborúk, járványok, technikák (Guns, Gems, and Steel)* című könyvben felvázolt antropológiai skálával és „procedurális történelemmel”.⁷² Azonban a Diamond-könyvvel ellentétben a procedurális történelem az *SMC*-ben inkább a lehetőség, mint az azt meghatározó környezeti, politikai és szociális tényezők kapcsolatából adódó kényszer körül forog. Másfelől, bármi legyen is a stratégiánk, akkor nyerünk az *SMC*-ben, ha megtanuljuk a számítógép procedurális kódját. Így a játék logikája a játékos figyelmét inkább annak belső logikájára, mint az általa működtetett külső referenciákra irányítja. A nemzetek és a vezető politikusok valódi nevei, képei és szavaik arra szolgálnak, hogy a „történelmit” a játék általános referenciájaként, nem pedig konkrét reprezentálandó dolgként szemléltessék. Az *SMC*-vel játszani tehát sokkal inkább olyan, mint egy drámában szerepelni, s jóval kevésbé emlékeztet az irodalmi elbeszélésre vagy a festői ábrázolásra.⁷³ A játék alapvetően egyfajta szerepjátszás, szimuláció, belemerülés és interakció, nem pedig reprezentáció. Ebben a vonatkozásban pedig az *SMC* kimagasló teljesítményt nyújt.

Az *SMC* procedurális retorikája e játékot „olyan gépezetté teszi, melynek célja az, hogy létrehozzon bizonyos spekulatív és feltételes” történelmi forgatókönyveket – ez pedig pontosan megfelel a szimulációk videojáték-elméleti definíciójának.⁷⁴ Továbbá interaktív jellegét a videojátékokhoz kapcsolódó két élvezeti típus keveréke vezérli: *ludus*, mivel a játékban lehet „nyerni vagy veszteni”, és *paideia*, amennyiben a játékosnak nem a mind bonyolultabb nehézségi szint elérése a célja, hanem legfőbb élvezetforrását a stratégiai jelleg adja, mely a felhasználót bizonyos számú győzelmi terv kidolgozására és kipróbálására készíti. Végül pedig procedurális és interaktív elemei speciálisan immerzívú teszik a játékot. A folyamatos technikai–esztétikai fejlesztések – mint a *Civilization IV*. új, 3D-s grafikája – a játék valóságosságának tökéletesítésére irányulnak, hogy fenntartsák a reprezentáció minden formájában (így a videojátékokban is) tipikus immerzív, a „médiomot feledtetni” próbáló hatást. Az *SMC*-ben azonban az immerzív realizmus csupán másodlagos. Az immerzió fő forrása itt a játékos és a komputer mesterséges intelligenciája között zajló, már említett konfrontáció, amely „az együttműködés mélyebb szintjét” rejti.⁷⁵ A játék élvezetét adó, a komputer procedurális kódjának megtanulására irányuló késztetés arra épít, hogy e tanulás mennyire és milyen hamar lesz intuitív, finom és gyors. Örömmünk azon múlik, mennyire

⁷¹ Bogost: *Persuasive Games*, ix.

⁷² Bogost: *Persuasive Games*, 125. A Diamond könyvére mint az *SMC* modelljére való utalás a játékot méltató irodalomban gyakori. Lásd például: Burns, Alex: *Apprendimento lucido digitale e simulazioni di macrostoria*. In: Bittanti: *Civilization*, 157.

⁷³ Az elbeszélés és a színház kapcsolatáról a videojátékokban lásd: Murray, Janet H.: *Hamlet on the Holodeck: The Future of Narrative in Cyberspace*. New York, 1997.; Laurel, Brenda: *Computers as Theatre*. Reading, 1991.

⁷⁴ Uricchio, William: *Simulation, History, and Computer Games*. In: Raessens, Joost – Goldstein, Jeffrey (eds.): *Handbook of Computer Game Studies*. Cambridge, 2005. 334.

⁷⁵ Friedman, Ted: *Civilization and Its Discontents: Simulation, Subjectivity, and Space*. In: Smith, G. (ed.): *Discovering Discs: Transforming Space and Genre on CD-ROM*. <http://www.duke.edu/~tlove/civ.htm> (letöltve: 2011. aug. 23.) 12.

tudunk „komputerszerűvé válni”, mennyire olvadunk össze vele, „adjuk át magunkat neki”.⁷⁶ E kiborgszerű kép talán picit szélsőségesnek tűnik, de minden olyan pozitív elemet magába sűrít, mely az *SMC*-t mint történelmet jellemzi. A játék nem a kritikusai által bírált szövegek vagy szubtextusok, hanem működése és játékmódja révén felel meg a történelem posztmodern elképzelésének.

Pontosan a játék procedurális retorikája az, amelyben William Uricchio a posztstrukturalista tételek kivonatát véli felfedezni, Matt Bittanti szerint pedig párhuzamba állítható Hayden White felhívásával, hogy a történelmi munkáknak modern reprezentációs módszereket kellene használniuk, valamint Robert Rosenstone posztmodern történetírói eljárásokat bemutató listájával.⁷⁷ Barry Atkins hasonló szemszögből mutat rá, hogy az *SMC* a „kreatív anakronizmus” tökéletes példája, mivel az időbeli elkülönítést történelmi figurákkal, épületekkel, műtárgyakkal keverő módszere „csak akkor érzékelhető, ha a játékos már ismeri az adott történelmi figurához kötődő eseményeket”.⁷⁸ Végül több kutató megfigyelte, hogy az *SMC* tökéletesen összekapcsolódik a történetírói gyakorlat Niall Fergusson és más tudósok által védeltetett kontrafaktuális vagy „virtuális” fogalmával.⁷⁹ Az *SMC*, akárcsak a virtuális történelem írott kísérleti darabjai, kikökkenti a történetírást a régóta hozzá kapcsolódó determinizmusból, és segít rávilágítani a historiográfia működésének minden szintjén megjelenő esetlegesség szerepére. Így nem meglepő, hogy az ideológiai alapú kritikák direkt ellentettjeként bizonyos kutatók, például Kurt Squire, az *SMC*-t didaktikus célokra is teljesen alkalmasnak találják (és alkalmazzák is).⁸⁰

Mindegyik fentebb említett gondolkodó igen kifinomultan elemezte az *SMC*-t, ami sokkal részletesebb tárgyalást érdemelne, mint amit jómagam itt megtehetek. Hangzatosan és meggyőzően érvelnek az *SMC* posztmodern és posztstrukturalista jellege mellett, ám fejtegetésüket a videojátékokat minden azt megelőző és későbbi médiumnál erőteljesebben jellemző remediátizációs folyamatok szélesebb kontextusába kell helyezniük. Az irodalommal vagy a filmmel ellentétben a videojátékok a remediátizáció tiszta aktusából, méghozzá a táblás játékok remediátizációjából jöttek létre.⁸¹ Mostanában azonban e remediátizációs folyamat a film felé mozdul. Egyfelől egyre több videojáték sikeres filmek *spin-off*jaként készül, ilyen például a *Call of Duty 2*, a *Medal of Honor*, a *Brothers in Arms*, a *Battlefield 42*, melyeket a *Ryan közlegény megmentése* ihletett.⁸² Másfelől az utóbbi két évtizedben a digitális technológia fejlesztései révén egyre jobb grafikus motorok jöttek létre, melyek a játékbeli cselekvést háromdimenziós környezetbe helyezik. A mozi lett a remediátizációs folyamat kulcsa, mivel a játékfejlesztők elsajátították a nézőpont, a vágás, a felvételek és képsorok nyelvét, mely ma a videojátékos szimulációknál mindenütt megfigyelhető, a játékokba beszúrt ál- vagy valódi filmrészletek révén pedig még erőteljesebbé vált. Amint láttuk, még az *SMC* is hasznosította ezt, hiszen harmadik és negyedik részébe tetszetős vizuális elemeket építettek be. Tulajdonképpen az úgynevezett történelmi videojátékok lettek a filmes konvenciók remediátizációjának legközvetlenebb hasznélvezői, saját alműfajokat hozva létre.

⁷⁶ Friedman: *Civilization*, 3.

⁷⁷ Uricchio: *Simulation, History, and Computer Games*, 332.; Bittanti: *Civilization*, 6–12.

⁷⁸ Atkins, Barry: *La storia è un'assurdità*, 71.

⁷⁹ Ferguson, Niall: *Virtual History: Alternatives and Counterfactuals*. London, 1996.

⁸⁰ Squire, Kurt: *Replaying History: Learning World History through Playing Civilization III*. PhD-disszertáció, Indiana University, 2004.

⁸¹ Főként az 1977-es *Dungeons & Dragons*-ból.

⁸² Bittanti: *L'utilità e il danno del videogame per la storia*, 43.

Legalább két fontos alműfaj köszönheti létét az *SMC*-hez hasonló, isteni nézőpontú stratégiai játékok fejlesztésével karöltve zajló remediációs folyamatnak. Egyrészt az eseményközpontú stratégiai játékok gyakran – bár nem mindig – katonai konfliktusokra épülnek. Ezek a történelmi esemény vagy helyszín nagyon részletes, dokumentumokon alapuló, jórészt a játék vizuális textúrájához kapcsolódó rekonstrukcióira támaszkodnak. Az olyan játékoknál, mint a *Napoleonic Computer Game Anthology*, a *Battle of Bulge*, a *Versailles 1685*, vagy a *Making History: The Calm of the Storm*, a játékos a „virtuális” történelem minden pedagógiai előnyét élvezheti. Mégis, akárcsak a *September 11 Digital Archive* esetében, a virtualizáció ezen folyamata dekonstruálja a szóban forgó esemény történetiségét, mivel ragaszkodik a történelmi szimuláció analogikusságához. Hasonlóképp a történelmi, *szubjektív nézőpontú lövöldözős játékok* – melyekben a játékos egy avataron keresztül cselekszik, és a képernyőn az ő szemszögéből látjuk az eseményeket – a filmes remediációra építve az immerziót megszabadítja az *enargeiától*, a szemtanúi szerepre épülő jelenlét-effektustól. A szimulált történelmi eseményekbe való belemerülés a jelenlét erőteljes növekedésére utalhatna, ám minden konkrét bizonyíték éppen az ellenkezőjét jelzi. Azzal, hogy a játékokban filmbetétek segítségével mutatnak rá a következőkben szimulált események „történelmi” státuszára, nem hogy összeolvadna e két szféra, hanem éppen, hogy élesen elkülönül. E jelenség különösen megfigyelhető az olyan erős politikai töltettel bíró videojátékoknál, mint amilyen az olasz *Il rosso e il nero (A vörös és a fekete)*, melyben a játékos antifasiszta partizánként vagy fasiszta katonaként, más *online* partnerekkel együtt játszhatja újra az Ellenállásnak nevezett, 1943 és 1945 között zajló itáliai polgárháborút. Minden várakozással ellentétben, számos játékos mindkét szerepben kipróbálta magát, ezáltal megerősítve, hogy – amint azt az *SMC* esetében is láthattuk – az identitás itt is a játékmenettől függ (nem pedig fordítva), a történelem hagyományos eszméje pedig a videojátékoknál totálisan elveszti referenciáját, és virtualizálódik.⁸³

Mostanra már világossá válhatott, hogy az *SMC* – ahogy más stratégiai játékok is – leginkább a hollywoodi történelmi/eposzok remediációjának tekinthető. Modelljéhez hasonlóan közvetlenül a történelem tudatbeli reprezentációját szólítja meg, ám a filmes eposzokkal ellentétben nem a reprezentációs apparátus eltűlésével vagy a film *mint* történelmi esemény extradiegetikus létrehozásával teszi ezt. A filmes médiumban megfigyelhető digitális manipuláció nyomvonalán az *SMC* az időt szó szerint térré alakítja. Amikor bekapcsoljuk számítógépünket, és installáljuk a játékot, a filmes történelemábrázolások ismerős világába lépünk, ahol valamiféle, a *Gladiátor* és a *Tűzszekerek* zenéjéhez hasonló muzsika szól. Tekintetünk akár egy madaré, amely egy időtlen helyszín felett repülve egy asszír típusú templomot lát egy maja városban, a háttérben New York Cityvel és az Eiffel toronnyal. A térbeli *pastiche*-ra való utalás előkészíti a következőket. A játék elején a sötét képernyő közepén egy kis megvilágított részt láthatunk. Ez a mi területünk, körülöttünk a puszta sötétség. Hamarosan települést alapíthatunk, mely szerencsével és ügyességgel hatezer évig fejlődni fog – vagy a sikertelen próbálkozás miatt elpusztul. A betáplált, a „területet térré” alakító narratíva, mint Ted Friedman megjegyezte, így az elejétől kezdve jelen van, hogy biztosítsa a *Civilization* történetének „térbeli történetként”, „az időben változó térkép drámájaként” való értelmezését.⁸⁴

⁸³ Ugyanez mondható el az olyan, erőteljesen vitatott „amerikai” játékaikról, mint a *JFK Reloaded*, a *Waco Resurrection* vagy a *9/11 Survivor*.

⁸⁴ Friedman: *Civilization*, 12.

A videojáték epikus módozatában a már elmúlt történelmi eseményt és helyszínt jeleníti meg. Így a játékokban a történelem digitalizációja összekapcsolja a térbeliesítést, a virtualizációt és a szimulációt, hogy a reprezentációt mint a történelmi cselekvést a történelmi tudathoz láncoló médiumot kiküszöbölje. A reprezentáció nélkül pedig a történetírás és költészet közötti arisztotelészi ellentét az ellenkezőjébe fordul. Arisztotelész szerint az előbbi azért alacsonyabb rendű, mert csupán azt mondja el, ami *megtörtént* , nem pedig ami *megtörténhetne* . A digitális történelem révén a huszonegyedik század éppen a lehetőség jegyébe lép, innentől már többé nem az érdekel bennünket, ami történt, hanem csak az, ami megtörténhetne.

KISANTAL TAMÁS fordítása

Ketten egy könyvről: éghajlat – kultúrák – konfliktusok

Wolfgang Behringer: *A klíma kultúrtörténete. A jégkorszaktól a globális felmelegedésig.*
Fordította Tarnói Judit. Corvina, Budapest, 2010. 343 oldal

Egy józan hang a klímazajban, avagy a jelenbe hatoló kultúrtörténet perspektívái

Bizvást állítható, hogy az új évtized egyik legizgalmasabb kultúrtörténeti könyvújdonosságának Wolfgang Behringer eredetileg 2007-ben, a müncheni Beck Verlag gondozásában megjelent nagyszabású áttekintésének magyar nyelvű kiadása tekinthető. A Corvina Kiadó szokatlanul gyors reakciója már csak azért is érthető, mivel a kötet feltűnő sikert aratott Németországban, ahol a magyar nyelvű megjelenés évében már az ötödik (aktualizált) kiadás látott napvilágot. Az aktualizálás ténye ez esetben nem elsősorban a történeti vizsgálatok felfrissítését jelentette, hanem – mint látni fogjuk – azokat a kiegészítéseket, amelyeket a szerző az utóbbi három év eseménytörténetével kapcsolatban tett hozzá a könyv jelenkorra vonatkozó, eléggé erőteljes megállapításaihoz. Behringer könyve nagy hangsúllyal veti fel azt az izgalmas kérdést, lehet-e egyáltalán, és ha igen, milyen szerepe a kultúrtörténelemnek a manapság „égetően” fontos, globális problémák értékelésében, kezelésében, esetleg a jövőkép megformálásában.

Mielőtt még bárki azt az elhamarkodott ítéletet alkotná, hogy a német történész bizonyára jó érzékkel tapintott rá a klímaváltozás témakörét övező felfokozott érdeklődésre, és könyvének alapötlete csupán a kétezres évek extrém időjárásának és meleg nyarainak hatására fogalmazódott meg benne, vessünk egy pillantást a szerző korábbi munkásságára. Az 1956-ban született Behringer müncheni tanulmányait befejezve a '80-as években a kora újkori bajoror-

szági boszorkányüldözések kutatójaként tűnt föl. A mára már sok kiadást megért, klasszikusnak számító első monográfiája is ebben a témakörben íródott.¹ Behringer ettől kezdve állhatatosan kitartott választott korszaka, a kora újkor mellett. A boszorkányüldözés és általában a 16–18. századi kriminalizáció európai elismertségű kutatójaként többek között Magyarországra is eljutott, egyik konferencia-előadása pedig a hazai vezető néprajzi folyóiratban látott napvilágot.² Emellett különféle olyan vállalkozástörténeti folyamatok érdekelték, mint a bajor sörfőzés története, különösen pedig a posta története. Az utóbbi témakör (gigantikus méretű) monografikus feldolgozása (habilitációs munkája keretében) a kora újkori kommunikációtörténet egyik csúcsteljesítményét jelenti.³ Korai munkahelyei nagyobbrészt bajorországi egyetemekhez kötődtek, rövid ideig a göttingeni *Max-Planck-Institut für Geschichte* munkatársaként is tevékenykedett, míg végül 1999-ben Angliában kapta meg első professzori ka-

¹ *Hexenverfolgung in Bayern. Volksmagie, Glaubenseifer und Staatsräson in der Frühen Neuzeit.* München, 1987.

² *Rossz idő, éhínség, félelem. Az európai boszorkányüldözés klíma-, társadalom- és mentalitástörténeti okai. Dél-Németország példája.* Ethnographia, 101. évf.(1990) 363–383.

³ *Im Zeichen des Merkur. Reichspost und Kommunikationsrevolution in der Frühen Neuzeit.* Göttingen, 2003.

tedrját (*University of York*). Négy év után innen tért haza Saarbrückenbe, ahol 2003 óta a Richard van Dülmen halála után megüresedett tanszéket vezeti. Ettől kezdve figyelhető meg tudományos érdeklődésének időbeli és térbeli kiterjesztése. Miután megírta a boszorkányság és boszorkányüldözés „globális történetét”,⁴ amelyet két évvel később Pekingben kínai nyelven is kiadtak, néhány év múlva újabb tág látókörű áttekintéssel jelentkezett, immár a klímátörténet tárgy körében.

Bár a tárgyalt kötet nem tartalmazza az ilyenkor szokásos tiszteletköroket, a „hogyan jutottam el e monográfia megírásának gondolatához”-jellegű bevezető eligazításokat, sőt az elmaradhatatlan köszönetnyilvánításokat sem, Behringerről teljes bizonyossággal állítható, hogy már évtizedek óta foglalkoztatják a klíma és a kultúra összefüggései. A boszorkányüldözés kutatásának kulcskérdését jelentő „miért”-re született megalapozott válaszok között már a nyolcvanas években ő vetette fel a leghangsúlyosabban a kora újkori klímaváltozás hatásának jelentőségét. Nagyrészt erről szolt a magyarul megjelent, fent említett tanulmánya is. A „kis jégkorszak” kulturális hatásáról Göttingenben konferenciát is szervezett, amelynek gondolatébresztő előadásai azután kétnyelvű (német, angol) gyűjteményes kötetben láttak napvilágot.⁵ Ezek jelentik tehát *A klíma kultúrtörténetéhez vezető út* sarokköveit.

Az áttekintés nem kisebb feladatra vállalkozik, mint arra, hogy a földtörténet kezdeteitől máig tartó hatalmas időtávlatban megkeresse azokat a csomópontokat, amelyek keretében a klímaváltozás kulturális vonatkozásai valamilyen mértékben megsejthetők, kitapinthatók. A végletekig kitágított időbeli keretek mellett a szerző minden igyekezetével azon van, hogy a térbeli

perspektívát is világméretűvé tegye. A kötet összességében – a lehetőségekhez mérten – teljesíti is ezt a vállalt feladatot. Habár a vizsgálat végig Európára összpontosít, Behringer az érvelés legváratlanabb pillanataiban képes távoli földrészek analógiáinak frappáns felvillantására. Azt a körülményt pedig nehezen írhatnánk a szerző rovására, hogy a leginkább felhasználható és hiteles adatsorok igen gyakran éppen a német területek vonatkozásában állnak a kutatók rendelkezésére.

Behringer érezhetően minden igyekezetével el akarta kerülni azt a látszatot, hogy könyve csupán a kora újkorra vonatkozó korábbi elméleteinek gondolatjáték-szerű kibővítése lenne. Merthogy a végeredmény korántsem az. A szerző – egy történésztől talán – váratlan mélységben ásta bele magát a klímátörténet természettudományi indíttatású szakirodalmába. Már a kötet első fejezeteiben részletesen, ugyanakkor közérthetően tárgyalja a klímátörténet forrásbázisának rétegeit, a klímaváltozás lehetséges tényezőit, valamint a Föld keletkezéstörténetének klimatikus szakaszairól alkotott vélekedéseket. „A jégkorszak gyermekeinek” számító *Homo sapiens sapiens* fejlődése a *holocén* globális felmelegedésben csúcsosodott ki és teremtette meg az újkőkort (neolitikum) civilizációit. A bibliai méretű özönvizektől a „neolitikus forradalom” át a nagy ókori civilizációk virágzásáig és bukásáig rengeteg történeti tény foglalja el e fejezetekben a maga klímátörténeti helyét. Bár számos esetben csábító lehetőség adódna a klímaváltozásnak a nagy történelmi fordulópontokban játszott szerepének valószínűsítésére, Behringer általában megmarad azon az állásponton, hogy a korábban szinte kizárólagosan hangoztatott politikai, társadalmi és gazdasági okok mellett a klíma meghatározó szerepére is oda kell figyelni. Hasonló tanulságokkal jár a római kori klímaoptimumtól a középkori meleg periódusig tartó korszak áttekintése. Az utóbbi időszakot (1000–1300) szokás a fejlett középkornak, a középkori európai ci-

⁴ *Witches and Witch-Hunts. A Global History*. Cambridge, 2004.

⁵ *Kulturelle Konsequenzen der „Kleinen Eiszeit”*. Göttingen, 2004.

vilizáció aranykorának tartani. A tartósan meleg időjárás tette lehetővé az észak-európai államalapításokat, Izland és Grönland benépesítését. Ugyanakkor a természetes növénykultúra jelentős átalakulását, a mezőgazdaság és az ipar jelentős technikai újításait is ekkor adathozhatjuk.

Különösen e korszakhoz viszonyítva fontos jelenség a Föld klímátörténetének újabb felfedezett, hosszú szakasza, a 14. és 19. század között érzékelhető „kis jégkorszak” periódusa. A kötet ezzel foglalkozó törzsfelvezete éppen akkora terjedelmű, mint a korábbi korszakokról szóló áttekintések összesen. Behringer bemutatja a globális lehűlés mélyreható természeti, társadalmi és gazdasági hatásait. A 14. század nemcsak rossz termést, éhínséget hozott, hanem a „fekete halál” pusztításait is. A pestis mellett az elégtelen és egyoldalú táplálkozás az európai emberek nagy többségét hajlamosabbá tette a betegségekre. A „szezonális hangulati zavar”-ként definiált téli rosszkedv bizonyos pszichés krízisreakciók, leginkább a melankólia széles körű elterjedésével magyarázható. A 16. századi közgondolkodás a természeti csapásokért általában az evilági bűnök felhalmozódását tette felelőssé. Ez a „bűnösszegződés” a kora újkori mentalitásváltozás egyik legfontosabb előidézője lett, és egyaránt hatott a szexualitással kapcsolatos rigorózus nézetek uralkodóvá válása, valamint a bűnbakkeresés megújuló formáinak megerősödése és pogrommá alakulása terén. A késő középkori eretnek- és zsidóüldözések után Európában egyértelműen a boszorkányság vált a csapásokra magyarázatot adni kívánó vádaskodás első számú célpontjává. A boszorkányüldözések legnagyobb európai hullámai a 16–17. században (keletebbre még a 18. század első felében is) éppen abban az időszakban jelentkeztek, amikor egy csapásra megszaporodtak a szokatlan, kedvezőtlen, változékony, szélsőséges és kiszámíthatatlan időjárásról szóló beszámolók. E rendkívül borús képet festő hangulatjelentések egyértelműen azt mutatják, hogy a társadalom azon lo-

kális közösségei körében, amelyekben az általában uralkodó hiedelmek alapján a természeti csapásokat bizonyos helyben élő, gyanús személyek károkozó magatartásával, rontásával (*maleficium*) magyarázták, ekkoriban erősödött fel a boszorkányvadás szerepe. A tömeges méretű üldözések, a „boszorkányhisztéria” kialakulásához persze ez még önmagában kevés lett volna. Kellott még hozzá a társadalom írástudó, hatalmi pozíciókat betöltő világi és egyházi rétegeinek „felülről” történő beavatkozása is.

Behringer a „kis jégkorszak” kulturális következményeit a mindennapi élet és a művelődéstörténet egyes szektorain belül is igyekszik érzékeltetni. A lakóházak külső és belső átalakulása mellett elsősorban a ruházat jellemző változásait emeli ki. Önálló fejezetet szentel a globális lehűlés és a festészet, valamint az irodalom és a zene összefüggéseinek. „Az ész hűvös napja” címmel íródott áttekintése az abszolutista államrendszerek kialakulása, a racionalizmus megerősödése, a modern tudomány kialakulása, a vallási fanatizmus visszaszorulása és a felvilágosodás hatalmas tematikus csomópontjainak kényszerűen rövid érintésével egészen a forradalmak koráig jut el.

A 19. század második felébe átlépve egyúttal az iparosodással fémjelzett modern kor klimatikus szempontból felmelegedést hozó periódusába jutunk. A szerző itt már jobbra csupán összefoglal, és tárgyilagos hangnemben közli az újkori ipari forradalom nyomán megindult fejlődés legfontosabb számbeli mutatóit és azok környezeti hatásait a fosszilis nyersanyagok egyre tömegesebbé váló kitermelésétől a népesség-robbanás közismert tényeiig bezárólag. E rövid(re zárt) fejezeteken érezhető, hogy Behringer nem ezek miatt írta meg könyvét. Sokkal inkább előkészítést jelentenek az utolsó félszáz oldalhoz, amely a „globális felmelegedés” mai problematikájával foglalkozik.

Már a könyv – eddig szándékosan említés nélkül hagyott, néhány oldalas – bevezetésében feltűnik, hogy a szerző tudatosan

törekedett aktuálissá tenni művét. Ott az ezredforduló körüli klímapolitikai jelentések bemutatására és (finom) kritikájára előreutalva kísérelt meg „kedvet csinálni” a könyv lényegét jelentő történeti áttekintéshez. A kötet záró fejezeteiben pedig meglehetősen hosszan és érdekesítően mutatja be a klímaváltozás jelenkori, sőt jövőbeli kulturális hozadékait. Az olvasók valóban rendkívül fontos kérdésselvetésekkel szembeüthetnek. Bizonyára sokan akadnak, akik csupán e jelenhez kapcsolódó, egyben jövőbe tekintő fejezetek miatt veszik kézbe a kötetet.

Napjaink problémáit tárgyalva azonban Wolfgang Behringer veszélyes vizekre tévedt. A harmadik évezred első évtizedében a klímaváltozás kapcsán már nagyon nehéz semleges álláspontot kialakítani. A közlő világkatasztrófáról szóló, fűlsüketítő módon hangoztatott víziók, illetve az ugyanezek mögött összeesküvéseket látó és azokat leleplező szkeptikus legyintések között igencsak szűk terep marad a történeti tapasztalaton alapuló józanság számára. Noha a történész szerző minden igyekezetével el kívánta kerülni az egyértelmű állásfoglalást, kívülállóként azt sem hallgatta el, hogy nem egészen egyértelmű a kapcsolat a széndioxid kibocsátás megnövekedése és a globális felmelegedés között. Ironizálva mutatja be például a 20. század drámai hőmérsékletemelkedését hangsúlyozó, úgynevezett „hokiütő elmélet” képviselőinek azon igyekezetét, amely a középkori meleg periódus jelentőségének degradálására irányul. Behringer, egyesek számára talán zavaró módon, többször visszatér arra a manapság már ritkán emlegetett tényre is, hogy az 1960-as években a politikai szereplővé előlépő klímakutatók még a *globális lehűlés* veszélyeire figyelmeztették a világot és annak vezető hatalmait, és mai szemmel elképesztő akcióterveket dolgoztak ki a szintén *antropogén* okokkal magyarázott hőmérsékletcsökkenés megakadályozására. A klímakutatás már ekkoriban politikai jövőtudományá kezdett válni, de ez a fajta sze-

repköre leginkább az utóbbi húsz évben, immár a globális felmelegedéssel kapcsolatban szilárdult meg igazán. A szerző az 1990-es évek óta zajló világpolitikai eseményeket egészen új megvilágításba helyezi azáltal, hogy azokat is kultúrtörténeti keretben értelmezi. Mi több, az Epilógus „Klímaértelmezés mint új vallás” című alfejezetében a mai klímakérdéssel kapcsolatban a vallási dimenziók megjelenését is érzékelteti. Ezzel hozza összefüggésbe a „környezet ellen elkövetett bűnök” korábban ismeretlen fogalmának megjelenését és széleskörű elterjedését. Az a körülmény, hogy Behringer megkísérli felülről láttatni a jelenkori eseményeket és mentalitásformáló változásokat, korántsem jelenti azt, hogy tagadná vagy kisebbiteni akarná a globális felmelegedés és a környezetszennyezés következtében bekövetkező, drámai gyorsaságú természeti változások vagy akár az ezekkel és a legújabb kori népességrobbanással egyaránt összefüggő migrációs vonulatok problémáját. Amikor könyve történeti fejezeteiben többször (például a középkorra vonatkoztatva) a természet „eredeti” vagy „ősi” formájának emberi kéz által történt jelentős, esetenként gyökeres átalakításáról értekezett, azt nem azért tette, hogy csökkentse a jelenkori hasonló behatások jelentőségét. Nem tagadja azt sem, hogy a növény- és állatvilág klímaváltozás által kiváltott természetes alkalmazkodásának (például a felmelegedés okozta délről északra húzóódásának) – a korábbi hasonló ilyen vagy ellentétes irányú mozgásokhoz képest – az épített környezet uralkodóvá válása miatt mára már mesterséges akadályai vannak. Az a reménykeltő gondolat tehát, hogy a jegesmedvék életterének beszűkülése egyúttal a barnamedvék megszorodásához és populációjának terjeszkedéséhez vezet, éppen ezen a ponton kezd el egy kicsit sántítani. A szerző nem azt mondja tehát, hogy nincs baj vagy tennivaló, hanem arra utal, hogy bizonyos változások törvényszerűek, elengedhetetlenek, történeti értelemben determináltak.

Behringer konklúziója az apokaliptikusok és a szkeptikusok között a kultúrtörténezhigga hangját szólaltatja meg. „A klíma változik. A klíma mindig is változott. A kultúra kérdése, hogy hogyan reagálunk rá. Ebben a történelem ismerete segíthet nekünk. Az emberek sokszor fenyegetőnek érezték a klímaváltozásokat. Hamis próféták és erkölcsi vállalkozók mindig is megpróbáltak hasznot húzni ebből. A klímaváltozás interpretációját ne bízzuk a kultúrtörténelemben járatlanokra. Az emberek nem állatok, amelyek passzívan ki vannak szolgáltatva környezetük változásainak. Az új kori történelem során a klímaváltozás pozitív fejleményeket eredményezett. Ha a mostani klímaváltozás hosszú ideig tartana – amivel pillanatnyilag nagy valószínűséggel számolhatunk –, csak a higgadt hozzáállást ajánlhatjuk. A világ nem fog összedőlni. Ha melegebb lesz – alkalmazkodni fogunk hozzá. Emlékezzünk csak a klasszikus latin bölcsességre, amely így hangzik: *Tempora mutantur, et nos mutamur in illis*. Változnak az idők, és velük együtt mi is.” (282. old.)

A záró bekezdés bölcs megállapításain kívül bizonyára feltűnő, hogy Behringer „hamis próféták és erkölcsi vállalkozók” megjelenésére figyelmeztet, akik a „kultúrtörténelemben járatlanok”-ként interpretálják a klímaváltozás múltbéli, jelenkori és jövőbeni kérdéseit. Nem ez az egyetlen pont, ahol a történész szerző elég erőteljesen „odaszól” a természettudományos klímakutatás bizonyos hangadó köreinek. Míg ugyanis a természettudomány váraiban munkálkodók általában felsőbbrendűségük tudatában lesajnálással szemlélik a humán- és társadalomtudományokat művelők próbálkozásait, a klímakutatásban – tisztelet a kivételnek – éppen a mérések megbízhatatlansága, pontatlansága, valamint a politikai értelemben megfigyelhető korrumpálódás jellemzi őket. Milyen alapon, milyen tapasztalatokra építve válhatott a klímakutatás „jövőtudománnyá”? „A jövőt nehéz megjósolni. Komoly tudósoknak óvakodniuk kellene attól, hogy *Nostradamus* szerepét

játsszák” – mondja a szerző, aki szerint a „természettudományok története egyszersmind a hamis elméletek és a hibás prognózisok története.” (281. old.) „A szellemtudományokkal foglalkozó tudósok [...] nem szoktak hozzá ilyen mértékű pontatlansághoz. Olyan időtartamokat, amelyeket a természettudósok +/- 100 évvel számolnak, a történészek napra, órára vagy percre kiszámítva datálnak. A természettudományok egzaktóságát illetően nem kell illúziókat táplálnunk.” (281. old.) Azok tehát, akik nem ismerik a klímaváltozással kapcsolatos kulturális és társadalmi reakciók történelmi tényeit és összefüggéseit, sőt gyakorlatilag az ezek vizsgálatához nélkülözhetetlen módszertani elvekkel és alapvető eljárásokkal sincsenek tisztában, jobb, ha távol tartják magukat az efféle megállapításoktól, jóslatoktól. Ahogy a szerző szokatlanul keményen megfogalmazza: „A klímakutatók jól teszik, ha visszafogják magukat, amikor a klíma kultúrtörténetéről beszélnek, és óvatosak, amikor kultúráról és társadalomról van szó.” (282. old.)

A záró fejezet rendkívül kritikus tónusa, a „mindenki maradjon a saját kaptafájánál” elv hangoztatása és általában a szellemtudományok erényeinek és jogainak felemlegetése egyaránt egy elveszített tudománypolitikai pozíció szimbolikus visszaszerzésére irányul, amely messze túlmutat akár a történettudomány, akár a klímakutatás határain. (Megjegyezzük, hogy ez a tágabb problematika természetesen nem csupán Németországban, hanem sokfelé, többek között nálunk is felettből aktuális.) Ha viszont csak a kötet háttérében álló tudományág, a könyv címében is hangoztatott *kultúrtörténet* szemszögéből vizsgáljuk meg ezeket a kijelentéseket, akkor Behringer monográfiája a főként francia és angol dominanciájú mentalitástörténeti és történeti antropológiai iskola, ma leginkább „*new cultural history*” összefoglaló néven szereplő irányzatának hasonló megközelítésű műveihez kapcsolódik, amelyek általában nem tagadták annak lehetőségét, hogy az értelmező

történeti vizsgálatok eredményei jelenkori perspektívában is felhasználhatók. A szerző óvakodott attól, hogy ilyen értelemben pozicionálja munkáját. (Sőt, Emmanuel Le Roy Ladurie 1967-ben *L'histoire du climat depuis l'an mil* címmel megjelent műve kapcsán ironizál is az *Annales*-iskola kiemelkedő személyiségének érdekes pályafordulásán, aki a klíma kultúrtörténeti megközelítésének lehetőségeit az 1950-es években még lesajnáló kritikával illette.) Ezzel együtt Behringer könyve méltán beilleszthető (lenne) abba a bevallottan szubjektív válogatásba, amelyet az új kultúrtörténet vezéralakjának számító Peter Burke a *What is Cultural History?* (2004) című kötetének végén az 1860 és 2003 közötti időszak szá-

mára releváns szakirodalmi terméséből összeállított, s amelyben jellemző módon csak elvétve akadnak német szerzők. A saarbrückeni történészprofesszor fentiekben bemutatott munkája címkéktől, történetírói irányzatoktól és egyéni ízlésektől függetlenül is lebilincselő és gondolatébresztő munka, amely az olvasók körében is nagy sikert aratott. Ha pedig manapság egy hiteles adatokon (és nem fantazmagóriákon) alapuló kultúrtörténeti könyv széles körben *hatást* tud gyakorolni, akkor szerzője mindenképpen elismerésre érdemes, jó munkát végzett.

BÁRTH DANIEL

A klímakutatás boszorkányos természetéről

„Nincs még egy korszak, amelyik annyit foglalkozott volna a halál gondolatával, mint a késői középkor. Az egész élet fölött ott visszhangzik a memento mori komor hangja. A vallás régebben is makacsul idézgette a halál gondolatát, de a régi korok kegyes traktátusai csak azokhoz jutottak el, akik amúgy is elfordultak a világtól. A XIII. századtól kezdve viszont a kolduló szerzetesek a nép között prédikálván az egész világon felcsendülő sötét kardallá tették az örökös intést: emlékezz a halálra!” Johan Huizinga *A középkor alkonya* című klasszikussá vált műve tizenegyedik fejezetének (*A halál víziója*) kezdősorai ezek, melyekben a holland szerző a halállal kapcsolatos elképzelések késő középkori változását és mentális expanzióját mutatja be. A Hollandiában először 1919-ben megjelent és a huszadik század folyamán Európa-szerte több nyelven kiadott, azóta alapművé vált munka említett fejezetében Huizinga a halál gondolatával való foglalkozás intenzívebbé válását az európai civilizáció késő középkori, „túlérett” formáira¹ jellemző kulturális jelenségek egyikeként mutatja be. Elemzéseit lényegüket tekintve nemcsak az adott korszakra vonatkoztathatók, hanem az általában vett kulturális szféra jelenségeinek általános eredetét és okait érintő olyan alapvető problémák és kérdések felvetésének lehetőségét rejtik magukban,² melyekre azóta is csak válaszkísérletek vannak, és amelyek „végleges lezárására” vonatkozó mindenfajta elvárás, úgy gondolom, a tudományos utópiák körébe tartozik. Ha jól látom, bizonyos értelemben ilyen, a kulturális jelenségek eredetének kérdését (is) firtató „válaszkísérletnek” tekinthető Wolfgang Behringer *A klí-*

ma kultúrtörténete. A jégkorszaktól a globális felmelegedésig című munkája is.

A kora újkor specialistájaként elsősorban a boszorkányság történetének kutatásával foglalkozó³ német történész merész kísérlete abban áll, hogy megpróbálja felfejteni kultúra és környezet kapcsolatának mi-benlétét, vagyis azt, hogy e két szféra hogyan hat egymásra: miképpen befolyásolja a természeti környezet megváltozása az emberi kultúra dimenzióját, illetve a kultúra változásai hogyan hatnak vissza a környezeti rendszerre. Vérbeli történészről lévén szó, mindezt persze alapvetően nem az elvont törvényszerűségek síkján teszi, hanem sokkal inkább a konkrét történetiség terepén, meglehetősen (sőt, néhol a feltételezhető kompetencia szempontjából is gyanúsán) gazdag történeti anyag felvonultatásával igyekszik bemutatni. Mindezek felett és ezektől egyúttal elválaszthatatlanul a szöveg olyan síkokra is gyakran elmozdul, melyek a közéleti–politikai dimenziótól sem állnak távol, és az olvasóban óhatatlanul fölvetődik a kérdés, hogy vajon Behringer mindeneke-lőtt és elsőrendűen nem a természetvédelem, a globális klímaváltozás aktuális problémáival kapcsolatban nyilvánul-e meg, és hogy valójában a történeti elemzés végső funkciója nem a „vitához” való hozzászólás-e. Mindenesetre bizton állítható: a szerző a kultúra és a környezet dialektikájának fent említett kérdéskörén túlmenve a szöveg egészét pragmatikus vonalon is mozgósítja. Nem csupán a szűk szakmának szánt kötetel van tehát dolgunk, hanem inkább a szé-

¹ Huizinga, Johan: *A középkor alkonya*. Budapest, 1979. 5.

² Klaniczay Gábor: *Utószó*. In: Huizinga: *A középkor alkonya*, 364.

³ Fontosabb ilyen témájú művei: *Hexenverfolgung in Bayern. Volksmagie, Glaubenseifer und Staatsräson in der Frühen Neuzeit*. München, 1987.; *Mit dem Feuer vom Leben zum Tod. Hexengesetzgebung in Bayern*. München, 1988.; *Hexen. Glaube – Verfolgung – Vermarktung*. München, 1998.; *Witches and Witch-Hunts. A Global History*. (Serie Themes in History), Cambridge, 2004.

lesebb olvasóközönség megszólítása a cél, és ez olyan módon valósul meg, hogy egy divatos és egyúttal súlyos kérdéseket is felvető, sokakat megmozgató téma, a globális klímaváltozás tárgyalásával kerülünk közel kultúra és történelem néhány alapkérdéséhez.

A kötet igen jól strukturáltnak mondható, és (a fejezetszerű beosztástól részben függetlenül) alapvetően három nagyobb tematikus egységre osztható: egy „klímaelméleti” bevezetőre, a könyv gerincét adó, a Föld klímátörténetét a kultúra összefüggésében bemutató részre, valamint a globális felmelegedés problematikáját a kultúrtörténet perspektívájába helyező befejezésre. Behringer elsőként a klímakutatás legalapvetőbb természettudományos módszereit tekinti át, majd azokat az alapfogalmakat magyarázza el közérthető módon, melyek a könyv klímátörténeti fejtegetései tekintetében lesznek nélkülözhetetlenek. Hatásosan mutatja be, hogy a Föld klímájának történetében a legkevésbé sem az állandóság volt a jellemző, annak ellenére, hogy a klímatudósok a klímakutatás korábbi fázisaiban a földi éghajlat „kiegyensúlyozottságát” tételezték fel. A klíma folyamatosan változott és változik: a napfoltok csökkenése és növekedése (az úgynevezett napfoltciklusok), a lemeztektonikai folyamatok, az úgynevezett *albedo*-hatás (a napfény földfelszínről való visszaverődése, mely elsősorban jég- és hótakaró jelenléte esetén jelentős), valamint a vulkanikus tevékenység által a légkörbe jutott anyagrezecskék mind-mind befolyást gyakorolnak rá. Ezek után a Föld korai geológiai történetére jellemző paleoklíma változásaira tér ki, és jut el egészen a hominidák megjelenéséig, ahonnan kezdve az emberi kultúra és a környezet változásainak kölcsönhatása áll a szöveg gyújtópontjában, egyre növekvő történeti felbontásban. A *Homo sapiens sapiens* kialakulása, az írásbeliség előtti idők, a neolitikus forradalom, majd az írásos társadalmak és civilizációk egészen az ókorig történő klímátörténeti „áttekintése” a *Big History* jegyében, úgy

érzem, kissé felületesre sikerült: funkciója nem az elmélyült elemzés, hanem inkább azon tényezők kiemelése, melyek a könyv alaptételét, „üzenetét” erősítik: a klíma természetes állapota az állandó változás, és ez a változás hatással van az emberi kultúra rendszereire, melyek pedig ismét csak vizsgálhatnak a környezeti dimenzióra.

A textus a középkorhoz érve válik differenciáltabbá, és inentől kezdve lehet igazán érezni, hogy közel vagyunk ahhoz a korszakhoz, melyet a szerző maga is kutat és így behatóbban ismer. A késő középkortól kezdődő időszak kulcsszava az úgynevezett „kis jégkorszak”, mely Behringer megközelítésében az érett középkor klímaoptimuma után, megközelítőleg a 14. század közepétől, erőteljesebben pedig a kora újkortól kezdve alapvetően határozta meg az európai történelem menetét. A lehűlés persze globális méretekben hatott, rövidebb kitérőktől eltekintve azonban a szerző ettől kezdve főként az európai történelem vonatkozásaira figyel. A globális lehűlés lehetséges okairól szóló (lezáratlan) diskurzus rövid ismertetése után immár nem csak a jégfuratok vagy a dendrokronológia eredményeire hagyatkozva kapunk információkat az adott korszak klímájáról: túlsúlyba kerülnek a történeti, írásos források, a meteorológiai feljegyzések, melyek a középkortól kezdve egyre bőségesebben állnak rendelkezésre. Ezek után jut el a szöveg arra a pontra, ahonnan kezdve természet és kultúra kontinuitásának tézise valóban hangsúlyossá válik, és a legmarkánsabb történeti megalapozást kapja: a késő középkori zsidó pogromok és a kora újkori boszorkányüldözések egyaránt a klímátörténet fordulatainak eredőjében, a lehűlésből adódó válságokban lelik magyarázatukat. A kultúrában bekövetkezett változások okai tehát a környezeti feltételek átalakulásaiban keresendők.

Persze igencsak egyoldalú lenne, ha Behringer munkáját teljes egészében valamifajta klimatológiai determinizmus horizontjába állítva mutatnánk be. Korántsem lenne helytálló az az állítás, hogy a német

történész szerint a kultúra egész dimenzióját teljes összetettségében a környezet változásai határozzák meg. Ha jól értem, Behringer e tekintetben sokkal inkább csupán arra kívánja felhívni a figyelmet, hogy manapság hajlamosak vagyunk az emberi társadalmat és kultúrát immanens módon elképzelni, megfeledkezve arról, hogy az(ok) végső soron az evolúció során a természeti környezet dimenziójából „nőtt(ek) ki”, így annak evidens részét képezi(k). Ebben az értelemben a könyv legtágabb perspektívája evolúció és történelem, természet és kultúra diszkontinuitásainak megkérdőjelezése, ami persze egyáltalán nem példa nélküli az utóbbi évtizedek történetírásában.⁴

A kora újkori teológusok általában a „bűnösszegződés” elvéből kiindulva jelölték ki a lehülés okát. A klíma eszerint az Isten parancsait megtagadó, bűnös emberi viselkedés következtében változott meg. Részben ennek a felfogásnak a következménye például a ruházatkódás terén megnyilvánuló magatartásváltozás is (a késő középkor „lenge” ruházatát a barokk vastagabb szöveiteiből készült „erkölcsösebb” öltözékei követték), ami Behringer szerint túlmént azon, „ami a hidegebb klímával kapcsolatban közvetlen reakcióként elvárható volna”. (181. old.) Röviden összefoglalva tehát, a korabeli felfogás szerint az emberi magatartás hatással lehet az isteni rend egészére, így az időjárásra is, aminek változásai viszont – és ezt már a történész teszi hozzá – visszahat a kultúrára magára, jelen esetben egyrészt az „erkölcsi rendszer” egyes elemeire, másrészt pedig ezen keresztül a ruházatkódásra. Ugyancsak a lehülésben leli magyarázatát a boszorkányság kora újkori

„aranykora”, ami a hideg, a rossz termés, az áradások elleni tehetetlenség általános érzéséből fakad: a boszorkányüldözések kulturális jelenségének egyik társadalompszichológiai funkciója a lehülés megmagyarázhatatlanságából adódó frusztráció kollektív levezetése.

Mindennek az „ész hűvös hajnala” vet véget: a felvilágosodás. Talán tévedek, de néhol úgy tűnik, mintha Behringer itt nem fordítana kellő figyelmet arra, hogy tisztázza, végső soron hová és milyen hangsúlyokkal is helyezné el a kulturális fenomenonként felfogott „racionalitás” térhódításának viszonylag kontúros történeti jelenségét abban a már röviden említett sematikus elméleti keretben, amely szerint a környezeti tényezők bizonyos fokig meghatározhatják a kulturális változásokat. A könyv néhány homályosnak ható kitételét olvasva felmerül, de legalábbis nem zárható ki teljes bizonyossággal, hogy szerzőnk az „ésszerűsödés” fokozatos térnyerése vonatkozásában esetleg önmagában is elegendő magyarázatnak tarthatja, hogy azzal összefüggésben, hogy „a megpróbáltatások ideje a kora újkor közepén folytonos tanuláshoz vezetett” [...], „egyes kortársaknak feltűnt, hogy a szent háborúktól és a boszorkányüldözésektől sem az időjárás, sem pedig a termés nem lett jobb, hanem csak még több szenvedést hoztak magukkal.” Vagyis „talán azt is lehetne mondani, hogy a vallási buzgalom egyszerűen elhasználódott”. (196. old.)

Bár az idézett részleteknek a szöveg egészéből való kiemelése nyilvánvalóan torzít, ezen a ponton mégis megjegyzendő, hogy néhol az elvárhatónál lazábbra, sekélysebbre sikerült az érvelés történeti része.⁵ A

⁴ Lásd például David Christian *Maps of Time: An Introduction to Big History* című munkáját (Berkeley: University of California Press, 2004.) vagy a neurobiológia és a kognitív tudományok felől közelítő Merlin Donald magyarálat is megjelent könyvét: Donald, Merlin: *Az emberi gondolkodás eredete*. Budapest, 2001.

⁵ Az előbbieken túl jó példa a könyvre néhol jellemző, elnagyoltnak ható, determinizmusgyanús kitételekre az, ahogyan Behringer Christian Wolff filozófiáját a klimatikus változásokra vonatkoztatja. Miután a 18. század elejétől a 16. és a 17. századra több periódusban is jellemző telek szélsőségesen hideg hőmérsékletei időlegesen csökkentek, a 18. század első harmadában „az ész korának hű-

felvilágosodás esetében ez a fenti elméleti–történeti kérdésfeltevésen túl azért is ítéltető problematikusnak, mivel Behringer éppen a klimatikus kihívásokra adott kora újkori „irracionalis” és a 18. századi „racionális” civilizációs–kulturális válaszok különbözőségének téziséből kiindulva kísérli meg környezet és kultúra egymásra hatásának tételét mintegy „tanulmányként” a jelen számára egy új (a fentebb már említett, legtalálhatóbban talán „pragmatikusnak” nevezhető) irányba fordítani.

Az érvelés relatív hiányosságaiból – amelyek persze a könyv szóbanforgó fejezeteiben implicit módon benne rejlő, a felvilágosodás általános magyarázatára rákérdező problémafelvetés gigantikus léptékéből is adódnak – ugyanakkor nem következik az, hogy a vonatkozó fejezetek (*A kis jégkorszak kulturális következményei* című rész) alaptételének helyességét teljes egészében meg kellene kérdőjeleznünk. Habár földhözragadtak is minősíthető, ugyanakkor életszerűnek is tűnik az a tétel, amely szerint a kis jégkorszakra adott olyan, a felvilágosodás utólagos perspektívájából később irracionálisnak tekintett válaszok „eredménytelensége” után, mint például a boszorkányüldözés – a klíma nem lett melegebb –, az emberek „elvetették a probléma mereven dogmatikus szemléletét és felhagytak azzal a gyakorlattal, hogy erkölcsi vétkeket, bűnösöket vagy bűnbakokat keressenek.” (7. old.) Úgy gondolom, az is elfogadható, hogy a 18. században az élet legkülönbözőbb területein megfigyelhető ésszerűsödés térnyerése nagyon általános szinten kapcsolatba hozható az emberek azon tapasztalatával, mely abban állt, hogy az „ész”, valamint az ezzel összefüggő technikai fejlődés és szervezettségi differenciálódás–hatékonyság evilági mércével mérve (mely utóbbi pedig, éppen magával a taglalt

folyamattal összefüggésben, egyre fontosabbnak tűnt) magasabb hatásfokúnak, sikeresebbnek bizonyult, mint a korábbi válaszok. Az pedig, hogy úgy tűnik, Behringer mindezt hajlamos a klíma esetleges kilengéseiből következő éhínségek és társadalmi feszültségek leküzdésével szembeni hatékonyságra vonatkoztatni, a könyv problémafelvetéséből is következik, és ebből adódóan talán nem is kifogásolható.

Sokkal inkább problematikus véleményem szerint az, ahogyan szerzőnk eme – lássuk be – összességében mégiscsak meglehetősen elnagyoltnak tekinthető történeti magyarázatot a jelenre vonatkoztatja. A huszonegyedik század klímaváltozásának problematikájára nézve a felvilágosodás esz-kultúrájának Behringer szerint abban a tekintetben van jelentősége, hogy nem a bűnbakkeresésen, hanem a racionális problémamegoldáson kellene a hangsúlynak lennie. Túl azon, hogy ez általános értelemben természetesen elvárható a klímáról szóló diskurzusban, nem világos, mennyire állja meg a helyét az a tétel, mely szerint jelenleg valóban bűnbakkeresés és boszorkányüldözés folyik e téren. Talán nem túlzás azt állítani, hogy Behringer a direkt analógiás gondolkodás aknamezején mozog, amikor a huszadik–huszonegyedik század globális klímaváltozásról szóló diskurzusának ténylegesen adatolható túlzásait–tulkapasait – melyek részben a területen működő tudósok egzisztenciális–önigazoló motívumaiból táplálkoznak, részben pedig az éghajlatkutatás tudományos tévedéseire vezethetők vissza – a korai újkor olyan „irracionalis tevékenységeivel” állítja párhuzamba, mint amilyen a boszorkányüldözés. Úgy gondolom, ahogyan a környezeti kihívásokra adott irracionális válaszok kudarcából önmagában nem magyarázható maga a felvilágosodás (a feltételezhető összefüggések megléte ellenére sem), úgy a klímaváltozás esetleges felelőseiről szóló beszéd sem vezethető vissza kizárólag a diskurzus létrehozásához kötődő egzisztenciális motívációira. Ha elfogadjuk, hogy a tudományos diskurzus tisztán társa-

vös napmelege stabil életfeltételeket teremtett, ami egybevágott Christian Wolff (1679–1754) optimista tanfilozófiájával.” (Behringer: *A klíma kultúrtörténete*, 206.)

dalmi termék, és mindenfajta referencia nélkül létrehozható és működtethető olyan méretekben és léptékben, amilyenben azt a globális klímaváltozás esetében tapasztaljuk, megvan az esély arra, hogy túlságosan elbizakodottá válunk: Mark Lilla más kontextusban elhangzott, de véleményem szerint e helyütt is érvényesnek tekinthető szavaival élve, ilyenkor elhihetjük magunkról,

hogy „bizonyos értelemben véve legyőzhetetlenek vagyunk”.⁶ Úgy gondolom, hosszabb távon ezzel sokkal nagyobb kockázatot vállalunk, mint azzal, ha a felelősség kérdésének felvetésével a vita során olykor akár irracionális utakra is tévedünk.

HÖNICH HENRIK

⁶ Lilla, Mark: *A zabolátlan értelem. Értelmiségek a politikában.* Európa, 2005. 211.

VI. Mithridatés Eupatór nyomában

*Philip Matyszak: Mithridates the Great
Rome's indomitable Enemy. Pen & Sword
Military 2010. 180 oldal*

Az utóbbi években az ókortudomány művelői és kedvelői között jelentősen megnőtt az érdeklődés a Pontusi Királyság és legismertebb uralkodója, VI. Mithridatés Eupatór iránt. A jelenség érthető, hiszen a király már hosszú uralkodása alatt (Kr. e. 121–63.) is élő legendának számított, és már az ókorban is egyfajta misztikus köd vette körül személyét. Aki kezébe veszi Philip Matyszak *Mithridates the Great Rome's indomitable Enemy* című könyvét, az könnyen megértheti, miért is olyan divatos foglalkozni vele manapság. A szerző nem ismeretlen a magyar olvasóközönség előtt, nevéhez olyan népszerű könyvek is köthetők, mint a magyarul is megjelent *Az antik Róma napi öt denariusból* és *Az antik Athén napi öt drachmából*. Magáról VI. Mithridatésről sokoldalúsága miatt több aspektusból is lehet írni, ezúttal, amint azt a könyvet kiadó *Pen & Sword Military* is sejteti, a hadtörténeté a főszerep. Könyve előszavában a szerző is kifejti, hogy ragaszkodik a hadtörténeti vizsgálódáshoz, és mindent ennek rendel alá. A könyv – túlmutatva a címen – nemcsak Mithridatés életrajzát és a Mithridatés „háborúkat” tárgyalja hosszasan (kilenc fejezeten át), hanem az Armenia elleni expedíció bemutatására is sort kerít. A források tekintetében, melyek a könyv alapjául szolgálnak, elmondhatjuk, hogy a szerző igényes gyűjtőmunkát végzett, ugyanis nem pusztán csak az ismert klasszikus *auctorok*ra támaszkodott. Azonban nemcsak két kisebb *auctort*, Julius Exsuperantiust és Granius Licinianust (akiknek művei erősen töredékesen maradtak fenn) nem használt fel, hanem Josephus Flavius műveit sem,

pedig ők mindannyian érdekes adalékokkal szolgálnak a Mithridatés háborúk és a római polgárháborúk, illetve hatalmi harcok szoros egybefonódásairól, Josephus Flavius pedig a Lucullust hadvezéri pozícióban felváltó és a háborút befejező Pompeius Magnus keleti tevékenységéről is. A könyv tizenegy fejezetből és a bevezetésből áll. Az első két fejezet a Pontusi Királyság kialakulásával, az általános bevezetés pedig a Kr. e. 290–120-ig terjedő időszakban tárgyalja a kisázsiai eseményeket. A térben és időben való elhelyezést a térképek általában meg szokták könnyíteni, azonban ez sajnos nem mondható el a könyvben szereplő négy térkép mindegyikéről, ugyanis az első két térképmelléklet megrajzolása hibás. Cilicia mindkét térképen (XI–XII. old.) az eredeti helyétől sokkal távolabb helyezkedik el, az a terület pedig, amely Cilicia néven szerepel, valójában Lycia és Pamphylia volt. A szerző által tárgyalt periódusban a lyciai városok szabadságát Róma már Kr. e. 168 óta garantálta. Pamphyliaiban ugyan a ciliciei kalózok Side rabszolgapiaca révén befolyásos tényezőnek számítottak, de a két régió hivatalosan csak a római adminisztráció helyi kiépülésével fog egybetartozni, ami viszont nem esik egybe a térképen feltüntetett Kr. e. 90-es állapottal. A másik két térkép jobban sikerült, és realitásabban ábrázolja Pontus földrajzi adottságait, valamint a Lucullus parancsnoksága alatt álló, korábban Fimbria *consul* alá rendelt alakulatok mozgását. A tömör bevezetésben is előfordulnak elírások: rögtön az első mondat felcseréli az uralkodó születési dátumát a trónra lépésével. (XV. old.) A másik szembeötlő hiba Rhodossal kapcsolatos. (XXIV. old.) A szerző szerint a rhodosziak a kolosszust a Szeleukidák felett aratott győzelmük emlékére állították fel, holott a kérdéses időpontban nem a Szeleukidák, hanem az Anti-

gonidák dinasztijához tartozó I. Démétrios Poliorkétést győzték le Kr. e. 304-ben. Nem célozom a könyvben szereplő összes elírás és hiba felsorolása, ám ezt a kettőt – súlyosságuk miatt – nem lehet észrevétlenül hagyni, még akkor sem, ha egyébként nem csökkentik a hadtörténeti rész értékét. Érdeemes viszont kitérni a szerző azon állítására, mely szerint Cappadocia szegény lett volna (XXIII–XXIV. old.), és megszerzése a pontusi királyoknak kizárólag azért lett volna szükséges, mert a királyság védelme egy déli puffer-zóna kialakítását igényelte. Ezzel nem teljes mértékben érthetünk egyet. Kétségtelen, hogy stratégiaileg fontos helyről van szó, melynek lakosai relatíve szegényebbek voltak, mint Kis-Ázsia nyugati területein élők, de mindenképpen érdemes megemlítenünk, hogy a térség fontos ásványkincsekkel rendelkezett,¹ melyek jelentős része ekkor ugyan még kiaknázatlan volt, azonban hadigazdasági szempontból nem elhanyagolható tartalékokat képezett. Az első két fejezet informatív, azonban a szerző – a hadtörténet dominanciája ellenére – részletesebben is ismertethette volna a Pontusi Királyság felemelkedése kapcsán a külpolitikai viszonyokat. A külpolitika alárendelt szerepe legerősebben a kilencedik fejezetben érződik, ahol az armeniai hadjáratot tárgyalja a szerző. Kétségtelen, hogy a Római Köztársaság szempontjából az intervencióra jogalapot jelentett az ellenséges hadvezérnek a harmadik fél általi befogadása, azonban az Armenia elleni hadjárat okát nem lehet leegyszerűsítve csupán azzal magyarázni, hogy Mithridatés befogadása miatt került sor rá. Lucullus expedíciója előtt ugyanis a Közel-Keleten a Szeleukidák sorozatos kudarcaival és a pártusok átmeneti

meggyengülésével kialakult egy törékeny egyensúly, amelyet a felemelkedő Armenia és a nagykirályi titulust felvevő II. Tigranés veszélyeztetett.² Ez utóbbit – mint Justinos megjegyzi – még egész Syria is támogatta.³ Ezenkívül megjegyezhetjük, hogy a szerző a Keleten kiterjedt kapcsolatrendszer építő és azt magáncéljaira is felhasználó Clodius Pulcher szerepét túlságosan leegyszerűsíti, amikor párhuzamba állítja őt Gaius Popilius Laenas-szal.⁴ Az a kilenc fejezet (3–11.), amely a mithridatés-i háborúkat tárgyalja, a könyv legjobban sikerült része. A korábbi hagyományos felosztással szemben, amely a Róma és Mithridatés Eupator között három háborút tart számon, a szerző nem különíti el látványosan a konfliktusokat, mivel – amint arra a források segítségével Matyszak rámutat – az elsőnek nevezett Mithridatés elleni háborút lezáró szóbeli megállapodást, amelyet Cornelius Sulla és VI. Mithridatés kötött, a római senatus sohasem ratifikálta, így a lényegében háborús állapot gyakorlatilag kisebb-nagyobb megszakításokkal, de mindvégig fennállt. El kell ismerni, hogy a fejezetek felosztása jól igazodik a háborús konfliktus főbb fordulópontjaihoz és a frontvonalak mozgásához. Megalapozottnak kell tekintenünk a szerző feltevését, mely szerint a pontusi király a hadjárat megindításakor számított a Római Köztársaság leköötöttségére, valamint annak belső zavaraira és a határait ért külső nyomásokra. Maga a hadtörténeti rész nem pusztán a csaták elemzésére és rekonstrukciójára összpontosít, hanem a szembenálló felek geostratégiai törekvéseiről is képet nyerhetünk. A kilenc fejezet egyik legnagyobb erénye, hogy a rea-

¹ A bányászat a térségben a késő római és bizánci érában fog igazán felfutni, bővebben lásd: Vryonis, Speros, Jr.: *The Question of the Byzantine Mines Speculum*. Vol. 37. (1962) 1–17.; Edmondson, J. C.: *Mining in the Later Roman Empire and Beyond: Continuity or Disruption*. *The Journal of Roman Studies*, 79. (1989) 84–102.

² II. Tigranesről bővebben lásd: Manandyan, Hakob: *Tigranes II and Rome: a new interpretation based on primary sources*. Mazda Publishers, 2007.

³ Iustinus: XL 1.

⁴ Clodius Pulcherről és a keleti politikáról lásd bővebben: Rawson, Elizabeth: *The eastern clientelae of Clodius and the Claudii*. *Historia. Zeitschrift für Altgeschichte*, 23. (1973) 229–231.

litások talaján maradva igyekszik nem misztifikálni a pontusi és a római hadsereg erejét és képességeit, hanem képet ad a belső problémáikról, továbbá a pontusi hadsereg jellegének fokozatos átalakulásáról, ami nagymértékben hozzájárult VI. Mithridatés uralmának meghosszabbításához. A pontusi király karizmatikus személyiségének egyik legfőbb vonása éppen az volt, hogy számos kudarc után is talpra tudott állni, képes volt tanulni ellenségétől, és ezt a folyamatot – a hadtörténet segítségével – reálisan ábrázolja a könyv. Ezen túlmenően a római hadvezérek közötti különbségek is éles megvilágításba kerülnek. Közülük is kiemeli a szerző a viszonylag kevésbé ismert Lucius Licinius Lucullust, aki a hadjárat római szempontból legkritikusabb pillanataiban mindig helyt tudott állni, és kulcsszerepet játszott a római győzelemben. Mivel az utóbbi években nem készült olyan feldolgozás, mely kifejezetten a pontusi hadsereggel foglalkozik, nyugodtan nevezhetjük Philip Matyszak könyvét hiánypótló alkotásnak. A hadtörténeti rész értékéhez az is hozzájárul, hogy a

szerző a neves angol hadtörténész, Adrian Goldsworthy eredményeire is támaszkodik. A könyv olvasását jelentősen megkönnyítik a mellékletként beiktatott, három kiemelt fontosságú ütközettről (az Amniasz folyó-menti – Kr. e. 88., a khairóneiai – Kr. e. 86. és a tigranocertai – Kr. e. 69.) készült rekonstrukciós rajzok. A könyv stílusa könnyed, a szerző olykor még némi humort is megenged magának. A közérthető stílus mindenképpen pozitív, mert a világos fogalmazással nemcsak közelebb hozza az olvasót a kívánt korszakhoz, hanem – korunk egyik kihívásának megfelelően – meg tudja szólítani azt a szélesebb olvasóközönséget, amelyet nem elsősorban tudományos körök alkotnak. *Summa summarum*, nem csupán e köröknek, hanem mindenkinek, aki kedveli az ókortörténetet, vagy érdeklődik a hadtörténet iránt, érdemes kezébe vennie ezt a hiánypótló művet.

TÓTH LÁSZLÓ

Krónikák krónikája

The Encyclopedia of the Medieval Chronicle. Ed. Graeme Dunphy. Vol. 2. LXXXIV. Brill, Leiden–Boston, 2010. 1748 oldal

Ennek az enciklopédiának (a továbbiakban: EMC) az előtörténete 1996-ig nyúlik vissza. Akkor tartottak először konferenciát Utrechtben a középkori krónikákról. Három évvel később a krónika-kutatók egyesületet alapítottak, és 2002-ben elhatározták egy kézikönyv kiadását. A társaság összetétele kezdettől fogva azt tükrözte, hogy a középkori elbeszélő forrásokkal egyre inkább nemcsak a történészek foglalkoznak, hanem az irodalmárok és művészettörténészek is. Az EMC főszerkesztője maga is germanista. A történészek is túlléptek a korábbi hozzáálláson, amely a krónikákat és évkönyveket leginkább arra használta, hogy kiderítse, mi történt századokkal ezelőtt; ma már többnyire a szerzők világnézetének, képzettségének, lojalitásainak tükröződéseit is kutatják a szövegekben. A *Medieval Chronicle Society* az elbeszélő források interdiszciplináris kutatását tűzte ki céljául. Az enciklopédia ezt az érdeklődést tükrözi.

A szerkesztők a címlappal is jelezni akarták, hogy a középkori krónikák az újkornak is üzentek. A borítón Rodin híres szoborcsoportja, a „Calais-i polgárok” részletei láthatók: az 1347-es eseményt, amikor hat polgár túsznak (vagy akár áldozatnak) ajánlotta fel magát az angol ostromlóknak a város megkíméléseért cserébe, Jean Froissart krónikájából ismerték a 19. század végi franciák. A jeles szerző büszke lett volna (bár a szerkesztő szerint hiúságát ismerve aligha csodálkozott volna), hogy ötszáz évvel később szavai ihletik meg a szobrászt – és az öntudatos polgárokat. (Nekünk, ma-

gyaroknak, nem kell magyarázni, mit jelent egy Anonymus még a 21. sz. elején is...)

A két vaskos kötet több mint 2500 címszót és négy igen részletes és hasznos indexet tartalmaz. Az egyes szövegeket tárgyaló címszavakon kívül jó néhány, kisebb esszének is beillő cikk szól a források fajtáiról, a figyelembe vett kultúrkörökről (elsősorban a hagyományos „európain” túl az iszlám, a héber és a keleti keresztény történetírásról) és általános toposzokról, mint legendás ősök, Dániel látomása, *translatio imperii* stb. Nagyon jók azok a cikkek, amelyek évkönyvekről és a „krónikáról” általában szólnak, amelyek, remélhetni, végleg leveszik a napirendről a meddő (és felesleges) vitákat egy-egy elbeszélő forrás ilyen vagy olyan megnevezéséről. Igaz, található itt olyan is, ami kissé elemi iskolás, és nem egészen a feltételezhető olvasók szintjéhez illő, például az, amelyben elmagyarázzák, hogy mit olvashatunk a Bibliában. Az enciklopédia erőssége, hogy a kodikológia és a művészettörténet húsz érdekes és színvonalas tematikus cikkel szerepel.

Egy-egy forrásról a szócikk a szerző (ha ismert) életrajzával kezdődik, majd összefoglalja a tartalmat (tárgyalt időszak, érdeklődési kör, irodalmi és történeti érték) és röviden ismerteti a legfontosabb kéziratokat. A bibliográfia feltünteti a legjobb kiadást, a fordításokat (többnyire csak az angol) és néhány címet az idevágó irodalomból. Különösen értékes teszi a szócikkeket, hogy a szöveg fontosabb forrásait és az azt felhasználó későbbi írásokat is felsorolják. Ezekből látható a középkori történetírás „nemzetközi” összefonódása, mert megmutatják, hogy a szerzők gyakran az európai világ minden sarkából származó krónikákat is felhasználtak. (Ilyen utalásokat a korábbi kézikönyvekben csak nehezen lehetett találni!) A szerzők minden alkalommal azt is

elemzik, hogy egy-egy forrás, noha sokszor évszázadok történetét tartalmazza, valójában melyik korszakra (vagy személyre, helyre) vonatkozóan ad eredeti információt. Ez általában a szerző saját kora, de nem mindig kizárólag, hiszen előfordul, hogy elvesztett, de kitapintható korábbi anyagokat használ a krónikás. (Gondoljunk csak a sokszor emlegetett és kétségbe vont magyar „ősgestára”, amelynek egyébként van saját szócikke az EMC-ben „*Chronica Hungarica deperdita*” címmel, 701–702. old.) A cikkek terjedelme húszsorostól kétoldalasig változik, de nem szükségképpen áll arányban fontosságukkal. Ha jól látom, az ismertebb és jól feldolgozott szövegekről kevesebbet írnak, mint azokról, amelyek problematikusak, amit csak helyeselni lehet. (Freisingi Ottó írásainak vannak jó kiadásai, ezért röviden lehetett tárgyalni, míg Prosper Tiro 5. századbéli szerző szöveghagyománya elmentmondásos, ezért megérdemel két hasábot, vagy a *Bulgarian Chronograph*, amely aligha ismert a Balkánon kívül, másfelet.)

Az ismert kézikönyvekkel – elsősorban a minden forrást felölelő római *Repertorium*-mal (ami néhány éve készült el sok évtizedes munkával) – szemben az EMC szerzői kritikusan tárgyalják a szövegeket, mondhatni, „véleményük” van azokról, ami egy lexikon esetében különösen üdítő. Jelentősebb tudományos nézeteltérések esetén az ellenvéleményeket is megemlítik, és ismeretükbe menően teszik, ami főleg a nagyobb tematikus cikkekben igen tanulságos.) Külön említést érdemelnek az indexek: összesen majd 300 oldalt tesznek ki! Az első kötet elején, szinte tartalomjegyzékként, a szócikkeket betűrendben sorolják fel, hozzátéve röviden, hogy az adott szöveg melyik századból való, milyen nyelven íródott és hol (illetve földrajzilag hová tartozik). Kár, hogy itt nem találunk oldalszámot (lenne rá hely), hogy gyorsan fellapozhassuk az adott szócikket. A második kötet végén először egy oldalszámokra utaló, szintén alfabetikus lista áll, de keresztutalásokkal, nevek és cí-

mek változataival bővítve és feltüntetve olyan szerzőket és műveket is, amelyekre a cikkek csak utalnak. Az ezt követő „*General Index*” megkísérli a címszavakban szereplő neveket, fogalmakat felbontani, ami nem könnyű feladat, de a végeredmény igen hasznos. (Viszont biztosan sok minden hiányzik belőle, így alig hiszem, hogy a római pápa mindössze 12 helyen szerepel, ám hasznos lehet visszakeresni, hogy „járványok” több mint 50 krónikában fordulnak elő.) A földrajzi indexbe csak az egyes helységeket vagy kisebb tartományokat vették fel, gondolom, helyesen, mert az egész országra tett utalások (amit az első kötetben kevés fáradtsággal ki lehet keresni) feleslegesen sok helyet foglaltak volna el. Az említett kéziratok listája – több mint hetven oldal – magában is érdekes olvasmány: hol vannak, hová kerültek középkori kódexek és töredékek a világ minden táján. (Ezt a Corvinák történetéből persze jól tudjuk.) Aligha meglepő, hogy London, Párizs és a Vatikán könyvtárai oldalakat foglalnak el, de jó néhány európai (és közel-keleti) városi és egyetemi könyvtár is szép gyűjteménnyel szerepel. *Nota bene*, ez az igen szakszerűen szerkesztett lista jó kézikönyv a kéziratok hagyományos jelzeteinek tanulásához is. A két kötet a szerzők névsorával zárul. Ez a több mint 400 fős névjegyzék (csak úgy, mint a nemrég megjelent *Oxford Dictionary of the Middle Ages* szerzőlistája) egy jó darabig „telefonkönyve” lesz azoknak, akik elbeszélő források szakembereit keresik. (Kár, hogy nem adtak meg e-mail címet, persze az egyetemi címek alapján nem nehéz a személyeket megtalálni – hacsak munkahelyet nem változtatnak...)

Egy ilyen óriási vállalkozás esetében biztosan könnyű lenne kisebb hibákat keresni, vagy abba belekötni, hogy melyik szöveg került be és melyik nem. Például egyes fontos útleírások, mint Marco Polóé vagy Rubrucké bekerültek, míg Ibn-Jakub nem. Feltűnő, hogy a szerkesztők – bár a krónika fogalmát szerintem bölcsen és hasznosan igen bőven és nyitottan határozták meg – nemi-

gen óhajtottak hagiográfiai szövegeket felvenni: mindössze egy tucat vita került be a válogatásba. (Ez persze izlés dolga; az én egykori kis segédletemben, az 1987-ben angol és németül megjelent *Quellentabellen*-ben a szentek élete körülbelül a források egynyolcadát tette ki, pedig akkor még nem is tanítottam Klaniczay Gáborral egy tanzéken...) Világos, hogy a válogatás, ahogy az már az ilyen lexikonokban lenni szokott, jórészt attól függ, hogy a szerkesztőbizottság egyes tagjai mennyire aktívak, és mennyire tudják érvényesíteni saját preferenciáikat.

Ezzel kapcsolatban érdemes megnézni, hogy az egyes területek és kultúrák milyen arányban jelennek meg az EMC-ben. Mint említettem, a hagyományos „nyugat-európai” fókusz kitágul, és elég széles a terítés. Bizánci, örmény és szír irodalom szépen szerepel; és több mint 60 arab (és nem csak, mint azelőtt is néha, spanyolországi arab) történeti műre vonatkozó címszó kapott helyet a két kötetben. Középkori héber források is bekerültek a lexikonba, amelyek – csakúgy, mint az arabok – műfajilag gyakran nagyon különböznek a latin–görög tradíciótól.

Különösen értékelem, hogy Közép-Kelet-Európa sincs a szokásos módon elhanyagolva. Mintegy 60–70 lengyel, 70 cseh-morva, 25 magyar tárgyú szócikket számoltam össze. (A „lengyel” elnevezés kissé problematikus, mert a Német Lovagrend és Poroszország – végülis a késő középkori helyzettel nem igazán ellentétben – „*Poland*” alatt szerepel.) A porosz lovagrendi historiográfia egyébként kapott egy saját cikket, ami szintén jó összefoglalás. Akárhogy is, a „régio” (amihez egy pár „román”, jó néhány bolgár és egy-két délszláv szöveget is hozzáadhatunk) körülbelül 4-5 százalékát teszi ki az egész anyagnak, ami egyáltalán nem rossz arány. Ha jól nézem, ez egyrészt a területileg illetékes szerkesztőbizottsági tagok (a wrocławai Marek Derwich és a konstanzi Dorothea Weltecke) figyelmeségének, másrészt a prágai Marie Blahová

példás szorgalmának köszönhető. Derwich biztosította, hogy a lengyelek (és poroszok) minden darabja szerepeljen, és a magyarországiakat is hozzáértő szerzőkre (jórészt a kiváló munkát végző lengyel kollégákra) osztották ki. Blahová viszont egymaga írta meg a csaknem hetven csehországi vagy azzal kapcsolatos szövegről szóló szócikket. (Mindenképpen, aki valaha lexikonon dolgozott, meg fogja érteni, hogy a végén az ember inkább maga ír meg mindent, semmint hogy a nagyrabecsült kollégákkal perlekedjen.) A cseh krónikák száma azért is szembetűnő, mert rámutat a csehországi korai (elsősorban huszita) anyanyelvi írásbeliség kiterjedtségére. Igaz, hogy nem egy olyan, elsősorban teológiai írás is szerepel, ami csak marginálisan történeti jellegű, de ez áll az arab és héber szövegek jó részére is. Becsülendő, hogy a szerkesztők nagyvonalúan kezelték az igencsak rázó „műfaji” kérdést. A magyarországi forrásokkal is így bántak, ezért a krónikaszerkesztés összes variánsa (Budai, Dubnici stb. krónika) helyet kapott a kötetben, nem beszélve az olyan, bizonytalan hitelességű töredékről, mint az egy oldalnyi „Esztergomi krónika”, méghozzá tisztes irodalomjegyzékkel. Európa más részeiről, ugyancsak a műfaji tolerancia szellemében, históriás éneknek nevezhető szövegek is bekerültek; nálunk nemigen volt ilyen (bár Heinrich von Mügelin szerepel), de talán a „Szabács viadala” mint a későbbi történeti költemények előfutára még beleférhetett volna.

Azt már nemigen érték el a szerkesztők, hogy az EMC „ökumenizmusa” az általános címszavakban is tükröződjék. A művésztörténeti cikkekben szerepel ugyan a Képes Krónika (az egyébként szokatlan *Codex pictum* néven), de egyebütt nemigen vonták be a szerzők a „új EU tagokat” a látókörükbe. Pedig az összefoglaló cikkek jó részét a főszerkesztő írta, vagyis olvashatott lengyel, cseh, magyar vagy orosz krónikákról, grúzokról, örményekről, arabokról nem is szólva. A „*Founding heroes*” cikk például egész kategóriát hagy ki azzal, hogy nem ír a szán-

tóvető Piastról és Přemyslről (akad bőven párhuzam másutt is), vagy a névadó testvér-ősökről, akik közé Hunor és Magor szépen illene. (Ezt azért is sajnálom, mert annak idején az Oxford Dictionaryben sem sikerült elérnem, hogy a közép- és kelet-európai példák szerepeljenek a nem-territoriálisan szerkesztett cikkekben.)

Ha már az Oxford Dictionary szóba került, hadd csempésszek be ide néhány szót arról. Az a mű ugyancsak dicsérendő sok eddig elhanyagolt téma és terület – bár eléggé egyenetlen – felvételéért. Noha ott is sikerült a régiót a szokásosnál nagyobb számú szócikkkel képviselnünk és jó néhány hazai, illetve nálunk végzett fiatal kutatót szerzőnek megnyerni, a 2. kötet 825. oldalán található „*Hungary (Croatia)* [sic!] *12th-13th C.*” című térkép számos hibáját, minden tiltakozásom ellenére nem voltak hajlandók kijavítani. Budát ugyan áttették a Duna bal partjáról és Pestet a jobbról a másikkra, de legalább öt vagy hat sületlenség

bent maradt, míg fontos helyek stb. hiányoznak. *Caveat lector* – és *dixi et salvavi*.

Egy szó mint száz, az EMC igen hasznos kézikönyv, egyszersmind – ezt hadd húzzam alá – a „kulturális” nyitottság követendő példája. Mint fent kiemeltem, az indexek önmagukban is értékes tanulnivalókat tartalmaznak. Ám a használhatóság szempontjából az elektronikus médium az igazi probléma. Ma már nagyon sok középkori forrás és forráskritikai, illetve bibliográfiai munka elérhető, jobb vagy rosszabb formában, a világhálón. Az EMC ugyan hamarost (ha még nem) *on-line* is hozzáférhető lesz, de kérdés, hogy nem lett volna-e jó az egyes szövegek digitális elérhetőségét és az ott megjelenő szövegek megbízhatóságát stb. jelezni. Igaz, ezek az URL-ek, sajnos, gyakran változnak, meghalnak, elavulnak. Talán ezért is mondtak le erről a szerkesztők.

BAK JÁNOS

Sevillai Izidor *Históriája* – magyarul

Isidorus Hispalensis: Historia Gothorum, Vandalorum et Suevorum.

Sevillai Izidor: A gótok, vandálok és szvévek története. A latin szöveget gondozta, a magyar fordítást, a tanulmányokat, a jegyzeteket, a névmagyarázatokot és a mellékleteket készítette: Székely Melinda. JATEPress, Szeged, 2008. 110 oldal

Székely Melinda, a Szegedi Tudományegyetem oktatója az 1990-es évek óta foglalkozik Sevillai Izidor *Historia Gothorum, Vandalorum et Suevorum* című történeti munkájával. Először 1998-ban adta közre a mű magyar fordítását kétnyelvű – magyar–latin – kiadásban, másodszer pedig éppen tíz évvel később, 2008-ban látott napvilágot az azonos tematikájú, de több szempontból változást hozó kiadás, amely a Szegedi Tudományegyetem kiadójánál, a JATEPress-nél jelent meg.

Székely Melinda nagy érdeme, hogy Sevillai Izidortól teljes mű látott napvilágot, ugyanis korábban csak szemelvényeket olvashattunk írásaiból, hosszabb összefüggő, illetve teljes szöveg nem jelent meg magyarul a szóban forgó munka 1998-as első kiadásáig. Ezzel nagy tartozást rótt le a fordító, mivel a késő antikvitás és a kora középkor mezsgyéjének e meghatározó, kikerülhetetlen személyiségének munkássága méltatlanul háttérbe szorult hazánkban, annak ellenére, hogy Jacques Fontaine híres, *Isidore de Séville et la culture classique dans l’Espagne wisigothique* címet viselő, 1959-ben megjelenő művében már visszahelyezte Izidort a római korszakot követő Nyugat-Európa intellektuális térképére.

A kötet megfogalmazott célja, hogy a vizigót, illetve a gótokkal kapcsolatban álló népek történetének megismeréséhez nélkülözhetetlen forrás tanulmányozását lehetővé

tegye elsősorban az egyetemi hallgatók, de a történelem iránt elmélyülten érdeklődő szélesebb nagyközönség számára is.

Sevillai Izidor két művel gyarapította a kora középkori historiográfiát, a *Historia Gothorum* mellett írt egy a világtörténet műfajába tartozó krónikát (*Chronica Mundi*) is, a két munka közül azonban a gótok történetét feldolgozó írása vált népszerűbbé. A szakirodalom (többek között Andrew Merrills, Jocelyn Hillgarth, Herwig Wolfram és Cristóbal Rodríguez Alonso) kimutatta, hogy valószínűleg uralkodói megbízás állt a mű összeállításának háttérében, ami egyben meg is határozta a hangnemet, a propagandisztikus jelleget, Izidor gótokhoz fűződő viszonyát. A történeti események bemutatásakor a kor historiográfiai elképzeléseinek megfelelően a Gondviselés szerepét igyekezett a szerző hangsúlyozni, ennek fényében ábrázolta úgy a gótokat, mint Isten által kiválasztott népet, amely a római uralom örökébe lépett az Ibériai-félszigeten. A propagandisztikus elemek közé sorolható, hogy Hispaniát mint a gótok számára isten által kijelölt helyet említi Izidor, egyben szinte kihívóan deklarálja a vizigót állam függetlenségét, amit nem címezhetett másnak, mint a konstantinápolyi udvarnak, illetve a lázadásra mindig hajlamos vizigót nemesiségnek.

A mű két verzióban maradt fenn az utókor számára. Az első, rövidebb változat 619-ben, Sisebut király halálának idején keletkezett, a második, hosszabb variáns valószínűleg 624-ben készült el, Suinthila uralkodása idején. A hosszabb variáns mértékadó kritikai kiadása (1894) Theodor Mommsen nevéhez fűződik, Székely Melinda az ő közlését használta fordításához, továbbá Rodríguez Alonso 1975-ben napvilágot látott újabb szövegkiadásából is dolgozott.

Sevillai Izidor műve, amint azt címe is jelzi, három részre tagolódik: központi, egyben leghosszabb egysége a gótok történetét tartalmazza, emellett érintőlegesen külön könyvekben kitér a szvévek és a vandálok, azaz olyan barbár népek történetére is, melyek intenzív kapcsolatba kerültek a vizigót királysággal, illetve az Ibériai-félszigettel.

Talán szerencsésebb lett volna, ha Székely Melinda nemcsak egy jegyzetet, hanem külön tanulmányt szentel a gótok történetét indító *Laus Spaniae* elemzésének, hiszen ez a rövid bevezető szöveg ad valódi egyedi ízt Izidor munkájának. Azért is célszerű lett volna a fejezet részletesebb taglalása, mert az alkalmat nyújtott volna a mű propagandisztikus jellegének értelmezésére. Érdeemes kicsit részletesebben kitérni a csak a hosszabb változatban olvasható bevezetőre, amely a kora középkori történetírás sajátos alkotását képviseli, és részben az antik panegirikus irodalom hagyományira támaszkodva dicsőíti Hispánia földrajzi szépségét, gazdagságát. Martialisnál találkozunk először a *laus Hispaniae* megfogalmazásával, melyen az önálló területi entitás fogalmát értette a költő.¹ A műfaj klasszikus archetipusát azonban Vergilius *Georgicájának* második könyvében kifejtett, Itália szépségét megéneklő versben kereshetjük:

*Ám sem az erdőben gazdag mész föld, sem a pompás
Gangés és az aranyhomokos Hermus se ragyog túl
Híreden, Italiánk! Szébb vagy, mint India, Bactra,
Szébb Pancháia dús, tömjén-termő fövényénél.
Orrlikain lángot fúvó bika nem hasogatta
Itt a rögöt, zord sárkányfog-veteményt beleszántván,
Dárdakalász, sisakos hős sem borzadt ki belőle;
Csak buja búza virul, csak a bacchusi massicus önti
Tűznedűjét, és mindenhol víg nyájak, olajfák.
Harszerető, meredek paripák itt törnek a síkra;
Szent habod itt mos, Clitumnus, hősziüire barmot
És oltári bikát, amelyet visz az isteni templom
Nagy máglyáira dísz-vonulásban a római polgár.*

(Lakatos István fordítása)

¹ I.49,2 – *nostraeque laus Hispaniae*

A vergiliusi gondolat szinte szó szerinti visszhangját olvashatjuk Izidornál: „...te vagy a legszebb, ó Hispania, szent és örökké áldott szülőanyja fejedelmeknek és népeknek. Joggal vagy te minden provincia királynője, amelytől nemcsak a Nyugat, de a Kelet is a fényét nyeri. Te vagy a világ díszje és ékessége, a Föld legdicsőbb része, ahol boldogan, bőségben virágozik és dicsőségben gyarapszik a gót nép.”² „Gazdag vagy olajbogyóban, bőséges szőlőben, dús gabonában...”³ „Mit sem ér hozzád képest lovaival az Alfeus, szarvasmarháival a Clitumnus...”⁴ A vergiliusi sorokkal összehasonlítva ellenére a közvetlen előzményt mégis két másik alkotás jelentette egyrészt Pacatus Theodosius császárhoz írott panegyricusa, amely szerint Hispania adta a világnak a legkeményebb harcosokat, a legjelesebb költőket, Traianus és Hadrianus császárokat, valamint magát Theodosiust. A másik előzmény a Claudianus Serenához, Theodosius fogadott lányához írt elogiuma, amely szintén a „jó császárokban bővelkedő” Hispania felmagasztalását tartalmazza. Származásán túl a kereszténység államvallássá tétele adja Theodosius jelentőségét, ezért is nyúlt vissza személyéhez Izidor, akit Reccareddel, a vizigótokat katolicizmusra áttérítő uralkodóval állíthatunk párhuzamba, azaz a római császár megidézése ez esetben is a propaganda eszközeként szolgált. A *Lausban* megfogalmazott leírás a bevezető címével ellentétesen sokkal inkább a birodalommal *egyenrangú* gót állam és nép, semmint Hispania megjelenítésére helyezi a hangsúlyt, melyben a gótok nemcsak egyenrangú, de a terület egyetlen valódi uraként nem maradnak alul Rómával szemben sem.

A gót történet mint a mű központi egysége hetven, a vandálokot érintő rész tizenégy, a szvévekre vonatkozó egység pedig

² *Laus Hispaniae*, 1

³ *Laus Hispaniae*, 1 a.

⁴ *Laus Hispaniae*, 1 b.

nyolc fejezetet tartalmaz. Elgondolkodtató, hogy vajon miért a vandál történet került részletesebb kifejtésre, amikor a szvévekkel sokkal szorosabb kapcsolatban álltak a vizigótok, Hispania északnyugati területein pedig fizikai kontaktus létezett a két állam között. Valószínűleg a források hiányában kell keresnünk a magyarázatot, Martinus de Braga megjelenéséig ugyanis (550 körül) a szvév királyság történetére vonatkozóan gyakorlatilag alig maradtak fenn források. Nyilván ez a hiány hatott Izidor művére is, aki elsősorban Hydatiusra tudott támaszkodni, ugyanakkor igen furcsának tűnik, hogy a félsziget egyik kiemelkedő jelentőségű egyházi személyisége, Martinus, a szvévek térítője említésre sem került a szvév történetben. Ennek okát abban látom, hogy Hydatius csak 467-ig viszi el az eseményeket, így a Martinus koráig kieső majdnem száz évet más források alapján kellett Izidornak előadnia. Erre a korszakra Iohannes Biclarensis krónikája szolgáltatta a forrást, amely mélyen hallgat Martinus de Braga személyéről, mivel Iohannes csak az általa személyesen ismert egyháziakat nevezte meg.

A továbbiakban igyekszem azokat a pontokat kiemelni, amelyek eltérést jelentenek Székely Melinda fordításának két kiadása között. Az újabb, javított és bővített változatban az eredeti fordításhoz képest csak apróbb stilisztikai változtatásokra került sor (például a *Historia Gothorum* 3., 4., 5. és 6. vagy a *Historia Wandalorum* 71., 72., 74., 75., illetve a *Historia Suevorum* 85., 87. és 88. fejezeteiben), vagyis gyakorlatilag a korábbi szöveg található az újabb kötetben is. Mindez a tíz évvel korábbi fordítás gondosságát és megbízhatóságát jelzi. A fordító szerencsésen megőrzi a korai keresztény historiográfiára jellemző szikár, helyenként akár eredetileg nehezkesebb írói stílust is, ugyanakkor úgy tolmácsolja napjaink olvasói számára a művet, hogy az mégis élvezetes és könnyen követhető marad. A bevezetőként szolgáló *Laus Hispaniae* pedig kife-

jezetten szép, szinte irodalmias fordításban jelenik meg a kötetben.

Jelentősebb módosításokra a jegyzetek esetében került sor. Székely Melinda az 1998-as verzióban még nem szereplő, fejezetenkénti jegyzetet illesztett az új kiadás névmagyarázatai elé. A könyv ez utóbbi egysége az első változat szerkezetét követi, ahhoz viszonyítva azonban esetenként pontosításokat, jelentősebb tartalmi kiegészítéseket tartalmaz. Például az Avitus, Gilimer, gótok, Stilico (Stilicho), szvévek, Theoderic (Nagy Theoderic), vagyis elsősorban a vandál és a szvév történethez kapcsolódó szócikkek esetében figyelhetjük meg a jegyzetek bővítését. A szvévekkel kapcsolatban az újabb kutatási eredmények is bekerültek a bővített kiadásba, a nemrégien előkerült 6. és 12. századi feliratos források alapján azonosított, eddig ismeretlen két uralkodó, Veremundus és Theodemundus királyok nevére is történik utalás. (77. old.)

Az újabb kiadásban olvasható Székely Melinda *Sevillai Izidor vandál történetének keletkezéséről* címmel írt tanulmánya, amelyben a szerző azt kívánja bebizonyítani, hogy Izidor tulajdonképpen az arianizmussal szemben fogalmazott meg politikai pamfletet művének ebben a részében. (24. old.) Ezt a véleményt elfogadva csupán azt szeretném jelezni, hogy Victor Tunnunensis hatását sem tartom figyelmen kívül hagyhatónak, hiszen egyháztörténeti munkáját (*Persecutionis Africanae provinciae*) Székely Melinda is mint Sevillai Izidor fő forrását említi a 77–84. fejezetekig terjedő szakasz esetében. (20. old.) Victorról pedig közismert, hogy személyes tapasztalatai, illetve ortodoxiája folytán erős elfogultsággal szólt az Afrikába telepedett, ariánus hitet képviselő vandálokról. Nézete minden bizonnyal, már csak tekintélye miatt is, beszüremkedett Izidor irásába is.

A kötetben a név- és tárgymutató segítségével tájékozódhatunk, a mellékletek vizigót, vandál és szvév királylistákat, a római és a vizigót Hispaniára vonatkozó térképe-

ket, valamint bibliográfiai tájékoztatót tartalmaznak.

Székely Melinda kötete az egyetemi oktatásban is rendkívül jól használható, hiánypótló mű, amely olyan korszakot és történeti régiót állít középpontba, melyek Ma-

gyarországon, a külföldi gyakorlattól eltérően, sajnos még napjainkban is csak szórva-nyosan képezik kutatás tárgyát.

HORVÁTH EMŐKE

Egy reneszánsz fejedelmi esküvő története a forrásokban

Thomas Alexander Bauer: Feiern unter den Augen der Chronisten. Die Quellentexte zur Landshuter Fürstenhochzeit von 1475. Herbert Utz Verlag, München, 2008. 289 oldal

Thomas Alexander Bauer nemrég megjelent, az 1475. évi landshuti fejedelmi esküvőről szóló könyve jól illeszkedik a középkori és kora újkori életmódkutatás terén eddig megjelent német nyelvű munkák sorába. A szerző felkutatta az esküvővel kapcsolatos összes fellelhető korabeli forrást, és ezek bemutatásával, illetve összehasonlításával gyűjti össze az információkat Gazdag György bajor herceg és Lengyelországi Hedvig menyegzőjéről. Az esküvő és az azt követő lakodalom a reneszánsz kori Közép-Európa egyik legnagyobb és legpompásabb udvari eseménye volt, amelyen maga III. Frigyes császár is részt vett, és amely jelentős hatással volt a kor további udvari ünnepeire formájára és lefolyására. A landshuti eseményt bemutató kötet jól forgatható, közepes terjedelmű munka, amelyben a szerző 289 oldalon 7 összefoglaló, illetve felsoroló jellegű, tematikus sorrendbe állított fejezetben mutatja be a landshuti esküvőre vonatkozó legújabb kutatások eredményeit.

Bauer a mű elsődleges céljaként azt jelöli meg, hogy feltárja az esküvő diplomáciai, szervezésbeli és lebonyolításbeli hátterét, és összehasonlítsa az ünnepről szóló korabeli beszámolókat. Hangsúlyozza azonban, hogy ezzel nemcsak a szakmai olvasókhöz szeretne szólni, hanem mindazokhoz, akik érdeklődnek a reneszánsz kor ünnepeiről. Különleges figyelemmel ajánlja a művet a Landshutban minden évben újra meg-

rendezésre kerülő esküvő és kosztümös felvonulás szervezőinek és résztvevőinek, hogy ez a történelmi fesztivál a lehető leghitelesebb formában, egyre korhűbb módon valósulhasson meg. A könyv megjelenésének harmadik célja természetesen a jelenlegi kutatás kiegészítése és a további kutatás segítése, illetve új irányba terelése.

Ez az új irány elsősorban az esküvő történetének feltárásánál a forrásokra való nagyobb összpontosítást jelenti. Bauer műve ugyanis az eddig megjelent irodalomhoz képest annyiban hiánypótló, hogy teljesen új szemszögből közelíti meg a landshuti menyegzőt. Az esküvőről eddig megjelent két legfontosabb szakmunka szerzői, Alfons Beckenbauer, illetve Gabriel Zeilinger munkájuk során elsősorban az esemény diplomáciai hátterére vagy az ünnepség lefolyására, a ceremóniális elemekre koncentráltak. A landshuti esküvő irodalmában Zeilinger műve volt az első, amelyik kronologikus sorrendben, minden apróságot (elsősorban ceremóniális szempontból) részletesen megvizsgálva haladt végig az ünnepség menetén. Munkája során többé-kevésbé ugyanazokat a forrásokat használta, mint Bauer. Beckenbauer és Zeilinger mellett, illetve velük ellentétben azonban Bauer nem magára az esküvőre mint jelenségre és történelmi tényre koncentrált, hanem az esemény leírásaira és értelmezéseire.

Elsősorban leíró forrásokat: (2. fejezet: *Az 1475. évi landshuti fejedelmi esküvő forrásszövegei és ezek összefüggései*) krónikákat, követjelentéseket, egyéb beszámolókat stb. vizsgál. Az általa felhasznált terjedelmesebb források a következők: Hans Seybolt beszámolója a landshuti esküvőről;¹

¹ Cgm 331, Bayerische Staatsbibliothek, München

Hans Origen Albert Achilles brandenburgi őrgróf számára készített beszámolója;² Veit Arnpeck *Bayerische Chronik* című munkája és Ulrich Füetrer azonos című műve.⁴ Ezek mellett Bauer kisebb forrásokat is megvizsgál, például Jan Długosz lengyel történetét vagy a Zimmer grófok családi krónikáját. A nem leíró források közül főleg a korabeli házassági jog oklevelekben fellelhető részleteire támaszkodik, illetve felhasznál olyan, eredetileg gazdasági céllal íródott forrásokat is, mint az úgy nevezett „nagy elszámolás” (*Große Rechnung*), amely tulajdonképpen a landshuti esküvő teljes költségvetésének utólagos összefoglalása és tételenkénti felsorolása. Bauer a függelékben közreadja Hans Oringen művéből az esküvői leírást, valamint a nagy elszámolás eredeti szövegét.

Kiindulópontját az összes leírás közül a legterjedelmesebb, vagyis Hans Seybolt beszámolója alkotja (3. fejezet: *A forrásszövegek kapcsolatai*). Megállapítja, hogy a bajor kolostori jegyző írása és a nagy elszámolás egymástól függetlenül keletkeztek, majd leszögezi, hogy habár Hans Oringen műve rövidebb, sok helyen új információkkal egészíti ki Seybolt leírását.

A második nagy egységben (4. fejezet: *A források nehezen érthető kifejezései és magyarázatuk*) Bauer a források olvasásakor adódó legnagyobb problémára tér ki: a középfelnémet nyelven íródott kéziratokban nagyon gyakoriak az olyan szavak és kifejezések, melyeknek jelentése ma már homályos, két- vagy több értelmű, esetleg megfejtethetetlen. Ezek tisztázása nélkül természetesen nem lehet értelmezni és összehasonlítani a forrásokat. Bauer úgy gondolta, nem lenne kielégítő az oldalak alján megje-

lenő lábjegyzetes magyarázat vagy egy, a könyv végén összeállított szószedet. Ehelyett a források szerint haladva sorban kitér az összes problematikus kifejezésre, és a többi forrásra, illetve más, független forrásokra támaszkodva fényt derít az egyes szavak korabeli jelentésére. A szavakat alfabetikus sorrendben tárgyalja, főneveket, igéket és több szóból álló kifejezéseket vegyesen. Bauer könyvének ez a fejezete a nyelvtörténeti vonatkozások miatt a nyelvtudomány szempontjából sem elhanyagolható, habár a szavak eredeti jelentésére nem mindig nyelvészeti szempontból adódik magyarázat. Bauer ugyanis megállapítja, hogy például Hans Seybolt azért nevezi Lengyelországi Hedviget következetesen királynőnek (*Künigin*), mert ezzel királyi származását szeretné hangsúlyozni a csupán hercegi származású bajor völegénnyel szemben, nem pedig azért, mintha nem lett volna tisztában a királynő kifejezés jogi jelentésével. (53. old.)

A fogalmak tisztázása után a könyv következő fejezete (5. fejezet: *A korabeli házassági jog nyomai a landshuti esküvő forrásaiban*) a 15. századi házassági jog formáit tárgyalja, közelebbről pedig azt, hogy az hogyan jelenik meg a vizsgált forrásokban. Bauer megállapítja, hogy habár minden általa elolvasott forrás az ünnepség külsőségeinek és főleg kíséreléseinek (lakoma, tánc, lovagi torna stb.) szenteli a nagyobb figyelmet, mégiscsak magának a házasságnak a leírása az alap, amelyre minden más épül. Mivel a házasságkötés érvényessége nagyban függött attól, hogy a házassági ceremónia egyes elemeit jogszerűen és pontosan végezték-e el, ezek a beszámolók Bauer szerint jogi jelentőséggel is bírhattak. Ennek megfelelően a már említett szerzők műveiben végigköveti a házasságkötési ceremónia összes mozzanatát: a diplomáciai előkészítést; a pápai engedély megszerzését, mivel a felek közeli rokonok voltak; az eljegyzést; a menyasszony érkezését és átadását; magát a házassági szertartást; a nász-

² Sächsische Händel Nr. 31, Ernestinisches Gesamtarchiv, Thüringisches Hauptstadtsarchiv, Weimar

³ Clm 2230, Bayerische Staatsbibliothek, München

⁴ Cgm 43, illetve Cgm 225, Bayerische Staatsbibliothek, München

szertartását; végül az ünnepélyes záró szentmisét. Röviden ismerteti a 15. századi házassági szerződések formáját, és ismét rámutat arra a már felvetett problémára, hogy a rendelkezésre álló forrásokban sok a nehezen értelmezhető kifejezés, – ami jogi terminusok esetében még nagyobb feladat elé állítja a leírásokat értelmező személyt. Seybolt és Oringen egymás mellé állításával Bauer semmilyen új információt nem talál a landshuti esküvő Zeilingertől már eddig is ismert menetével kapcsolatban, de talál néhány kisebb-nagyobb eltérést a forrásokban, amelyek az új kutatások kiindulópontjai és továbbblendítői lehetnek.

Az esküvő jogi leírása után, amely a könyv magját adja, az utolsó két nagy fejezet (6. fejezet: *Az ünnepség alkotóelemei és azok háttere Hans Seybolt leírásában*; 7. fejezet: *Az ünnepség leírása Hans Oringen-nél*) a menyegző kiegészítő szertartásait és eseményeit tárgyalja (a meghívók szétkül-désétől a lovagi tornákon át egészen az ünnepség utáni takarításig) először Seybolt, majd Oringen beszámolója alapján. Bauer ebbe a sorba illeszti be az előző fejezetben tárgyalt házasságkötési mozzanatokat is, de ezúttal nem jogi szempontból vizsgálja őket, hanem külsőségeiket és konkrét leírásaikat elemzi (számba veszi például az ünnepélyes alkamakkor felvonuló fejedelmi kíséretet). Ebben a két fejezetben hasonlóan foglal állást, mint Gerhard Fouquet hasonló témában megjelent könyve,⁵ amelyben megállapítja, hogy mint a többi reneszánsz kori ünnepség, úgy a landshuti esküvő eseményei sem szemlélhetők önmagukban, hiszen a legkisebb mozzanat is magában hordozza azt a másodlagos jelentést, amelyet a ceremónia, vagyis a „*hogyan történik?*” kérdése generál, és amelyet az adott kulturális kódok ismeretében az ünnepség közönsége értelmezni tudott. Bauer, Hans

Oringen példáját követve, szigorúan kronologikus sorrendben halad végig az eseményeken, és Seybolt leírását is az időrend alapján tárgyalja, habár maga Seybolt gyakran tesz időbeli ugrásokat az eredeti kéziratban. Bauer az elemzést gyakori idézetekkel, felsorolásokkal és táblázatokkal szakitja meg, például táblázatos formában vázolja fel az esküvői lakoma asztali ülésrendjét. (140–145. old.) A Seyboltnak szentelt fejezetben tárgyalja a nagy elszámolást is, hiszen azt maga Seybolt is integrálta saját művébe.

Az utolsó fejezetben (8. fejezet: *A landshuti fejedelmi esküvő bemutatása a kisebb forrásokban*) Bauer a landshuti esküvőről időben később keletkezett forrásokat veszi sorra (*Zimmerische Chronik*, 1564–1566; Veit Arnpeck *Bayerische Chronik* című műve, 1493; Ulrich Füetrer szintén *Bayerische Chronik* című munkája, 1590?). Ezeket a leírásokat, mivel rövidebbek és időben későbbiek is, csak röviden tárgyalja, főleg azokon a pontokon, ahol hitelesnek tűnnek, és kiegészítésként szolgálhatnak a két nagyobb forráshoz. Megállapítja azonban, hogy ezek a beszámolók leginkább a landshuti esküvő értelmezésének történetéhez tartoznak, és nem sorolhatók közvetlenül a menyegzői leírások közé.

Összegezve megállapítható, hogy új könyvében Bauer egyesíti két legfontosabb forrásának előnyeit, vagyis átveszi és érvényesíti Hans Oringen precizitását és tényyszerűségét, miközben megőrzi Hans Seybolt szemtanúhoz méltó stílusát. Összegyűjtötte az összes hozzáférhető adatot a landshuti esküvőről, de közben olvasmányosan írt, és nem felejtett el az események mögé is bepillantani. Mindezt kiegészíti az általa felhasznált kisebb forrásokkal, és ahol szükséges, némi elméleti magyarázattal. A könyv végén pedig felveti a mű egyetlen (a további kutatások által azonban orvosolható) hiányosságát, vagyis azt, hogy a landshuti esküvő történetének ennél pontosabb megrajzolásához a történeti kutatás, az irodalomtudo-

⁵ Fouquet, Gerhard: *Höfische Feste im Spätmittelalter*. In: *Mitteilungen der Residenzen-Kommission der Akademie der Wissenschaften zu Göttingen*. Sonderheft Nr. 6. Kiel, 2003.

mány és a nyelvészet eddigénél szorosabb együttműködésére lesz szükség. Bauer könyve könnyen használható, hasznos munka azok számára, aki mélyebben szeretnének foglalkozni a landshuti esküvővel és más reneszánsz menyegzők történetével,

mert az egyes fejezetek – különösen a szószedetek – praktikus és gyors segítséget nyújtanak a kutatás során.

WITTMANN KATALIN

Számunk szerzői

BAK JÁNOS	történész, Central European University, Budapest
BÁRTH DÁNIEL	néprajzkutató, történész, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest
ERDÉLYI GABRIELLA	történész, az MTA Történettudományi Intézete, Budapest
CLAUDIO FOGU	történész, University of California, Santa Barbara
GÁLFFY LÁSZLÓ	történész, Károli Gáspár Református Egyetem, Budapest
HORVÁTH EMŐKE	történész, Miskolci Egyetem
HÖNICH HENRIK	Ph. D. hallgató, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest
ANTONÍN KALOUS	történész, Univerzita Palackého, Olomouc
KARÁTH TAMÁS	történész, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Piliscsaba
KOVÁCS TAMÁS	egyetemi hallgató, Szegedi Tudományegyetem
PETROVICS ISTVÁN	történész, Szegedi Tudományegyetem
POLGÁR SZABOLCS	történész, Szegedi Tudományegyetem
SZENDE KATALIN	történész, Central European University, Budapest
SZULOVSKY JÁNOS	történész, etnográfus, az MTA Történettudományi Intézete, Budapest
TÓTH LÁSZLÓ	egyetemi hallgató, Szegedi Tudományegyetem
WITTMANN KATALIN	Ph. D. hallgató, Pécsi Tudományegyetem

A fordításokat BARNA JÓZSEF, FARKAS ANDREA, KISANTAL TAMÁS és VÉGH ANDRÁS készítette.

Contents

Essays

KATALIN SZENDE	
Integration through Language: the Multi-lingual Character of Late Medieval Hungarian Towns	5
LÁSZLÓ GÁLFFY	
The relation of the cities and the river in the Loire region (from the end of the 11th century until the middle of the 14th century)	27
SZABOLCS POLGÁR	
The City of the Khazars: Etil. The Beginnings of Urbanization in the Lower Volga Region	50
ISTVÁN PETROVICS	
Notaries in medieval Pécs: Balázs, the son of Márton Pozsegavári	68
TAMÁS KARÁTH	
The Heresy of an Orthodox Bishop: The Trial of Reginald Pecock, 1457	82

Workshop

GABRIELLA ERDÉLYI	
Wanderings in the Early Modern Period. The works of Katalin Péter	108
TAMÁS KOVÁCS	
Party warfare of senatorial families at the end of the 5th century	125
JÁNOS SZULOVSKY	
The spital of "Azra", or identifying an unidentifiable settlement	141

Beyond our borders

"I aim to connect Central European national histories." Interview with historian Antonín Kalous	145
The bibliography of Antonín Kalous' works	150
ANTONÍN KALOUS	
Mátyás Hunyadi and the Moravian royal towns	154

Theory and method

CLAUDIO FOGU	
Digitalizing Historical Consciousness	176

Reviews

Two opinions about a book: climate – cultures – conflicts (<i>Wolfgang Behringer: A klíma kultúrtörténete. A jégkorszaktól a globális felmelegedésig. Fordította Tarnói Judit. Corvina, Budapest, 2010</i>) A sober voice in the climate rumor, or the perspectives of topical cultural history DÁNIEL BÁRTH	194
About the witchlike nature of climate research HENRIK HÖNICH	200
Rediscovering Mithridates VI Eupator (<i>Philip Matyszak: Mithridates the Great Rome's indomitable Enemy. Pen&Sword Military, Barnsley, 2010.</i>) LÁSZLÓ TÓTH.....	205
The chronicle of Chronicles (<i>The Encyclopedia of the Medieval Chronicle, Ed.: Graeme Dunphy, Vol. 2. LXXXIV. Brill, Brill, Leiden–Boston, 2010</i>) JÁNOS BAK	208
The History of Isidore of Seville in Hungarian (<i>Isidorus Hispalensis: Historia Gothorum, Vandalorum et Suevorum. Sevillai Izidor: A gótok, vandálok és szvévek története. JATE-Press, Szeged, 2008</i>) EMÓKE HORVÁTH	212
The history of a Renaissance princely wedding in the sources (<i>Thomas Alexander Bauer: Feiern unter den Augen der Chronisten. Die Quellentexte zur Landshuter Fürstenhochzeit von 1475. Herbert Utz Verlag, München, 2008</i>) KATALIN WITTMANN	216
<i>Authors</i>	220

A tartalomból

Városi terek – Társadalmi térhasználat

Boris Bove – Yvonne Hélène Le Maresquier – Caroline Bourlet

Közel és távol: kísérletek a késő középkori megélt tér rekonstrukciójára

Karsten Igel

A társadalom-topográfia a társadalmi térig? Megjegyzések a késő középkori német városi társadalom szerkezetéhez és annak térbeli leképeződéséhez

Novák Veronika

Az erőszak topográfiája. Hétköznapi térhasználat a 15–16. századi párizsi bűnesetekben

Benda Judit

A kereskedelem topográfiája. A kereskedők térhasználat a késő középkori Budán

Majorossy Judit

A foglalkozás topográfiája. A társadalmi tértől a személyes térig: a társadalmi mobilitás térbeli elemei a 15. századi Pozsonyban

Gerhard Péter

A választás topográfiája. Az 1878-as pesti országgyűlési képviselő-választás korteshadjáratának térhasználat

A Korall Szerkesztőség elérhetőségei:
terjesztes@korall.org, korall@korall.org, www.korall.org
1113 Budapest, Valkői u. 9.

A 2011-es évfolyamra várjuk az előfizetéseket. Kérjük, jelezze szándékát a Szerkesztőségnek, és valamennyi idejű számmunkat postázzuk Önnek. Az éves előfizetés ára: 4500 Ft, egy szám ára 1250 Ft.

A KORALL Szerkesztősége 2011-ben a következő tematikus számokat jelenteti meg:

- 43. A könyvtől az olvasóig (megjelent)
- 44. Életút-értelmezések (megjelent)
- 46. Migráció, emigráció, integráció a 19–20. században

Nonprofit szervezetként lehetőségünk van az adóbevallások 1%-os felajánlásainak fogadására.
Kérjük, ha úgy ítéli, tiszteljen meg minket támogatásával!
Adószámunk: 18255030-1-43 Nemünk: KORALL TÁRSADALOMTÖRTÉNETI EGYESÜLET

SIC ITUR AD ASTRA 62. (2011)

TEST, LABDA ÉS TÁRSADALOM

INTERJÚ

„Ha csak a sporttal foglalkoznék, nagyon rossz történész lennék”. Interjú George Eisennel

TANULMÁNYOK

Norbert Elias: Esszé a sportról és az erőszakról

Magyar László András: A fiziognómia fiziognómiája

Bodnár Ilona: Az edzői foglalkozás professzionalizálódásának kezdetei Magyarországon

Papp Gábor: Törekvés, Egyetértés, Testvériség. Kísérlet sport és hatalom viszonyának elemzésére

Hadas Miklós: Olimpia és globalizáció

Szegedi Péter: A futballmező. Kísérlet az 1945 előtti magyar labdarúgószféra történeti-szociológiai modellezésére

Zeidler Miklós: 100-ak könyve. Magyarország legkedveltebb sportolói 1927-ben

Daniel Wildmann: Nincsen árja zsidó nélkül. Ideális férfitest a Harmadik Birodalomban

Majtényi György: Czibor, Bozsik, Puskás. Futball és társadalmi legitimáció az ötvenes években

Fodor Péter: Újrajátszás. A berni döntő magyar irodalmi emlékezetéről

Takács Tibor: Van-e ok a pánikra? A Fradi, a politikai rendőrség és a sajtó az 1960-as évek elején

Nagy-Csere Áron: Lesállás történeti olvasatban. Gyakorlati útmutató történészeknek megoldókulccsal

SZEMLE

Szegő János: Irodalomtudományos iskola a leshatáron

(Fodor Péter: Térfélcsere. A sport irodalmi medialitása a magyar későmodern és posztmodern elbeszélő prózában)

Tobmár Bálint: Játékos emancipáció

(Michael Brenner – Gideon Reuveni (eds.): Emancipation through muscles. Jews and sports in Europe)

Varga András: Önmagába záródó világ?

(Gerald R. Gems – Linda J. Borish – Gertrud Pfister: Sports in american history. From colonization to globalization; Takács Ferenc: Budapest sporttörténete 1873–2000)

